

ISSN: 1303-3123
E-ISSN: 2458-7982

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI STUDIES IN OTTOMAN SCIENCE

Cilt / Volume 23 - Sayı / Issue 2 - 2022

Osmanlı Bilimi Araştırmaları dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü tarafından hazırlanmaktadır. Kapağında bir parçası görülen bilimsel alet, Ay ve Güneş tutulmalarının tarihini önceden belirlemeye yarayan bir 'tutulma hesaplayıcısı'dır. Philippe de la Hire tarafından tasarlanan bu aletin bir örneği, J. B. Nicolas Bion'un Paris'teki dükkânında Osmanlı Devleti'nin Fransa Sefiri Said Efendi için 1741 yılında üretilmiştir. Bu bilimsel alet 2010 yılında İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nün logosu olarak kabul edilmiştir.

Aletin tamamının çizimi için bkz. Feza Günergün, "The Ottoman Ambassador's curiosity coffer: Eclipse prediction with De La Hire's 'machine' crafted by Bion of Paris," in *Science between Europe and Asia: Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge*. Eds. F. Günergün & D. Raina (Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer, 2010), 117. Aletin grafik çizimi, N.Bion'un eserindeki çizime dayanılarak Atilla Bir ve Mustafa Kaçar tarafından yapılmıştır. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nın kapak tasarımı Kaan Ata tarafından gerçekleştirilmiştir.

Dizinler / Indexing and Abstracting

SCOPUS

DOAJ

TR Dizin

EBSCO Academic Search Ultimate

EBSCO Central & Eastern European Academic Source

Erih Plus

SOBIAD

Scopus®

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

TR DİZİN
ULAKBİM
TR DİZİN

EBSCO

EBSCO Central & Eastern
European Academic
Source

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE SOURCE FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

SOBIAD

Sahibi / Owner

Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Literature, Istanbul, Türkiye

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Gaye ŞAHİNBAŞ ERGİNÖZ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Literature, Istanbul, Türkiye

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü,
Balabanağa Mah. Ordu Cad. No. 6, Laleli, Fatih, 34134 İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00 / 15978

E-mail: oba@istanbul.edu.tr

<https://iupress.istanbul.edu.tr/tr/journal/oba/home>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuoba>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt,
Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Baskı / Printed by

İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti.
2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu, İstanbul, Türkiye
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 17845

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca'dır.
The publication languages of the journal are Turkish, English, French and German.

Ocak ve Temmuz aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası,
hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
*This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal
published biannually in January and July.*

Osmanlı Bilimi Araştırmaları
Studies in Ottoman Science

İSTANBUL
UNIVERSITY
PRESS

ISSN 1303-3123 E-ISSN 2458-7982

Cilt/Volume 23, Sayı/Issue 2, 2022

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Baş Editör / Editor-in-Chief

Feza Günergün

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – fezagunergun@yahoo.com

Baş Editör Yardımcısı / Co-Editor-in-Chief

Kaan Ata

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kaan_ata@yahoo.com

Yazı Kurulu Üyeleri / Editorial Management Board Members

Mehmet Canatar

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – canatar@istanbul.edu.tr

Sevtap Kadioğlu

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kadioglusevtap@gmail.com

Meltem Kocaman

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kocamanmeltem@gmail.com

Gaye Şahinbaş Erginöz

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – gayesah@gmail.com

Arzu Terzi

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – arzuterzi@mynet.com

Dil Editörleri / Language Editors

Elizabeth Mary Earl

İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye – elizabeth.earl@istanbul.edu.tr

Alan James Newson

İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye – alan.newson@istanbul.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Ackermann, Silke

Oxford University History of Science Museum, Oxford, UK – silke.ackermann@hsm.ox.ac.uk

Ageron, Pierre

Université de Caen Normandie Laboratoire de Mathématiques, Caen, France – pierre-marc.ageron@unicaen.fr

Ágoston, Gábor

Georgetown University in Qatar, Department of History, Doha, Qatar – agostong@georgetown.edu

Bir, Atilla

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – atilibir@gmail.com

Brentjes, Sonja

Max-Planck-Institut für History of Science (MPIWG), Berlin, Germany – brentjes@mpiwg-berlin.mpg.de

Bret, Patrice

Centre Alexandre-Koyré, membre honoraire, Paris, France – patrice.bret@yahoo.fr

Değer, Özkan

İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi, İstanbul, Türkiye – ozdeger@istanbul.edu.tr

Dölen, Emre

Marmara Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi emekli öğretim üyesi, İstanbul, Türkiye – emredolen@gmail.com

Etker, Şeref

T.C. Sağlık Bakanlığı, Uzman Hekim, Emekli, İstanbul, Türkiye – serefetker@gmail.com

Fazlıoğlu, İhsan

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – ihsanfazlioglu@gmail.com

Georgeon, François

Directeur de recherche émérite au CNRS, CETOBaC, Paris, France – georgeon@ehess.fr

Görkey, Şefik

Koç Üniversitesi, Tıp Fakültesi, İstanbul, Türkiye – sgorkey@ku.edu.tr

Günergun, Feza

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – fezagunergun@yahoo.com

Kaçar, Mustafa

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – mustafa.kacar@gmail.com

Kadioğlu, Sevtap

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – sevtap@istanbul.edu.tr

Kocaman, Meltem

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kocamanmeltem@gmail.com

Kuriyama, Shigehisa

Harvard University Radcliffe Institute for Advanced Study, Cambridge, MA, USA – hkuriyam@g.harvard.edu

Küçük, Harun

University of Pennsylvania School of Arts and Sciences, Philadelphia, USA – kucuk@sas.upenn.edu

Martykanova, Darina

Universidad Autónoma de Madrid Faculty of Philosophy and Letters, Madrid, Spain – darinamartykanova@yahoo.es

Nicolaïdis, Efthymios

National Hellenic Research Foundation, Athens, Greece – efnicol@eie.gr

Sertöz, Ali Sinan

Bilkent Üniversitesi, Fen Fakültesi, Ankara, Türkiye – sertoz@bilkent.edu.tr

Şen, Ahmet Tunç

Columbia University, Department of History, New York, USA – ats2171@columbia.edu

Toprak, Zafer

Koç Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – ztoprak@ku.edu.tr

Varlık, Nühket

Rutgers University School of Arts & Sciences-Newark, New Jersey, USA – varlik@newark.rutgers.edu

Vlahakis, George

Hellenic Open University, Patra, Athens, Greece – gvlahakis@yahoo.com

Yalçinkaya, Alper

TED Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Ankara, Türkiye – alper.yalckinkaya@tedu.edu.tr

Yıldız, Sara Nur

Max-Planck-Institut für History of Science (MPIWG), Berlin, Germany – saranuryildiz@gmail.com

Zorlu, Tuncay

İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – zorlu@itu.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Osmanlı Ticari Denizcilik Eğitiminin Modernleşmesi Sürecinde
Leyli Tüccar Kaptan Mektebi.....219
*The Boarding School for Merchant Ship Captains during the Modernization
of Ottoman Merchant Marine Education*219
Mürvet Mutlu Karakaya
- Risâle-i Mu'âlece'*ye Göre On Altıncı Yüzyıl Osmanlı Tıbbında
Bitkisel Tedavi Şekilleri ve Terminoloji.....261
*Methods of Herbal Treatment and Terminology in a Sixteenth
Century Ottoman Treatise Risâle-i Mu'âlece*261
Gürkan Gümüşatam
- Ermeni Harfli Türkçe bir "Medrese" Fizyoloji Kitabı Üzerine Notlar: C. Cutter,
İlm-i Teşrih ve Bahs-i Hayat-ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi (1868)291
*Notes on the Armeno-Turkish Edition of "Cutter's Physiology":
İlm-i Teshrih ve Bahs-i Hayat-i Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Qavaidi* (1868)291
Şeref Etker
- Salih Zeki'nin Makaleleri: Bir Bibliyografya Denemesi335
Articles by Salih Zeki: A Preliminary Bibliographic Study335
Alper Atasoy
- Adnan Adıvar'ın Mektubuna Cevap Olarak Yazılan Raporlar Çerçevesinde
İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Enstitülerinin Bilimsel Etkinliği.....395
*Activities of Istanbul University's Faculty of Science in the 1950s:
Reports of its Institutes Written in Response to Adnan Adıvar's Letter*395
Kaan Ata
- Türk Tarih Tezi'nin Türk Müziği Tarihyazımına Etkileri.....407
Impact of the Turkish History Thesis on Turkish Music Historiography.....407
İdris Çakıroğlu
- Eczacı Hacı Hamdi Bey Hangi Tarihte Öldü?425
When did the pharmacist El-Hadj Hamdi Bey pass away?.....425
Şeref Etker

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Haber / News

- M. Şinasi Acar'ın Eskişehir Enlemi İçin İmal Ettiği Rubu Tahtası431
A Quadrant Produced by M. Şinasi Acar for the Latitude of Eskişehir431
Atilla Bir

Yayın Tanıtımları / Book Reviews

- Nasirüddin Tusi'nin Öklid'in *Elemanlar*'ı Üzerine Yazdığı *Tahrir*'in
Türkçe Tercümesi435
The Turkish Translation of Tahrir, the Commentary Written by
Naşir al-Din al-Ṭūsī on Euclid's Elements435
Atilla Polat
- Cahit Arf'ın Atatürk Üniversitesi'ndeki (Erzurum) Halk Konferansları.....439
Public Lectures by Cahit Arf at Atatürk University (Erzurum)439
Özkan Değer

Çalıştay Notları / Workshop Notes

- Theoretical and Practical Aspects of Ottoman Scientific Activities:
Annual and Perpetual Calendars (1550–1710) Workshop,
Istanbul, March 21, 2022445
Bilimsel Etkinliğin Teorik ve Pratik Yönleri: Osmanlı Takvimleri
(1550-1710) Çalıştayı, İstanbul, 21 Mart 2022445
Saltuk Duran
- Volvel* Atölyesi: Osmanlı Takvimleri (1550-1710) Çalıştayı,
İstanbul, 21 Mart 2022453
Hands-on Practice with Volvelles: Workshop on Ottoman
Calendars (1550-1710), Istanbul, 21 March 2022453
Gaye Danişan

Sergi Notu / Exhibition Note

- Sergi - *Saint-Joseph: Fevkalade Bir Makinenin Kalbi* -
Türkiye'de Eğitimin Tarihine Sanat Yönünden Bir Bakış461
An Exhibition – *Saint-Joseph: Battements d'une Machine Fabuleuse* -
An Artistic Approach to the History of Education in Türkiye461
Barışcan Ersöz

Osmanlı Ticari Denizcilik Eğitiminin Modernleşmesi Sürecinde Leyli Tüccar Kaptan Mektebi

The Boarding School for Merchant Ship Captains during the Modernization of Ottoman Merchant Marine Education

Mürvet Mutlu Karakaya¹

¹Dr., İstanbul, Türkiye

ORCID: M.M.K. 0000-0001-8401-6189

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mürvet Mutlu Karakaya,
İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: mutlu_karakaya@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 23.02.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
09.03.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
04.04.2022

Kabul/Accepted: 20.04.2022

Online yayın/Published online: 05.07.2022

Atıf/Citation: Karakaya, Mürvet Mutlu. "Osmanlı Ticari Denizcilik Eğitiminin Modernleşmesi Sürecinde Leyli Tüccar Kaptan Mektebi." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 219-259. <https://doi.org/10.26650/oba.1077801>

ÖZ

Leyli Tüccar Kaptan Mektebi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde ticari gemiler için kaptan yetiştirmek üzere İstanbul'da açılan ve varlığı belgelerle kanıtlanabilen yüksekokul niteliğindeki ilk kurumdur. Sultan II. Abdülhamit'in okulun kuruluşunu ve nizamnamesini onaylayan iradesi 5 Aralık 1884 tarihlidir. Ancak bütçeden ödenek sağlanmasının ve açılış için gerekli hazırlıkların tamamlanmasının uzun süre alması nedeniyle okul, 21 Mart 1887 tarihinde açılabilmiştir. Bahriye Mektebi'nin özel bir şubesi olarak kurulan okulun misyonu, yabancılar elindeki deniz ticaretinde Osmanlı tebaasının da var olmasını sağlamaktır. Bu amaca yönelik olarak nizamnamede kuvvetli bir ders programı ve işleyiş oluşturulmuştur. Ancak uygulamada bazı yetersizlikler ve aksaklıklar ortaya çıkmış ve kısa süre içinde ciddi bir istihdam sorunu başlamıştır. Bu sorun, mezunların donanmanın alt kadrolarında işe alınmasıyla çözülmeye çalışılmıştır. Fakat bu çözüm okulun kuruluş amacına uygun olmadığı gibi mezunlar arasında da memnuniyet yaratmamıştır. Böylece okul en son 1905-06 döneminde kendi adıyla eğitim verdikten sonra, Bahriye Mektebi bünyesine alınmıştır. Devam eden öğrencilere son üç yıl için, ticari veya askeri diploma tercih imkânı verildikten sonra okul 1909'da kapatılmıştır.

Anahtar sözcükler: Osmanlıda modernleşme, Sivil denizcilik, Deniz ticareti, kaptanlık, Bahriye Mektebi

ABSTRACT

As official documents attest, the Boarding School for Merchant Ship Captains was the first college established in İstanbul to train merchant ship captains within the Ottoman Empire. The establishment and the regulations of the school were approved by Sultan Abdülhamid II on December 5, 1884. Nonetheless, the school's opening was delayed until March 21, 1887, due to a lengthy process of securing budget allowances and preparing the groundwork for opening. According to its regulations, the school was established as a special branch of the Naval Academy. The mission of the school was to ensure

the involvement of Ottoman citizens in the foreign-governed maritime commerce. A strong curriculum and modus operandi were set forth for this purpose. However, some inadequacies and problems emerged in the implementation, leading to unemployment among graduates. An attempt was made to solve the problem by placing the graduates in lower-ranking positions in the Navy. Graduates did not welcome this solution, which was also incompatible with the founding purpose of the school. Thus, the school was incorporated into the Naval Academy and provided education under its own name until the 1905–06 term. During the last three years of its operation, the remaining students were given the choice between a merchant and a military diploma. The school closed in 1909.

Keywords: Ottoman modernization, Merchant marine, Marine trade, Captainship, Naval Academy

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren sivil denizciliğin ağırlıklı olarak yabancılar elinde olması ve bu nedenle Osmanlı tebaasından eğitilmiş ticari denizcilik mürettebatı yetişememesi sorununa çare bulmak için, İstanbul ve diğer sahil şehirlerde okullar açma konusu dönem dönem gündeme gelmiştir. Bu konudaki yazışmaların son örneklerine 1872 yılından itibaren rastlanmaktadır. Devletin çeşitli birimleri arasında yapılan bu yazışmalarda Trabzon, Samsun, Girit, İzmir, Beyrut, Limni, Midilli, Sakız gibi merkezlerde denizcilik okulu açma konusu tartışılmıştır.¹ 1884 yılından itibaren ise, konunun ciddiyetle ele alındığı görülmektedir. Sadaret, 20 Ekim 1884 tarihli bir tezkire ile ticari gemiler için Osmanlı tebaasından kaptanlar yetiştirmek üzere okulların kurulması hakkında padişahın iradesi bulunduğu için, ayrıntılı bir çalışma yapılmasını ve iki hafta içinde nizamname layihasının kendilerine ulaştırılmasını Bahriye Nezareti'nden istemiştir.² Bunun üzerine Bahriye Nezareti'nde çalışmalar başlatılarak, Bahriye Mektebi Nazırı Salih Paşa başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun, diğer ülkelerin ticari denizcilik okullarının yapısı ve özellikle ders programlarını inceleyerek; öğrenci sayısı, sınıf sayısı, tahsil süresi, derslerin çeşidi ve derecesi, Türkçe'nin yanı sıra denizcilik bilimlerini okumak için hangi lisanın daha uygun olacağı, öğrencilerin kabul yaşı gibi hususları belirlemesi, ve ayrıca bütçeyi de ortaya koyması istenmiştir.³ Komisyonun yaptığı çalışmalar sonucunda hazırladığı nizamname layihası, 27 Kasım 1884'te Sadaret'e iletilmiştir. Bu layihada, Heybeliada'da bulunan Bahriye Mektebi'nin şubesi olacak leyli (yatılı) bir tüccar kaptan mektebinin yanı sıra, İstanbul Azapkapı'da, hali hazırda çalışan kaptanların bilgi seviyesini yükseltmek üzere nehari (gündüzlü/yatısız) bir tüccar kaptan mektebi ve Bartın, Ünye, Sakız, Beyrut, Girit, Trablusgarp, Preveze, Cidde, Basra gibi sahil mevkiilerinde ticari denizcilik okulları kurulması ile ilgili bilgiler yer almıştır.⁴ Bu makalede, yukarıda bahsi geçen çalışmalar sonucu kurulması kararlaştırılan, resmi adı "Mekteb-i Bahriye-i Hazret-i Şahane ve Leyli Tüccar Kaptan Mektebi" olan okulun "Leyli Tüccar Kaptan Mektebi" şubesi incelenmiştir.

Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'nin Kuruluşuna Dair Padişah İradesi ve Mektebin İlk Nizamnamesi

Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'nin kuruluşuna ilişkin ayrıntıları içeren "*Sefain-i Ticariye Kaptan Mektebinin Suret-i Tesisi Hakkında Nizamname Layihası*", Sadrazam Said Paşa tarafından 4 Aralık 1884'te padişaha sunulmuş ve 5 Aralık 1884'te II.Abdülhamit'in iradesi

1 Deniz Müzesi Arşivi (DMA), Mektubi (MKT) 125/97, 24 Zilhicce 1288 (5 Mart 1872); DMA, MKT, 165/58, 27 Rebiülahir 1289 (4 Temmuz 1872).

2 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (İ.DH.) 936/74140/4, Selh [29] Zilhicce 1301 (20 Ekim 1884).

3 DMA, Şura-i Bahriye (ŞUB) 222/25A, 14 Teşrin-i evvel 1300 (26 Ekim 1884).

4 BOA, İ.DH. 936/74140/3, 7 Safer 1302 (26 Kasım 1884), 936/74140/4, 8 Safer 1302 (27 Kasım 1884).

ile onaylanmıştır.⁵ Bu irade ile hem İstanbul'da biri yatılı, biri gündüzlü olmak üzere iki ayrı tüccar kaptan mektebi, hem de iradede adı geçen sahil mevkilerinde birer tüccar kaptan mektebinin kurulmasına izin verilmiştir. Dolayısıyla layihanın içeriğinde bütün bu okullara dair düzenlemelere yer verilmiştir. En son haliyle *Düstur*'da yayınlanarak kanunlaşan layihanın, Leyli Tüccar Kaptan Mektebi ile ilgili maddeleri aşağıda özetle aktarılmıştır.⁶

Okulun Kuruluşu

Madde 1: Heybeliada'da bulunan Mekteb-i Fünun-ı Bahriye-i Şahane'nin bir kısmı tadil edilip geliştirilerek özel bir şubesi olmak üzere Leyli Kaptan Mektebi kabul olunmuştur.

Madde 2: Öğrencilerin uygulamalı denizcilik öğrenmesi için Tersane-i Amire tarafından bir okul gemisi tahsis edilecektir.

Madde 3: Mekteb-i Bahriye-i Şahane Nazırı gözetiminde olmak üzere, okulun genel idaresi bahriye subaylarından bir müdüre verilecektir.⁷

Okula Girişin Şartları

Madde 4: Okula girmek isteyenler öncelikle bir sınava girecekler, sonra Bahriye Nezareti'ne bir dilekçe ile başvuracaklardır. Bu dilekçe Bahriye Mektebi Nazırlığı'na havale edilecek, başvuranın Türkçe okuyup yazdığı, mümkün mertebe hesap ve coğrafya bildiği, yaşının 15'ten aşağı 20'den yukarı olmadığı ve muayenesinde sağlam olduğu tespit edilirse, okula kabul edilecektir.

Madde 5: Bartın, Ünye, Preveze, Girit, Sakız, Beyrut, Trablusgarp, Cidde ve Basra gibi sahil şehirlerinde birer nehari kaptan mektebi açılacak ve dördüncü maddeye göre öğrenci alınacaktır. Ders programı da İstanbul'daki kaptan mektebinin programına göre belirlenecektir. İşbu okullardan mezun olacak olanlar İstanbul'daki kaptan mektebinde tekrar bir sınava tabi tutulacaklar ve sonuca göre ya şadname alacak ya da seviyesine göre uygun bir sınıfa kabul edileceklerdir. Diğer rüşdiye mekteplerinden çıkıp kaptan mektebine girmek isteyenlere de aynı şekilde muamele olunacaktır.

Öğrencilerin Sayısı, Sınıflar ve Eğitim Süresi

Madde 6: Okula 100 öğrenci alınacak ve dört sınıf kurulacaktır. Her sene birer sınıf oluşturulacaktır.

5 BOA, İ.DH. 936/74140/6, 16 Safer 1302 (5 Aralık 1884); DMA, MKT 194/159, 15 Safer 1302 (4 Aralık 1884); DMA, Evrak 373/88, 16 Safer 1302 (5 Aralık 1884).

6 *Düstur*, 1. Tertip, 4. Zeyl (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1302), 321-331.

7 Bu dönemde Bahriye Mektebi Nazırı Salih Paşa iken, okul açıldığı sırada Tayyar Paşa'dır. Bkz. DMA, ŞUB 222/25A, 14 Teşrin-i evvel 1300 (26 Ekim 1884); BOA, Yıldız Perakende Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.) 37/38, 15 Rebiülahir 1304 (11 Ocak 1887).

Madde 7: Eğitim süresi dört yıldır. Bu dört yıl içinde görülecek derslerin derecesi ve çeşidi aşağıda açıklanmıştır.

Birinci sınıf: Türkçe kıraat ve imla, İlm-i hesap, Coğrafya, Tarih-i Osmani, Sarf-ı Türkî, Fransız lisanı, Resm-i kara kalem, Ameliyat-ı mellahiye [gemicilik uygulamaları], Jimnastik.

İkinci sınıf: Fransız lisanı (mecburi), Lisan-ı Rumi (seçmeli), Hikmet-i tabiiye ve Cerr-i eskal⁸ (Hikmet-i tabiiyeden rüzgâr çeşitleri ve fırtınalar ve barometre ve termometre çeşitleri ve bulutlar ve lâim-üs-semâ [gökkuşağı] nedeniyle oluşacak değişiklikler ve hava akımları ve akıntı ve medd ü cezr [gelgit] ve bunlar gibi kaptanlarca bilinmesi gereken konular; Cerr-i eskaldan basit aletler ve merkeb), Hendese, Müsellesat-ı müsteviye ve kürekiye [düzlem ve küresel trigonometri] ve Logaritma, Fenn-i inşaiye (kaptanlarca bilinmesi gereken konular), Genel tarih, Kavaid-i Osmaniye, Ameliyat-ı mellahiye, Jimnastik.

Üçüncü sınıf: Fransız lisanı (mecburi), Lisan-ı Rumi (seçmeli), Navigasyon ve Heyet-i bahri (Navigasyondan alât-ı rasadiye ve tül saati ve kerteriz ve harita ve heyet-i bahri cetvelleri ve sefinenin düşmesi ve parakete ve iskandil; Heyet-i bahriden ecram-ı semaviyenin seyr-i sefaine ait konuları), Rehnüma-yı sefain mıknaatısı ve pusulalar, Fenn-i makine (kaptanlarca bilinmesi gereken konular), Ameliyat-ı mellahiye.

Dördüncü sınıf: Fransız lisanı (mecburi), Lisan-ı Rumi (seçmeli), Navigasyon ve Heyet-i bahri (Navigasyondan alât-ı rasadiye ve tül saati ve kerteriz ve harita ve heyet-i bahri cetvelleri ve sefinenin düşmesi ve parakete ve iskandil; Heyet-i bahriden ecram-ı semaviyenin seyr-i sefaine ait konuları), Rehber-i derya (Bahr-i sefid ve Siyah ve Marmara ve Bahr-i ahmer ve Umman denizinin durum ve tarifleri), Hukuk-ı düvel-i bahriye, Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi, Sahil fenerleri ve Men'-i Müsademe Nizamnamesi [Denizce Çatışmayı Önleme Tüzüğü], İşarat-ı umumiye, Gemi jurnallerinin tutulması ve Usûl-i defteri, Ameliyat-ı mellahiye ve Jimnastik.

Madde 8: Fen biliminin gelişimiyle derslerde bir değişime ihtiyaç duyulursa Bahriye Nezareti'nin onayına başvurulacaktır.

Madde 9: Öğrenciler her yılsonunda Bahriye Nezareti tarafından seçilip tayin edilen mümeyyizler huzurunda sınava gireceklerdir. Belirlenmiş notu alanlar sınıfını geçerken, son sınıfta olanlar aldıkları nota göre birinci ve ikinci derecede şهادetname alacaktır.

Madde 10: Her yıl sınavdan sonra sınıfların birinci, ikinci ve üçüncüsüne ödül olarak uygun bir hediye verilecektir.

Madde 11: Öğrenciler her üç ayda bir hususi [ara] sınava gireceklerdir. Bundan aldıkları notları içeren listeler Bahriye Nezareti'ne iletilecektir.

8 Yük kaldırmak için kullanılan mekanik bir kaldırma yöntemini ifade eden bu tabir günümüzde de caraskal olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Madde 12: Yukarıda sayılan yerlerde açılacak kaptan mektepleri ile ilgili olarak buralardaki öğrencilerin öğrenim durumlarını teftiş için yılda bir kere Tersane-i Amire'den müfettiş gönderilecektir.

Madde 13: Okulun öğretmenleri, Hukuk dersi de dahil olmak üzere bahriye subaylarından seçilecektir. Lisan dersleri için dışarıdan bir öğretmen tayin edilebilecektir.

Madde 14: Öğrenci, okulun kendisi için yaptığı masrafı ödemedikçe okuldan mezun olamaz. Ancak bir sağlık sorunu veya fevkalade bir mazereti varsa bir ayrıcalık sağlanır.

Madde 15: İki yıl üst üste sınavını geçemeyenler okuldan çıkarılacağı gibi, iyi ahlakını koruyamayanlar da okuldan çıkarılacaktır.

Madde 16: Öğrenciler eğitim gemisindeyken, son tayfadan kaptanlığa kadar olan her bir hizmet, idare ve vazifeyi öğrenmek için tayfa gibi çalıştırılacaklardır.

Madde 17: Öğrencilerin öğrenim ve terbiyeleri, asayiş ve düzenleri tayin edilecek dahiliye subaylarının idare ve gözetiminde olacaktır.

Madde 18: Kaptan mektebi öğrencileri okulda okurken ve mezun olduktan sonra bahriyede çalıştıkları sürece askerlikten muaf olacaklardır.

Madde 19: Okulun tatilleri Mekteb-i Bahriye'nin tatilleriyle aynı dönemlerde olacaktır. Öğrenciler arasında taşralı olup evine gidemeyen veya parası olmayana, Mekteb-i Bahriye'nin nizamnamesinde belirlenmiş şekilde tayın ve ramazan ayında da özel tayın verilecektir.

Madde 20: Öğrencilerin maaş, yiyecek ve giyecek masrafları devlet tarafından karşılanacaktır. Bu masraflar aşağıda gösterilmiştir.

Maaşlar (aylık): Birinci sınıf, 20 kuruş; ikinci sınıf, 30 kuruş; üçüncü sınıf, 40 kuruş; dördüncü sınıf, 60 kuruş.

Yiyecekler: [Ramazan ayı için farklı miktarlar belirlenmiş olarak ekmek, et, şeker, fasulye, soğan, tuz, nohut, zeytin, sirke gibi gıdaların günlük miktarları listelenmiştir.]

Giyecekler: Dahili; (yılda bir adet) koyu lacivert çuha ceket ve pantolon, ayakkabı, kaput. Harici; (yılda bir adet) püsküllü fes, koyu lacivert şayak ceket ve pantolon; (yılda iki çift) yün çorap; (yılda bir çift) galoş - serhatlık ile; (yılda üç adet) gömlek, don, uçkur.

Öğrencilerin Mahrec ve İmtiyazları

Madde 21: Okuldan diploma (şehadetname) ile mezun olan öğrenciler, İstanbul Liman Başkanlığı aracılığıyla İdare-i Mahsusa vapurlarında ve diğer bütün Osmanlı ticari gemilerinde hesap memuru, yazıcılık gibi işlerde, uygun bir maaşla veya kâr payıyla çalışmak

üzere zorunlu olarak tayin edilirler. Bu öğrencilerden birinci derece şهادetname ile mezun olanlar tayin edildikleri gemide iki yıl, ikinci derece şهادetname ile mezun olanlar tayin edildikleri gemide üç yıl Akdeniz ve Karadeniz boğazları haricindeki çeşitli limanlara sefer yaptıktan sonra Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi'nde yeniden sınava girerler. Bu sınavda başarılı oldukları takdirde ikinci sınıf kaptanlık şهادetnamesi verilerek artık kaptan unvanını kazanırlar. Bunun için ayrıca, çalıştıkları geminin kaptanından aldıkları, sefer yaptıkları yerler ve iyi ahlaklı olduklarına dair bir raporu da ibraz etmeleri gerekir.

Madde 22: İkinci sınıf kaptanlık şهادetnamesini alanlar gerek İdare-i Mahsusa gerekse diğer Osmanlı ticari vapur ve yelkenlileriyle iki yıl daha denizde bulunduktan sonra yine Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi'nde sınava girerek birinci sınıf kaptanlık şهادetnamesi alırlar. Ancak bunun için yine, çalıştığı geminin kaptanından alınan, görevini iyi yaptığına dair rapor ibraz edilmelidir.

Madde 23: Birinci sınıf kaptanlık şهادetnamesini alanlar, İdare-i Mahsusa ve Şirket-i Hayriye vapurlarında ve bütün Osmanlı ticari gemilerinde kaptanlık yapabilecekleri gibi, taşrada açılacak kaptan okullarında öğretmenlik ve Donanma-yı Hümayun'da kılavuzluk yapabileceklerdir. Gerekirse, Tersane-i Amire nakliye gemilerinde kaptanlık ve Liman Başkanlığı hizmetlerine de tayin olunabileceklerdir.⁹

Madde 24: Kılavuzluk ve nakliye gemilerinde kaptanlık yapanlar, Bahriye Sağ Kolağalığı'na mahsus maaş oranında maaş alabileceklerdir.

Öğrencinin Üniforması

Madde 25: Kaptan okulundaki öğrenciler koyu lacivert ceket ve pantolon giyeceklerdir. Ceket kolunun üst yarısında birinci sınıf öğrencileri için birer, ikinci sınıf öğrencileri için ikişer, üçüncü sınıf öğrencileri için üçer, dördüncü sınıf öğrencileri için dörder kırmızı ipek şerit bulunacaktır. Bu şeritlerin üzerine kırmızı bir çapa konulacaktır.

Nizamnamede, Leyli Tüccar Kaptan Mektebi ile ilgili maddeler bu şartlar dahilinde belirlendikten sonra, Nehari Sefain-i Ticariye Kaptan Mektebi'ne ait maddeler sıralanmıştır. Ayrıca son olarak nizamnamenin uygulanmasına Bahriye Nezareti memur edilmiştir.

Nizamname layihası padişaha sunulurken bir bütçe de hazırlanmıştır. Okulun yıllık masrafının 513.982 kuruş olarak belirlendiği bütçede hem bir defaya mahsus yapılacak yatırım, hem de her yıl öğrenci adedine göre değişecek ödemeler yer almıştır. Bu miktar

9 Okuldan mezun olunurken alınan şهادetname ile Madde 21, 22 ve 23'te sözü geçen, denizde çalışırken sınava girmek suretiyle alınan şهادetnameler farklıdır. Günümüzde "ehliyet yükseltme sınavı" olarak tabir edilen bu sınavlar geçildiği takdirde örneğin, 3. Kaptanlar, 2. Kaptan ehliyeti almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında bu sürecin nasıl işlediğini görmek için bkz. Derya Geçili, "Osmanlı Devleti'nde Kaptanlara Şهادetname Alma Zorunluluğunun Getirilmesi," *Tarih Okulu Dergisi* 25 (Mart 2016): 719-734.

25'er kişiden oluşan dört sınıf üzerinden hesaplanmıştır. Ayrıca 513.982 kuruşun birer ay ara ile üç taksitte hazineden ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰ Bunun birinci taksiti olan 171.327 kuruş Maliye Nezareti'nden hemen istenmiştir.¹¹ Babîli'ye de; okulun kuruluşu sırasında bir defaya mahsus yapılacak yatırım haricinde kalan tutarın, her sene öğrenci sayısı oranında ödeneceği için az bir miktar olacağını ama buna karşılık Osmanlı ticari gemilerinde fen esaslarına göre öğrenim görmüş kaptanların çalışacağını ve ticari donanmanın gelişeceğini açıklayan bir yazı gönderilmiştir.¹²

Okulun Açılış Tarihi Meselesi

Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'nin açılış tarihine ilişkin olarak literatürde bir fikir birliği olmadığı tespit edilmiştir. Konuyu ilk ele alanlardan olan Osman Nuri Ergin, belli bir açılış tarihi vermeyip, sadece nizamname layihasının padişaha sunulduğu, 4 Aralık 1884 tarihli tezkireye atıf yapmıştır.¹³ Ancak bu bilginin, okulun hemen açıldığı gibi bir düşünceye neden olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bundan sonra konu ile ilgili yapılan çalışmalarda, okulun 1884'te açıldığı ifade edilmeye başlanmış,¹⁴ hatta bir dönem Yüksek Denizcilik Okulu'nun kuruluş kutlamaları 1884 yılına göre düzenlenerek, 1984'te yapılan 100. Yıl kutlamaları için hatıra zarfı bastırılmıştır (bkz. Ek.1).¹⁵ Bütün bunların temelinde, Leyli Tüccar Kaptan Mektebi ve diğer tüccar kaptan mekteplerinin kuruluşuna izin veren 5 Aralık 1884 tarihli padişah iradesinin "okulun açılışı" olarak yorumlanması bulunmaktadır. Oysa bu iradenin işlevi, nizamnamede bahsi geçen diğer okullarla birlikte Leyli Tüccar Mektebi'nin de açılışına

10 DMA, ŞUB 217/8-A, 217/8-B, 217/8-C, 26 Safer 1302 (15 Aralık 1884).

11 DMA, MKT 433/79, 14 Rebiülevvel 1302 (1 Ocak 1885).

12 DMA, MKT 433/75, 8 Safer 1302 (27 Kasım 1884).

13 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c.1-2 (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 664. Ayrıca bkz. T.C. İktisat Vekaleti Âli Deniz Ticaret Mektebi Neşriyatından, *Âli Deniz Ticaret Mektebi Hakkında Malumat* (İstanbul: [y.y.], 1932), 5; Ulaştırma Bakanlığı, *Ulaştırma 50 Yıl* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973), 219.

14 Orhan Kızıldemir, "Memleketimizde Denizcilik Okullarının Tarihçesi," *Denizati* 11, 9-10 (Eylül-Ekim 1981): 4; Kudret Rodopman, "DYO (YDO) Denizcilik Fakültesi Oldu," *Denizati* 6, 6-7 (Haziran-Temmuz 1992): [s.y]; Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)* (Ankara: Ocak Yayınları, 1996), 290; Eser Tutel, *Gemiler... Süvariler... İskeleyeler...* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 369. Bilgilerin ve belgelerin doğru yorumlanamamasının getirdiği karışıklık konusunda örnekler çoğaltılabilir. Örneğin, Yüksek Denizcilik Okulu öğretmenlerinden avukat merhum Cemalettin Yavaşca'nın okulun tarihçesi ile ilgili bir araştırmasında, 5 Aralık 1884 tarihli iradeyi yorumlarken okulun açıldığını değil, "hukuki varlığını" kazandığını yazmasına karşılık, bu yazıya dayanan diğer yorumlarda "okulun açıldığı" ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Cemalettin Yavaşca, "Değerli Öğretim Kurumumuz Denizcilik Yüksek Okulu (Dünü, Bugünü, Yarını)," *Denizcilik Dergisi* (Mart-Nisan 2009): 34-35; "Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'nden İTÜ Denizcilik Fakültesi'ne," *Denizcilik Dergisi* (Mart-Nisan 2009): 32. Ayrıca bkz. Sinan Çakır, "Türk Denizcilik Eğitiminin 125 Yıllık Çınarı: İTÜ Denizcilik Fakültesi," *Denizcilik Sorunları, IV. Ulusal Sempozyum Bildirileri (13 Kasım 2009)* ([Konya]: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2009) içinde, 46; Sinan Çakır, "Hamit Naci (Abdülhamit Naci Özdeş) ve Okulu Milli Ticaret-i Bahriye Kapudan ve Çarçkı Mektebi'nin Türk Deniz Ticaretindeki Yeri ve Önemi," *Piri Reis Üniversitesi Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu 2010 ve Türk Denizcilik Ticareti Tarihi Sempozyumu II Bildiriler Kitabı* (İstanbul: [Piri Reis Üniversitesi Yayınları], 2010) içinde, 214-216.

15 Mutlu Karakaya, *Yüksek Denizcilik Okulu* (İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2012), 157.

hukuki zemin sağlamaktır. Eldeki belgeler değerlendirilerek, okulun eğitime başladığı yani resmen açıldığı tarih aşağıda ortaya konmuştur.

Okulun açılışına izin veren padişah iradesinin 5 Aralık 1884'te yayınlanmasından sonra oluşturulan bütçede, 1885 yılı Ocak ayından itibaren bir ödeme sorununun ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. 1 Ocak 1885 tarihli bir yazışma ile Maliye Nezareti'nden ilk taksitin hemen ödemesi istenmiştir.¹⁶ Ancak bu ödemenin yapılmadığını gösteren çeşitli yazışmaların yanı sıra, özellikle bu tezkireye gelen cevapta; 513.982 kuruş olarak belirlenen bütçenin üç taksitte ödenebilmesi için Hazine'nin uygun durumda olmadığı ve bu nedenle de okulun açılışının imkân haricinde olduğu açıklanmıştır.¹⁷ Kısaca padişahın okulun açılışına izin vermesinin üstünden bir ay geçmesine rağmen, okulun eğitime hazır hale gelmesi için gereken para bulunamamıştır. Bu durumun Haziran'a kadar devam ettiği, yani paranın bir türlü gelmediği yapılan diğer yazışmalardan anlaşılmaktadır.¹⁸

Şura-yı Bahriye tarafından yapılan 15 Aralık 1885 tarihli bir yazışmada ise; Bahriye Mektebi'nin bir şubesi olarak “*teşkil kılınacak*” leyli kaptan mektebinin ihtiyacı olan her türlü eşya ve kitapların hazır edilmesi, üç taksitte ödenmesi istenen bütçe tutarına mahsuben Hazine'ye para geldikçe karyola ve yatak takımlarının alınması konu edilmiştir.¹⁹ Bu yazışma da okulun faaliyete geçmesi için gerekli bu hazırlıkların Aralık 1885 itibarıyla henüz tamamlanmadığını göstermektedir.

Bahriye Mektebi'ni teftiş eden bir müfettişin 11 Ocak 1887 tarihli raporunda “*tesis ve küşad olunacak olan Leyli Tüccar Kaptan Mektebi*”nin inşaat ve teçhizatının yirmi beş öğrenciye göre hazırlanmış olduğu ve öğrencilerin diğer şehirlerden gelmeleriyle birlikte öğrenime başlanacağı belirtilmiştir. Burada kullanılan “*küşad olunacak*” ifadesi, halen okulun açılmadığını belirtmektedir. Müfettiş cümlelerin devamında Bahriye Mektebi'nin binalarında bir takım yenileme çalışmalarının yapıldığını, böylece Tüccar Kaptan Mektebi'nin yüz öğrencisiyle beraber Bahriye Mektebi öğrencilerinin de rahatının sağlanacağını belirterek, yine hazırlıkların tamamlanmadığını gösteren ifadeler kullanmıştır.²⁰

16 DMA, MKT 433/79, 14 Rebiülevvel 1302 (1 Ocak 1885).

17 DMA, MKT 194/163-A, 24 Rebiülevvel 1302 (10 Ocak 1885); DMA, MKT 194/163-B, 26 Rebiülevvel 1302 (13 Ocak 1885); DMA, MKT 194/164, 8 Rebiülahir 1302 (25 Ocak 1885); DMA, MKT 433/7, [t.y.].

18 DMA, ŞUB 227/37-A, 20 Kânun-ı sani 1300 (1 Şubat 1885); DMA, Muhasebe 951/57, 25 Mart 1301 (6 Haziran 1885). Konunun bu aşamasında, arşivde ulaşılabilen belgeler arasında “Ticaret-i Bahriye Kaptan Mektebi'nde Nisan 1886'ya kadar tahsil ettikleri derslerden umumi imtihana giren öğrencilerden” bahseden bir yazışma olduğu belirtilmelidir. Bu ifade yukarıda aktarılanların aksine, okulda eğitimin 1885 yılında başladığını düşündürebilecek niteliktedir. Ancak gerek yazışmadaki okulun adının Leyli Tüccar Mektebi olarak geçmemesi ve gerekse Azapkapısı'ndaki Nehari Tüccar Kaptan Mektebi'nin 20 Temmuz 1885'te açıldığının bilinmesi nedeniyle bu belgenin Nehari Tüccar Kaptan Mektebi'ne ait olduğuna kanaat getirilmiştir. Bkz. DMA, Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi Defterleri (EHB-d) 10/30, [t.y.]. DMA, MKT 477/8, 6 Şevval 1302 (19 Temmuz 1885). Nehari Tüccar Kaptan Mektebi 1899'da kapatılmıştır. Bkz. DMA, Limanlar 217-16, 10 Rebiülevvel 1317 (18 Temmuz 1899).

19 DMA, ŞUB 234/22-A, 26 Safer 1302 (15 Aralık 1885).

20 BOA, Y.PRK.ASK. 37/38, 15 Rebiülahir 1304 (11 Ocak 1887).

Okulun açılışının yapılacağını ve kayıt için gerekli şartları haber veren gazete ilanının *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yayınlanmasını bildiren yazı 20 Ocak 1887’de gazeteye gönderilmiştir.²¹ Tüccar Kaptan Mektebine kayıt olanların isim listelerini içeren defterde ise ‘1 numara’ ile kaydı bulunan öğrencinin girişi 26 Şubat 1887 olarak görülmektedir.²²

Bütün bu belgeler haricinde, okulun açılış tarihi asıl olarak Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa’nın imzasını içeren bir belgede açıkça yer almıştır. Buna göre; Bahriye Mektebi dahilinde açılması padişah iradesiyle kararlaştırılmış olan Leyli Tüccar Kaptan Mektebi’nin “içinde bulunulan Rumi ayın dokuzunda açılacağı ve bu günün de pazartesiye geldiği” belirtilmiştir. Gerekli tarih çevirimleri yapıldığında bu tarihin, Rumi takvimde 9 Mart 1303 Pazartesi günü olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarih Miladi olarak, 21 Mart 1887 gününe denk düşmektedir.²³ Bu belgenin yanı sıra, başka bir belgede ise “*Leyli Tüccar Mektebi’nin açılış töreni Heybeliada’da bugün icra edilmiştir*” ifadesine rastlanmıştır.²⁴ 22 Mart 1887 tarihli bu yazışma ile bir günlük fark ve iki ihtimal ortaya çıkmaktadır. Birinci ihtimalde okulun açılışı bir gün ertelenmiş ve 22 Mart 1887 Salı günü gerçekleştirilmiştir. İkinci ihtimalde ise okul 21 Mart 1887 Pazartesi günü açılmış, ancak açılış töreni ertesi gün yapılmıştır. Üç ayrı takvim sisteminin birbiriyle eşleştirilmeye çalışıldığı bu durumda, bir günlük farkın göz ardı edilmesi mümkün görünmektedir.

Okulun açılış tarihindeki bir günlük sapmanın ötesinde, eğitim almaya başlanılan ders yılının tespit edilmesi daha büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu tarih, ilk mezunların okuldan çıkışını yani ticari gemiler için eğitilmiş deniz adamı yetiştirilmesi amacının gerçekleştiği ilk yılı belirleyecektir. Bu açıdan, içinde “*ilk mezunlar*” ifadesini taşıyan ve 1891 yılına tarihlenen çeşitli belgelere ulaşılmıştır. Bu belgeler içinde bulunan yazışmalarda açıkça, 1891 yılından itibaren Tüccar Kaptan Mektebi’nin kaptan yetiştirmeye başladığı belirtilmiştir.²⁵ Bir başka yazışmada ise tahsillerini bitirerek şehadetname ile okuldan çıkan ilk mezunların iş bulmasının konu edildiği görülmektedir.²⁶ Okuldan ilk defa mezun çıkması önemli bir olay olduğu için bu durum *Ceride-i Bahriye* isimli gazetede de yer almıştır.²⁷ Okulda eğitim

21 DMA, ŞUB 234A/46-A, 8 Kânunusani 1302 (20 Ocak 1887).

22 DMA, ENV (Envanter) 4467/39, [t.y.], s.38A.

23 BOA, Y.PRK.ASK. 38/38, 20 Cemaziyelahir 1304 (16 Mart 1887); DMA, MKT 523/15, 20 Cemaziyelahir 1304 (16 Mart 1887).

24 DMA, MKT 568/5A-1, 26 Cemaziyelahir 1304 (22 Mart 1887). Bu belgelerdeki kesin ifadelerle rağmen, okulun bütçesini oluşturan miktarın 1885-86 bütçesi içine konulması nedeniyle okulun 1886’da açıldığı sonucuna ulaşan bir çalışma da bulunmaktadır. Bkz. Arzu M. Nurdogan, “Osmanlı Devleti’nde Tüccar Kaptan Yetiştirme Çabaları,” *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 31 (2010): 105. *Objektiften Yanıyanlarla Sultan II. Abdülhamit Döneminde Eğitim*, ed. Cezmi Eraslan (İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2017), 262. Ayrıca bkz. M. Mutlu Karakaya, “Cumhuriyet Döneminde Ticari Denizcilik Eğitiminin Tarihsel Gelişimi (1928-1981)” (Yüksek Lisans Tezi, T.C. İstanbul Üniversitesi, 2011), 9.

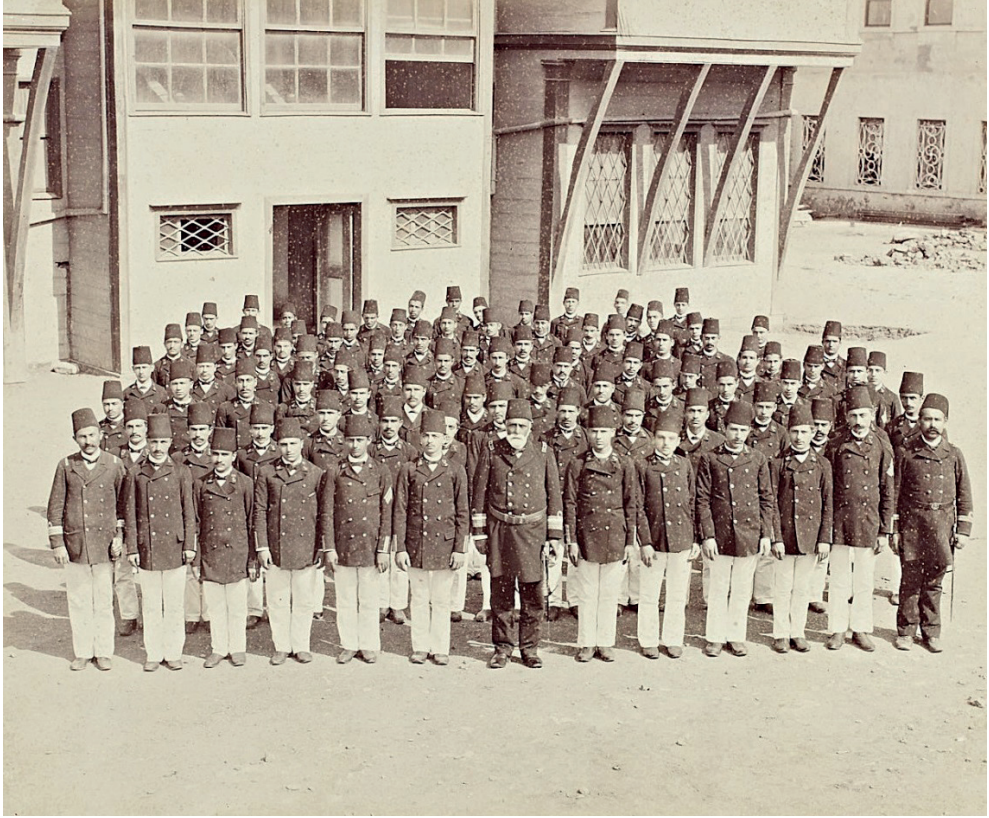
25 DMA, MKT 660/95, 21 Şevval 1308 (30 Mayıs 1891); BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.) 6/47/2, 23 Şevval 1308 (1 Haziran 1891); BOA, İ.DH. 1295-6/102447, 8 Şevval 1308 (17 Mayıs 1891).

26 DMA, MKT 653/127, 23 Şaban 1308 (3 Nisan 1891).

27 “Vaka-yı Dahiliye-i Bahriye,” *Ceride-i Bahriye*, 3 Şevval 1308 (12 Mayıs 1891), 36.

dört yıl sürmektedir. Bu verilere dayanarak 1891 mezunlarının, 1887 yılında okula başlamış olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Okul ile ilgili bilgilere ulaştığımız bir başka belge çeşidi de *İmtihan-ı Umumi Cetvelleri*'dir. Bunlar içinde en eski tarihli "1305 sene-i tedrisiyesi Mart'ına kadar" görülen derslerden alınan sınav notlarını gösteren cetveldir.²⁸ Bu ifade, cetvelin içerdiği sınav notlarının 1304 Rumi yılına ait olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca cetvel, sadece birinci ve ikinci sınıf notlarını içerdiği için okulun Rumi 1303 / Miladi 1887-88 eğitim yılında açıldığını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Resim 1. Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'nin ilk sınıfı Mektep Nazırı Tayyar Paşa ile [tarihsiz]. Fevzi Kurtoglu, "Deniz Mektebinin Tarihine Bir Bakış," *Deniz* 18 (1 Birinci Kânun 1936): 11.

Okulun 1887 yılında açıldığı iddiasına destek olan yazışmaları çoğaltmak mümkündür. Bunlar arasında örneğin, Edirne, Selanik, Cezayir, Adana, Trabzon, Trablusgarp, Basra gibi

28 *Mekteb-i Bahriye-i Şahane ve Sefain-i Ticariye Kaptan Mektebi Şakirdanının İmtihan-ı Umumi Cetveli (İmtihan-ı Umumi Cetveli)* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1305), 15-16.

diğer illerde de “*sefain-i ticariye kaptan mektebi*” olarak nitelendirilen okulların açılmasını teşvik etmek üzere okulun nizamnamesi gönderilmesinin Nisan 1887’ye rastlaması;²⁹ Tüccar Kaptan Mektebi birinci sınıf öğrencilerinin yazlık elbise ihtiyacının karşılanmasından bahseden yazışmanın Mart 1887 tarihli olması;³⁰ okulun öğretmen ihtiyacına dair yazışmaların³¹ Mart 1887’den itibaren ortaya çıkması ve daha önemlisi, bundan önceki yıllarda bu gibi konulara ilişkin hiçbir belgeye ulaşılamaması da, okulun 1887 yılında açıldığını destekleyen ilave bilgilerdir.

Okulun Eğitime Başlamasıyla Yaşanan Değişiklikler

Bu dönemde ticari denizcilik eğitimi verilmek istenmesinin temelinde, Osmanlı tebaasından ticari denizci kadrosu yetiştirilmesi amacı yatmıştır. İlk etapta bunun ticari gemilere kaptan yetiştirerek yapılabileceği düşünülmüştür. Diğer yandan ticari denizciliğin önemli bir alanı da kılavuzluktur. Hatırlanacağı gibi nizamnamede mezunların kılavuzluk yapabileceğiyle ilgili bir madde de bulunmaktadır. Buna karşın okul açıldıktan yaklaşık sekiz yıl sonra, denizcilikle ilgili fenler öğrenilirken kılavuzlukla ilgili konular da eklendiğinde, mezunların kılavuzluk yapabileceği gündeme gelmiştir. Konuyla ilgili yazışmalarda okul açılmadan önceki durumda, boğazlarda kılavuzluk yapanların vasıflarının yeterli olmadığı, bu nedenle hem Bahriye Dairesi’nin zarar gördüğü hem de gemilerde çatışma ve hasar oluştuğu dile getirilmiştir. Bu nedenle bilinçli kılavuzluk hizmetinin getireceği kolaylık ve yardım karşılığında, yabancı gemilerin belli bir ödeme yapmasının da mümkün olacağı ön görülmüştür. Ancak bu konuda sefaretlere bildirim yapılmışsa da bir cevap alınamamıştır.³²

Bahriye Nezareti’nin hesabına göre, okulun ilk mezunlarını vermeye başlamasıyla, yani açılıştan dört yıl sonra, yıllık bütçe 322.332 kuruşa ulaşmıştır. Tüccar Kaptan Mektebi açıldığından beri, masrafları Bahriye Mektebi bütçesinden karşılanmıştır. Fakat Bahriye Nezareti’nin bu raddeye ulaşan bütçeyi yüklenmesi artık mümkün olmamaktadır. Bu nedenle Kaptan Mektebi’nin senelik masrafının umuma açık diğer okullar gibi Maarif Nezareti tarafından karşılanması, aksi halde bundan böyle okula parasız öğrenci kabul edilmemesi istenmiştir. Ancak ödemelerin üstlenilmesi konusunda Maarif Nezareti’nden olumsuz cevap gelmiştir.³³

Okulun öğrenci sayısının artmasıyla yer sorunu da baş göstermiş ve bu da okul bütçesini arttıran nedenlerden biri olmuştur. Leyli Tüccar Mektebi’nin öğrenci sayısının artmasıyla

29 BOA, Dahiliye Mektubi Kalem (DH.MKT.) 1412/20, 18 Recep 1304 (12 Nisan 1887).

30 DMA, Mektebler 6/59, 19 Mart 1303 (31 Mart 1887).

31 DMA, ŞUB 271/196A, 12 Cumadelahir 1304 (8 Mart 1887); DMA, ŞUB 298/174-A, 6 Recep 1304 (31 Mart 1887); DMA, ŞUB 293/7-A, 27 Zilkade 1304 (17 Ağustos 1887).

32 BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) 682/51115/1, 25 Rebiülevvel 1313 (15 Eylül 1895); BOA, BEO 696/52142, 7 Teşrin-i evvel 1311 (19 Ekim 1895); BOA, ŞD. 9/15/11, 25 Rebiülevvel 1313 (15 Eylül 1895).

33 DMA, MKT 660/95, 21 Şevval 1308 (30 Mayıs 1891); BOA, ŞD. 6/47/2, 23 Şevval 1308 (1 Haziran 1891); BOA, ŞD. 6/47/3, 20 Zilkade 1308 (27 Haziran 1891); BOA, ŞD. 6/47/4, 24 Zilkade 1308 (1 Temmuz 1891).

kullanılan eski binalar yeterli gelmemeye başlayınca, 1890 yılında yeni bir bina inşa edilmesi düşünülmüştür. Bahriye Mektebi'nin yanında bulunan, padişahın kullanımı için yapılmış ise de zamanla eskimiş ve padişaha layık olmayan bir hale gelmiş olan Kasrı Hümayun'un Tüccar Kaptan Mektebi'ne dönüştürülmesi uygun görülerek padişah için ise yeni bir kasrı inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu işlerin masrafının 150.000 kuruş olacağı hesaplanmıştır.³⁴ 20 Şubat 1890'da Padişah, Tüccar Kaptan Mektebi'nin taşınması için Hünkâr Kasrı'nın Bahriye Mektebi'ne terkini onaylanmıştır.³⁵

Bu taşınmanın üstünden beş sene geçtikten sonra, 1895'te, Hünkâr Kasrı'nın boyanması ve çeşitli yerlerinin tamir edilmesi, oluk ve boru işlerinin yapılması gerekmiştir.³⁶ 15.055 kuruş tutacak bu masrafın bütçeden karşılanmasına izin verilmiştir.³⁷ Tüccar Kaptan Mektebi, 1905'te Bahriye Mektebi içine alındıktan sonra Hünkâr Kasrı iyice köhnemiştir. Binanın altına direkler konularak ayakta tutulmaya çalışılmıştır. Ancak bu önlemin de yetmediği görülünce çökme tehlikesi yarattığı veya yangın çıkabileceği gibi ihtimaller düşünülerek, yıkılması için 1912 yılında, Bahriye Nezareti'nden izin istenmiştir.³⁸ Binanın yıkıntılarının kaldırılması ise iki yıl sonra gerçekleşebilmiştir. 1914 yılında yapılan açık arttırma sonucunda 24.300 kuruş bedel ödenerek okul binasının enkazı kaldırılmıştır.³⁹

Öğrenci sayısının artması okul gemisi kullanımını da etkilemiştir. 1893 yılında okulun eğitim gemisi *Müebbed Fütuh*'tur. Brik sınıfına giren bu gemiye, son sınıf öğrencilerinin sığmayacağı anlaşılmış ve geminin değiştirilmesi istenmiştir.⁴⁰ Aynı dönemde öğretmen sayısının artışı da maliyetlerin artmasına neden olan faktörlerden biri olmuştur. Maaşların artmasının yanı sıra örneğin; adada öğretmenlerin kalması için altı ev inşa edilmesi gibi işler de ek maliyete neden olmuştur.⁴¹

Okulun Öğretmen Kadrosu

Okulun öğretmen kadrosunun oluşturulmasına Mart 1887'de başlanmıştır. Nizamname'de belirlenen birinci sınıf dersleri olan Türkçe kıraat ve imla, İlm-i Hesap, Coğrafya, Tarih-i

34 BOA, Yıldız Perakende Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.) 17/45, 27 Cumadelahir 1307 (18 Şubat 1890).

35 DMA, MKT 666/44, 20 Cemaziyelahir 1307 (20 Şubat 1890). Okul çalışanları bu devir için padişaha bir teşekkür mazbatası yollamıştır. Bkz. BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.) 42/42-002, 2 Recep 1307 (22 Şubat 1890).

36 BOA, İrade Bahriye (İ.BH.) 2/12, 1 Cumadelevvel 1313 (20 Ekim 1895); BOA, BEO 701/52553, 18 Cumadelula 1313 (6 Kasım 1895).

37 BOA, İ.BH. 2/12-2-1, 13 Cumadelevvel 1313 (1 Kasım 1895). Bu karar 6 Kasım'da Bahriye Nezareti'ne bildirilmiştir. Bkz. BOA, BEO 701/52553, 18 Cumadelula 1313 (6 Kasım 1895). Ancak, Aralık ayında halen bu miktarın bütçeye nasıl dahil edileceği yazışmaları yapılmaktadır. Bkz. DMA, Muhasebe 1510/46, 12 Kânun-ı evvel 1311 (24 Aralık 1895).

38 DMA, 1.Daire 54/118, 5 Şubat 1327 (18 Şubat 1912).

39 DMA, Muhasebe 2521A/264, 15 Şubat 1329 (28 Şubat 1914).

40 DMA, MKT 827/33, 10 Muharrem 1311 (24 Temmuz 1893).

41 DMA, Muhasebe 1157/117, 19 Eylül 1305 (1 Ekim 1889).

Resim 2. Bahriye Mektebi bitişiğindeki Tüccar Kaptan Mektebi [tarih belirtilmemiş]. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, erişim 29.03.2022, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91018---0019.jpg>

Osmani, Sarf-ı Türkî, Kara kalem resim, Ameliyat-ı mellahiye ve Jimnastik için bahriye zabitanı arasından, Fransızca için ise dışarıdan bir muallim atanması istenmiştir.⁴² Bu Fransızca öğretmeni, Heybeliada'da Rum Ticaret ve Rehabin okullarında öğretmenlik yapan Kalanti Efendi olmuştur.⁴³ Lisan dersleri haricinde okula tayin edilen öğretmenlerin profili, denizcilikle profesyonel olarak ilgilenen bahriyelilerden seçilerek oluşturulmuştur. Örneğin biri eski Alanya Liman Reisi, diğeri Bahriye Divan-ı Harbi üyesi olan iki kişi muallim olarak atandıktan sonra bazı sebeplerle iş başı yapamayınca, yerlerine *İclaliye* korveti seyr-i sefain memuru Yüzbaşı Raşit ve *Seddülbahir* korveti seyr-i sefain memuru Mülazım Halit Efendiler tayin edilmiştir.⁴⁴ Tarih-i Osmani ve Sarf-ı Osmani dersleri için zabitanan Ethem Kaptan tayin edilirken bu dersleri, öğrencilerin yanı sıra Ticaret-i Bahriye Mektebi

42 DMA, ŞUB 271/196A, 12 Cumadelahir 1304 (6 Mart 1887).

43 DMA, ŞUB 298/174-A, 6 Recep 1304 (31 Mart 1887).

44 DMA, EHB-d 12/24, 18 Haziran 1303 (30 Haziran 1887).

Resim 3. Bahriye Mektebi giriş kapısından Tüccar Kaptan Mektebi görünüşü [tarih belirtilmemiş]. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, erişim 29.03.2022, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90880---0001.jpg>

müdüriyetine de vermesinin istenmesi ilginç bir ayrıntı olarak ortaya çıkmıştır. İlm-i Hesap ve Resim dersleri için Mülazım Mehmet Efendi atanmıştır.⁴⁵ Bazen de bu atamalara itirazlar geldiği görülmüştür. Bunlardan birinde; Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi'nde çalışan bir zabıt, Tüccar Kaptan Mektebi'nde muallimlik yapmak üzere atanmış, ancak dairede zabitan sayısının az olması nedeniyle bu atamasının durdurulması, bunun yerine Donanma'dan birinin atanması istenmiştir.⁴⁶

Ticaret-i Bahriye Kaptan Mektebi'nde Coğrafya-yı umumi dersini veren Mülazım-ı evvel Mehmet Vasıf Efendi, faaliyetleri sonucunda 1895 yılında sanayi madalyası ile şereflendirilmiştir.⁴⁷ Salnamelerde yer alan isimler arasında, Seyr-i sefain ve Heyet-i bahri derslerini veren İsmet Efendi Kaptan ile Hesap ve Müsellesat derslerini veren Raşit

45 DMA, EHB-d 12/25, 20 Haziran 1303 (2 Temmuz 1887).

46 DMA, EHB-d 12/87, 6 Haziran 1304 (18 Haziran 1888).

47 BOA, BEO 547/41016, 27 Kânun-ı evvel 1310 (8 Ocak 1895).

Efendi'nin, okulda uzun yıllar çalışan öğretmenlerden olduğu anlaşılmaktadır. 1890-92 arasında Kol-ı sani Abdullah Efendi Kaptan okul müdürü iken,⁴⁸ 1893'te Kol-ı evvel Tefvik Efendi müdür olmuştur. Bu isimler haricinde, 1890-92 arasında Seyr-i sefain muallimi Kol-ı sani Tahsin Efendi, Gemicilik muallimi Yüzbaşı Raşit Efendi, Hikmet muallimi Yüzbaşı Ali Efendi isimleri de yer almıştır.⁴⁹

Öğretmenler ve dolayısıyla okutulan dersler konusunda ilginç bir ayrıntıya, bir yazışmaya imza atan öğretmenler incelenirken rastlanmıştır. Gerek nizamnamede gerek aşağıda yer alan umumi imtihanlardan derlenen ders programlarında görüleceği gibi İngilizce dersi tedrisatta bulunmamaktadır. Ancak okulun öğretmenlerinin topluca padişaha teşekkürlerini sunduğu bir yazışmada, imzalardan birinin üzerinde “Lisan-ı İngiliz muallimi” ibaresinin bulunduğu tespit edilmiştir.⁵⁰

Okulda öğretmenlik ve bir dönem de müdürlük yapan bir başka isim Hamit Naci (Özdeş) Efendi'dir. Bahriye Mektebi'nden 1877 yılında mezun olduktan sonra çeşitli gemilerde çalışan Hamit Naci, 1890'dan sonra İstanbul'da kalmak istemiş ve Bahriye Mektebi'nde muallim olarak çalışmaya başlamıştır. Salnamelerde yer aldığına göre önce İsharat-ı umumiye, sonra bununla birlikte Topçuluk dersleri vermeye başlamıştır. Ders verdiği konularda kitaplar yazmış ve çeşitli madalyalara layık görülmüştür. Kendisi tarafından kaleme alınan kısa hayat hikâyesinde Hukuk-ı düvel-i bahriye, Hukuk-ı ticaret-i bahriye, Merasim ve teşrifat-ı bahriye, Terbiye-i askeriye gibi dersleri verdiğini de belirtmiştir. Müdürlük yaptığı döneme dair bir belgeye ulaşılmamışsa da, bu dönemdeki öğrencilerin anılarında yer alan bilgiler dolayısıyla, okulun kapanışına yakın bir dönemde müdür olduğu tahmin edilmektedir. Hamit Naci, 1907'de Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'ndeki görevinden istifa etmek suretiyle Bahriye'den emekli olmuştur. Hamit Naci'nin konuyla ilgili önemli bir yönü de, Leyli Tüccar Mektebi 1909'da tamamen kapandıktan sonra, bu konudaki açığı görerek, 1910'da Türkiye'nin ilk özel ticari denizcilik okulu olan *Milli Ticaret-i Bahriye Kaptan ve Çarkçı Mektebi*'ni kurmuş olmasıdır.⁵¹

48 Salnamede yer alan bu bilgiye karşılık 1890 tarihli bir yazışmada okul müdürü olarak Kaymakam Mehmet Şahap imzasına rastlanmıştır. Bkz. BOA, Y.MTV. 42/42-002, 2 Recep 1307 (22 Şubat 1890).

49 *Salname-i Bahri* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1307), 75-76; *Salname-i Bahri* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1308), 67-68; *Salname-i Bahri* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1310), 62-63; *Salname-i Bahri* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1311), 62-63; *Salname-i Bahri* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1313), 68; *Salname-i Bahri* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1314), 68; *Salname-i Bahri* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1315), 60; *Salname-i Bahri* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1316), 60; *Salname-i Bahri* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1317), 62; *Salname-i Bahri* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1318), 62; *Salname-i Bahri* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1319), 62; *Salname-i Bahri* (Matbaa-i Bahriye, 1320), 62; *Salname-i Bahri* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1321), 64; *Salname-i Bahri* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1322), 65; *Salname-i Bahri* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1323), 65.

50 BOA, Y.MTV. 42/42-002, 2 Recep 1307 (22 Şubat 1890).

51 M. Mutlu Karakaya, *Hamit Naci Özdeş ve Milli Ticaret-i Bahriye Kaptan ve Çarkçı Mektebi* (İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2021), 34-41.

Okulun Öğrencileri

Okulun açıldığı ilk yıl birinci sınıfa, planlandığı gibi 25 kişi kabul edilmiştir.⁵² Bunlar arasında İsmail Hakkı (Durusu) da bulunmaktadır. Okulun 1891 yılındaki ilk mezunlarından olan İsmail Hakkı Kaptan, 15 Mayıs 1919'da *Atatürk*'ün Samsun'a gitmek üzere bindiği Bandırma Vapuru'nun kaptanıdır.⁵³ 25 kişi olarak eğitime başlayan bu ilk sınıftan 13 kişi mezun olmuştur.⁵⁴ Öğrenciler okula alınırken okuma yazma ve belli bir dereceye kadar hesap ve coğrafya bilmesi şartı konulmasına rağmen, gerek bu ilk sınıftan ve gerekse daha sonraki sınıflardan bazı öğrencilerin “şiddet-i gabavet-i zihniyesi” kısaca anlayış kıtlığı nedeniyle okuldan çıkarıldığı tespit edilmiştir.⁵⁵ Sınıf mevcutlarının 25'te tutulması kuralı ise, ilerleyen yıllarda uygulanmamış ve 27, 29, 34, 35 kişilik sınıflar oluşturulmuştur. Bu yoğunluğa genelde birinci sınıfta rastlanması nedeniyle, fazla mevcutlu sınıf oluşturmanın bir sebebi; yukarıda bir örneği verildiği gibi birinci sınıftan sonra bazı öğrencilerin okuldan ayrılması olarak tahmin edilmiştir. İkinci sebep olarak ise; okul mevcudunun toplamda 100'e ulaşmaması nedeniyle, sınıfların öğrenci sayılarında esnek davranıldığı düşünülmektedir.

Bazı belgelerde okulun 1899'a kadar 153 kaptan mezun verdiği⁵⁶ ya da okuldan toplam olarak 281 mezun çıktığı⁵⁷ bilgilerine rastlanmışsa da bu rakamlar, yetersiz belge ve bilgi nedeniyle doğrulanamamıştır. Ancak elimizde olan *İmtihan-ı Umumi Cetvelleri, Yoklama Defteri* bilgileri ve yazışmalar karşılaştırılarak mezun sayıları tespit edilmeye çalışıldığında, 281 mezun sayısı kabul edilebilir bir rakam olarak görünmektedir.⁵⁸

52 DMA, Mektepler, 6/59, 19 Mart 1303 (31 Mart 1887).

53 *Türk Deniz Ticareti ve Türkiye Denizcilik İşletmeleri Tarihçesi 2*, Haz. Şükrü Yaman (İstanbul: Türkiye Denizcilik İşletmeleri Kültür Yayınları, 1999), 176-177.

54 *İmtihan-ı Umumi Cetveli* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1307), 29. Bu belgede 14 kişilik sınıftan bir kişinin umumi imtihana girmediği ve 13 kişinin mezun olduğu belirtilmesine rağmen başka bir belgede ilk mezunların sayısının 14 olduğu yazılmıştır. Bkz. DMA, MKT 653/127, 23 Şaban 1308 (3 Nisan 1891). Ayrıca bu 14 kişinin fotoğraflarının ve kendi el emekleri olan levhaların Mabeyn-i Hümayun'a gönderildiği de ifade edilmiştir. Bkz. DMA, MKT 657/57, 22 Ramazan 1308 (1 Mayıs 1891). Aynı konuda *Ceride-i Bahriye*'de de bir haber yayınlanmıştır. Ancak burada mezun sayısı 13 olarak ifade edilmiş ve fotoğraflarla beraber kendi hazırladıkları levhaların padişaha sunulduğu, bu efendilerin Sanayi-i Nefise Madalyası ile telif edildikleri belirtilmiştir. Bkz. “Vaka-yı Dahiliye-i Bahriye”, 36.

55 DMA, ENV 4467/39, [t.y.], s.38A; DMA, ŞUB 306/106-A, 21 Rebiülahir 1306 (25 Aralık 1888).

56 DMA, MKT 1210/62, 9 Rebiülahir 1317 (17 Ağustos 1899).

57 BOA, Y. MTV. 277/88, 22 Cumadelahir 1323 (24 Ağustos 1905).

58 Okulun eğitim verdiği her yıl için öğrenci sayısını gösteren *İmtihan-ı Umumi Cetvelleri* elimizde olmadığından bu listelerdeki üçüncü sınıf mevcutları üzerinden bazı tahminler yaparak mezun sayısına ulaşılmaya çalışılmıştır. Buna göre 281 rakamı doğrulanamasa da mezun sayısının en fazla 300 civarında olabileceği görülmüştür. Bu farkın ve ihtimalin sebebi ara sınıflara öğrenci alımı olmasıdır. Örneğin, bkz. DMA, EHB.d. 60/48, 21 Şevval 1322 (29 Aralık 1904). Bu yazışmada 23 kişi mezun olduğu belirtilmişken, elde olan iki yıl önceki *İmtihan-ı Umumi Cetveli*'nde ikinci sınıf sekiz kişi olarak görülmektedir. Bu durum, 15 kişinin üçüncü ve dördüncü sınıfta okula alındığını göstermektedir. Benzeri ara alımların başka yıllarda da gerçekleşmiş olma ihtimali vardır.

Resim 4. Tüccar Kaptan Mektebi mezunları [tarih belirtilmemiş]. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, erişim 29.03.2022, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90880---0011.jpg>

Okulun açıldığı ilk yıllarda olmasa da, sonraki yıllarda Rum çocuklarının okula alınması kabul edilmiştir. Elde bulunan umumi sınav listelerindeki isimler incelendiğinde Rum ismine hiç rastlanmadığı için seyrek ve az sayıda olduğu düşünülen bu başvuruların birinde Bahriye Mektebi'ne dilekçe verilerek, Petro ve Kosti adındaki iki Rum çocuğunun fakir ve ihtiyaç sahibi olduğu belirtilmiş ve okula kayıtlarının yapılması istenmiştir.⁵⁹ Bunun yanı sıra okulun parasız yatılı olması nedeniyle, babası ölmüş ve zor durumda kalmış öğrencilerin okula alınma taleplerine de rastlanmıştır.⁶⁰

59 DMA, MKT 1290/46, 10 Recep 1318 (3 Kasım 1900).

60 BOA, BEO 946/70897, 1 Zilhicce 1314 (5 Mayıs 1897).

Resim 5. Tüccar Kaptan Mektebi mezunları [tarih belirtilmemiş]. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, erişim 29.03.2022, <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-92---0013.jpg>

Okuldaki sosyal hayatla ilgili olarak az da olsa bazı bilgilere ulaşılmıştır. Bunlardan biri, bütün diğer bahriye okullarının öğrencileriyle beraber Leyli Tüccar Kaptan Mektebi öğrencilerinin de yaz döneminde Kağıthane’de düzenlenen ziyafetlere katılmış olduğudur. Mekteb-i Bahriye-i Şahane ve Leyli Tüccar Kaptan Mektebi ile beraber Mekteb-i Rüşdiye-i Bahriye öğrencileri bu ziyafetlere katılmışlardır.⁶¹ Okulda gerçekleştirilen bir başka önemli faaliyet sünnet olmamış öğrencilerin sünnet ettirilmesidir.⁶² Öğrencilere tanınan başka bir imkân da umumi imtihanlarını bitiren öğrencilerden isteyenlere, Ramazan Bayramını ailelerinin yanında geçirmek üzere sıralarına gitme izni verilmiş olmasıdır.⁶³

61 BOA, Y.PRK.ASK. 91/23, 18 Zilkade 1310 (3 Haziran 1893).

62 DMA, MKT 660/80, 19 Şevval 1308 (28 Mayıs 1891).

63 BOA, Y.MTV. 197/118, 18 Şaban 1317 (22 Aralık 1899).

Eğitim-Öğretim Dönemi, Dersler ve Sınavlar

Kuruluş nizamnamesinin 19. maddesi uyarınca, okulun tatil tarihlerinin Bahriye Mektebi'ne göre düzenlenmesi uygun görülmüştür. Bunun anlamı eğitim-öğretim yılının da Bahriye Mektebi ile aynı olmasıdır. Rumi 1305 (1889-1890) ile Rumi 1318 (1902-1903) yılları arası döneme ait ulaşabildiğimiz dokuz adet *İmtihan-ı Umumi Cetveli* 'nde hem Bahriye Mektebi hem de Tüccar Kaptan Mektebi öğrencilerinin not listelerinin olması bu sistemin uygulandığını göstermektedir. Yine nizamnamenin 9. ve 11. maddelerine göre öğrenciler, üç ayda bir hususi imtihana, yıl sonunda ise umumi imtihana girmelidir. Umumi sınavların Bahriye Nezareti'nce seçilecek mümeyyizlerin gözetiminde yapılacak olması da devam ettirilen kurallardan olmuştur.⁶⁴ Bu mümeyyizler, üst düzey bahriye bürokratları ve albay rütbesinde fırkateyn komutanları gibi belli seviyedeki bahriye kadroları arasından seçilmiş ve isimleri her yıl cetvelin son sayfalarında yayınlanmıştır.

İmtihan-ı Umumi Cetvelleri'nde yer alan bilgilerle, yazışmalarda geçen bilgiler birleştirildiğinde eğitim-öğretim yılının Rumi yıla göre ayarlandığı tespit edilmiştir. Örneğin; "1306 sene-i tedrisiyesi" olarak ifade edilen tedrisat dönemi 1890-1891 eğitim-öğretim yılına denk düşmektedir. Ancak yine de bu sistemin bugünkü uygulama ile tam olarak örtüşmediği belirtilmelidir. Günümüz sisteminde Eylül 1890'de başlayıp Haziran 1891'de bitmesi gereken eğitim-öğretim dönemi, o yılların takvimine göre Mart 1890'da başlayıp, Şubat 1891'de bitmektedir. Örnek olarak verilen bu dönemde öğrencilerin, en geç Şubat 1891 içinde umumi imtihanlara girmiş ve okulun ilk mezunları olarak okuldan çıkmış olmaları gerekmektedir.⁶⁵

Ulaşılabilen *İmtihan-ı Umumi Cetvelleri* aracılığıyla sınıflara göre oluşturulan ders programı aşağıdaki tablolarda yer almıştır.

64 BOA, Y.MTV. 74/88, 20 Recep 1310 (7 Şubat 1893); BOA, Y.MTV. 89/125, 21 Recep 1311 (28 Ocak 1894).

65 Umumi imtihan dönemi esas olarak Rumi yıla göre yorumlanmalıdır. Rumi yıl Mart'ta başlayıp Şubat'ta bitmektedir. Okulun ilk yıllarında umumi imtihan dönemi, örneğin 1306 ders yılı için "*1307 sene-i tedrisiyesi Martına kadar tahsil etmiş oldukları derslerden*" ifadesiyle belirlenmiştir. Bu ifade, öğrencilerin biten ders yılından sonraki yılın başında sınavlara girdiği ve bunun da mezuniyet yılını değiştirdiği gibi bir yanlışlığa yol açmaktadır. En son 1307'de yer aldığı düşünülen bu ifadeden daha sonra vazgeçilmiştir. 1308'den itibaren aynı ders yılının sonu yani Kânun-ı sani - Şubat ayları umumi imtihan dönemi olarak belirlenmiştir.

Tablo 1. Birinci Sınıf Ders Tablosu									
DERSLER									
TEDRİSAT YILI									
1303 (1887-88)	İlim-i Hesap	Gemicilik	Harf-i Terakki	Tarih-i Osmani	Fransızca	Kıraat-ı Terakki	Coğrafya	Resim	
1304 (1888-89)	İlim-i Hesap	Cebir-i Adi	Uslu-i Hendese	Tarih-i Osmani	Fransızca	Kavaid-i Kitabet	Coğrafya-yı Umumi	Kara kalem resim	Ayak talimi
1305 (1889-90)	İlim-i Hesap	Cebir-i Adi	Mülâhhas Hendese	Tarih-i Osmani	Fransızca	Kavaid-i Kitabet	Coğrafya-yı Umumi	Kara kalem resim	Ayak talimi
1306 (1890-91)	İlim-i Hesap	Cebir-i Adi	Mülâhhas Hendese	Tarih-i Osmani	Fransızca	Kavaid-i Kitabet	Coğrafya-yı Umumi	Kara kalem resim	Ayak talimi
1307 (1891-92)					Derslere ilişkin belge bulunamamıştır				
1308 (1892-93)	İlim-i Hesap		Hendese	Tarih-i Osmani	Fransızca	Usul-i İmla	Coğrafya-yı Umumi	Kara kalem resim	Ayak talimi
1309 (1893-94)					Derslere ilişkin belge bulunamamıştır				
1310 (1894-95)	İlim-i Hesap		Hendese	Tarih-i Osmani	Fransızca	İmla	Coğrafya-yı Umumi	Kara kalem resim	Ayak talimi
1311 (1895-96)	İlim-i Hesap		Hendese	Tarih-i Osmani	Fransızca	İmla	Coğrafya-yı Umumi	Kara kalem resim	Ayak talimi
1312 (1896-97)	İlim-i Hesap	Kavaid-i Osmaniye	Hendese	Tarih-i Osmani	Fransızca	İmla	Coğrafya-yı Umumi	Kara kalem resim	İlim-i Hal
1313 (1897-98)					Derslere ilişkin belge bulunamamıştır				
1314 (1898-99)	Hesap	Cebir	Hendese	Tarih-i Osmani	Fransızca	İmla	Coğrafya-yı Umumi	Kara kalem resim	Ayak talimi
1315 (1899-1900)	Hesap	Cebir	Hendese	Tarih-i Osmani	Fransızca	İmla	Coğrafya-yı Umumi	Kara kalem resim	Ayak talimi
1316 (1900-01)	Hesap	Cebir	Hendese	Tarih-i Osmani	Fransızca	Kıraat ve Kavaid-i Türki	Coğrafya-yı Umumi	Kara kalem resim	Ayak talimi

Tablo 1. Birinci Sınıf Ders Tablosu	
TEDRİSAT YILI	DERSLER
1317 (1901-02)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır
1318 (1902-03)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır
1319 (1903-04)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır
1320 (1904-05)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır
1321 (1905-06)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır
1906'dan 1909'a kadar Bahriye Mektebi bünyesinde verilen derslere ilişkin belge bulunamamıştır	
Kaynak: İmtihan-ı Umumi Cetveli (Matbaa-i Bahriye, 1305), 15-16; İmtihan-ı Umumi Cetveli (Matbaa-i Bahriye, 1306), 16-19; İmtihan-ı Umumi Cetveli (Matbaa-i Bahriye, 1307), 19-22; İmtihan-ı Umumi Cetveli (Matbaa-i Bahriye, 1309), 22-25; İmtihan-ı Umumi Cetveli (Matbaa-i Bahriye, [t.y.]), 25-28; İmtihan-ı Umumi Cetveli (Matbaa-i Bahriye, 1312), 23-25; İmtihan-ı Umumi Cetveli (Matbaa-i Bahriye, 1313), 21-24; İmtihan-ı Umumi Cetveli (Matbaa-i Bahriye, 1317), 22-25; İmtihan-ı Umumi Cetveli (Matbaa-i Bahriye, 1318), 15-16; Enes Sayım, "1886-1905 Tüccar Kaptan Mektebi" (Yüksek Lisans Tezi, T.C. Kocaeli Üniversitesi, 2019), 28,43; Koray Kuzay, "İ.T.Ü. Denizcilik Fakültesi Tarihi'ne Dair," Denizati 9 3-4 (Mart-Nisan 1995), 30-32.	

Tablo 2. İkinci Sınıf Ders Tablosu

DERSLER										
TEDRİSAT YILI	Cebir-i Adi	Müsellesat-ı Müsteviye ve Logaritma	Usul-i Hendese	Tarih-i Umumi	Fransızca	Kitabet	Tarifât-ı Arma	Kara kalem resim	Jimnastik	
1304 (1888-89)		Müsellesat-ı Müsteviye ve Logaritma	Usul-i Hendese	Tarih-i Umumi	Fransızca	Kitabet	Tarifât-ı Arma	Kara kalem resim	Jimnastik	
1305 (1889-90)	Cebir-i Adi	Müsellesat-ı Müsteviye ve Logaritma	Mütalahas Hendese	Tarih-i Umumi	Fransızca	Kitabet-i Osmaniye	Tarifât-ı Arma	Kara kalem resim	Jimnastik	
1306 (1890-91)	Cebir-i Âlâ	Müsellesat-ı Müsteviye ve Logaritma	Mütalahas Hendese	Tarih-i Umumi	Fransızca	Kitabet-i Osmaniye	Tarifât-ı Arma	Kara kalem resim	Jimnastik	
1307 (1891-92)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır									
1308 (1892-93)	Cebir	Müsellesat-ı Müsteviye	Hendese	Tarih-i Umumi	Fransızca	Kavaid-i Kitabet	Arma Tarifâtı	Kara kalem resim	Jimnastik	Coğrafya-yı Osmani
1309 (1893-94)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır									
1310 (1894-95)	Cebir	Müsellesat-ı Müsteviye	Hendese	Tarih-i Umumi	Fransızca	Kavaid-i Kitabet	Gemicilik	Resim	Jimnastik	Coğrafya-yı Osmani
1311 (1895-96)	Cebir	Müsellesat-ı Müsteviye	Hendese	Tarih-i Umumi	Fransızca	Kavaid-i Kitabet	Gemicilik	Resim	Jimnastik	Coğrafya-yı Osmani
1312 (1896-97)	Cebir	Müsellesat-ı Müsteviye	Hendese	Tarih-i Umumi	Fransızca	Kavaid-i Kitabet	Gemicilik	Resim	Jimnastik	Coğrafya-yı Osmani
1313 (1897-98)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır									
1314 (1898-99)	Cebir	Müsellesat-ı Müsteviye	Hendese	Tarih-i Umumi	Fransızca	Kavaid	Gemicilik	Kara kalem resim	Jimnastik	Coğrafya-yı Osmani

Tablo 2. İkinci Sınıf Ders Tablosu									
TEDRİSAT YILI	DERSLER								
	Cebir	Müsellesat-ı Müsteviye	Hendese	Tarih-i umumi	Fransızca	Kavaid	Kara kalem resim	Jimnastik	Coğrafya-yı Osmani
1316 (1900-01)									
1317 (1901-02)	Derslere ilişkin belge bulunmamıştır								
1318 (1902-03)	Derslere ilişkin belge bulunmamıştır								
1319 (1903-04)	Derslere ilişkin belge bulunmamıştır								
1320 (1904-05)	Derslere ilişkin belge bulunmamıştır								
1321 (1905-06)	Derslere ilişkin belge bulunmamıştır								
1906'dan 1909'a kadar Bahriye Mektebi bünyesinde verilen derslere ilişkin belge bulunmamıştır									
Kaynak: <i>İmtihan-ı Umumi Cerveli</i> , 1305, 15-16; <i>İmtihan-ı Umumi Cerveli</i> , 1306, 16-19; <i>İmtihan-ı Umumi Cerveli</i> , 1307, 19-22; <i>İmtihan-ı Umumi Cerveli</i> , 1309, 22-25; <i>İmtihan-ı Umumi Cerveli</i> , [t.y.], 25-28; <i>İmtihan-ı Umumi Cerveli</i> , <i>Matbaa-i Bahriye</i> , 1312, 23-25; <i>İmtihan-ı Umumi Cerveli</i> , 1313, 21-24; <i>İmtihan-ı Umumi Cerveli</i> , 1317, 22-25; <i>İmtihan-ı Umumi Cerveli</i> , 1318, 15-16; Sayın, "1886-1905", 28; Kuzay, "İ.T.Ü. Denizcilik Fakültesi Tarihî'ne Dair", 30-32.									

Tablo 3. Üçüncü Sınıf Ders Tablosu									
DERSLER									
TEDRİSAT YILI	Heyet-i Felekiye	Seyr-i Sefain	Hikmet ve Cerr-i Eskal	Müsellesat-ı Küreviye	Gemicilik Fenni	Mebadi-i İnşaiye	Kitabet-i Osmaniye	Fransızca	Merasim ve İhtiramat-ı Bahriye
1305 (1889-90)	Heyet-i Felekiye	Seyr-i Sefain	Hikmet ve Cerr-i Eskal	Müsellesat-ı Küreviye	Gemicilik Fenni	Mebadi-i İnşaiye	Kitabet-i Osmaniye	Fransızca	Merasim ve İhtiramat-ı Bahriye
1306 (1890-91)	Heyet-i Felekiye	Seyr-i Sefain	Hikmet-i Tabiiye (Cerr-i Eskal)	Müsellesat-ı Küreviye	Gemicilik Fenni	Mebadi-i İnşaiye	Kitabet-i Osmaniye	Fransızca	Merasim ve İhtiramat-ı Bahriye
1307 (1891-92)	Derslere ilişkin belge bulunmamıştır								
1308 (1892-93)	Heyet-i Felekiye	Seyr-i Sefain	Hikmet-i Tabiiye	Müsellesat-ı Küreviye	Gemicilik Fenni	Mebadi-i İnşaiye	Kitabet	Fransızca	Sulu boya resim
1309 (1893-94)	Derslere ilişkin belge bulunmamıştır								
1310 (1894-05)	Heyet-i Felekiye	Seyr-i Sefain	Hikmet-i Tabiiye	Müsellesat-ı Küreviye	Gemicilik	Mebadi-i İnşaiye	Kitabet	Fransızca	Resim
1311 (1895-96)	Heyet-i Felekiye	Seyr-i Sefain	Hikmet-i Tabiiye	Müsellesat-ı Küreviye	Gemicilik	Mebadi-i İnşaiye	Kitabet	Fransızca	Resim
1312 (1896-97)	Heyet-i Felekiye	Seyr-i Sefain	Hikmet-i Tabiiye	Müsellesat-ı Küreviye	Gemicilik	Mebadi-i İnşaiye	Kitabet	Fransızca	Resim
1313 (1897-98)	Derslere ilişkin belge bulunmamıştır								
1314 (1898-99)	Heyet-i Felekiye	Seyr-i Sefain	Hikmet-i Tabiiye	Müsellesat-ı Küreviye	Gemicilik	Mebadi-i İnşaiye	Kitabet	Fransızca	Resim
1315 (1899-00)	Heyet-i Felekiye	Seyr-i Sefain	Hikmet-i Tabiiye	Müsellesat-ı Küreviye	Gemicilik	Mebadi-i İnşaiye	Kitabet	Fransızca	Resim
1316 (1900-01)	Heyet-i Felekiye	Seyr-i Sefain	Hikmet-i Tabiiye	Müsellesat-ı Küreviye	Gemicilik	Mebadi-i İnşaiye	Kitabet	Fransızca	Resim
1317 (1901-02)	Derslere ilişkin belge bulunmamıştır								

Tablo 3. Üçüncü Sınıf Ders Tablosu

TEDRİSAT YILI	DERSLER
1318 (1902-03)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır
1319 (1903-04)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır
1320 (1904-05)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır
1321 (1905-06)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır
1906'dan 1909'a kadar Bahriye Mektebi bünyesinde verilen derslere ilişkin belge bulunamamıştır	

Kaynak: *İmtihan-ı Umumi Cerveli*, 1306, 16-19; *İmtihan-ı Umumi Cerveli*, 1307, 19-22; *İmtihan-ı Umumi Cerveli*, 1309, 22-25; *İmtihan-ı Umumi Cerveli*, [t.y.], 25-28; *İmtihan-ı Umumi Cerveli*, 1312, 23-25; *İmtihan-ı Umumi Cerveli*, 1313, 21-24; *İmtihan-ı Umumi Cerveli*, 1317, 22-25; *İmtihan-ı Umumi Cerveli*, 1318, 15-16; Sayım, "1886-1905", 28; Kuzay, "İ.T.Ü. Denizcilik Fakültesi Tarihi'ne Dair", 30-32.

Tablo 4. Dördüncü Sınıf Ders Tablosu

DERSLER										
TEDRİSAT YILI	Heyet-i Bahriye ve Âlat-ı Rasadiye	Buhar Makineleri	Gemicilik Fenni	Fransızca	Hukuk-ı Umumiye-i Bahriye	İşarat-ı Umumiye	Kitabet-i Osmanîye	Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi	Usul-i Defteri	Sulu boya resim
1306 (1890-91)										
1307 (1891-92)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır									
1308 (1892-93)	Heyet-i Bahriye ve Âlat-ı Rasadiye	Buhar Makineleri Tarifatu	Gemicilik Fenni	Fransızca	Hukuk-ı Bahriye-i Düvel	İşarat-ı Umumiye ve Merasim	Kitabet-i Osmanîye	Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi	Usul-i Defteri	Sulu boya resim
1309 (1893-94)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır									
1310 (1894-95)	Heyet-i Bahriye	Buhar Makineleri Tarifatu	Gemicilik	Fransızca	Hukuk-ı Bahriye-i Düvel	İşarat-ı Umumiye	Kitabet	Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi	Usul-i Defteri	Resim
1311 (1895-96)	Heyet-i Bahriye	Buhar Makineleri Tarifatu	Gemicilik	Fransızca	Hukuk-ı Bahriye-i Düvel	İşarat-ı Umumiye	Kitabet	Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi	Usul-i Defteri	Resim
1312 (1896-97)	Heyet-i Bahriye	Buhar Makineleri Tarifatu	Gemicilik	Fransızca	Hukuk-ı Bahriye-i Düvel	İşarat-ı Umumiye	Kitabet	Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi	Usul-i Defteri	Resim
1313 (1897-98)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır									
1314 (1898-99)	Heyet-i Bahriye	Buhar Makineleri Tarifatu	Gemicilik	Fransızca	Hukuk-ı Bahriye-i Düvel	İşarat-ı Umumiye	Kitabet	Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi	Usul-i Defteri	Resim
1315 (1899-00)	Heyet-i Bahriye	Buhar Makineleri Tarifatu	Gemicilik	Fransızca	Hukuk-ı Bahriye-i Düvel	İşarat-ı Umumiye	Kitabet	Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi	Usul-i Defteri	Resim

Tablo 4. Dördüncü Sınıf Ders Tablosu

TEDRİSAT YILI	DERSLER									
	Heyet-i Bahriye	Buhar Makinelere Tarihi	Gemicilik	Fransızca	Hukuk-ı Bahriye-i Düvel	İşarat-ı Umumiye	Kitabet	Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi	Usul-i Defterî	Resim
1316 (1900-01)										
1317 (1901-02)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır									
1318 (1902-03)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır									
1319 (1903-04)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır									
1320 (1904-05)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır									
1321 (1905-06)	Derslere ilişkin belge bulunamamıştır									
1906'dan 1909'a kadar Bahriye Mektebi bünyesinde verilen derslere ilişkin belge bulunamamıştır										

Kaynak: İmtihan-ı Umumi Cetveli, 1307, 19-22; İmtihan-ı Umumi Cetveli, 1309, 22-25; İmtihan-ı Umumi Cetveli, [t.y.], 25-28; İmtihan-ı Umumi Cetveli, 1312, 23-25; İmtihan-ı Umumi Cetveli, 1313, 21-24; İmtihan-ı Umumi Cetveli, 1317, 22-25; İmtihan-ı Umumi Cetveli, 1318, 15-16; Sayım, "1886-1905", 28; Kuzay, "İ.T.Ü. Denizcilik Fakültesi Tarihi'ne Dair", 30-32.

Yukarıdaki tablolarda, okulda uygulanmış olan ders programı yer almıştır. Bu programın, nizamnamede belirlenen programdan farklı olduğu görülmektedir. Nizamnamede birinci sınıftan başlayarak dört yıl boyunca ‘Ameliyat-ı mellahiye’ adı ile yer alan, denizcilik uygulamalarına dayalı pratik dersin, programa ya da umumi imtihanlar arasına hiç girmediği anlaşılmaktadır. Programda ‘Gemicilik’ olarak yer alan dersin ise asıl olarak ‘Gemicilik Fenni’ yani teorik bir ders olma ihtimali daha büyüktür. Nizamnamede olduğu halde dört yıl boyunca programa hiç girmemiş başka bir ders ise ‘Rumca’dır. Derslerden alınabilecek en yüksek puan 45 olarak belirlenmiştir. Sadece ‘Ayak talimi/Jimnastik’ ve ‘Resim’ dersleri 20 puan üzerinden değerlendirilmiştir. Nizamnamede, özellikle ikinci sınıftan itibaren denizcilikle ilgili ders yoğunluğunun artması, öğrencilerin denizcilığe çok iyi hazırlanmasının amaçlandığını göstermektedir. Buna karşılık uygulamada aynı sistem takip edilmemiştir. Okulda uygulanan programda üçüncü ve dördüncü sınıflarda denizcilığe dair derslerin sayısı artsa da, nizamnamedeki yoğunluğun yakalanamadığı görülmektedir. Belki de bu nedenle eğitimi zayıf kalan okulun mezunları bir süre sonra iş bulmakta zorlanmış ve hatta girdikleri sınavları veremeyip, gedikli sınıfına dahi geçememişlerdir.

Resim 6. Leyli Tüccar Kaptan Mektebi öğrencileri gemicilik dersinde [tarih belirtilmemiş].
İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Alb. 73-05.

Mezunların Karşılaştıkları Sorunlar

Okuldan mezun olduktan sonra karşılaşılan problemlerden biri “redif olarak askere alınma meselesi” olmuştur. 1899 yılında Tüccar Kaptan Mektebi’nden mezun olan Trabzonlu Mehmet Kaptan uzun yıllar İdare-i Mahsusa vapurlarında çalıştıktan sonra Osmanlı ticari gemilerinde kaptan olarak çalışmaya başlamıştır. 1910 yılında bu gemilerden biri olan *Uhuvvet* vapurunda çalışırken, Trabzon Redif Taburu Kumandanlığı’ndan askere alma çağrısı gelmiştir. Oysa okul nizamnamesinin 18. maddesinde, mezunların bahriyede hizmet verdiği müddetçe askerlikten muaf olacakları hükmü vardır. 21. maddede ise bahriye hizmetinin içeriği, “İdare-i Mahsusa vapurları ve diğer Osmanlı ticari gemileri ya da Osmanlı ticari bahriyesini geliştirmek için kurulacak şirketlerde çalışılması” olarak açıklanmıştır. Mehmet Kaptan askere alma çağrısına okul nizamnamesini göstererek itiraz edince, Harbiye Nezareti bir çelişkiye dikkat çekmiştir. Redif Kanunu’nun 24. maddesine göre yüksek mektep mezunları, ancak devlet hizmetinde çalıştığı sürece askerlikten muaf olabilmektedir. Konu Şura-yı Devlet’e aktarılnca, okulun mezunlarının İdare-i Mahsusa ve diğer Osmanlı ticari gemilerine tayinlerinin, nizamnamede yazdığı gibi kanuni bir zorunluluk olarak yapılması nedeniyle, bu görevleri sırasında redif hizmetinden muaf tutulmaları gerektiğine karar verilmiştir. Sadaret bu kararı, Harbiye ve Bahriye nezaretlerine bildirmiştir.⁶⁶

Okul mezunlarının bir başka problemi “iş bulma meselesi” olarak kendini göstermiştir. Mezunların iş bulmasına dair ulaşılabilmiş en eski tarihli belgede, 1891 yılında ilk mezunlar arasında bulunan öğrencilerden Vidinli Hüsnü Efendi ile Eğrikapılı Mustafa Natık Efendinin, 250 kuruş maaş ve mülazım rütbesiyle Şirket-i Hayriye İdaresi’nde işe başladığı görülmektedir.⁶⁷ Bunun yanı sıra yine ilk mezunlardan olan İsmail Hakkı’nın (Durusu) da mezun olur olmaz İdare-i Mahsusa vapurlarında çalışmaya başladığı bilinmektedir.⁶⁸ Bir sonraki dönem olan 1892 mezunlarının isim listesi, İdare-i Mahsusa ve diğer özel şirketlerde işe alınmaları amacıyla ilgili makamlara bir dilekçe eşliğinde havale edilmiştir.⁶⁹

1893 yılından itibaren iş bulma meselesi bir sorun olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. 2 Mayıs 1893’te Bahriye Nazırı Hasan Paşa, padişaha yaptığı başvuruda, mezunların iş bulamama nedeniyle “sızlandıklarını” belirtmiştir. Bu yazı, Hasan Paşa’nın Şubat 1893 mezunlarından şikâyetler aldığını göstermektedir. Hasan Paşa’nın bu durumu gidermek için bulduğu çözüm, Tüccar Kaptan Mektebi’nden isteyenlerin işaretçi, torpidocu ve topçu kısımlarına ayrılarak üçüncü gedikli (*gedikli-i salis*) sınıfına kaydolmaları olmuştur.⁷⁰

66 BOA, ŞD. 653/80/5, 18 Muharrem 1329 (19 Ocak 1911); BOA, ŞD. 653/80/2, 29 Safer 1329 (1 Mart 1911); BOA, ŞD. 653/80/3, 15 Rebiülevvel 1329 (16 Mart 1911); BOA, BEO 3897/292232/2, 23 Rebiülevvel 1329 (24 Mart 1911); BOA, BEO 3897/292232/1, 25 Cumadelevvel 1329 (24 Mayıs 1911).

67 DMA, MKT 660/83, 21 Şevval 1308 (30 Mayıs 1891).

68 *Türk Deniz Ticareti ve Türkiye Denizcilik İşletmeleri Tarihçesi* 2, 177.

69 DMA, MKT 665/71, 25 Şaban 1309 (25 Mart 1892).

70 DMA, ŞUB 372/148A, 15 Şevval 1310 (2 Mayıs 1893); DMA, Mektepler 54A/20, 9 Safer 1322 (25 Nisan 1904).

İlerleyen zamanlarda bu çözümün sadece öğrencilere değil, hali hazırda denizde çalışanlara da cazip geldiği görülmektedir. 1892 mezunlarından olan Mehmet Rifat Efendi mezuniyetinden sonra altı yıl gemilerde brik kâtipliğinde çalışırken, kendisinden sonra mezun olanların ikinci gedikli (*gedikli-i sani*) sınıfa alınmış olduğunu, kendisinin ise brik kâtibi olarak kaldığını belirterek üçüncü gedikli sınıfına alınmayı talep etmiştir.⁷¹ 1899 yılında yapılan yazışmalardan da durumun aynen devam ettiği anlaşılmaktadır. Leyli Tüccar Kaptan Mektebi mezunlarının çoğu, şirket ve tüccar gemilerinde iş bulamamaları nedeniyle askeriyede brik kâtipliğiyle gedikli sınıfında hizmet vermeye devam etmişlerdir.⁷²

1903 yılı ise Leyli Tüccar Kaptan Mektebi mezunlarının neredeyse hepsinin açıkta kaldığı, iş bulamadığı yılların başlangıcı olmuştur. Bahriye Nazırı, bu yıl itibarıyla mezun olan 22 kişinin İdare-i Mahsusa, Şirket-i Hayriye ve Haliç-i Dersaadet Şirket-i Hayriyesi vapurlarına ve diğer tüccar gemilerine yerleştirilmesi için Liman Başkanı'na 7 Şubat 1903 tarihli bir tezkire yollamıştır. Ancak Liman Başkanı, bunun mümkün olamayacağını çünkü her vapurun bir kaptanı olduğu ve ayrıca idarelerin bünyesinde pek çok mülazım kaptan da bulunduğu cevabını vermiştir. Bu sıralarda İdare-i Mahsusa çok sayıda kaptanı işten çıkartmıştır. Liman Başkanı'nın açıklamasından anlaşıldığı kadarıyla yeni mezunların gemilere kaptan olarak yerleştirilmesi mümkün görülmemekte ve hatta yeni mezunların bu işi layıkıyla yapamayacağını düşünülmektedir. Bu düşünce doğrultusunda mezunların başlangıçta dört yüz kuruş maaşla, üç-dört sene kadar ser dümen ve lostromo hizmetlerinde kullanılması, sonra yer açıldıkça kaptanlığa geçmeleri tavsiye edilmiştir. Liman Başkanı bu görüşlerinin yanı sıra, yelkenli gemilerin kaptanlarının okuma yazmaktan uzak olmaları nedeniyle denizcilik fenleri ve kurallarını bilmediklerinden bahsederek, yüz rüsum tonalitolu ve daha büyük gemilerde yazıcı sıfatıyla mezunların atanmasının mecbur tutulmasını önermiştir.⁷³

Okulun kuruluş nizamnamesininin 21. maddesinde; mezunların, iki-üç sene süreyle gemilerde hesap memuru, yazıcı gibi işlerde çalıştırılmaları, başarılı olurlarsa kaptanlık yapmaları koşulu olmasına rağmen Liman Başkanı'nın bu uyarıları yapması, nizamname şartlarının uygulanmadığını akla getirmektedir. Diğer yandan 1903 mezunları, Ağustos ayında yani mezun olduktan sekiz ay sonra, halen gedikli olarak kabul edilmediklerini ve İdare-i Mahsusa, Şirket-i Hayriye ve diğer Osmanlı sancağını hamil kumpanya vapurlarında iş de bulamadıkları için han köşelerinde sefalet çektiklerini anlatan tezkireler yazmıştır.⁷⁴ Bu sorunu çözmek için Bahriye Nezareti'nce Liman Başkanı'nın görüşleri doğrultusunda harekete geçilmiştir.⁷⁵ Ayrıca, İzmir'de bulunan Şirket-i Hamidiye Müdüriyeti'ne Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'nden mezun olanların üç-dört yüz kuruş maaşla vapurlarda serdümen

71 DMA, Islahat 154/22, 24 Teşrinievvel 1314 (6 Aralık 1898).

72 DMA, MKT 1210/62, 9 Rebiülahir 1317 (17 Ağustos 1899).

73 DMA, Umumi Evrak 118/315, 27 Zilkade 1320 (25 Şubat 1903).

74 DMA, Umumi Evrak 118/316, 28 Temmuz 1319 (10 Ağustos 1903).

75 DMA, Umumi Evrak 118/315, 19 Recep 1321 (11 Ekim 1903).

ve lostromo olarak üç dört yıl çalıştırılmalarını ve kaptanlarından şahadetname alarak liyakat gösterenlerin yer açıldıkça üçüncü, ikinci, birinci kaptanlıkta kullanılmalarını isteyen bir yazı gönderilmiştir.⁷⁶

1904 mezunlarının gelişiyile birlikte, iş bulma konusu kimsenin çözemediği bir sorun haline gelmiştir. Mezunlar iş bulma amacıyla ardı ardına altı dilekçe kaleme alarak, parasız ve sefalet içinde kaldıklarını belirtmişlerdir.⁷⁷ İlk dilekçeyi imzalayan 24 kişi, hem kendilerinin karşılaştıkları sorunlara hem de ticari denizciliğin gelişmesi için yapılması gerekenlere dikkat çekmiştir. Bu dilekçede belirtildiğine göre, mezunlardan birkaçı Reji ve İdare-i Mahsusa'da iş bulmuş, diğerleri ise açıkta kalmıştır. Bunun en büyük sebebi, devlet ve memlekete ait vapur şirketlerinin sayısının az olmasıdır. İzmir ve Midilli'de üç-dört şirket varsa da bunların sahipleri Hristiyan olduğu için çalışanlarını Yunanlılardan seçmektedirler. Diğer yandan İdare-i Mahsusa otuz-kırk yıldır ıslah olunmamıştır. Burada çalışanlar asker ve harp zabıtlarından seçilmekte olduğundan mülki kaptanlara iş kalmamaktadır. Şirket-i Hayriye aslında gelişen bir şirkettir ama Bahriye Nezareti, İdare-yi Mahsusa'yı geliştirmek vaadiyle oyalanıp, bu şirketin gelişimini engellemektedir. Bu şirketlerin büyümesine ve yenilerinin kurulmasına imkân tanınmadıkça, okulun mezun vermesine gerek yoktur. Hatta okulun bir süre kapatılması mezunların iş bulmasını ve dolayısıyla da sefalet çekmesini önleyebilecektir.⁷⁸ Mezunlar, sorunları ve çözümleri böylece ortaya koyduktan sonra, karşılık olarak Bahriye'de işe alınamayacakları cevabını alınca bir dilekçe daha kaleme almışlardır. Bu defa dilekçedeki imza sayısı 21 kişiye düşmüştür. Dilekçede, ticari gemilerde iş bulamayan mezunların bazılarının, harp gemilerinde topçu kaptanı veya işaret memuru unvanıyla gedikli sınıfta işe başladığını belirterek, kendilerine bir memuriyet sağlanamayacaksa yabancı gemilerde çalışmalarına izin verilmesini talep etmişlerdir.⁷⁹ Bundan sonra verilen dilekçelerde her defa imza sayısının düştüğü dikkati çekmektedir. İmza sayısı 15 olan dördüncü dilekçede şikâyetler, Bahriye Nezareti'ne yönlendirilmiştir. Çünkü Padişah tarafından Bahriye Nezareti'ne mezunlara iş bulma emiri verilmiş olsa da, Nezaret merhamet göstermemekte, feryatlarını dikkate almamaktadır. Bu nedenle çoğunluğu taşralı olan mezun grubu han köşelerinde sefil halde kalmıştır. Dördüncü dilekçede, iş verilemeyecekse yabancı gemilerde çalışmaya izin verilmesi talebi tekrar edilmiştir.⁸⁰ 9 Mart 1904'te altıncı defa yapılan başvuruda, iş arayan sayısının 12'ye düştüğü görülmektedir. Bu düşüşün sebebinin iş bulmaktan çok, denizcilik sektöründe iş aramaktan vazgeçmek olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü Bahriye Nazırı

76 DMA, MKT 1475/64, 7 Ramazan 1321 (27 Kasım 1903). Ayrıca bkz. Mutlu Karakaya, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Deniz Ticaret Mekteplerinin Gelişimi," *Marmara Üniversitesi VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (İstanbul: İstanbul Yayınları, 2016), 115.

77 BOA, BEO 2271/170298/1, 22 Zilkade 1321 (9 Şubat 1904).

78 BOA, BEO 2271/70298/2, 22 Kânun-ı Sani 1319 (4 Şubat 1904).

79 BOA, BEO 2277/170703/1, 29 Zilkade 1321 (16 Şubat 1904); BOA, BEO, 2277/170703/2, 1 Şubat 1319 (14 Şubat 1904).

80 BOA, BEO 2283/171158/3, 9 Şubat 1319 (22 Şubat 1904).

“binlerce dilekçe yazılsa da Bahriye Nezareti’nden bir şey beklememelerini” açıkça ifade etmiştir.⁸¹ Mezunlar bu son dilekçelerine diğerlerine göre daha sert bir karşılık almışlardır. Öncelikle dilekçeyi yazmak için Babıâli’nin karşısındaki bir kahvehanede toplandıklarında polis tarafından dağılmaları için uyarılmış, bu uyarıyı dikkate alınmayınca tutuklanmışlardır. Haklarında yapılacak muamelenin kararı Sadaret’e bırakılmıştır.⁸² Sadaret’ten gelen cevapta, devletin bir mecburiyeti olmadığı halde okul mezunlarının Şirket-i Hayriye, İdare-i Mahsusa ve Liman Başkanlığı’nın uygun göreceği şirketlere yerleştirilmeleri için yardım etmeye çalışıldığı, ancak böyle sızlanmaya ve şikâyetçi olmaya devam edilirse bunun haklarında zararlı olacağı belirtilerek, artık okula kabul sırasında devletin işe yerleştirme mecburiyetinin olmadığına açıklanması ilgili nezaretlerden istenmiştir. Ayrıca bu halleri tekrar edecek olursa cezalandırılacaklarının kendilerine açıklanması ve ön ayak olanların korkutma amacıyla tutuklanmaları istenmiştir.⁸³ Benzer içerikte bir yazı Şura-yı Bahriye tarafından da yayınlanmıştır. Buna göre; işe girmeleri için gerekli yardımlar yapılmakta olduğu, ancak iş bulmak mecburiyetlerinin olmadığı, bu nedenle devamlı şikâyetçi olmaları ve topluca başvurularda bulunmalarının kendileri için zararlı olacağının mezunlara bildirilmesi Bahriye Dairesi, Dersaadet Liman Dairesi ve Mekteb-i Bahriye-i Şahane Nezareti’nden istenmiştir.⁸⁴ Bahriye Nazırı da son bir yazıyla; Daire-i Bahriye’nin mezunlar için bir imkân sağlayamayacağını, işaret ve topçu gedikli zabıtlarının ihtiyaçtan fazla olduğu için bütçede karşılık bulunmadığını, mezunların İdare-i Mahsusa ve Şirket-i Hayriye ile diğer Osmanlı sancağını sahip gemilerde çalıştırılmaları için Liman Başkanlığı’na başvurmaları gerektiğini bildirmiştir.⁸⁵ Oysa nizamnamenin 21. maddesinde okul mezunlarının atamalarının zorunlu olduğu kararlaştırılmıştı. Bu nedenle Bahriye Mektebi’nden, Bahriye Nezareti’ne bir düzeltme ve hatırlatma yazısı gönderilmiştir. Bu yazıda okulun nizamnamesi gereği, mezunların Osmanlı sancağı taşıyan ticari bahriyede çalıştırılmaları gerektiği, ancak “*her nasılsa*” bunun tatbik edilmediği, bu nedenle ticari gemilerde çalıştırılma kararının hakıyla uygulanmaya başlanmasının gerektiği konusuna dikkat çekilmiştir.⁸⁶

İş bulamama sorunu 1905 yılında da devam etmiştir. Bahriye Nezareti, 1905 yılında mezun olan 23 kişinin, İdare-i Mahsusa, Şirket-i Hayriye, Haliç Vapurları, Reji İdaresi ile Hacı David, Karamahmutzade Kumpanyaları gibi diğer Osmanlı sancağı taşıyan şirket vapurlarında, kaptan mülazımlığı, seyr-i sefaın memuru refakati ve yazıcılık gibi işlerde çalışmaya başlatılmaları için 23 Ocak 1905 tarihinde başvuruda bulunmuştur. Ancak Liman İdaresi’nden gelen cevaba göre bu şirketlerin hiçbirinin eleman ihtiyacı bulunmamaktadır. Bunun üzerine Şura-yı Bahriye tarafından, mezunları üçer dörder kişilik gruplar halinde bu

81 BOA, BEO 2289/171608/2, 25 Şubat 1319 (9 Mart 1904).

82 BOA, BEO 2289/171608/3, 21 Zilhicce 1321 (9 Mart 1904).

83 BOA, BEO 2289/171608/1, 22 Zilhicce 1321 (10 Mart 1904).

84 DMA, ŞUB 680/55A, 29 Zilhicce 1321 (17 Mart 1904).

85 BOA, BEO 2283/171158/2, 1 Muharrem 1322 (18 Mart 1904).

86 DMA, Mektebler 54A/20, 9 Safer 1322 (25 Nisan 1904).

şirketlere dağıtmak üzere bir liste hazırlamış ve işe alınmaları konusunda ısrarcı olan bir yazı eşliğinde tekrar başvuruda bulunulmuştur.⁸⁷ Bu ısrar sonucunda yedi kişinin işe girdiği anlaşılmıştır. Çünkü bundan sonraki dilekçede sadece 16 mezunun Şirket-i Hayriye, Hacı David ve diğer şirketlerde ve tüccar vapurlarında işe alınması istenmiştir.⁸⁸ Bunların da üçünün işe girdiği, bir sonraki başvuru ile tespit edilmiştir. Son başvuruda 13 kişinin işe yerleştirilmesi istenmiştir. Ancak bu defaki dilekçede başka bir detay bulunmaktadır. 1905 mezunları ilk başta iş bulamayınca donanmada mülazım rütbesiyle çalışmak istemişlerdir. Fakat harp gemileri için yeterli eğitim almadıkları nedeniyle bu istekleri geri çevrilmiştir. Şimdi geriye kalan 13 kişi için başçavuş rütbesine denk olan porsunluk teklif edilmişse de, bu defa da mezunlar bu işi kabul etmeyeceklerini kesin olarak beyan etmişlerdir.⁸⁹

Leyli Tüccar Mektebi'nin Kapatılması

Okula son öğrenci kaydı 1905 yılında yapılmıştır. 3 Ocak 1905'te yapılan bir yazışma ile Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'ne kayıt olacak beş kişinin dilekçesinin kabul edildiği bildirilmiştir. Ayrıca okulun toplam mevcudunun yirmiye geçmemesine hem idare hem eğitim açısından dikkat edilmesi gereği vurgulanmıştır.⁹⁰ Ekim 1905'ten itibaren okula artık yeni öğrenci kayıt edilmemesi yazışmaları yapılmaya başlanmıştır. Özellikle son dönemde Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'nden çıkanlar bir işe yerleşememelerinden dolayı asker sınıfına geçmek istemiş ancak seviye sınavını geçememişlerdir. Bu nedenle okula artık yeni öğrenci alınmayıp, var olanların da Bahriye Mektebi'ne nakli uygun görülmüştür. Burada öğrenim gördükten sonra asker olmak isteyenlere zabıtlık şahadetnamesi, tüccar kaptanlığı talebinde bulunanlara ise askerlikten çıkarılarak tüccar kaptanlığı şahadetnamesi verilmesi kararlaştırılmıştır.⁹¹ Bu kararın 13 Aralık 1905 tarihinde Bahriye Mektebi Nezareti'ne bildirilmesiyle durum kesinleşmiştir.⁹²

Okul mezunlarının içinde bulunduğu son durum eski bir mezunun 1908 yılında yazdığı tezkirede gözler önüne serilmiştir. Padişaha dualar eşliğinde, içinde buldukları sefil ve ümitsiz durumu anlatmaya çalışan mezunun üzerinde durduğu konular kısaca şunlar olmuştur: Yazdığı tezkirede adı bulunmayan bu mezun, Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'nden mezun olduktan sonra askerlik mesleğini tercih etmek zorunda kalarak Bahriye gediklisi oldukları halde artık meslekleri konusunda ileriye dönük hiçbir ümitleri kalmadığını yazarak, kendilerini “*felekzede*” olarak tanımlamıştır. Ticari bahriyenin gelişmesi ve yükselmesi için açılan okullarından mezun olduklarında, meslekleri ile hiçbir alakası

87 DMA, Umumi Evrak 149/128, 1 Zilhicce 1322 (6 Şubat 1905); 149/129, 22 Zilhicce 1922 (27 Şubat 1905).

88 BOA, BEO 2519/198864, 27 Zilhicce 1322 (4 Mart 1905).

89 DMA, Mülga Bahriye 1027/338, 10 Rebiülevvel 1323 (15 Mayıs 1905).

90 DMA, Mektebler 54A/162, 21 Kânun-ı evvel 1320 (3 Ocak 1905).

91 DMA, MKT 1584/197, 13 Şaban 1323 (13 Ekim 1905); DMA, Erkan-ı Harbiye, 90/65, 28 Teşrin-i sani 1321 (11 Aralık 1905).

92 DMA, MKT 1566/71, 15 Şevval 1323 (13 Aralık 1905).

Resim 7. Bahriye Mektebi tüccar sınıfı öğrencileri [tarih belirtilmemiş]. Library of Congress, erişim 29.03.2022, <https://www.loc.gov/pictures/collection/ahii/item/2003671815/>.

alınınca herkes bunu bir aşağılama ve küçümseme olarak görmüştür.⁹³ Bunun üzerine bir de mezunların İdare-i Mahsusa vapurlarında ser taifelik [baş tayfa] yapılması kararı alınmıştır. Bu durum, diplomalı bir efendi kaptana nefer muamelesi yapılması anlamına gelmektedir.

93 Bu dönemde Bahriye Mektebi'nden mezun olarak denizde çalışmaya başlayan Emin Yüce de hatıratında aynı durumdan bahsetmiştir. Bkz. Emin Yüce, *Abdülhamid Donanmasında Bir Bahriyeli* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 126,228.

Reva görülen bu muamele efendilik şan ve şerefine uygun olmadığı için, namus ve haysiyetleri ayaklar altına alınmış durumdadır. Salnameye bakıldığında her görevin resmi bir unvanı vardır. Bir tek Tüccar Kaptan Mektebi mezunlarına resmi bir lakap verilmemektedir. Bu nedenle gemilerde çalışan mezunlara üstleri hüviyeti meçhul bir şahıs olarak davranmakta, astları ise itaat etmemektedir. İkinci ve üçüncü gedikli olarak çalışanlardan bazıları yüzbaşı olabilmişse de, kendilerinden sekiz-on sene sonra mezun olanlara mülazım [teğmen] olarak askere alınma hakkı tanınmıştır. Dilekçesinde bu sorunları dile getiren mezun, son olarak, kendilerinin her türlü mahrumiyet ve sefalet içindeyken, ailelerinin mahvolmasına padişahın izin vermeyeceğine inandıklarını ve emsalleri gibi askerlik sınıflarının yükseltilmesi kararını, tekrar tekrar “padişahım çok yaşa” diyerek beklediklerini ifade etmiştir.⁹⁴

İsim verilmeden yazılmış olan bu dilekçenin de gösterdiği gibi okuldaki eğitimle başlangıçta amaçlanan hedeflere ulaşamamış, kısa süre sonra mezunlar iş bulamamış ve hatta askerlik sınıfındaki denk rütbelere dahi tayin edilememişlerdir. Bu durum bir istihdam sorunu yaratmış, bu nedenle okulun kapanması gerekmiştir. Böylece Leyli Tüccar Mektebi 1905 yılında son öğrencilerini kaydetmiştir. Son eğitim yılı Rumi 1321 (1905-1906) yılı olmuştur. 1321 Salnamesi’nde okulun ismi son kez Mekteb-i Bahriye-i Şahane ve Leyli Tüccar Kaptan Mektebi olarak görülmüştür.⁹⁵ Bundan sonraki üç yıl içinde okulda kayıtlı öğrencilere, Bahriye Mektebi kapsamında eğitim verilmiştir. Bu dönemde öğrencilerin tüccar kaptan diploması alması bir tercih olarak kendilerine verildiğinden, yazışmalarda halen Tüccar Kaptan Mektebi adının geçtiği görülmektedir. 1909 yılında son öğrenciler de mezun edilerek okul tamamen kapatılmıştır.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, İstanbul’da umumun yararına devlet okulu olarak açıldığı belgelerle tespit edilebilen ilk ticari denizcilik okulu Leyli Tüccar Kaptan Mektebi’dir. Okulun açılması ile ilgili irade ve nizamname 5 Aralık 1884’te padişah tarafından onaylanmıştır. Buna göre Leyli Tüccar Kaptan Mektebi, Bahriye Mektebi’nin bir şubesi olarak kurulmuştur. Ancak okulun eğitime başlaması, bütçesinin gerektirdiği miktarın sağlanmasının gecikmesi nedeniyle 21 Mart 1887’de gerçekleşebilmiştir. Okulun açılmasındaki temel amaç, yabancılar elinde olan ticari denizcilik sektöründe Osmanlı tebaasının etkinliğini arttırmaktır. Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi’nin bir başka kaptan mektebi için yaptığı bir tespit olan “*Her şeyi iptidasından güzel başlamak ve sonra arkasını bırakıp boşlamak âdeti*” bu okulda da kendini göstermiş, zaman içinde kuvvetli bir ders programı uygulanamamış; mezunların mülâzımlık dönemi nizamnamedeki şartlara uygun geçirilmemiş ve yine nizamname gereği olsa da mezunlara ticari gemilerde uygun iş imkânı sağlanamamıştır. Bu aksaklıkların en önemli

94 DMA, ŞUB 799A/1-B, 2 Nisan 1324 (15 Nisan 1908).

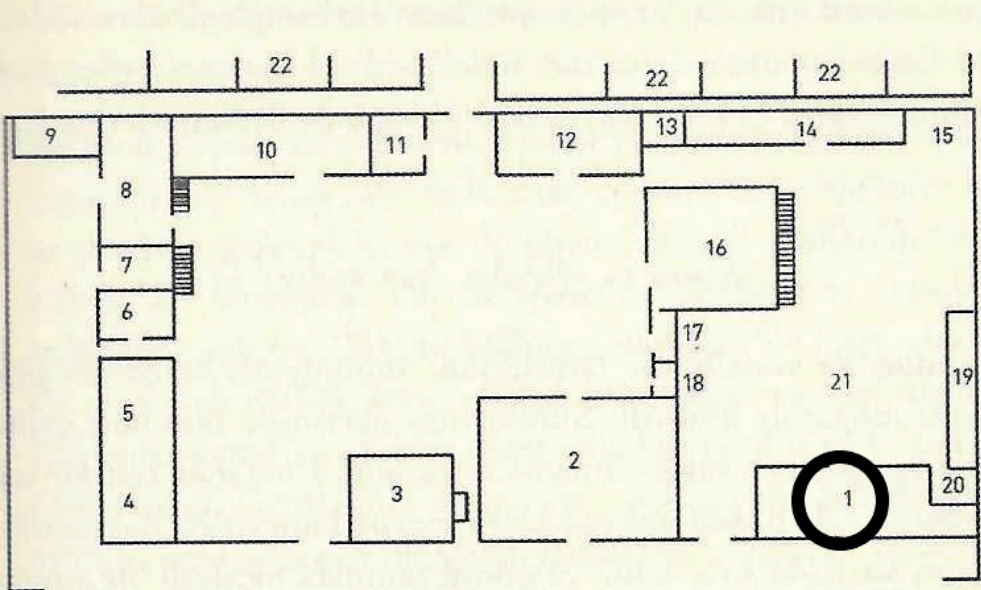
95 *Bahriye Salnamesi* ([İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1323), 65. Ayrıca bkz. Feridun Pirali, “Türkiyede Deniz Ticareti,” *Deniz* 125-126 (Ocak-Şubat 1946): 19.

nedenleri; ticari denizcilikle uğraşan firmaların sayısının az olması ve bunların, var olan kadrolarını olduğu gibi sürdürmek istemesi, okullulara yer açmaması olarak görülmüştür. Okulun mezun vermeye başlamasından iki yıl sonra kendini gösteren sorunlar artarak devam etmiş, 1903'ten sonra neredeyse başa çıkılmaz bir duruma gelmiştir. Bu durumda işsizlikten kırılan mezunlar da dahil olmak üzere, okulun kapanması en uygun çözüm olarak görülmüştür. Leyli Tüccar Kaptan Mektebi adına son öğrenci kaydı 1905 yılında yapılmış, bu öğrencilerin mezuniyetleri 1909'da gerçekleştirilerek okul kapatılmıştır. Böylece Leyli Tüccar Mektebi, kendi ismiyle 19 yıl, son üç yılı Bahriye Mektebi'nde olmak üzere toplamda 22 yıl tüccar kaptan yetiştirmiştir.

Ancak bu girişimin başarısız sayılmaması için önemli bir neden bulunmaktadır. Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'nde muallimlik ve bir ara da müdürlük yapan Bahriye Mektebi mezunu *Hamit Naci (Durusu) Efendi*, burada edindiği bilgilerle 1910 yılında özel bir okul olan *Milli Ticaret-i Bahriye Kaptan ve Çarkçı Mektebi*'ni açmış, bu okulu Cumhuriyet Dönemi'ne taşımıştır. 1928 yılında yine bir devlet okulu olarak kurulan *Yüksek Denizcilik Okulu*, geleneğini Hamit Naci'den almış ve günümüzde varlığını sürdüren *İTÜ Denizcilik Fakültesi*'ne aktarmıştır. Bugün Türkiye'de kuvvetli bir ticari denizcilik kadrosu var ise bunun çıkış noktasının Leyli Tüccar Kaptan Mektebi olduğunu söylemek yanlış bir tespit olmayacaktır.

Ek 1. Yüksek Denizcilik Okulu'nun 1984 yılında kuruluş yıl dönümü için bastırıldığı hatıra zarfı ve kartı. M. Mutlu Karakaya Arşivi. Belge No: 8.

1. Tüccar Kaptan Mektebi (Ahşab)
2. Dershaneler ve hünkar dairesi
3. Zemin katı matbaa ve imam odaları, üstü cami-i şerif
4. Zemin katı dördüncü koğuşun bir kısmı, üstü nâzir dairesi
5. Zemin ve üst iki kat koğuşlar
6. Zemin katı bahriye kahve ocağı, üst iki katı koğuşlar
7. Zemin katı hademe koğuşu, üst iki kat müdür ve muallimîn odaları
8. Zemin İdadî kahve ocağı, üst katlar Dâhiliye, berber, muallim odaları ve koğuş
9. Zemin abdesthâneler ve üst kat debboylar
10. Zemin muallimîn lokantası, üst kat muallimîn odaları
11. Eczahâne ve hastahâne
12. Bahriye lokantası
13. Mutfak
14. İdadî lokantası
15. Çamaşırhâne
16. Hamam
17. Zemin kimyahâne, üstü fotoğrahâne
18. Mahbushâne
19. Asker koğuşu
20. Kumanya
21. Jimnastik mahalli
22. Beylik evler

Ek 2. Emin Yüce'nin hatıratına göre Bahriye Mektebi yerleşimi içinde Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'nin yeri. Yüce, *Abdülhamid Donanmasında Bir Bahriyeli*, 41.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (İstanbul) (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) 682/51115/1, 696/52142, 701/52553, 547/41016, 946/70897, 3897/292232/2, 3897/292232/1, 2271/170298/1, 2271/170298/2, 2277/170703/1, 2277/170703/2, 2283/171158/3, 2289/171608/2, 2289/171608/3, 2289/171608/1, 2283/171158/2, 2519/198864.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 1412/20.

İrade Bahriye (İ.BH.) 2/12, 2/12-2-1.

İrade Dahiliye (İ.DH.) 936/74140/4, 936/74140/3, 936/74140/6, 1295-6/102447.

Şura-yı Devlet (ŞD.) 6/47/2, 6/47/3, 6/47/4, 9/15/11, 653/80/5, 653/80/2, 653/80/3.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.) 42/42-002, 277/88, 197/118, 74/88, 89/12.

Yıldız Perakende Askeri Maruzat (Y.PRK. ASK.) 37/38, 38/38, 91/23.

Yıldız Perakende Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.) 17/45.

Deniz Müzesi Arşivi (İstanbul) (DMA).

1. Daire 54/118.

Envanter (ENV) 4467/39.

Erkân-ı Harbiye 90/65.

Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Dairesi Defterleri (EHB-d) 10/30, 12/24, 12/25, 12/87, 60/48.

Evrak 373/88.

Islahat 154/22.

Limanlar 217-16.

Mektebler 6/59, 54A/20, 54A/162.

Mektubi (MKT) 125/97, 165/58, 194/159, 433/79, 433/75, 194/163-A, 194/163-B, 194/164, 433/7, 477/8, 523/15, 568/5A-1, 660/95, 653/127, 666/44, 827/33, 657/57, 1210/62, 1290/46, 660/83, 665/71, 1475/64, 1584/197, 1566/71.

Muhasebe 951/57, 1510/46, 2521A/264, 1157/117.

Mülga Bahriye 1027/338.

Şura-yı Bahriye (ŞUB) 222/25A, 217/8-A, 217/8-B, 217/8-C, 227/37-A, 234/22-A, 234A/46-A, 271/196A, 298/174-A, 293/7-A, 306/106-A, 372/148A, 680/55A, 799A/1-B.

Umumi Evrak 118/315, 118/316, 149/128, 149/129.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı (İstanbul)

Leyli Tüccar Kaptan Mektebi öğrencileri gemicilik dersinde. Fotoğraf. Alb.73-05.

Mürvet Mutlu Karakaya Arşivi (İstanbul)

Yüksek Denizcilik Okulu'nun hatıra zarfı ve kartı (1984). Belge No: 8.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Âli Deniz Ticaret Mektebi Hakkında Malumat. İstanbul: T.C. İktisat Vekâleti Âli Deniz Ticaret Mektebi Neşriyatı, 1932.

Bahriye Salnamesi. [İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1323.

Çakır, Sinan. "Türk Denizcilik Eğitiminin 125 Yıllık Çınarı: İTÜ Denizcilik Fakültesi." *Denizcilik Sorunları, TMMOB Gemi Makineleri İşletme Mühendisleri Odası IV. Ulusal Sempozyum Bildirileri (13 Kasım 2009)* içinde, 45-54. [Konya]: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 2009.

Çakır, Sinan. "Hamit Naci (Abdülhamit Naci Özdeş) ve Okulu Milli Ticaret-i Bahriye Kapudan ve Çarkçı Mektebi'nin Türk Deniz Ticaretindeki Yeri ve Önemi." *Piri Reis Üniversitesi Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu 2010 ve Türk Denizcilik Ticareti Tarihi Sempozyumu II Bildiriler Kitabı* içinde, 214-232. İstanbul: [Piri Reis Üniversitesi Yayınları], 2010.

Düstur, 1. Tertip, 4. Zeyl. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1302.

Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Ergün, Mustafa. *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*. Ankara: Ocak Yayınları, 1996.

Geçili, Derya. "Osmanlı Devleti'nde Kaptanlara Şehadetname Alma Zorunluluğunun Getirilmesi." *Tarih Okulu Dergisi* 25 (Mart 2016): 719-734.

Karakaya, Mürvet Mutlu. *Hamit Naci Özdeş ve Milli Ticaret-i Bahriye Kaptan ve Çarkçı Mektebi.* İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2021.

Karakaya, Mürvet Mutlu. *Yüksek Denizcilik Okulu.* İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2012.

Karakaya, Mutlu. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Deniz Ticaret Mekteplerinin Gelişimi (1887-1981)". *Marmara Üniversitesi VIII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde, 111-124. İstanbul: İstanbul Yayınları, 2016.

Kızıldemir, Orhan. "Memleketimizde Denizcilik Okullarının Tarihçesi." *Denizati* 11, 9-10 (Eylül-Ekim 1981): 4-5.

Kurtoğlu, Fevzi. "Deniz Mektebinin Tarihine Bir Bakış." *Deniz* 18 (1 Birinci Kânun 1936): 7-12.

Kuzay, Koray. "İ.T.Ü. Denizcilik Fakültesi Tarihi'ne Dair." *Denizati* 9, 3-4 (Mart-Nisan 1995): 30-32.

"Leyli Tüccar Kaptan Mektebi'nden İTÜ Denizcilik Fakültesi'ne." *Denizcilik Dergisi* (Mart-Nisan 2009): 32. *Mekteb-i Bahriye-i Şahane ve Sefain-i Ticariye Kaptan Mektebi Şakirdanının İmtihan-ı Umumi Cetveli.* [İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1305, 1306, 1307, 1309, 1312, 1313, 1317, 1318.

Mekteb-i Bahriye-i Şahane ve Sefain-i Ticariye Kaptan Mektebi Şakirdanının İmtihan-ı Umumi Cetveli. [İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, [t.y.].

Nurdoğan, Arzu Meryem. "Osmanlı Devleti'nde Tüccar Kaptan Yetiştirme Çabaları." *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 31 (2010): 103-122.

Objektiften Yansıyanlarla Sultan II. Abdülhamit Döneminde Eğitim. Editör: Cezmi Eraslan. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2017.

Pirali, Feridun. “Türkiyede Deniz Ticareti.” *Deniz* 125-126 (Ocak-Şubat 1946): 19-22.

Rodopman, Kudret. “DYO (YDO) Denizcilik Fakültesi Oldu.” *Denizati* 6, 6-7 (Haziran-Temmuz 1992): [s.y.].

Salname-i Bahri. [İstanbul]: Matbaa-i Bahriye, 1307, 1308, 1310, 1311, 1313-1322.

Tutel, Eser. *Gemiler...Süvariler...İskeleler...* İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Türk Deniz Ticareti ve Türkiye Denizcilik İşletmeleri Tarihiçesi 2. Hazırlayan: Şükrü Yaman. İstanbul: Türkiye Denizcilik İşletmeleri Kültür Yayınları, 1999.

Ulaştırma Bakanlığı, *Ulaştırma 50 Yıl.* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973.

“Vaka-yı Dahiliye-i Bahriye.” *Ceride-i Bahriye*, 3 Şevval 1308 (12 Mayıs 1891).

Yavaşça, Cemalettin. “Değerli Öğretim Kurumumuz Denizcilik Yüksek Okulu (Dünü, Bugünü, Yarını).” *Denizcilik Dergisi* (Mart-Nisan 2009): 34-37.

Yüce, Emin. *Abdülhamid Donanmasında Bir Bahriyeli.* İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Tezler / Dissertations

Karakaya, Mürvet Mutlu. “Cumhuriyet Döneminde Ticari Denizcilik Eğitiminin Tarihsel Gelişimi”. Yüksek Lisans Tezi, T.C. İstanbul Üniversitesi, 2011.

Sayım, Enes. “1886-1905 Tüccar Kaptan Mektebi”. Yüksek Lisans Tezi, T.C. Kocaeli Üniversitesi 2019.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

“The Students of the Merchant Marine Academy.” Fotoğraf. Library of Congress (Washington). Erişim 29.03.2022. <https://www.loc.gov/pictures/collection/ahii/item/2003671815>

“Tüccar Kaptan Mektebi.” Fotoğraf. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamit Han Fotoğraf Albümleri. Erişim 29.03.2022. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/91018---0019.jpg>

“Tüccar Kaptan Mektebi.” Fotoğraf. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamit Han Fotoğraf Albümleri. Erişim 29.03.2022. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90880---0001.jpg>

“Tüccar Kaptan Mektebi mezunları.” Fotoğraf. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamit Han Fotoğraf Albümleri. Erişim 29.03.2022. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90880---0011.jpg>

“Tüccar Kaptan Mektebi mezunları.” Fotoğraf. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi II. Abdülhamit Han Fotoğraf Albümleri. Erişim 29.03.2022. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/779-92---0013.jpg>

Risâle-i Mu'âlece'ye Göre On Altıncı Yüzyıl Osmanlı Tıbbında Bitkisel Tedavi Şekilleri ve Terminoloji

Methods of Herbal Treatment and Terminology in a Sixteenth Century Ottoman Treatise *Risâle-i Mu'âlece*

Gürkan Gümüřatam¹

¹Doç. Dr. Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Lefkoşa/ Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

ORCID: G. G. 0000-0002-2465-6501

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Gürkan Gümüşatam,
Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Lefkoşa/Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
E-posta/E-mail: ggumusatam@ciu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 06.01.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
18.01.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
05.04.2022

Kabul/Accepted: 20.04.2022

Online yayın/Published online: 05.07.2022

Atıf/Citation: Gümüşatam, Gürkan. "Risâle-i Mu'âlece'ye Göre On Altıncı Yüzyıl Osmanlı Tıbbında Bitkisel Tedavi Şekilleri ve Terminoloji." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 261-290. <https://doi.org/10.26650/oba.1054321>

ÖZ

Bilim tarihini aydınlatmak üzere Arap harfli Osmanlıca eserlerin yeni yazıya aktarılması ve dil bilgisi özelliklerinin ortaya konulması bilim tarihi araştırmacıların önüne çıkabilecek ilk engellerin açılmasını sağlayacaktır. İkinci basamakta ise, filolojik özellikleri ortaya konan eserlerin bilimsel niteliği bilim tarihçileri tarafından belirlenecektir. Bu çalışma, Milli Kütüphane'nin (Ankara) yazma eserler koleksiyonunda bulunan, tarihsiz fakat on altıncı yüzyıla ait olduğunu belirlediğimiz *Risâle-i Mu'âlece* adlı tıp ve eczacılık konusundaki anonim yazma eserde yer alan bitkisel drogları saptamak, Türk kültür ve dil tarihine ışık tutmak üzere yapılmıştır. Eser, yeni yazıya aktarıldıktan sonra taranarak Türkçe drog isimleri fişlenmiştir. Fişleme sürecinin ardından, bitkilerden elde edilen droglar, kendi içinde tematik olarak sınıflandırılmıştır. Bitkisel drogların kullanım biçimleri belirlenmiş, Osmanlı tıp ve eczacılığındaki uygulama alanları gösterilmiştir. Diğer taraftan, bitkisel droglardan üretilen ilaçlar kendi içinde sıralanarak yapılış şekilleri, kullanımları ve adlandırılma yolları gösterilmiştir. Böylece, köklü bir geçmiş olan Osmanlı tıp ve eczacılığının on altıncı yüzyıldaki genel durumuna kapı aralanmış ve tedavilerin ilmi esaslar üzerine inşa edildiğine dikkat çekilmiştir. **Anahtar sözcükler:** Bilim tarihi, Bitkilerle tedavi, Bitkisel droglar, Dil bilgisi, eczacılık, Osmanlı İmparatorluğu, *Risâle-i Mu'âlece*, Tıp terimleri, Türk dili

ABSTRACT

Transliteration of Ottoman works written in Arabic alphabet to Latin script and revealing their grammatical features may help historians of science overcome the initial challenges they may face when studying such texts. Following that, science historians can assess the scientific quality of the transliterated texts whose philological features are revealed. The purpose of this study was to determine the herbal drugs in an anonymous and undated medical and pharmaceutical manuscript titled *Risâle-i Mu'âlece*. It was probably written in the sixteenth century and is now housed in the National Library in Ankara. The present study also seeks to shed light on the history of Turkish culture and

language. After the text was translated to Latin script, the Turkish drug names were recorded, and then herbal drugs were thematically classified and their use in therapeutics and their application in Ottoman medicine and pharmacy were also determined. On the other hand, the remedies made with herbal drugs were listed, as well as the method of preparation, use, and naming. Thus, the general characteristics of Ottoman medical therapies and pharmaceutical practices in the sixteenth century were established. This study demonstrated that these therapies and practices were founded on scientific principles..

Keywords: Grammar, Herbal drugs, Herbal treatment, History of science, Medical terminology, Pharmacy, Ottoman Empire, *Risale-i Mu'âlece*, Turkish philology

Giriş

Bilim çalışmalarının gelişme evrelerini görmek ve geçmişin bilgilerinden yararlanabilmek için kimya, matematik, botanik, zooloji ve tıp gibi pozitif bilim dallarına ait tarihî eserlerin bir bütün hâlinde incelenmesi gerekmektedir. Ancak, devlet arşivlerinde ve özel koleksiyonlarda muhafaza edilen bu tür bilimsel eserler üzerinde çalışan uzmanları birçok zorluk beklemektedir. Osmanlıca metinlerin Arap harfleriyle (eski yazıyla) yazılmış olması karşılaşılan ilk güçlüktür. Diğer yandan, her yüzyılın kendi içinde ayrı dil özellikleri arz etmesi, çalışılan dönemin Türkçesine hâkimiyet gerektirmektedir. Bu nedenle bilim ve tıp tarihi uzmanlarıyla filoloji uzmanları, yazma eserleri birlikte incelemelidir. Filologların tarihî metni okuması, yeni yazıya aktarması ve günümüz Türkçesiyle sadeleştirmesi; metinlerin dil özelliklerini çözümlenmesi bilim ve tıp tarihi araştırmalarının ilk basamağını oluşturacaktır. Onların çözdüğü metinlerdeki tarihî bulguları değerlendirmek ise, bilim veya tıp tarihi uzmanlarının konusudur. Tıp ve eczacılık tarihi konusunda çalışanlar da dile getirdiğimiz bu görüşü desteklemektedir.

Sentetik ilaçlar yanında alternatif tedavi şekilleri arayan günümüz modern tıbbı, koruyucu hekimlikte geçmişin deneyimlerini referans alan bir yola yönelmiştir. Tıbbi bitki araştırmalarında geleneksel tıbbın esas alınması gerektiğine vurgu yapan Altıntaş, tıp kitaplarının günümüz Türkçesine aktarılmasının; terminolojisinin, kavramlarının anlaşılmasının tıp ve bilim tarihi uzmanlarının önüne çıkan en büyük engeller olduğunu ifade eder. Çözüm yolunu, dil ve bilim/tıp tarihi uzmanlarının ortak çalışmalarında bulur. Araştırmacı, ortak yürütölen incelemelerin modern tıbbın gelişmesine de çok şeyler kazandıracığını vurgular.¹

Osmanlı tıp ve eczacılık tarihine² katkı koymak üzere yapılan bu inceleme, on altıncı yüzyıl eserlerinden *Risâle-i Mu'âlece*'deki (RM)³ bitkisel drogları (*müfred devâlar*)⁴ ve drog

- 1 Ayten Altıntaş, "Tıbbi Bitki Araştırmalarında Kaynak Olarak Eski Tıp: 'Kokulu Gül' Örneği," *Merkezeğendi Geleneksel Tıp Derneği Bitkilerle Tedavi Sempozyumu Bildiri Kitabı* (İstanbul: Merkezeğendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011), 79-80.
- 2 Osmanlı döneminde şıfa dağıtma işiyle uğraşan hekimler hasta bakıp ilaç vermekle ilgilenirken, eczacılar da ilaç hazırlama yanında birtakım tıbbi uygulamalar yapmaktaydı. Bu açıdan, hekimlik ve eczacılık birbirlerinden bağımsız uzmanlık alanları değildi. Batı'da on yedinci asırda birbirinden ayrılmaya başlayan eczacı ve hekimler, kendi aralarında şiddetlenen mesleki rekabet sonucu on dokuzuncu yüzyılda yollarını ayırdı. Klasik dönemin sonuna dek, Osmanlı toplumu içinde müslöman Türkler ilk eczanelerini on dokuzuncu yüzyılda açtı. Yirminci yüzyılın başlarına dek bu eczanelerde, hazır ilaçlar ve drogların muhafaza edildiği bölümlere ilaveten bazı eczanelerde hekim de bulunduruluyordu; böylece Osmanlı'da eczacı-hekim ilişkilerinin korunmasına çaba gösteriliyordu. Bkz. Turhan Baytop, "Eczacılık – İlaç Hazırlama Sanatı," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 10 (Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1994), 387.
- 3 İncelemenin devamında bu kısaltma kullanılacaktır.
- 4 Türkçeye Fransızcadan geçen 'drog' terimi, hayvan ve bitkilerden özel yöntemlerle elde edilen, ham veya yarı ham maddeleri kapsayıcı genel bir adlandırmadır. Bu incelemede drog terimi de kullanılmasına rağmen, Osmanlı tıbbında 'devâ', 'müfred devâ' ve 'gıdâ'lar ilaç ham maddesi olarak birbirlerinden ayrılmaktadır. Bitkisel kökenli droglar 'devâ'/'müfred devâ' ana adıyla anılırken, hayvansal kökenli droglar 'gıdâ' adı

karışımlarını (*mürekkeb devâlar*) belirlemeyi amaçlamıştır. Türkçe terminoloji ve Türkçe adlandırmaların ağırlıkta olduğu örnekler seçilerek Türk bilim dilinin ve tarihinin gelişim çizgisi izlenmeye çalışılmıştır. Eserin, çağdaşı olan birçok tıp kitabına göre Türkçenin söz varlığı açısından yoğunlukta olması, henüz bu eser üzerinde bir metin yayınının bulunmaması ve yazmanın iyi korunmuş olması RM'nin seçilmesinin ana nedenleridir. Birinci basamakta, RM'den fişlenen bitki adları değerlendirilmiş, bulgular ayrı bir makaleyle bilim çevrelerine sunulmuştu.⁵ İlgili incelemenin ikinci basamağını oluşturan bu çalışmada, bitkisel özellik taşıyan müfred ve mürekkeb devâlar değerlendirilmiştir. İncelemenin hedefi, drogların adlandırılış şekillerini belirlemek ve filolojik açıdan kavramlara Türkçe karşılık üretilirken temel yaklaşımı yakalamaktır. İsimlendirme konusundaki tespitler, müfred ve mürekkeb devâların belirlenmesiyle tarihî açıdan desteklenmiştir. Bu sayede Türk bilim tarihinin gelişimiyle Türk bilim dilinin gelişiminin de paralel seyrettiği ortaya konulmuştur. Ayrıca, her yüzyılda ayrı ayrı tıbbi uygulamaların olması, aynı adla ancak ayrı yollardan üretilen ilaçlar bulunması, tıp ve eczacılık tarihimizi bütün olarak görmemiz açısından farklı yüzyıllarda yazılmış eserleri teker teker incelemeyi gerektirmektedir. Bu incelemeler dönem ve eserler arasındaki yaklaşım farklarını ortaya çıkaracağından Türk bilim tarihinin aydınlatılmasına yardımcı olacaktır.

İncelemede *mualecat* veya *mualece* kitapları hakkında tanıtıcı bilgiler sunulduktan sonra, Osmanlı tıbbi ile eczacılık çalışmaları arasındaki ilgi açıklanmıştır. RM'nin incelendiği bölümde bulgular sıralanarak droglar konu ve kavram alanlarına göre tasnif edilmiş, tarihî bulgular aktarılmıştır.

Eski Yunan ve Orta Çağ İslam tıbbında etkili ilaçları ve tedavilerini bir arada sunmak, binlerce yılda oluşmuş bir geleneğin devamıdır. Bu gelenekten beslenen Osmanlı tıp eserlerinde hastalığın tedavisi ile kullanılacak ilacın yapımı birlikte aktarılmıştır. Aynı geleneğinin ürünü olan RM'deki genel eğilim de, tedavide ilaçların (*mualece*) yardımına başvurmak, bunların yapımı ve kullanım bilgilerini aktarmaktır.

Bitki ve hayvanlardan elde edilen ham maddelerle ilaç yapıldığına ilişkin ilk kayıtlar günümüzden dört bin yıl öncesine kadar uzanır. MÖ 2000 yıllarına ait Sümer tabletleri içindeki bilinen en eski reçeteler, terkiplerin içeriğini kısa ve pratik şekilde sunmaktaydı.⁶ MÖ 1550'de, Mısır'da bulunan bir papirüste, dört yüz elli civarında hastalığın bitkiler ve hayvanlardan elde edilen ham maddelerle tedavi edildiği görülür. Papirüslere göre Mısırlılar;

verilen genel bir isim altında toplanmıştır.

5 Bahse konu yayın için bkz. Gürkan Gümüşatam, "Risâle-i Mu'âlece'ye Göre XVI. Yüzyıl Türkçesinde Türkçe Bitki Adları," *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)* sayı 39 (2015): 23-40.

6 Eski Sümer tıp tabletlerini kimyager Martin Levy'nin yardımıyla çözümlenen Kramer, tabletlerin çözümlediği bölümlerini bilim dünyasıyla paylaşmıştır. Bulunan tabletler içinde en eski olanı bir hekim tarafından meslektaşları ve öğrencileri için yazılmış ilaç reçetelerinden oluşmaktadır: Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, çev. Hamit Koyukan (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 1999), 86-87.

nane, siyah hardal, sinameki, haşhaş, adasoğanı, tatula gibi bitkileri ilaç olarak kullanmıştır⁷. Aynı döneme ait Hitit tabletlerinden de adamotu, alıç, arpa, buğday gibi bitkilerden tedavide yararlanıldığı anlaşılmaktadır.⁸

Batı'da tıp biliminin kurucusu kabul edilen Hippokrates (Hipokrat, MÖ 5. ve 4. Yüzyıllar), dört yüz tür bitkiyi ayrıntılı olarak işlerken; Romalı hekim Galenos (Galen) birinci ve ikinci yüzyıllarda bitkilerle yeni formüller denemeye başlar. Dioscorides (M.S. 1. Yüzyıl), *De Materia Medica* olarak tanınan eseriyle, Batı'da Eski Çağ'dan bugüne kadar yazılan en zengin farmakopeyi⁹ meydana getirir. Bitkilerle ilaç yapımı yanında, bitkilerin kullanımı, saklanması hakkındaki deneyimlerini aktarır; bitkileri, yetiştiği ortam içindeki özelliklerine göre inceler.¹⁰ İslam dünyasında, Yunan ve Hint hekimlerinin eserlerini tercüme ederek işe başlayan İslam hekimleri, *akrabadin*¹¹ adını verdikleri kitaplarda ilaçlar konusundaki birikimlerini kayıt altına alır. Eski Yunan ve çağdaşı Endüslü İslam hekim ve botanikçilerinden edindiği bilgileri kendi gözlemleriyle geliştiren İbn Baytar (1197-1248), Kuzey Afrika'dan Anadolu'ya ve oradan Mısır'a kadar yaptığı gezilerin sonucu olarak Müfredât-ı İbn Baytar olarak tanınan *Kitab al-Cami li-Mufradat al-Adviyya va'l-Agdiyya* adlı eserini yazar. Bu kitap Orta Çağ boyunca Doğu ve Batı eczacılığının/tıbbının ana kaynakları arasında kabul edilir. İslam tıbbının en büyük hekimi olan İbn Sina'nın (980-1037) sadece *Şifâ* ve *Kanun fi'l-Tıb* adlı iki kitabında dokuz yüzden fazla bitki kökenli ilaç yer alır.¹²

Çoğu bitkisel droglardan oluşan basit ilaçlar (*müfred devâ*) ve ilaç terkiplerini (*mürekkebe devâ*) içeren eserleri birbirinden keskin çizgilerle ayırmak mümkün olmamakla beraber, bunların iki grupta yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bir tarafta tıp eğitimi için yazılan, ilaç yapımına yer veren genel kitaplar, diğer taraftaysa ilaç terkiplerini konu edinen *mualece* kitapları. Mualece kitapları RM örneğindeki gibi birçok türde (yakı, kurs, hap gibi) ilaç terkiplerini bir arada içermektedir. Bir bölüm mualece kitabı ise, tek bir devânın her yönüyle incelenmesine ağırlık veren monografik türde eserlerdir. On yedi ve on sekizinci yüzyılda yoğunluk kazanan bu tür risalelere Zeynelabidin b. Halil'in *Havvas-ı Biberiyye*, Bursalı Ali Münşi'nin *Kınakna Risalesi*, Ebu'l-Hayr'ın Yusuf'den tercüme ettiği *Çay Risalesi* örnek

7 Ayla Kaya, "Tıbbi Bitkiler ve Etnobotanik Çalışmalar," *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu, 5-6 Haziran 2010 Zeytinburnu* (İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011) içinde, 11.

8 Gaye Şahinbaş Erginöz, *Hititlerde Anatomi ve Tıp* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1999), 163-179.

9 Farmakope: İlaç üretiminde kullanılan drogları listeleyen, bunların etkilerini ve hazırlama yöntemlerini açıklayan eser.

10 A. Colin Ronan, *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Günergün (Ankara: TÜBİTAK, 2005), 259-260.

11 Osmanlı tıbbında Hekimbaşı Salih bin Nasrullah (ö. 1669), *Tercüme-i Akrabadin el-Cedid* adlı farmakopesinde, ilaç yapımıyla uğraşan meslek grubunu ilk kez "*ispeçyar*" olarak isimlendirir. Sonraları "*ispençiyar*" şeklinde dilimize yerleşen bu terim, İtalyanca kökenli "*spezzere*" sözünden dönüştürülmüştür. Bkz. Naşit Baylav, *Eczacılık Tarihi* (İstanbul: Yörük Matbaası, 1968), 191.

12 Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*, yay. haz. Feza Baytop Günergün, gözden geçirilmiş 3. bs. (Ankara: Ankara Nobel Tıp Kitabevleri, 2021), 13-17.

verilebilir.¹³ On yedinci yüzyılda yazılan ve bitkisel, hayvansal ve mineral kökenli drogları tanıtan bir müfredat kitabı da Sakızlı İsa Efendi'nin *Nizamü'l-Edviye* adlı eseridir.¹⁴

I. Risâle-i Mu'âlece

Ankara, Millî Kütüphane El Yazması Eserler Koleksiyonunda bulunan *Risâle-i Mu'âlece* (06 Mil Yz 5163), ilaçla tedavi konusunda yazılmış anonim bir eserdir. Abadî türü bir kâğıda nesih yazıyla yazılan kitap, bir mualece risalesidir. Yazma eser sırtı bordo meşin, kapakları kâğıt kaplı mukavva bir cilt içerisindedir. Yazmada söz başları ve cetveller için kırmızı, ana metin için siyah renkte mürekkep kullanılmıştır. Ayrıca, droglara ilişkin ölçüler, metnin içinde satır altı usulle ve kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Yaklaşık yetmiş varak olan yazmanın sondan birkaç yaprağı boştur. Millî Kütüphane'ye 30 Kasım 1983 tarihinde Muharrem Çağlar'dan 5.000 TL karşılığı satın alındığı bilgisi, eserin giriş ve son kısmında yeni yazıyla bildirilmiştir. Telif tarihi üzerinde belirtilmeyen eserin söz varlığı, imlâ, ses ve biçim bilgisi özellikleri, onun on altıncı yüzyılda yazıldığını göstermektedir. Bağlaç görevinde kullanılan *dahu*'nın işlek olması, üçüncü kişi iyelik ve belirtme durumu eklerinin düz ünlülü şekilde devamı, *saru*, *sancu* vb. kelimelerde yuvarlak ünlülerin tutarlı şekilde kullanımı, üçüncü tekil kişi istek eki görünümündeki ekin genellikle tavsiye-gereklilik veya emir anlamlarında işlek kullanımı, öte yandan imlâda özellikle Doğu kökenli kelimedeki kimi zaman eklerin kelime tabanından ayrı yazılması; önceki yüzyıllarda görülen kimi şekillerin (gelecek zaman eki -(y) ıAr vb.) kullanımdan kalkması gibi hususlar metnin on altıncı yüzyıla tarihlendirilmesinde etken olmuştur.

İlaçla tedavi konusundaki eser, macunların (15 ayrı macun türü), bünyeyi rahatlatıcı ilaç, hapların (14 ayrı hap), kurs (4 ayrı kurs) ve yakıların (6 ayrı yakı) yapımına odaklanmıştır. Böylece tedavi şekilleriyle ilaç reçetelerinin birlikte verildiği karışık yapıdan uzaklaşmıştır.

RM, birçok mualece kitabında olduğu gibi, kendinden önceki tıp ve eczacılık eserlerinden yararlanılarak hazırlanmış, birtakım gözlem ve deneyimlerle zenginleştirilmiştir. Sıralanan kimi mürekkep devâların tarifine geçilmeden önce, mualecenin hangi hekimden (Akşemseddin, Galen, Hipokrat, İsa Beğ vd.) alındığı bildirilmiş, ilacın birçok kere tecrübe edilerek sağaltıcı etkilerinin gözlemlendiğine vurgu yapılmıştır. Bu tür göndermeler hem Osmanlı tıbbının kaynaklarının hem de ilgili eserlerinin kendi içinde bulunduğu dönem ne kadar tanındığına canlı birer tanıktır. Konuya ilişkin olarak Akşemseddin'in (1389-1459) bir grup hastalığın tedavisinde ortak kullanılabilecek reçetesi, hekime yapılan göndermeden sonra şu şekilde nakledilmiştir:

13 Mükerrer Bedizel Zülfikar Aydın, "Osmanlı Tıbbında 'Müfred Devâ' Kullanımı ve 'Müfredât Eserlerinin Genel Özellikleri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları – Emre Dölen Armağanı* 6, 2 (2005): 312.

14 Sakızlı İsa Efendi, *Nizamü'l-Edviye*, yay. haz. Mükerrer Bedizel Aydın ve Sibel Murad (Ankara: TÜBA Yayınları, 2019).

“[61B] (4)... Bâb: Bu nüsha (5) Ak Şemse’-d-dîn Hazretleri’nden nakl olunur. (6) Niçe niçe tecrube olunmuşdur. Sidügi (7) durmayana ve başı çegzinene ve bel (8) agrısına ve dahı erlikden kalana (9) ve bağluya ve oğlu ve kızı olmayana (10) ve yedigi siñmeyene ve sancusu olana (11) gâyet nâfi’dür. 20 dirhem kara çörek otı, (12) 5 dirhem zencebîl, 2 dirhem za’ferân, 1 dirhem egir, 5 dirhem topalak, [62A] (1) 5 dirhem hevîc tohmı, 3 dirhem cevz-i buvâ, 1 dirhem sakız, (2) 2 dirhem günlük, 3 direm havlıcân, 60 dirhem pelût unı, (3) 5 dirhem bugday unı, 20 dirhem ‘asel-i musaffâ. (4) Nâzile için mücerredür.”

Türkiye yazma eser kütüphanelerinde sayıları oldukça kabarık olan mualece kitaplarıyla ilgili olarak Yıldırım, bu eserlerin hekim bulunmayan yerlerde şifa dağıtmak üzere düzenlendiğini savunur. Bu fikrini, kitapların girişinde hekim olmayan yerlerde ondan istifade edilmesini temenni eden ibarelere bağlayarak desteklemeye çalışır.¹⁵ RM’de, düzenleniş itibariyle böylesi işaretler olmasına rağmen, reçetesi aktarılan ilaçların sağaltıcı etkilerinin gözlemlendiğine vurgu yapılması, RM’yi meydana getiren kişinin tıbbi konularda belli bir birikime vakıf olduğunu, reçetesini sunduğu ilaçları denediğini göstermektedir. Birçok ilacın yapımı aktarıldıktan sonra denendiğini ve şifasının görüldüğünü gösteren ‘*mücerredür*’ ibaresinin kullanılması da bu tezi doğrular niteliktedir.

Osmanlı tıbbında tedavi, dört beden sıvısının (*ahlat-ı erbaa*) dengede tutulması esasına dayanıyordu. Bunun için insan bünyesi *balgamî*, *safravî*, *demevî*, *sevdavî* olarak sınıflandırılıyor; bir maddenin fazlalığı veya eksikliği sebebiyle oluşan hastalık, denge esasına göre tedavi edilmeye çalışılıyordu. *Humoral Patoloji Teorisi* olarak adlandırılan ve kaynağı Eski Yunan’a, MÖ beşinci ve altıncı yüzyıllara kadar geri giden bu teori, İslam hekimleri tarafından da benimsenecek ve devam eden evrede Osmanlı tıbbını şekillendirecektir. Böylece, Eski Yunan ve Orta Çağ İslam hekimleri gibi Türk hekimleri de ilaç ham maddesi olan bitkileri, insan mizacına göre *sıcak (issi)*, *soğuk (soguk)*, *nemli (ratb)* ve *kuru (kuri)* olarak sınıflandırmışlardır. Hastalık için yapılacak ilaçta hangi bitkinin kullanılacağı konusunda, bitkinin özelliği ve mizaç arasındaki ilişkiye bakıldığından, RM’de ve birçok mualece kitabında drogların mizaç özellikleri sıralanmış,¹⁶ devâların ne şekilde yarar sağlayacağı vurgulanmıştır. RM’de müfred ve mürekkeb devâların mizaç özelliklerinden bahseden iki örnek şöyledir:

“[34B] (10) Bâb: Enelik merhemini beyân eder, **ıssı merhemdür**: (11) 100 dirhem şırlagân yağı, 100 dirhem zeyt yağı, 50 dirhem enelik köki, (12) 40 dirhem zift, 5 dirhem çam sakızı, 20 dirhem kına-i vaşak, 5 dirhem bal mûmı.”

15 Nuran Yıldırım, “Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 9, 1 (2009): 273.

16 Hastalığın çıkış nedeni büneyi oluşturduğuna inanılan dört öğeden (kan, safra, sevdâ/ kara safra, balgam) birinin eksikliği veya fazlalığına bağlanmaktaydı. Bu dört öğenin de soğuk, sıcak, nemli ve kuru olmak üzere ikili mizaç özelliği taşıdığına inanılmıştı. Karaciğerde bulunan “safra”, sıcak ve kuru; bedende dolaşım yapan “kan”, sıcak ve yağ; beyinde saklanmış “balgam”, soğuk ve yağ; dalak ve midede olduğu kabul edilen “sevdâ/ kara safra” soğuk ve kuru şeklinde değerlendirilmiştir (Ayдын, “Osmanlı Tıbbında ‘Müfred Devâ’ Kullanımı,” 302).

"[4B] (9)...**ıssıdan sovuksın hâsıl olan** (10) balgamî öksürüğü def' eder karnında(11) ne zahmet var ise cümlesine nâfi'dür..."

II. İslam Dünyası ve Türk Kültür Tarihinde Bitkiler ile Tedavi

Orta Çağ'ın İslam dünyasında eczacılık çalışmaları tıpla iç içe gelişme göstermiş; bitkilerin tarım ve tıpta yararlı olmaları, İslam hekimlerinin bitkilere ilişkin yoğun gözlemler yapmasını sağlamıştır. Eski Yunan, Mısır, Roma ve Hint tıbbına ait bilgileri öğrenerek bitkisel ve hayvansal drogları ve mineralleri ilaç yapımında kullanmaya başlayan müslüman eczacılar, onuncu yüzyılda yeni ilaçlar üretmişler; ilaç yapımı için farklı alet ve teknikler geliştirmişlerdir.¹⁷ Milattan sonra 638'de Cüdişapur'daki tıp okulu ve hastanesi; 642'de İskenderiye'deki antik Mısır ve Yunan medeniyetlerinin zengin mirasıyla karşılaşan Araplar, çevirilerle antik dünyanın zengin mirasını kendi kültürlerine aktarmışlardır.¹⁸ Galenos'un tıp ve ilaç yapımı konusunda uygulamaları İslam dünyasını yakından etkilemiştir. Dokuzuncu yüzyıldan itibaren, Galenos'un eserleri önce Süryaniceye ve Arapçaya çevrilir.¹⁹ Süreç içinde, Kuran-ı Kerim, Peygamber Hadisleri (Tıbb-ı Nebevî) ve Arabistan'daki geleneksel tıbbın çevirilerdeki bilgilerle birleşmesi; üretilen yeni ilaçlar ve etkilerini konu eden kitapların yazımı, İslam tıbbına özgün bir kimlik kazandırır.²⁰ Doğu tıbbına ait bilgiler, müslüman hekimlerin/eczacıların yazdığı eserlerle Avrupa'ya taşınır ve Batı tıbbına/eczacılığına Orta Çağ boyunca yön verir. Bu yöndeki gelişmelerin en güzel örneğini Yakub b. İshak el-Kindî'nin (9. yüzyıl) birleşik ilaç terkiplerini anlattığı özgün eseri *Kitâbü'l-Akrâbâdin*'e ait çevirilerdir.²¹

Türk tıp ve eczacılık tarihine ilişkin elde bulunan en eski yazılı belgeler Uygurlar döneminden kalmıştır. Araştırmacıların yirminci yüzyılın başlarında eski Uygur yerleşim birimlerinde buldukları ve kendi ülkelerine götürdükten sonra yayımladıkları bu eserler Türk filolojisi yanında, bilim tarihi açısından son derece kıymetli veriler içermektedir. Turfan bölgesindeki araştırma gezileri sonucu elde edilen söz konusu belgelerin büyük bölümü bugün Berlin'dedir. Suzanne L. Marchand'ın verdiği bilgilere göre, Berlin Etnoloji Müzesi'nin gerçekleştirdiği dört araştırma seferinin sonunda, farklı alfabelerle yazılmış kırk bin eser ele geçirilmiştir. Bulunan malzeme arasında yer alan tıp ve eczacılık gibi bilim dallarına ait metin parçaları, koleksiyonun özel bir kısmını oluşturmaktadır. Uygur metinlerini 1930'lu yıllarda ilk kez yayımlayan Annemarie von Gabain, Wolfram Eberhard ve Reşit Rahmeti (Rachmeti) Arat'ın Turfan serisi içinde (Türkische Turfan-Texte); Peter Zimme'nin yayımladığı Uygurca metinde, incelemeye konu olan tıp ve eczacılık parçaları

17 Baytop, "Eczacılık – İlaç Hazırlama Sanatı," 386-387.

18 Ronan, *Bilim Tarihi*, 259-261.

19 Aynı yayın, 262.

20 Aydın, "Osmanlı Tıbbında Müfred Devâ," 299.

21 Levy Martin, *The Medical Formulary or Aqrabadhin of al-Kindi* (Madison Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1966).

da vardır.²² Bahse konu olan Uygurca metin parçaları Uygurlar devrinde eski Hint tıbbının kaynak alındığı göstermektedir. Nitekim İslamiyet öncesi dönemde Türk tıbbının kaynaklarını araştıran Harold Walter Bailey, Reşit Rahmeti'nin 1932 yılında yayımladığı Uygurca on metin parçasının, Hintli hekim Ravigupta'nın *Siddhasāra* adlı kitabının Hotence çevirisinden tercüme edildiğini kanıtlamıştır.²³

Hastalık ve ilaç yapımı konusunda zengin bilgileri olan Uygurlar, bıraktıkları belgelerde dizanteriyi anlatmış, birçok hastalığın tedavisi konusunda kendi bilgilerini yazıya dökmüşlerdir. Kendi geliştirdikleri bir yöntemle ürettikleri ilacı bir kamaşın yardımını alarak boğaza üfleyen Uygurlar, akıl hastalıkları, göz hastalıkları vb. konusunda hem hayvansal hem de bitkisel drogları kullanarak çeşitli ilaçlar üretmişlerdir.²⁴

İslamiyet öncesi dönemde Türk tıbbı başka kaynaklardan beslendiği gibi, komşu kültürleri de etkilemiştir. On üçüncü yüzyıl öncesi Tibet tıp tarihini anlatan metinlerde Köktürk ve Uygur dönemi tıbbi bilgilerinin aktarılması, Türk hekimlerin eserlerinin Tibetçeye çevrildiğinin bildirilmesi; Türk devletlerinin çevre kültürlerini tıbbi gelişmeler açısından yönlendirdiğini, saygın hekimlere sahip olduğunu gösterir²⁵.

Osmanlı tıbbında bitkilerin ilaç yapımında kullanımı on dördüncü yüzyıldan sonra artacaktır. Bu artışta, er-Râzî, el-Birunî, ebu'l-Kasım Zehravî, el-Gafiki, İbn Sinâ gibi hekimlerin farmakoloji bilgilerini toplayan İbn Baytar'ın on üçüncü yüzyılda yazdığı, *Kitab al-Cami li-Mufradat al-Adviyya va'l-Agdiyya* adlı eserinin Osmanlı dünyasına girişi etkili olmuştur. Eski Yunan ve İslam âlimlerinin (özellikle Dioscorides ve el-Gafiki) tecrübelerine kendi teşhis ve gözlemlerini ekleyen İbn Baytar, böylece 1400 civarında drogun tarifini sıralamıştır.²⁶

Anadolu'ya yerleşen Türklerde, diğer toplumlarda olduğu gibi tıp ve eczacılık çalışmaları iç içe doğuş gelişmiştir. Tercüme ve tercüme-telif süreçlerinden sonra Türk eczacılığı ve tıbbı, telif eserlerin verildiği özgün aşamaya ulaşır. Temel tıp ve eczacılığa ilişkin bilgileri tanımaya başlayan hekimler, Orta Çağ İslam kaynaklı bilgilerle kendi gözlemlerini Türk âdetlerini, ahlâk ve tabiatını birleştirerek bu iki sahayı özgünleştir.

Anadolu'da yazılan ilk Türkçe tıp eserleri eldeki kayıtlara göre *Tuhfe-i Mübarizi* ve İbn Baytar'ın *Müfredat-ı İbn-i Baytar Tercümesi*'dir. *Tuhfe-i Mübarizi*, eczacılık ile tıbbi bilgiyi harmanlayan, Anadolu'da yazılan en eski iki Türkçe tıp metninden biridir. Her

22 Mahmut Gürkan, "İslam Öncesi Dönem Uygur Tıp Metinlerinde Bulunan Hayvansal Drog İsimleri," *Avrasya Terim Dergisi* 1, 2 (2013): 88-94.

23 Gürkan, "Hayvansal Drog İsimleri," 88.

24 Aydın, "Osmanlı Tıbbında Müfred Devâ," 303.

25 H. Volkan Acar, "Tibet Tıp Kaynaklarına Göre Orta Asya Türk Tıbbı," *Lokman Hekim Dergisi* 5, 3 (2015): 121.

26 Baytop, *Türkiye'de Bitkilerle Tedavi*, 24-25.

ikisi de on dördüncü yüzyılın ilk yarısında, Aydınoğlu Umur Bey adına yazılmıştır. Hekim Bereket tarafından Arapça yazılan *Lübâbü'n-Nuhâb*'in yine aynı isim tarafından Türkçeye çevirisi olan *Tuhfe-i Mübarizi*, İbn Sinâ'nın *Kanun fi 'l-Tıbb*'ı (ağırlıklı olarak *Akrabadin* bölümü) esas alınarak yazılmıştır. Adnan Derin tarafından Yüksek Lisans tezi, Binnur Erdağı tarafından Doktora tezi olarak çalışılan eser, Erdağı tarafından inceleme ve sözlüğüyle birlikte yayımlanmıştır.²⁷

Anadolu'da on dördüncü yüzyılın ilk yarısında kaleme alınan bir diğer tıp metni, Aydınoğlu Umur Bey'in isteğiyle, çevireni bilinmeyen *Müfredât-ı İbn-i Baytar Tercemesi*'dir. Bu çeviri, On üçüncü yüzyılın ünlü botanik bilginlerinden İbn Baytar'ın *Kitab al-Cami li-Mufradat al-Adviyya va 'l-Agdiyya* adlı eserinden adı bilinmeyen biri tarafından kısaltılarak yapılmıştır.²⁸ Bu iki eseri, Geredeli İshak b. Murad'ın *Edviye-i Müfrefde* adlı eseri izler. Dört bölümden oluşan *Edviye-i Müfrefde*'de yiyecek içecek olarak kullanılan ilaçlar, uygulamalı tedavi, terimler sözlüğü gibi bölümler yanında İsmail b. Hasan el-Cürcani'nin *Zahire-i Harzeshahi* adlı eserinden ve İbn-i Sina'nın *Kanun fi 'l-Tıbb*'ından alınan bölümler bulunur.²⁹ On dördüncü yüzyılın bu Türkçe tıp kitaplarına, on beşinci yüzyılda Anadolu'da yaşamış bir hekim olan Celalüddin Hızır'ın (Hacı Paşa) *Müntehab-ı Şifa* ve *Teshil* isimli eserleri eklenir.³⁰

Osmanlı eczacılığının gelişme aşamalarını araştıran Baytop, on yedinci yüzyılda İstanbul'da 2000 attar dükkânı, bu işle ilgilenen de 300 kadar gezici attar bulunduğunu Evliya Çelebi'yi referans göstererek bildirir.³¹ Evliya Çelebi, on yedinci yüzyılın ortalarında İstanbul'da ilaç hazırlamakla uğraşan esnafı attarlar, ilaç suları satanlar, macuncular, gülsuyucular, amberciler, buharcular, ilaç yağları satanlar, esrarcılar, afyoncular, tutiyacılar ve otbulucular olarak bildirmektedir.³² Bu listede sıralanan eczacılıkla ilgili esnaf gruplarına bakıldığında, ilaç üretiminin ağırlıklı olarak bitkisel droglarla yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Narh defterlerine göre, on altıncı yüzyılda İstanbul aktarlarında satılmakta olan droglar ağırlıklı olarak bitkisel droglardır.³³

Edviye-i Müfrefde ve on dördüncü yüzyıldan itibaren yazılan ilmî metinler Türkçenin söz varlığını belirlemek; bilimsel faaliyetlerin gelişimini izlemek açısından önemli olup, yazılan eserler Anadolu'daki bilimsel çalışmalarla dildeki gelişmenin paralel bir seyir izlediğinin canlı tanıklarındır.

27 Binnur Erdağı, *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübarizi Metin-Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013).

28 Bu çeviri metni için bkz. İbn Baytar, *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar* (İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017), 58.

29 Eser üzerinde Canpolat ve Önler'in tenkitli metin yayını ve metin incelemesi bulunmaktadır. Bkz. Musatafa Canpolat ve Zafer Önler, *Edviye-i Müfrefde* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007).

30 Zafer Önler, *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şifa I: Giriş-Metin* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1990).

31 Baytop, "Eczacılık – İlaç Hazırlama Sanatı," 387.

32 A.g.yer.

33 Mübahat S. Kütükoğlu ve Yaşar Yücel'in Narh Defterleri üzerindeki çalışmalarından iktibasla Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*, 34-35.

Türkçenin söz varlığına yönelik araştırmacılar, tıp ve eczacılıkla ilgili eserleri tararken, öncelikle bitki adlarını tespit etmeyi hedeflemiştir. Türkçenin tarihî sözlüğü için son derece kıymetli olan bu incelemeler, bilim tarihi araştırmaları için de birincil başvuru niteliği taşımaktadır. Yazma eserlerdeki bitki adlarını inceleme çalışmalarını *Müntehab-ı Şifâ* ile Zafer Önler başlatır.³⁴ Ali Haydar Bayat, Anadolu Türkçesinin erken dönem eserlerinden olan *Kemâliyye* yayınında sözlük bölümüne çok sayıda bitki adını alır.³⁵ Araştırmacı, *Kitab-ı Müntehab fi'l-Tıbb* (823/1420) incelemesindeyse bitkilerin kullanıldığı farmasötik formlar (macun, şurup vb.) üzerinde etraflıca durur.³⁶ Yıldırım (1982)³⁷ ve Gürlek (2011),³⁸ ayrı ayrı çalışmalarla *Alâ'im-i Cerrâhin*'deki bitki adlarını sıralarken, Demir (2012), *Fihrisü'l-Ervâm*'daki bitki adlarını kökenlerine göre tablolar hâlinde karşılaştırır.³⁹ Küçükler (2010), bir tıp sözlüğü olan *Lugat-i Müşkilât-ı Eczâ*'ya yönelir⁴⁰ ve sözlükteki bitki adlarının alfabetik sırayla dökümünü verir. Aynı eser üzerinde Murad daha önce (2009) bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.⁴¹ Gümüştam, bu incelemenin de konusu olan *Risâle-i Mu'âlece*'deki on altıncı yüzyıla ait bitki adlarını yapı ve kaynaklarına göre değerlendirir. Sıralanan çalışmaların ortak yanı, ilaç yapımı için yararlanılan bitki adlarını tespit etmektir. Ancak, bitki adlarına ilişkin filolojik tespitlerin bilim tarihi açısından değerlendirilerek desteklenmesi gerekmektedir. Bitkisel drogların adlandırılması ve bitki türlerinin adlandırılmasında kavram alanlarına göre tasnifi de araştırılmayı beklemektedir. Bu araştırmalardan elde edilecek filolojik verileri, bilim tarihinin değişik yönleriyle sentezlemek ise, Türk bilim tarihi uzmanlarının görevidir. Neticede, ulaşılabilecek sentez Türk kültür ve bilim tarihinin derinlemesine yazımını sağlayacaktır.

III. Risâle-i Mu'âlece'ye Göre Bitkisel İçerikli Droglar

RM'de bitkisel devâların yapımı aktarılırken kullanılacak aletler, ateşin derecesi, mualecenin ne zaman yapılmasının uygun olacağı, kullanılacak ölçüler; üretilen terkinin

-
- 34 Araştırmacının bitki adları konusunda çalışmaları için bkz. Zafer Önler, "XIV ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri," *Journal of Turkish Studies* (Fahir İz Armağanı I) 14 (1990): 357-392; Zafer Önler, "XIV. ve XV. Yüzyıl Tıp Metinlerinde Türkçe Bitki Adları," *Kebikeç* 14 (2004): 273- 302.
- 35 Ali Haydar Bayat, *Kemâliyye/ Erken Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Risalesi* (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2007), 33-76.
- 36 Ali Haydar Bayat, *Kitabü'l-Müntehab fi'l-Tıbb* (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2005).
- 37 Nuran Yıldırım tarafından eser üzerinde ilk kez lisanüstü düzeyde bir çalışma yapılmış olup araştırmacı tezin sonuna eklediği sözlükte bitki adlarına yer verir: Nuran Yıldırım, "XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahnâme" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1982).
- 38 Mehmet Gürlek, "Anadolu'da Yazılmış İlk Türkçe Cerrahi Yazmalara Bir Örnek: Alâ'im-i Cerrâhin," *Journal of Turkish Studies* 46 (2011): 1423-1434.
- 39 Ekrem Demir, "Hezârîfen Hüseyin b. Ca'fer İstânköyî'nin Fihrisü'l-Ervâm Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları," *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 46 (2012): 1-28.
- 40 Paki Küçükler, "Lugat-i Müşkilât-ı Eczâ'da Türkçe Bitki Adları," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11 (2010): 401-415.
- 41 Sibel Murad, "Lugat-i Müşkilât-ı Eczâ Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler" (Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009).

hasta tarafından hangi dozda ve ne zaman alınacağına dair uyarıcı bilgiler, ilaç yapımıyla bir arada verilmiştir. Taranan metinde *tencire, ibrik, elek, şişe, pota, dülbend, fincân, yekmürdi* gibi mutfak araç ve gereçlerinden de ilaç üretiminde faydalandığı anlaşılmaktadır.

RM'de ilaç yapım aşamaları kadar, üretilen ilaçtan yararlanma biçimine de ehemmiyet gösterilmiştir. İlacın hangi hâllerde ve nasıl tüketileceği, miktarının ne olacağı, hangi sürelerle ondan yararlanılacağı etraflıca tarif edilmiş; kişinin mizacına göre ayrımlarda bulunulmuştur. Bu yöndeki uyarılar, gerek RM gerekse diğer tıp ve eczacılık eserlerindeki bilgilerin, uzun gözlemlerin birikimi olduklarını kanıtlamaktadır. Konuyla ilişkili olarak seçilen aşağıdaki bölüm, frengi yaralarının tedavisinde ilacın yapımı kadar tedavi sürecine de ne derece önem verildiğini gözler önüne sermektedir:

“[29B] (7)... Ba'dehu istimâl (8) eden kimse eger kavî-i terkîb ise üç (9) gün sabâh ve ahşam isti'mâl ede. (10) Eger za'îf-i terkîb ise üç kerre isti'mâl (11) ede. Bir sabâ[h] ve bir ahşam ve bir dahı (12) érteye sabâh isti'mâl ede, ammâ altı (13) kerre isti'mâl eden kimesne yedi [30A] (1) gün yâ dört gün derleye, sovugdan gâyet (2) hazer ede. Ba'dehu sekizinci gün hammâma varup (3) bir hoş ıssı su ile, sâbûn ile yıkana (4) ve agzını yukaruda balgam hapunda zikr olundugı (5) üzre şâb ve sirke ile yıkayup ba'de (6) gül suyu ile yıkaya. Üç kerre yağı (7) isti'mâl eden beş gün yatup altıncı gün (8) hammâma gidüp zikr olındığı üzre (9) işleye ve mezkûr yağı isti'mâl etmenüñ (10) tarîki oldur ki iki dirseklerinden (11) aşığı tâ dırnaklarına dek üç parmak mikdârı (12) omuz başından tâ kuyruk mahaline dek (13) süre. Zinhâr, gayrî mahale isti'mâl etmeye.”

III.I. Müfred Devâlar

Tedavide tek başına (*müfred*) kullanılan bitkisel maddeler, Osmanlı tıbbında müfred devâ olarak adlandırılmakta ve bedeni güçlendirmek üzere kullanılan *gıdâ*lardan ayrılmaktaydı. Bir başka deyişle, taze veya kurutulmuş biçimde işlem gören meyveler, tohumlar, kabuklar, çiçekler, yapraklar vb. insan bedeninde bozulan dengenin yeniden düzene konulmasını kapsadığından; pratik tedavilerde yararlanılabileceğinden *devâ* grubunda kabul görüyordu. Et ve süt ürünleri, balıklar vb. ise, bedeni geliştirmek için takviye edildiğinden *gıdâ* grubu içinde tasnif edilmişti.⁴²

Taranan metinde genel sağlık, beden temizliği, cilt, saç ve göz bakımı işlenmiş, ayakta tedavi için ilaçlar önerilmiş; karmaşık terkipler yerine müfred devâ içeren reçeteler önerilmiştir. Bu tür reçetelerde müfred devâlar genel sağlık ve bedenin bakımı için yeterli görülmüştür:

“[56B] (4) Bâb: Gelincik çiçeğünñ suyun saça (5) ve sakala sürse gâyet kara ola.”

“[56B] (11) Her kim ya[r]puzı çeyneyüp göze sürse (12) göz agrısının gidere.”

“[57A] (8) Bâb: Her kim turpı (9) bal ile kaynadup yêse göbek ve kasık (10) agrısının gidere.”

“Bâb: [53B] (2) Her kim hevîc tohmin yüklü 'av[re]tün altından (3) tütsi vèrsün, karnındaki

42 Aydın, “Osmanlı Tıbbında Müfred Devâ,” 303.

ölmüş uşığı (4) düşüre.”

“[57A] (1) Bâb: Her kim aç karına bışmiş şalgam (2) yése gögsin yumşak éde. Bâb: (3) sarımsağı tuz ile döğüp bir kaç kerre (4) talak[a] ursalar giderür..”

“[57B] (2) Bâb: Her kim sarımsağı çok (3) yése el ayak di[d]remesin gidere. Bâb: (4) Her kim kâyısı çok yése susuzlğın (5) gidere. Bâb: Bir kimse baglu olsa...”

Müfred devânın yeterli olmadığı hâllerde, hekim devâ mahiyetindeki maddelerle elden geldiğince az malzeme kullanarak ilaç bileşimlerini (*mürekkeb devâ*) de tavsiye etmiştir. Taranan eserde turp ve koyun ödünün birleşiminden meydana gelen bir ilacın, ayrı ayrı amaçlar için kullanımı şu şekilde aktarılmıştır:

“[57B] (13) ... Bâb: Turp suyn ve koyun [58A] (1) ödin karışdırup kulaga damzuralar, (2) kulaktan gelen çirgi giderür. Bâb: (3) Öksürüğe ve yürek ağrısına ve zıyku'n-nefes (4) ve göğüs ağrısına ve kulaga ve bevbinden (5) kan gidene ve dübürünj ve yürek ağrısına (6) ve bevâsir ve safrası taşra çıkana (7) ve ısıtması olana ve mak'adı kenârı (8) yarılana ve yan ağrısına ve sâ'ir göbek ağrısına (9) ve saç sakal dökilene ve bel ağrısına (10) elleri ve ayakları çatlayana ve tırnakları (11) kûr olana ve arkada ve gözde olan yellere (12) ve demregüye ve sidüğü acı (13) acı efşân édene ve sidüğü [58B] (1) yolından kan gidene ve irin (2) gidene ve ta'am hazm étmeyenlere (3) ve göz[i] kararanlara; cimâ' vaktında zekeri (4) süst olanlara ve menisi tîz gelenlere (5) ve [kır]mızı gelenlere nâfi'dür.”

III.I.I. Müfred Devâ Olarak Tohumlar

İlaç terkininin bir parçası olarak kullanılan tohumların bileşiklere gerek duyulmadan müfred devâ şeklinde yararlanılmasına ilişkin RM'de şu uygulama örnek verilebilir:

“[57A] (10) ...Bâb: Her kim hiyâr (11) tohmın döğüp suyn içse sidüğü (12) açıla.”

RM ve devrinin tıp eserlerinde tohumlar hangi çiçek, sebze veya meyveye aitse onun adıyla ilişkilendirilerek adlandırılmıştır. İlaç ham maddesi olan bu droglar özel işlemlere gerek duyulmadan elde ediliyordu. RM'de müfred devâ olarak kullanılan yahut mürekkeb devânın yapımında yararlandığı tespit edilen tohumlar şöyledir:

Ana Öge (Bitkinin Adı)	Yardımcı Öge (tohm + -ı)
çîvîd	tohmı 12B/3
deve dikenî	tohmı 9B/4, 9B/11
hatmî	tohmı 34B/1
hiyâr	tohmı 24A/1, 25A/10; tohmın 57A/10-11; tohmından 24A/5
hevic	tohmı 4A/4, 48A/1, 62A/1
hindubâ	tohmı 23A/9, 24A/2
kerevez	tohmı 4A/4
kettân	tohmı 34A/10
kirevez	tohmı 48B/5

kişniş	tohmı 25A/9
mürver	tohmı 19B/8
pırasa	tohmı 9B/4, 9B/11
piyâz	tohmı 4A/3
râzyâne	tohmı 3A/10, 12B/5
reyhân	tohmı 23A/9
siğirli yaprağı	tohmı 10A/1
sogan	tohmı 9B/4
tere	tohmı 59B/5
turp	tohmı 3A/9, 4A/5
üzerlik	tohmı 10A/7, 58B/6
hevîc	tohmın 53B/2
ısrırgan tikenî	tohmını 55B/6
marul	tohmını 54A/2-3

Üstteki terimler Türkçenin tamlama sistemine aktarılmış veya bu esas üzerine oluşturulmuştur. Diğer yandan metinde, Farsçanın/Arapçanın tamlama sistemini devam ettiren örneklere de rastlanmıştır. Bu terimlerde Farsça kökenli ‘tohm’ ve onunla yakın anlamlı olan Arapça ‘habb’ izafetin kurucu ögesidir. RM’deki örnekler şöyledir:

Farsça İzafet Kuruluşunda	Arapça İzafet Kuruluşunda
habb-ı ‘âs 11B/9	habbü’n-nîl 12B/3 (krş. çivîd tohmı)
habb-ı belesân 17A/8	habbü’l-gâr 46B/9
habb-ı sakız 25B/5	Ø
tohm-ı kendene 61A/11	Ø

III.I.II. Müfred Devâ Olarak Çekirdekler

Etlî meyve vb. içinde bulunan kabuklu tohumlar risalede *çekürdek*⁴³ ismiyle anılmıştır. Ait olduğu meyveye göre adlandırılan ve müfred devâ olarak görülen çekirdekler şöyledir:

Ana Öge (Meyvenin vb. Adı)	Yardımcı Öge (çekürdek (g) + -i)
ayva	çekürdegi 49A/3
kavun	çekürdegi 50A/10
üzerlik	çekürdegi 49A/3
şeftâlû	çekürdegi 54A/10
helile	çekürdegi 56A/1
kızılcuk	çekürdegi 55A/12
kabak	çekürdegi 55A/4

43 Metinde ‘çekürdek’ sözü, 5 santigrama eşit olan bir ağırlık birimi olarak da kullanılmaktadır: 5B/9, 9A/7, 34A/2, 48A/8, 48B/5, 48B/5, 48B/6, 48B/6, 48B/6, 48B/9, 48B/9, 49A/1, 60B/4.

III.I.III. Müfred Devâ Olarak Un ve Tozlar

Bitkisel maddelerin kurutulması, ezilmesi/dövülmesi ve elekten geçirilmesi gibi işlem aşamaları sonucu elde edilen malzeme, adını üretildiği bitki adından almıştır. Süfuf, merhem ve yakı gibi mürekkebe devâ türlerinin yapımında bitkisel tozlar bileşime alınmıştır. Risalede belirlenen örnekler şöyledir:

Ana Öge (Bitkinin. Adı)	Yardımcı Öge (un + -)
arpa	unı 20A/7, 21B/8, 31B/1
bakla	unı 16A/2
belût	unı 48A/2
bugday	unı 15A/7, 15B/13, 43A/6, 48A/2, 62A/3
pelût	unı 62A/2
bugday	unını 16B/1-2

III.I.IV. Müfred Devâ Olarak Bitkisel Yağlar

Eski tıpta birtakım bitkilerin yaprakları, kökleri veya tohumları bileşik ilaçların üretiminde kullanılabildiği gibi, onlardan esanslı yağlar, zank ve reçineler de elde edilmekteydi. *Edhân-ı edviye* adı verilen bitkisel yağların üretimi ve satışı Osmanlı'da *edhân-ı edviyecilere* aitti. Bu esnaf grubu badem, servi kozalağı, ceviz, fındık, yasemin, gül ve misk gibi yağları üretmekteydi. Evliya Çelebi, on yedinci yüzyıl İstanbul'unda yağ üretimiyle ilgilenen esnaf grubuna ait sekiz dükkân olduğunu bildirmektedir.⁴⁴

RM'de zeytin ve gülden çıkarılan yağlar çoğu kez ilaç terkininin etken veya birleştirici maddesi olmuş; özellikle merhem ve yakı yapımında ilgili bitkilerden çıkarılan yağlar kullanılmıştır. Gül yağının uçucu nitelik taşıması; koku verici (*muattar*) ve antiseptik özellikleri⁴⁵ uçukların, derideki yara ve çıbanların tedavisinde gül yağından yararlanılmasını sağlamıştır. RM'de çıbanların tedavisine yönelik gül yağıyla merhem yapımını anlatan kısım şöyledir:

“[38B] (12) Bâb: Gül merhemini beyân eder, mücerredür: [39A] (1) 30 dirhem müdeseng, 30 dirhem ak üstübeç, 60 dirhem gül yağı.(2) Bu eczaları muhkem döğüp ince dülbenden (3) geçürüp ba'de gül yağı ile âteşde (4) âheste âheste gaynadup bir mikdâr (5) kıvâma geldükde endire. Bu dahı şişlere ve çıbanlara (6) gâyet nâfi'dür.”

Zeytin yağının mualeceye girecek maddeleri birleştirmesi ve deriye sürülecek bir kıvama getirmesi, bu yağın birçok merhemini yapımında kullanılmasını sağlamıştır. Zeytinin yaprak ve meyvesindeki organik asitler, fenolik bileşikler ve rezin maddesi; onun antioksidan olarak eski tıpta bilindiğini göstermektedir. Öte yandan, yapılan araştırmalar zeytin ve zeytin yağının enfeksiyonlara; şeker ve tansiyona karşı asırlar boyu reçetelendirildiğini ortaya

44 Yıldırım, “İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar,” 274.

45 Sevgi Şar, Miray Arslan ve Bilge Sözen Şahne, “Hacı Paşa'nın Şifâü'l-Âlâm Adlı Eserindeki Şurup Formülleri,” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 35 (2014): 127.

koymaktadır.⁴⁶ RM'den buna ilişkin seçilen bölüm şöyledir:

“[30B] (4) (4) Mezkûr eczâları muhkem dögüp birbirine karışdırup (5) dülbenden geçürüp toz gibi eyleye, kaçan isti'mâl (6) oldukda gerekdür ki bir fincân içine koyup (7) ve üzerine bir mikdâr zeyt yağı koyup (8) muhkem sahk êdüp sonra her mahalde özri (9) var ise anuğ üzerine süre, gâyetle (10) mücerredür, bi-'avni'llâhi te'âlâ.”

Daha önceki droğların adlandırılmasında izlenen yol, bitkisel yağların isimlendirilmesinde de izlenmiş, isimlendirmede ortak bir mantıkla bitki isminden yararlanılmıştır. İncelenen eserde belirlenebilen bitkisel yağlar şöyledir:

Ana Öge (Bitkinin vb. Adı)	Yardımcı Öge (yağ + -i[...])
bâdam	yağı 10A/7, 10A/10
gül	yağı 36B/8, 37A/7, 37A/11, 37A/12, 39A/1, 39A/3, 41A/8; yağıyla 33B/6-7
kabak çekürdeğünüş	yağın 55A/4
şırlagân	yağı 31B/4, 34B/11, 35B/10, 37B/5, 37B/7, 38A/3, 40A/3-4, 40B/6; yağını 38A/6
şeftâlû çekürdeği	yağın 54A/10
yâsemen	yağıyla 57B/6
zeyt	yağı 29A/8, 29B/5, 30B/7, 32A/11, 32B/9, 34A/10, 34B/11, 35A/6, 35B/3, 35B/9, 36A/7, 38B/3, 38B/6, 39A/9, 40A/3, 40A/10, 40B/6, 41A/1, 59B/5; yağın 25B/7; yağını 32B/1, 59B/8; yağına 34B/3, 38B/8; yağından 29A/11, 29B/3; yağıyla 39B/3

III.I.V. Müfred Devâ Olarak Kökler

Cam veya toprak kaplar içinde kurutulduktan sonra muhafaza edilen bitki kökleri, içeriğindeki etken maddeler çeşitli işlemlerden geçirildikten sonra ilaca dönüştürülerek kullanılıyordu. İncelenen mualecat kitabında ishal tedavisi için rezeneyle yapımı önerilen mürekkeb devâya ait bilgiler şöyledir:

“[55A] (6) Bâb: Her kime (7) ishâl katı zahmet êdüp çâre olmasa (8) râzyâne köki ile nâneyi bir tutulmaduk (9) çömlek içine koyup üzerine bir mikdâr (10) şarâb koyup çömleğünüş agzın muhkem kapayalar (11) ki buharı çıkmayarak kaynadalar, ba'dehu ayazladup (12) içeler, şifâ bula.”

RM'ye göre ilaç terkiplerinde kullanılan köklere ait liste şu şekilde tespit edilmiştir:

Ana Öge (Bitkinin Adı)	Yardımcı Öge (kök + -i[...])
benefşe	köki 14B/3, 21A/7
enlik	köki 34B/11
gök sūsâm	köki 21B/8

46 Eren Akçiçek, “Eski İlaçlar, Yeni Uygulama Alanları,” *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu, 5-6 Haziran 2010 Zeytinburnu* (İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011) içinde, 53-56.

hindubâ	köki 24A/12
mercân	köki 44A/9
meyan	köki 23A/7, 24B/1
nârinç	kökinüj 49A/1
râzyâne	köki 55A/8

III.I.VI. Müfred Devâ Olarak Bitki Öz Suları (Meşrubat-ı Devâ)

Evliya Çelebi, on yedinci yüzyılda ilaç yapma ve satma işiyle uğraşan esnaf gruplarını sıralarken bunlar arasında *esnaf-ı meşrubat-ı devâ* (şifalı sular esnafı) ve *gülâbçı* (gülsuyucu) ları listelerek bitki öz suyu elde etmek ve satmakla görevli özel bir meslek grubu oluşturulduğuna işaret eder.⁴⁷ Eczacılık tarihi konusundaki araştırmalarıyla tanınan Baylav, meşrubat-ı devâ esnafının Beyazıt ve Hocapaşa civarında toplandığını aktarır. Bunlar, lisânü's-sevr, hindibâ, köknar, nane vb. gibi ilaç yapımı için kullanılan drogların sularını hazırlayıp renkli şişelerde satmaktaydı.⁴⁸

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerle RM'de bitkilerin sıkılması, yüksek ısılarda kaynatılması veya belli süreler suda bekletilmesi sonucu sıvılar elde etme arasında bir uyum vardır. Genellikle bitki öz sularından yararlanma, klasik tıp eserlerinde ilaç ham maddesi temininin yaygın bir yolu olarak sunulmuştur. İncelenen risalede elde edilen sıvılar genellikle ana maddenin adıyla ilişkilendirilmiştir. RM'den konuya ilişkin seçilen bölüm şöyledir:

“[41B] (1) 5 dirhem şâhtere, 5 dirhem nâne, 5 dirhem gül kurısı, 5 dirhem defne varığı. (2) Mezkûr eczâları bir tencire içine (3) koyup üzerine vâfir ocak küli koyup (4) kaynadup ba'de hâsıl olan suyu (5) bir kab içine koyup hâcet vaktında başına süre, mücerredür.”
 “[57A] (10) ...Bâb: Her kim hiyâr (11) tohmin döğüp suyun içse sidügi (12) açıla.”

RiM'de çoğu kez bitki öz suları müfred devâ olarak tedavide yeterli görülmüştür:

“[54B] (1) ...Bâb: Göz yaşın (2) gidermek için râzyâne döğüp (3) suyun alup gözün içine (4) ve hem çevresine süreler. Gözün yaşın (5) def' eder...”
 “[56B] (4) Bâb: Gelincik çiçeğinin suyun saça (5) ve sakala sürse gâyet kara ola...”

Ana Öge (Bitkinin Adı)	Yardımcı Öge (su + -yı)
bâzrenc-büye	suyı 24B/10
çiçek	suyı 6B/5
efyün	suyunu 51A/3
gelincik çiçeğinin	suyın 56B/4
gül	suyı 6B/4, 13B/8, 18B/2, 19B/11, 20A/9, 20B/7, 21B/4, 22A/10, 22B/1, 22B/5, 29A/2, 30A/6, 37A/5, 49A/9-10, 54B/10, 60B/2, 60B/13

47 Baytop, “Eczacılık – İlaç Hazırlama Sanatı,” 387.

48 Baylav, *Eczacılık Tarihi*, 135-136.

hindubâ	suyı 46A/7
kara kuru üzüm	suyıyla 61B/2
lîmûn	suyı 15A/10, 15B/2, 16A/2, 16B/2, 43A/6
lisânü's-sevr	suyı 6B/5
misk-ü'l-mumâ	suyı 6B/4
nohûd	suyı 34A/3
şâhtere	suyı 18B/11-12
şalgam	suyıyla 56A/11
reyhân	suyın 56A/9
sarımsak	suyın 56B/1
sogan	suyın 52A/2
turp	suyın 57B/13
za'ferân	suyın 51A/3-4

İki ayrı bitki veya meyvenin öz suyu sentezlenerek de sıvı bileşimleri elde edilmiştir:

“[53A] ...(10) Bâb: Her kim (11) hevici üzüm ile kaynadup suyun (12) sâfi êdûp içe, bevâsîr tamarların [53B] (1) kese, gidere bi-'izni'llâhi te'âlâ.”

Bitki öz suları, macun türlerinin yapımında ham maddeleri birleştirici olarak kullanıldığı gibi, yüksek ısılarda kaynatılarak içeriğindeki sıvının buharlaşması da sağlanmıştır. Birçok macunun birleşiminde görülen bitki suyu karışımına, eserden alınan şu bölüm örnek gösterilebilir:

“[6B] (4) ...60 dirhem gül suyu 60 dirhem miskü'l-mumâ suyu, (5) 60 dirhem lisânü's-sevr suyu, 60 dirhem çiçek suyu. (6) Ba'dehu bu zikr olınan suları ibtidâ (7) kırmız ile kaynadup ba'de hâm ipegi (8) İçine koyup ipek ile dahı bir mikdâr (9) kaynadup ba'de ipegi muhkem sıkup [7A] (1) suyun alalar, ba'dehu yüz kırk dirhem sükker ile bu suyu kaynadup kıvâma getüreler, (3) ba'dehu bu eczâları muhkem döğüp evvel kıvâma (4) gelicek zemânda şekerile (5) karışdurup ma'cûn êdeler.”

III.I.VII. Müfred Devâ Olarak Yapraklar

Yapraklar da ilaç yapımı için gereken ham maddeler arasında sıralanmıştır. Risalenin genelinde yaprak karşılığı Arapça *varak* tercih edilirken, metnin bir yerinde *yaprak* sözü de kullanılmıştır. Yapraklar, diğer örneklerde olduğu gibi, bitkinin adıyla beraber anılmıştır:

Ana Öge (Bitkinin Adı)	Yardımcı Öge (varak/ yaprak (g) + -i)
agu agacı	varığı 31B/2
bâzrenc-bûye	varığı 25A/1
benefşe	varığı 23A/8
büberiyye	varığı 27B/8
defne	varığı 41B/1
gül	varığı 23A/8

lisânü's-sevr	varagı 8A/6, 24B/2
lisânü's-sevr kuru	varag[ı] 25A/1
nîlüfer	varagı 22A/7, 23A/8, 24B/2
şinirli	yapragı tohmı 10A/1
şeftâlû	varagı 27B/8

III.II. Mürekkeb Devâ Türleri

III.II.I. Şuruplar

Osmanlı tıbbında şurup olarak hazırlanan sıvılara *şarâb* veya *şerbet*; çoğul şekilde *eşribe* adları verilmektedir. Bitkilerle yapılan şuruplar adlandırılırken değişik yollar izlenmekle beraber en yaygın tutum, şurubun içeriğindeki ana maddeden hareket etmedir. İncelenen eserde bu yolla adlandırılan *şarâb-ı lisânü's-sevrin* yapımı, kullanım şekli ve hangi hastalık için uygulanacağı şöyle açıklanmıştır.

"[24B] (9) Bâb: **Şarâb-ı lisânü's-sevr**, sevdâya nâfi'dür: (10) 50 dirhem sığır dili, 125 dirhem bâzrenc-bûye suyu, [25A] (1) 6 dirhem lisânü's-sevr kuru varag[ı], 30 dirhem bâzrenc-bûye varagı. (2) Bu eczâları beş yüz dirhem su ile kaynadalar. (3) Yarı su kalınca bezden süzeler, sükker (4) katup kıvâma getüreler. sabâh yigirmi (5) dirhem **alma şarâbı** ile içeler. Alma şarâbı (6) bulunmazsa tatlu almayı kaynadup suyuyla (7) içeler, gâyet nâfi'dür."

İçeriğindeki maddelerin verdiği renk dolayısıyla adlandırmaya gidilen şuruplara RM'de eflatun şurubu örnektir. İlgili şurubun içeriği, yapımı ve etkileri şöyle açıklanmıştır:

"[46A] (4) ...Bâb: **Şarâb-ı eflâtûn** beyân [éder]: (5) Cemî' derdlere nâfi'dür. Sülûk-ervâhdan (6) Emîr Mehdi Sultân'uş buyurdığıdur: (7) 25 dirhem anduz, 50 dirhem gün çiçeği, 5 dirhem hindubâ suyu, (8) 3 dirhem dârçin, 5 dirhem karanful, 100 dirhem çig bal. (9) Bunun cümlesin suyla kaynadup, (10) ba'de süzüp şerbet édüp içeler. (11) Sevdâya ve safrâya ve balgama ve dem-i fâsideye [46B] (1) gâyetle nâfi'dür, bi-'avni'llâhi [te'âlâ]."

Bitkilerin yoğun olmayan sıvıları (müfred devâ türleri) ile şurup hâline getirilmiş biçimleri (mürekkeb devâ türleri), incelenen eserde birbirinden ayrılmıştır. Sıkma, dövme veya değişik işlemlerden geçirme sonucu elde edilen sıvılar 'bitki adı + suyu' biçiminde adlandırılırken, bal vb. katılarak daha ağdalı hâle getirilen şuruplar 'bitki adı+ şarâbı' biçiminde isimlendirilmiştir. Bu ayrımın yapılışına ilişkin incelenen eserden şu reçete gösterilebilir:

"[25A] (4) ...sabâh yigirmi (5) dirhem alma şarâbı ile içeler. Alma şarâbı (6) bulunmazsa tatlu almayı kaynadup suyuyla (7) içeler, gâyet nâfi'dür..."

III.II.II. Terkipler

RM'de birbirini izleyen işlem aşamalarından sonra çeşitli ilaç bileşimleri elde edilmektedir. Macun, hap, şurup vb. gibi adlar altında anılan bu ilaç bileşimleri bazen de doğrudan 'terkip' başlığı altında isimlendirilmiştir. İncelenen risalede, bu gibi örnekler için,

ilaç bileşimleri (terkipler) adlandırılırken bileşimin etken maddesi hedef alınabilmekte, adlandırma etken maddenin adıyla (bitki adı + terki b i) yapılabilmektedir. Taranan metinde *sûringân/ sûrincân* (*Colchicum autumnale*, acıçiğdem) ve *şâhtere* (*Fumaria officinalis*) adlı bitkilerin etken madde olarak kullanıldığı terkiplere ilişkin yapım ve kullanım aşamaları, şu şekilde aktarılmıştır:

“[16B] (9) Bâb: **Sûrincân terkîbin beyân eder**: Mafasıl agrılarına, (10) nıkrîse fâ'ide eder, balgamı ishâl eder, yedügin râhat olur. (11) 5 dirhem sûrincân, 5 dirhem kemmûn-ı kirmânî, 5 dirhem zencebîl, (12) 12 dirhem sabr, 1 dirhem mukl-ı azrak. (13) Bu zıkr olınan [17A] (1) eczâları dögüp dahı elekden geçürüp kifâyet (2) mikdâr su ile yogurup nohûd kadar habblar (3) êdüp yatduğı vaht buçuk dirhem ol (4) habblardan vezn êdüp yeyeler, gâyet nafi' ve mücerredür.”

“[18B] (8) Bâb: **Şâhtere terkîbin beyân eder**: (9) 40 dirhem saru helîle kabuğı, 20 dirhem mahmûdiyye, 20 dirhem kara helîle, 120 dirhem sabr. (10) Bu eczâları dögüp ince elekden (11) geçürüp ba'de üç kerre şâhtere (12) suyu ile isladup tekrâr [19A] (1) kurıdup hamîr êdüp nohûd mikdârı (2) habblar êdüp akşam ve sabâh kavü (3) ola[n] kimesneler[e] onar dâne véreler, (4) za'if-i terkîb olanlara beşer dâne yeye. (5) Nusha-yı Câlinûs'dur, meşhûdur, müsta'meldür. (6) D[im]âgını tenkıye êdüp sıjirleri pek eder, (7) ek yerleri ve bel agrısına fâ'ide eder:

III.II.III. Haplar

Osmanlı tıbbında, yuvarlanarak kolayca yutulabilecek duruma getirilen ilaçlara *habb* denilmekteydi. Birçok hastalığın tedavisinde bitki tohumlarından yararlanılması, hap biçimindeki maddelerin bitki tohumlarının ağırlık ve ebatlarına göre hazırlanması, Arapça *habb* terimine yeni bir anlam yüklenmesini sağlamıştır. Belirlenen kimi örnekler şöyledir:

“[17A] (5) Bâb: **Habb-ı ayâric** terkîbin beyân eder: (6) 5 dirhem mastakî, 5 dirhem za'ferân, 5 dirhem sünbül-i hindî, (7) 5 dirhem asârûn, 5 dirhem selîhe, 5 dirhem dârcîn, (8) 5 dirhm **habb-ı belesân**, 7 dirhem sabr, 2 dirhem mahmûdiyye.”

“[19B] (6) Bâb-ı diger: **Kabz habbı** beyân eder: (7) 2 dirhem sumâk, 1 dirhem kilermenî, 1 dirhem mâzî, 1 dirhem nâr kabuğı, (8) 1 dirhem mürver tohmı, 1 dirhem çekürdegi çıkmış üzüm (9) 1 dirhem zamg-ı 'arabî, 3 dirhem efyûn.”

Verilen örneklerden anlaşıldığı üzere, bitki adıyla ilişkili terkiplerde bitkinin tohumundan bahsedilmekte olup, tohumlar müfred devâ olarak anılmaktadır. İlgili terim bir hastalık için farklı maddelerle yapılmış haplara ad olacaksa (mürekkeb devâ), bu sefer adlandırma hastalıkla bağdaştırılarak yapılmıştır. İçeriğinde bitkisel maddelere rağmen, rahatsızlık yahut belli bir özelliğine bakılarak adlandırılan haplar arasında “*habb-ı müşhil* 18A/11” ve “*habbü's-sevdâ* 7B/9, 58B/6/ *habb-ı sevdâ* 3A/7, 9B/11” ise terimleştirmenin bir diğer yolunu sergilemektedir.

RM'de kimi hapların daha önceden de denendiği ve faydası görüldüğü bildirilmiş, o hapi

kimin ürettiği aktarılmıştır. Verilen bu bilgiler, Osmanlı tıbbının tarihî kaynaklarına inilmesi açısından son derece kıymetlidir. Romalı hekim Galenos’a atfedilen *şahtere terkibi* ile ilgili hap, taranan metinde şu şekilde aktarılmıştır:

“[18B] (8) Bâb: **Şâhtere terkîbin** beyân eder: (9) 40 dirhem Saru helîle kabuğı, 20 dirhem mahmûdiyye, 20 dirhem kara helîle, 120 dirhem sabr. (10) Bu eczâları dögüp ince elekden (11) geçürüp ba’de üç kerre şâhtere (12) Suyı ile ısladup tekrâr [19A] (1) kurıdup hamîr êdüp nohûd mikdârı (2) habblar êdüp ahşam ve sabâh kavî (3) ola[n] kimesnel[e] onar dâne vèreler, (4) za’if-i terkîb olanlara beşer dâne yèye. (5) Nusha-yı Câlinûs’[dan]dur, meşhûrdur, müsta’meldür. (6) D[im]âğını tenkıye êdüp sijirleri pek eder, (7) ek yerleri ve bel agrısına fâ’ide eder.”

III.II.IV. Yakılar

Birtakım hastalıkları tedavi etmek amacıyla, bir bez üzerine yayılıp deriye uygulanan ve beden ısıyla vücuda etki eden ilaçlı maddelere yakı adı verilmekteydi. Türkler’in eski tıp bilgileri ve uygulamaları arasında olan yakı, klasik tıp metinlerinde de tedavi yöntemlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. RM’de, birçok yakı türünde ilacın yapımı anlatılmıştır. İncelenen eserde kırık ve çıkıklar konusunda seçilen yakının malzemeleri, yapılış şekli, muhafazası ve kullanma biçimi şöyledir:

“[28A] (3) Faslı: **Yakı otını** beyân eder, nâfi’dür: (4) 5 dirhem kızıl behmen, 20 dirhem ak behmen, 30 dirhem encübâr köki, (5) 30 dirhem mersîn kurusı, 30 dirhem selvi kozalağı, (6) 3 dirhem enâr çiçeğı, 20 dirhem mâzi, 3 dirhem enâr kabuğı, (7) 100 dirhem kilermenî, 50 dirhem günlük, 50 dirhem mastakî, 30 dirhem tîn-i mahtûn, (8) 50 dirhem kardaş kanı, 50 dirhem kızıl gül kurusı. [28B] (1) Bu zıkr olınan eczâları muhkem dögüp ince elekden (2) geçürüp ba’de bir kutı içinde hıfz êdüp kırığı (3) ve çıkıkuğı olana yumurta ile karışdırup vuralar, mücerredür.”

III.II.V. Fitiller

Derin yaraların, çatlakların, iltihaplı bölgelerin tedavisi için hazırlanan ilaç, kısa şeritler şeklinde kesilerek hazırlanmış beze bulanmakta, yapılan fitiller derin yaraların veya organların içine yerleştirilmekteydi. İltihabın kurutulması ve akıntının temizlenmesi için birçok fitilin yapımının anlatıldığı eserde, kulak tedavisi için önerilen fitil şöyle anlatılmıştır:

“[54A] (5) Bâb: Kulakdan irin ve kan (6) gelse bir fetil eyleyeler. Acı bâdam yağına (7) fetil ısladup ve ak ansârutı yumşak (8) dögeler ve ol fetili bulaşdırup (9) kulak içine koyalar, şifâ bula.”

III.II.VI. Merhemler

Deriye sürülmek suretiyle kullanılan bu ilaçlar, gül ve zeytin yağı, bal mumu gibi birleştiriciler yardımıyla oluşturuluyordu. Yaralanmalar ve kesiklerin, şişlerin, nasırların,

çıban ve kabarcıkların tedavisi için hazırlanan merhemlere ilişkin taranan eserde ismi verilen merhem türleri şöyledir: Enelik merhemi 34B/10, kassab merhemi 35A/4, sarı merhem 35B/7, saru merhem 35B/1, cengâr merhemi 36A/5, Mısır merhemi 36A/13, tûtüyâ merhemi 36B/6, kâfûrî merhemi 37B/4, sirke merhemi 38B/1, gül merhemi 38B/12, merhemü'r- rüsûl 39A/6, kara merhem 39B/9, yaşıl merhem 40A/6, kızıl merhem 40B/3.

Çıban ve kabarcıkların tedavisi için tavsiye edilen “sûringân merhemi” için RM’de verilen bilgiler şu şekildedir:

“[37A] (10) **Sûringân merhemini** beyân eder: (11) 40 dirhem sûringân, 40 dirhem kâfûrî bal mûmı, 100 dirhem gül yağı. (12) İbtidâ gül yağı ile bal mûmı eridüp [37B] (1) âteşden endirüp ba’dehu sûringân (2) karışdırup merhem eyleye. İssi yaralara (3) çıbana, kabarcuk yaralarına nâfi’dür, bi-izni’llâhi te’âlâ.”

Merhemini etkisini gösterebilmesi, doğru şekilde uygulanmasına bağlıdır. Bu amaçla, RM’nin yazarı, merhemini uygulanma aşamalarını ve bölgelerini ayrıntısıyla belirtmiştir. Bel ağrılarınin tedavisine ayrılan bölümde, birleşime girecek malzemenin sırası, miktarı kadar merhemini uygulanmasına ait teferruat girilmesi, hekimlikteki pratiğe de verilen ehemmiyeti gösterir:

“[59B] (10) sahk olup elekden geçmiş eczâları içine (11) koyup muhkem karışdıralar. Merhem gibi ola, andan [60A] (1) sonra âteşe karşı bil üzerine (2) süreler ve agrı ve sızı üzerine süreler (3) ve sürdükleri vaktin yukarudan aşaga (4) süreler, ammâ ellerinüñ ve ayaklarınuñ tırnakların (5) ayıtlayalar, bi-‘izni’llâhi te’âlâ şifâ bula, gâyet (6) mücerredür, gaflet olmıyaya.”

III.II.VII. Macunlar

Hamur kıvamında yapılan ve içeriğinde gül, bal gibi maddelerin bulunduğu bu ilaçlar RM’de genellikle bitkiler ve diğer besin maddelerinin değişik işlemlerden geçirilmesiyle elde edilmiştir. RM’de adı geçen macunların kimisi adını yapımında temel olan bitkiden alırken, kimisi de macunu keşfeden kişiden almıştır.

Eski Yunan’da da bilinen ve *ayârîcat* adıyla da anılan bir grup macun İslam tıbbı aracılığıyla Osmanlı tıbbına geçmiştir. Dolayısıyla macunların adlandırılmasında yararlanılan kaynaklardaki adlandırma yolu Osmanlı tıbbına da esas oluşturmuştur. Taranan eserde, bitki adlarıyla ilişkilendirilen macunlar arasında şunlar bulunur: Sinâmekî ma’cûnı 23B/9; ma’cûn-ı sinâmekî 8A/5 , kara baş ma’cûnı 18A/12, 18B/1-2 , ma’cûn-ı sûrincân 8B/5 , kırmız ma’cûn[1] 6B/1.

Eklem ağrıları, gut ve balgamî grupta toplanan hastalıklara önerilen *ma’cûn-ı sûrincânın* malzemeleri, yapımı, kullanım şekli ve etkileri RM’de şöyle açıklanmıştır:

“[8B] (5) Fasl: **Ma’cûn-ı sûrincân** terkîbin beyân eder: (6) Nıkrîse ve cemi’-i mafâsîlda ve yan başında (7) olan agrıları ve arka agrısına ve cümle (8) balgam marazzlarına gâyet nâfi’dür, bi-‘izni’llâh te’âlâ. (9) 10 dirhem sûrincân, 10 dirhem sinâmekî, 10 dirhem asârûn (10) 10 dirhem zencebîl, 20 dirhem kîmyûn. (11) Üç eczâ mikdârı balı kaynadup (12) kıvâma geldükden sonra bu eczâları muhkem [9A] (1) döğüp bal ile karışdurup ma’cûn (2) edeler. Sabâh kalkdukda aç karına beşer (3) dirhem yeyeler, nâfi’dür; bi-‘avni’llâhî te’âlâ.”

Frengi tedavisinde, öksürüğün engellenmesinde ve bedenden birtakım maddelerin atılmasında da RM, macun yapımını önermektedir. Bahsedilen macunların adlandırılmasında bitkisel droglar vb. kullanılmasına rağmen, tedavi şekli yahut ilacın etkili olan özelliği de esas alınmıştır. RM’de işlenen öksürük ma’cûnı 10A/6, Frenk zahmetinüj ma’cûnı 10B/2, ma’cûn-ı müşhil 12A/10 bu türdendir. Anılanlar içinden öksürük macunu şöyle yapılır:

“[10A] (6) Fasl: **Öksürük ma’cûn[ın]** beyân eder, mücerredür: (7) 10 dirhem üzerlik tohmi, 2 dirhem ferfiyûn, 5 dirhem efiyûn, 5 dirhem ‘âkırkarhâ, 20 dirhem bâdam yağı. (8) Bu zikr olınan eczâları (9) döğüp elekden geçürüp (10) ba’de bâdam yağı ile kaynadup (11) kıvâma geldükden sonra bu eczâları (12) karışdurup ma’cûn edeler. Sabâh [10B] (1) ve aþşam mercümek kadar isti’mâl edeler, nâfi’[dür].”

Adı anılmamasına rağmen, tedavisinde kullanılan belli rahatsızlıkların adıyla anılan macunlara da rastlanmıştır:

[11A] (5) Bâb: **Tuzlu balgam için ma’cûn** beyân eder: (6) 30 dirhem mastakî, 30 dirhem sinâmekî, 30 dirhem sükkar-i mükerer, (7) 30 dirhem egeden geçmiş kurşun, 100 dirhem ‘asel-i musaffâ. (8) Mez-kûr eczâları başka başka döğüp (9) ince elekden geçürüp bir yere cem’ edüp (10) karışduralar, dahî balı kıvâma getireler. (11) Aşaga endürdükden sonra cümle eczâları [11B] (1) karışdurup ma’cûn eyleyeler. Sabâh (2) ve akşam onar dirhem isti’mâl edeler, (3) ammâ tuzlu ve ekşi yemeyeler, be-gâyet (4) nâfi’dür, bi-‘izni’llâhî te’âlâ.”

III.II.VIII. Müshiller

Osmanlı tıbbında mizacın dengede olması, sağlıklı yaşamın temel şartıydı. Bu amaçla bedendeki eksik madde veya maddeleri gıdalarla takviye etmek; fazlalığı olduğuna inanılan madde veya maddeleri vücuttan atmak tedavi yolları arasında kabul ediliyordu. Fazlalık yaratan (*gâlib olan*) maddeyi atmak için bağırsakları çalıştırmak, kişiyi terletmek, kusturmak eski tıbbın izlemekte olduğu tedavi şekilleriydi. Bu amaçla üretilen ilaçların bir bölümünü şerbet, hap ve macunlar içerisinde yer alan müshiller oluşturmuştur. Genellikle müshiller, RM’de ait olduğu ilaç grubunun adıyla isimlendirilmiştir:

“[12A] (10) Fasl: **Ma’cûn-ı müşhil** beyânındadır: (11) Bu şol ma’cûndur ki safrâyı ve balgamı sürer, gün (12) aşırı ve her gün tutan ısıtmaya fâ’ide [12B] (1) eder.”

“[23B] (12) Bâb: **Müşhil şerbet[i]** terletme için, hasta için: [24A] (1) 10 dirhem elekden geçmiş hiyâr tohmi, 10 dirhem sinâmekî (2) 10 dirhem sarı helfile, 10 dirhem hindubâ tohmi, 2 dirhem râvend, (3) 10 dirhem temr-i hindî.”

“[18A] (11) Fasl: **Habb-ı müşhil** terkîbin beyân eder: (12) 1 dirhem sabr, 5 dirhem sakız, 5 dirhem kara koruk, 5 dirhem kara baş ma'cûnı.”

III.II.IX. Tiryaklar

Macun grubu içinde ayrı bir tür oluşturan tiryaklar, birer panzehirdir. Taranan eserde, *tiryâk*, *pân-zehr* ve *ayârîc* adlarıyla anılan panzehirlerin içeriğinde bitkisel droglarla beraber, kimi madensel maddeler de kullanılmıştır.

Sokmalara ve zehirlenmelere karşı doğrudan uygulanan tiryaklar, bazen daha etkili olabilmeleri için farklı malzemelerle zenginleştirilmiştir. Osmanlı tıbbının en yaygın panzehirleri olan *tiryâk-ı fârûk* 13A/6 ve *tiryâk-ı erba'a* 46B/8 RM'de de önerilen tiryaklar arasındadır. Ancak, bunların daha etkili hâle getirilmesi için başka maddelerle geliştirildiği gözlenmektedir: Etkili bir panzehir olan *kurs-ı ekberin* içeriği ve hazırlanışı aşağıdaki şekilde açıklanmıştır:

“[13A] (2) Fasl: **Kurs-ı ekber** terkîbin beyân eder: (3) 1 dirhem pân-zehr, 5 dirhem gergedân, 1 dirhem yâkût, 1 dirhem zümürüd, (4) 1 dirhem incü, 7 dirhem lâciverd, 7 dirhem kilermenî, (5) 7 dirhem misk, 7 dirhem 'ûd ağacı, 7 dirhem altun deste, (6) 7 dirhem mercân, 7 dirhem yılan ku[y]rugı⁴⁹, 7 dirhem tiryâk-ı fârûk, (7) 7 dirhem kırmız, 7 dirhem 'anber, 7 dirhem kitre, 7 dirhem bal. (8) Bu zıkr olunan eczâları başka başka [13B] (1) döğüp ince elekden geçürüp sürme gibi (2) eyleyeler, ba'de hu balı 'anber ile kaynadup (3) erideler, ba'de hu kilermenî ile cevâhir eczâlarını (4) dahı karışdırup sâ'ir eczâları bir hoş (5) sahk edüp hamîr gibi edüp beş dirhem (6) mikdârı müdevver-i kurs edeler.”

III.II.X. Süfûflar

Kurutulan bitkilerin yaprak, kök, gövde veya tohumlarını döverek/ ezerek toz hâline getirme (sahk etme/ eyleme) ve dövülmüş malzemeyi elekten geçirerek müfred devâlar üretme, on altıncı yüzyıl Osmanlı eczacılığında yaygındır. Bitkiler arasından arpa, bakla, belût (palamut, pelit), bugday vb. müfred devâ olarak kullanılmış, kimi zaman da mürekkep devâ grubundaki ilaçların yapımında bunlardan yararlanılmıştır.

Mürekkep devânın etkili ilaç bileşimine dönüşmesi amaçlandığında, bir grup işlem aşamalarının ardından kıvama getirilen macun kurutulmakta ve yeniden ezilerek toz durumuna getirilmekteydi. Bu şekilde yapılan ilaçlar, Arapça kökenli *süfûf* terimiyle adlandırılmıştı. Taranan eserde birçok ecza dövülerek ezildikten (meshûk) yahut hamur kıvamına getirildikten sonra, yeni işlem aşamalarına geçilmiştir. Mesela, ekşi turunç ile diğer eczaların karıştırılıp bekletilmesini izleyen aşamada, eczaların ezilerek *çiriş* adı verilen duruma gelişi, akabinde macuna dönüştürülerek hamur yapılmasına “hamir etme” denmiştir.

49 Kelime metinde *yılan kurısı* biçiminde yazılmakla beraber, müstensihthen kaynaklı bir yazım hatası olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle ilgili okuma şekline gidilmiştir.

Hamur edilen malzeme, ileri aşamada kurutularak yeniden dövülmüş ve inceltilecek şekilde çekilerek gözdeki görme sorununu giderecek *süfûf* üretilmiştir:

“[49B] (10) ...Bâb: (11) Perdelü ve tumanlu göze gâyet nâfi'dür. (12) Bir dâne ekşi turuncı alup içine üç (13) dirhem nebât koyasin, yigirmi gün [50A] (1) kadar turup ba'de sahk édüp (2) ba'de üç dirhem tûtiyâ-yı mürr-i sa[fi] katasın, (3) tekrâr döğüp cümlesin birbirine (4) katup gülâb ile yogurup hamîr êdesin. (5) Ba'dehu âteş üzerine koyup âheste (6) âheste kurudasın, gêrû sahk édüp (7) harîrden geçürüp çekesin, (8) be-gâyet nâfi'dür; miskâline üç altun (9) vermeyince vermeyesin.”

Boynuz veya kamış gibi tıbbi aletlerin yardımıyla, toz durumuna getirilen mürekkebe devâ, bedende uygulanacak bölgeye üfürülerek yayılıyor, elle serpiliyor veya el yordamıyla sürülüyordu. *Süfûflar* elde edilirken ezme/dövme dışında bitki yapraklarının kurulumu yakılması ve küllerinin karıştırılması basur tedavisi için yapımı önerilen toz karışımında karışımıza çıkmaktadır:

“[26B] (4) Fasl: Kimsenüñ dübüri çıksa anuñ için toz beyân [êder]: (5) 5 dirhem pelût kabuğı, 5 dirhem günlük kabuğı, 5 dirhem mâzî, (6) 5 dirhem hiyâr-ı mısırî, 5 dirhem mürdeseng, 5 dirhem mühre boyunuz[ı] (7) 5 dirhem mahrûk-ı ıklîmiyâ. (8) Zıkr olunan eczâları bir êyüce vezn édüp ba'de (9) belût kabuğunu, boynuzu dahı mür[d]eseng (10) âteşde yakup gül ile bâkî eczâları bir (11) birine halt édüp toz eyleye, ba'dehu [27A] (1) sovuk su ile yâ kar ile yâ yıkayup ba'de (2) elini bu eczâyâ sürt. Mak'adına yapışdıralar, (3) mücerrebdür, bi-'avni'llâhi te'âlâ.”

III.II.XI. Tûtiyâlar

Göz hastalıklarının tedavisinde kullanılan bir grup ilacın ortak adı olan *tûtiyâ*, içeriğindeki çinko gibi madensel bileşikler yanında toz edilmiş bitkisel droglar da içermekteydi. Sürme biçiminde göze çekilen veya merhemler gibi göz ve göz çevresine yayarak uygulanan bu ilaç grubunun katarakt, kızarıklık, gözdeki damarların patlaması gibi hallerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrı ayrı *tûtiyâ* türlerinin ele alındığı RM'de, kataraktın (göz perdesi) tedavisi için önerilen terkip şöyledir:

“[43B] (3) Bâb: **Göz perdesi çün tûtiyâ** beyân êder: (4) 5 dirhem kükürd, 2 dirhem mürr-i safî, 2 dirhem dâr-ı fulful, 2 dirhem şâb, 2 dirhem zencebîl, (5) 5 dirhem kalem-i cengâr, 1 dirhem sülümen. (6) Bu zıkr olunan eczâları bir sırlı çömlek içine koyup (7) ve agzın muhkem kapayup ve kömür âteşiyle kaynadup (8) ba'de beyâzına bir dirhem nebât şekeri (9) katup havânda hall êdeler. Hâcet olana vêrüp ihmâl olunmaya.”

Sonuç

Türk kültür ve bilim tarihi açısından gerek bitki adları konusundaki çalışmaların sayı ve içerikçe giderek artış göstermesi gerekse bu bilim alanlarına ait kaynak eserlerin çözümlenip yayımlanması, Türkoloji için sevindirici bir gelişmedir. Ancak, henüz tıp yazmalarında tarihî bulguların önünü açacak filolojik değerlendirmeler tarihî incelemelerle yeteri düzeyde

sentezlenememiştir. *Risâle-i Mu'âlece* adlı eser üzerinde yapılan inceleme görülen bu boşluğa işaret etmiş ve eserin tanıklığında Osmanlı tıbbında on altıncı yüzyılda kullanılan müfred ve mürekkebe devâ türleri hakkında bilgi verilmiştir. Devâların adlandırılma sürecinin incelendiği çalışmada, tarihî veriler ile metindeki bulgular arasında ilişki kurulmuş, Osmanlı tıbbının köklü ve zengin geçmişine ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Osmanlı hekimlerinin ilaç yapım aşamalarına olduğu kadar, üretilen ilaçtan yararlanma biçimine de büyük önem verdiği, RM'de ilaç tatbikiyle ilgili aktarılan bilgilerden de gözlemlenmiştir. İlacın hangi hâllerde ve nasıl tüketileceği, miktarının ne olacağı, hangi sürelerle ondan yararlanılacağı aktarılırken Yunan ve İslam tıbbında esas alınan kişinin mizaç özelliği de RM'de izlenmiş, ilacın tatbikinde kişinin mizacına göre ayırım yapılmıştır. Bu yöndeki uyarılar gerek RM gerekse diğer tıp ve eczacılık eserlerindeki bilgilerin uzun gözlemlerin birikimi olduğunu kanıtlamaktadır.

Osmanlı tıbbındaki drogların çoğunluğu bitki kökenlidir ve RM'de yapılan taramada da müfred veya mürekkebe devâ olarak sunulan bilgiler bu görüşü doğrular mahiyettedir. RM'de belirlenen bitkisel maddeler, Osmanlı tıbbında *devâ* olarak adlandırılmaktaydı. Nitekim eserde bu maddelerin bedeni güçlendirmek üzere kullanılan *gıdâ*'lardan ayrıldığı, ilaç terkiplerinde sunulan reçetelerden de anlaşılmaktadır. RM'de çoğu kez beden bakımı ve insan sağlığı için bitkisel droglar yeterli görülmüştür. Aynı şekilde yapımı ve uygulaması açıklanan birçok ilacın ana maddesi meyveler, tohumlar, kabuklar, çiçekler, yapraklar ve benzeridir. Tüm bu bitkisel droglar insan bedeninde bozulan dengenin yeniden kurulmasını kapsadığından Osmanlı tıbbında tedavide yararlanıldığı için *devâ* grubunda kabul görüyordu. Et ve süt ürünleri, balıklar vb. ise, bedeni geliştirmek için takviye edildiğinden *gıdâ* grubu içinde tasnif edilmişti.

Bitkisel drogların adlandırılmasında RM'de Türkçenin tamlama sisteminin özellikle de terimleştirmeye uygun olan belirtisiz isim tamlaması kuruluşunun yaygın olduğu sunulan terim listelerinden görülmüştür. Kimi merhemlerin isimlendirilmesinde Türkçenin görüntüye dayanan kavramlaştırma alanı izlenerek *saru merhem* örneğinde olduğu gibi renk adlarından vb. yararlanılmış, sıfat tamlamaları yoluyla terimleştirme yolu seçilmiştir. Osmanlı dönemi tıp eserlerinin bir bölümünde, ilaç terkiplerine eklenecek malzemenin miktarı drogtan önce, bir bölümünde de drogtan sonra sunulmuştur. RM'de genel eğilim Türkçenin yaygın söz dizimi yapısına uygun düşecek şekilde terkibe girecek malzemenin önce miktarını vermek (*bir dirhem gül varağı*) vb. şeklindedir.

İncelenen eser orta hacimli olmakla beraber on altıncı asır Osmanlı tıbbında bitkisel tedavi ve ilaç terkiplerinin genel özelliklerini gözlemlenmek bağlamında bilim tarihi araştırmalarına katkı getirecek durumdadır. Bu incelemeyle, tıp ve eczacılık tarihi araştırmalarına RM özelinde ayna tutulmuştur.

EK 1. Bitkiler ve Droglar Sözlüğü

Makalede adı geçen droglar ağırlıklı olarak bitkisel olmakla beraber çalışmanın genelinde anılan droglar aşağıda listelenmiş ve günümüzdeki karşılıkları verilmiştir.

agu ağacı: Zakkum (*Nerium oleander*).
alma: Elma (*Pyrus malus*).
altun deste: Ölmek Çiçek (*Helichrysum italicum*).
'anber: Meryem otu (*Geum urbanum*).
anduz: Andız (*Inula*).
ansârut/anzurut: < Far. Anzarut (*Astragalus sarcocolla*).
arpa: Arpa (*Hordeum vulgare*).
asârûn: < Grk. Kediotu, azaron kökü, meyhaneci otu (*Asarum europaeum*).
'asel-i musaffa: < Ar. Saf ve süzme bal.
ayva: Ayva (*Cydonia vulgaris*).
bâdam: < Ar. Badem (*Amygdalus communis*).
bakla: < Ar. Bakla (*Vicia faba*).
bâzrenç-büye: < Far. Kovan otu, oğul otu (*Melissa officinalis*).
behmen: < Ar. Kuduz otu (*Alyssum*).
belesân: < Ar. Pelesenk ağacından (*Commiphora opobalsamum*) elde edilen bir belsem/ balsam.
belû/ pelût: < Ar. Meşe palamudu, pelit, *Quercus* türlerinin meyvesi.
benefşe: < Far. Menekşe, mor çiçekli ve kokulu bitki (*Viola tricolor*).
buğday: Buğday (*Triticum aestivum*).
büberiyeye: < Ar. Biberiyeye (*Rosmarinus officinalis*).
cevz-i buvâ: < Ar. Küçük Hindistan cevizi (*Myristica fragrans*).
çivîd: < Ar. Çivit otu (*Isatis tinctoria*).
çörek otu: Çörek otu (*Nigella* türlerinden birinin tohumu).
dârçîn: < Ar. Tarçın (bazı *Cinnamomum* türlerinin kurutulmuş kabuğu).
dâr-i fülûl: < Ar. – Far. Uzun biber (*Piper longum* türünün kurutulmuş meyvesi).
defne: < Grk. Defne ağacı (*Laurus nobilis*).
deve dikenini: Deve dikenini (*Silybum marianum*).
efyûn: < Ar. < Grk. Afyon (*Papaver somniferum* türünün taze kapsüllerinin çizilmesi ve kurutulması sonucu elde edilen madde).
enâr: < Far. Nar (*Punica granatum*).
enelik: Enlik otu, havacıva bitkisi (*Alkanna tinctoria*).
ferfiyûn: < Ar. Ferbiyon, Sütleğen otunun (*Euphorbia resinifera officinarum*) kurutulmuş sütü.
gelincik çiçeği: Gelincik çiçeği (*Papaver rhoeas*).
gergedân: Gergedan otu?
gül: < Far. Gül (bir *Rosa* türü).
gün çiçeği: Gün çiçeği, yabancı hindiba (*Cichorium intybus*).
günlük: Günlük ağacı (*Liquidambar orientalis*).
hatmî: < Ar. Hatmi (*Althaea officinalis*).

havlcân: < Ar. < Far. 'havlcân'.
 Havlican otu (*Alpinia officinarum*).
hefle: < Far. Helile otu, halile (*Terminalia* türlerinin kurutulmuş meyvesi).
hevîc: < Far. Havuç (*Daucus carota*).
hindubâ: < Ar. Yabancı hindiba (*Cichorium intybus*).
hiyâr: < Ar. Hiyar, salatalık (*Cucumis sativus*).
ıklîmiyâ: < Ar. Çeşitli minerallerin, bilhassa bakır, çinko, gümüş ve altının eritilmesi sırasında meydana gelen cüruf; çinko oksit için de kullanılmış bir terim.
ısrırgan tikenini: Isrırgan otu (*Urtica dioica* veya *Urtica urens*).
incî: İnci.
kabak: Kabak (*Cucurbita* türleri).
kara üzüm: Siyah üzüm, bir *Vitis* türü
kardaş kanı: Kardeşkanı ağacının (*Calamus draco*) sakızı.
kavun: Kavun (*Citrullus melo*).
kâyısı: < Far. Kayısı (*Prunus armeniaca*).
kemmûn: < Ar. Kimyon (*Cuminum cyminum*).
kerevez/ kirevez: < Ar. Kereviz (*Apium graveolens*) ve tohumu.
kettân: < Ar. Ketan (*Linum usitatissimum*) ve tohumu.
kırmız: < Ar. Kırmızı, Kermes meşesi üzerinde yaşayan *Coccus ilicis* adlı bir böcektek çıkarılan kırmızı renkli boya maddesi.
kilermeni: < (kil-i Ermeni). Ermeni kili, Rumeli kili (*Terra armenica, Argilla feruginea*).
kişniş: < Far. (keşniç). Kişniş (*Coriandrum sativum*).
kitre: Kitre, geven bitkisinin (*Astragalus* türleri) gövdesinde oluşan zamk.
lâciverd: < Far. Lacivert taşı (*Lapis lazuli*).
limûn: < Grk. Limon (*Citrus limonum*).
lisânü's-sevr: < Ar. Sığirdili bitkisi (*Anchusa officinalis*).
mahmûdiyye: < Ar. Mahmude otu (*Convolvulus scammonia*).
marul: < Grk. Marul (*Lactuca sativa*).
mastak: < Ar. < Grk. Sakız ağacından (*Pistacia lentiscus*) elde edilen bir tür reçene.
mâzû: < Far. Mazı bitkisi (*Quercus* türleri) üzerinde bir cins sinek tarafından meydana getirilen ur.
mercân: < Ar. Mercan adlı deniz canlısının (*Corallium rubrum*) iskeletinden elde edilen madde.
meyan: Meyan kökü bitkisi (*Glycyrrhiza glabra*).
miskî'l-mumâ: < Ar. Küstüm çiçeği (*Mimosa pudica*).
mukl-ı azrak: < Ar. Günlük ağacı (*Boswellia carteri*).

mürdeseng: < Far. I. Doğal kurşun-II oksit.
mürver: < Far. Mürver (*Sambucus nigra*).
nâne: < Ar. Nane (*Mentha piperita*).
nâr: < Far. Nar (*Punica granatum*).
nârinç: < Far. Turunç (*Citrus aurentium*).
nîlüfer: < Far. Nîlüfer çiçeği (*Nymphaea* türü bitki).
nohûd: < Far. Nohut (*Cicer arietinum*).
pirasa: < Grk. Pirasa (*Allium porrum*).
piyâz: < Far. Soğan (*Allium cepa*).
râzyâne: < Far. Rezene otu (*Foeniculum vulgare*).
reyhân: < Ar. Reyhan (*Ocimum basilicum*).
sabr: < Ar. Sabırlık otu (*Agave americana*) ve bu ottan elde edilen tıbbi zamk.
sarımsak: Sarımsak (*Allium sativum*).
selîhe: < Ar. Asilbent sakızı, çeşitli *Styrax* türlerinden elde edilen bir tür zamk.
sıgr dili: Sığirdili, öküzdili bitkisi (*Anchusa officinalis*).
sinâmeki: < Ar. Sinameki bitkisinin (*Cassia* türleri) kurutulmuş yaprakları.
siğirli: Sinirliot, bağa yaprağı bitkisi (*Plantago* türleri).
soğan: Soğan (*Allium cepa*).
sûsâm: < Ar. Susam (*Sesamum indicum*) bitkisinin tohumları.
sûrincân: < Far. Sorincan (*Colchicum autumnale*).
sükker: < Far. Şeker.
sülûmen: < Far. Ak sülûmen, süblime, Cıva-II-klorür.
şâb: < Ar. Potasyum alüminyum sülfat, şap.
şâhtere: < Ar. Şahtere otu (*Fumaria officinalis*).
şalgam: < Far. Şalgam bitkisinin (*Brassica rapa*) tohumu.
şeftâlû: < Far. Şeftali (*Persica vulgaris*).
şırlagan: < Far. Şırlağan, susam (*Sesamum indicum*) bitkisinin tohumlarının yağı.
temr-i hindî: < Far. Demirhindi bitkisi (*Tamarindus indica*).
tere: < Far. Turpğillerden, yaprakları salata olarak yenen baharlı bir bitki (*Lepidium sativum*).
tn-i mahtûm: < Far. Vebe vb. hastalıklara karşı etkili olduğuna inanılan bir tür toprak, mülhürlü toprak, kilermeni (*Terra sigillata*), Lemnos (Limni) adasından çıkarılana *Terra lemnia* denir.
turp: < Far. Turp (*Raphanus sativus*).
turunç: < Far. Turunç (*Citrus aurentium*).
ûd: < Ar. Öd ağacı (*Aquilaria agallocha*).
üstübeç: Üstübeç, bazık kurşun karbonat.
üzlerlik: Yüzerlik bitkisi (*Pegannum harmala*).
üzüm: Üzüm (*Vitis vinifera*).
yâkût: < Ar. Yakut taşı, bir cins alüminyum oksit.

yarpuz: Yarpuz bitkisi (*Mentha pulegium*).
yâsemin: < Far. Yasemin (*Jasminum* türleri).
yılan ku[y]ruğu: Kuşkonmaz, yılankuşruğu

bitkisi (*Asparagus officinalis*).
za'ferân: < Ar. Safran (*Crocus sativus*).
zang-i 'arabî: < Ar. Arap zamkı;
Acacia senegal ve yakın tür ağaçların

kabuklarından sızarak donan madde (*Gummi arabicum*).
zencebil: < Ar. Zencefil, (*Zingiber officinale*) türünün kurutulmuş rizomları.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Yazma Kaynaklar / Manuscripts

Risâle-i Mu'âlece, Millî Kütüphane El Yazması Eserler Koleksiyonu (Ankara), No: 06 Mil Yz 5163)

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Acar, H. Volkan. "Tibet Tıp Kaynaklarına Göre Orta Asya Türk Tıbbı." *Lokman Hekim Dergisi* 5, 3 (2015): 115-123.
- Ağırakça, Ahmed. "Osmanlı Tıbbının Kaynakları." *Osmanlılarda Sağlık Ansiklopedisi*. I: 133-165. İstanbul: Biofarma Yayınları, 2006.
- Eren Akçiçek, "Eski İlaçlar, Yeni Uygulama Alanları." *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu, 5-6 Haziran 2010 Zeytinburnu* içinde, 51-60. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011.
- Altıntaş, Ayten. "Tıbbi Bitki Araştırmalarında Kaynak Olarak Eski Tıp: 'Kokulu Gül' Örneği." *Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Bitkilerle Tedavi Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde 79-86. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011.
- Aydın, Erdem. *Dünya ve Türk Tıp Tarihi*. İstanbul: Öncü Basımevi, 2006.
- Aydın, Mükerrer Bedizel. "Osmanlı Tıbbında 'Müfred Devâ' Kullanımı ve 'Müfredât Eserlerinin Genel Özellikleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları – Emre Dölen Armağanı* 6, 2 (2005): 299-315.
- Bayat Ali Haydar. *Kitabü'l-Müntehab fi'l-Tib*. İstanbul, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2005.
- Bayat Ali Haydar. *Kemâliyye/ Erken Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Risalesi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını, 2007.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını, 2010.
- Baylav, Naşid. *Eczacılık Tarihi*. İstanbul: Yörük Matbaası, 1968.
- Baytop, Turhan. "Eczacılık – İlaç Hazırlama Sanatı." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 386-388. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Baytop, Turhan. *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi*. Yayına hazırlayan Feza Baytop Günergün, gözden geçirilmiş 3. bs. Ankara: Ankara Nobel Tıp Kitabevleri, 2021.
- Bilgin, Arif. "Osmanlı Döneminde İlaç Yapımında Kullanılan Tıbbî Bitkiler." *Osmanlılarda Sağlık-I*.

- Editörler Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz içinde, 231-247. İstanbul: Biofarma, 2006.
- Canpolat Musatafa ve Zafer Önlr. *Edviye-i Müfredede*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.
- Demir Ekrem. "Hezârfen Hüseyin B. Ca'fer İstânköyî'nin Fihri'sü'l-Ervâm Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları." *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 46 (2012): 1-28.
- Doğan, Şaban. "Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri." *Turkish Studies* 5, 1 (2010): 313-373
- Doğan, Şaban. "XIV.-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Halk Hekimliği İzleri." *Milli Folklor* 89 (2011): 120-132.
- Erdağı, Binnur. *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübarizi (Metin- Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2013.
- Gümüşatam, Gürkan, "Haza Kitab u Hükema-yı Tertib-i Mualece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi." Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
- Gümüşatam, Gürkan, "Risâle-i Mu'alece'ye Göre XVI. Yüzyıl Türkçesinde Türkçe Bitki Adları." *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)* sayı 39 (2015): 23-40.
- Günergun Feza, *14-17. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Anoganik İlaçlar*. İstanbul 1986.
- Güney, Rifat. "İlaç ve Sorunları." *Pharmacia –JTPAS* 24/51 (1) (1984): 21-28.
- Gürgen, Mahmut. "İslam Öncesi Dönem Uygur Tıp Metinlerinde Bulunan Hayvansal Drog İsimleri." *Avrasya Terim Dergisi* 1, 2 (2013): 88-94.
- Gürlek Mehmet. "Anadolu'da Yazılmış İlk Türkçe Cerrahi Yazmalara Bir Örnek: Alâ'im-i Cerrâhin." *Journal of Turkish Studies* 6, 3 (2011): 1423-1434.
- İbn Baytar. *Tercüme-i Müfredat-ı Ibn Baytar*. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Kaya, Ayla. "Tıbbi Bitkiler ve Etnobotanik Çalışmalar." *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu, 5-6 Haziran 2010 Zeytinburnu* içinde, 11-18. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, 2011.
- Kramer, Samuel Noah. *Tarih Sümer'de Başlar*. Çeviren Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1999.
- Küçükler, Paki. "Lügat-i Müşkilât-ı Eczâ'da Türkçe Bitki Adları." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11 (2010): 401-415.
- Levy Martin. *The Medical Formulary or Aqrabadhin of al-Kindi*. Madison Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1966.
- Mason, Stephen F. *Bilimler Tarihi*. Çeviren Umur Daybelge. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
- Murad, Sibel. "Lügat-i Müşkilât-ı Eczâ Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler." Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2009.
- Nasuhoğlu, İlhami. *Tıp Tarihine Kısa Bir Bakış*. Ankara: Diyarbakır Tıp Fakültesi Yayını, 1975.
- Önlr, Zafer. "XIV ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri." *Journal of Turkish Studies (Fahir İz Armağanı I)* 14 (1990): 357-392.
- Önlr Zafer. *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehab-ı Şıfa I: Giriş-Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1990.
- Önlr, Zafer. "XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Söz Varlığı." *Kebikeç* 6 (1998): 157-168.
- Ronan, A. Colin. *Bilim Tarihi Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*. Çeviren Ekmeleddin İhsanoğlu ve Feza Günergun. Ankara: TÜBİTAK, 2005.
- Sakızlı İsa Efendi, *Nizamü'l-Edviye*. Yayına hazırlayan Mükerrerem Bedizel Aydın ve Sibel Murad. Ankara: TÜBA Yayınları, 2019.

- Sarı, Nil ve Ramazan Tuğ. *Derviş Mehmed Neşati Yağı, Tıbbi Yağlar Üzerine Bir Risale*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2009.
- Şahinbaş Erginöz, Gaye. *Hititlerde Anatomi ve Tıp*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1999.
- Şar, Sevgi, Miray Arslan ve Bilge Sözen Şahne. “Hacı Paşa'nın Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm Adlı Eserindeki Şurup Formülleri.” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*35 (2014): 121-136.
- Ünver, Süheyl. *Osmanlı Türklerinde Hekimlik ve Eczacılık*. İstanbul: Hüsütabi Matbaası, 1952.
- Yıldırım Nuran. “XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahnâme.” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1982.
- Yıldırım, Nuran. “Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 9, 1 (2009): 273-283.

Ermeni Harfli Türkçe bir “Medrese” Fizyoloji Kitabı Üzerine Notlar: C. Cutter, *İlm-i Teşrih ve Bahs-i Hayat-ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi* (1868)

Notes on the Armeno-Turkish Edition of “Cutter’s Physiology”: *İlm-i Teshrih ve Bahs-i Hayat-i Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Qavaidi* (1868)

şeref Etker¹

¹Dr., İstanbul, Türkiye

ORCID: ř.E. 0000-0001-6966-8816

Sorumlu yazar/Corresponding author:

şeref Etker,

İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: serefetker@gmail.com

Başvuru/Submitted: 11.03.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:

19.04.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:

25.04.2022

Kabul/Accepted: 01.05.2022

Online yayın/Published online: 05.07.2022

Atıf/Citation: Etker, şeref. “Ermeni Harfli Türkçe Bir “Medrese” Fizyoloji Kitabı Üzerine Notlar: C. Cutter, *İlm-i Teşrih ve Bahs-i Hayat-ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi* (1868).” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 291-334.
<https://doi.org/10.26650/oba.1086266>

ÖZ

Amerikalı tıp doktoru Calvin Cutter’ın (1807-1873) anatomi, fizyoloji ve hijyen konularını kapsayan İngilizce kitapları orta ve yüksek okullarda temel kaynak olarak kullanıldığı gibi, yazıldığı dönemde dünya dillerine de çevrilmiştir. ‘Cutter’ın fizyolojisi’ olarak tanınan bu kitaplardan biri olan *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies and Families* (1. bs., 1849), Antep’teki Amerikan Protestan Kız Okulu’nun kurucusu Bayan Myra Allen Proctor (1834-1914) tarafından Türkçe’ye çevirildikten sonra, Dr. Andrew Tully Pratt’ın (1826-1872) editörlüğünde 1868 yılında, *İlm-i Teşrih ve Bahs-i Hayat-ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi* adıyla İstanbul’da Ermeni harfleriyle yayımlanmış ve Türkçe konuşup okuyan Ermeni öğrencilere temel sağlık bilgisinin verildiği fizyoloji dersinde okutulmuştur. On dokuzuncu yüzyılın Ermeni harfli Türkçe literatürü içinde özgün bir yeri olan bu kitaptan tıp öğretiminde de yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, Ermenice metin Latin harflerine çevrilerek içerik, sözcük dağarcığı ve seçilen tıbbi terimler karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Araştırma ayrıca, Myra A. Proctor’un, David M. Warren tarafından yazılan *Physical Geography* başlıklı fiziki coğrafya eserini *Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar* başlığı ile çevirdiğini saptamıştır. Çeviri, Ermeni harfli Türkçe olarak (1883) ve Osmanlı Türkçesi ile (1884) yayımlanmıştır.

Anahtar sözcükler: Calvin Cutter, Anatomi, Fizyoloji, Hijyen, Ermeni harfli Türkçe, Tıbbi terminoloji, Antep, Myra Allen Proctor, Andrew Tully Pratt, Sağlık bilimleri tarihi, Fiziki coğrafya

ABSTRACT

“Cutter’s Physiology” refers to a series of titles on anatomy, physiology, and hygiene compiled by Calvin Cutter, M.D. (1807–1873). These basic texts

initially found their place in the curricula of high schools and colleges throughout the United States and were then promoted abroad and subsequently translated. Dr. Cutter's *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies and Families* (1849) was rendered into Turkish by Miss Myra Allen Proctor (1834–1914), the first principal of the Girl's Seminary in Aintab, Turkey. Her translation was edited by Rev. Andrew Tully Pratt, M.D. (1826–1872), and published in Armeno-Turkish in 1868 by the American Board of Commissioners for Foreign Missions in Istanbul. The resulting illustrated textbook, entitled *İlm-i Teshrih ve Bahs-i Hayat-i Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Qavaidi*, became basic reading for Armenian students whose primary tongue was Turkish. This small volume is of special interest for the medical terminology it employed, which constituted a unique vocabulary within mid-19th c. Armeno-Turkish literature. This study also establishes that Miss Proctor was the translator of *Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar*, based on David M. Warren's treatise *Physical Geography*, published both in Armeno-Turkish (1883) and Ottoman Turkish (1884).

Keywords: Calvin Cutter, anatomy, physiology, hygiene, Armeno-Turkish, medical terminology, Aintab, Myra Allen Proctor, Andrew Tully Pratt, history of health sciences, physical geography

Acknowledgement: I would like to thank the anonymous referees of the article for corrections and helpful suggestions. I am indebted to Samar Mikati Kaissi and Shaden Dada (Archives & Special Collections) from the American University of Beirut, and to Stephanie Cornwell from the Wellcome Collection (London) for the provision of relevant sources, and to the Yale University archivists (Special Collections, Yale Divinity Library, New Haven) for permission to reproduce the two portraits in this publication.

Teşekkür: Düzeltme ve önerileri için makalenin hakemlerine; bilgilerine başvurduğum Beyrut Amerikan Üniversitesi'nden Samar Mikati Kaissi ve Shaden Dada'ya (Archives & Special Collections); Wellcome Koleksiyonu (Londra) uzmanı Stephanie Cornwell'e; ayrıca, makaledeki fotoğrafların yayımına izin veren Yale Üniversitesi ilgililerine (Special Collections, Yale Divinity Library, New Haven) teşekkür ederim.

Tıbbi literatürde kısaca “Guyton” olarak bilinen fizyoloji kitabı,¹ 1950’lerde yayımlanmış ve bu bilim dalının 20. yüzyılda en çok okunan kitabı olmuştur. Dalın 19. yüzyıldaki okunma rekoru ise, topluca “Cutter’ın fizyolojisi” (*Cutter’s physiology*) adıyla tanınan yayınlara aittir. Dr. Cutter’ın kitapları, Dr. Guyton’ın fizyoloji kitabından farklı olarak, fizyolojiden daha çok anatomi bilgisi içerir. Orijinalleri İngilizce olan adı geçen kitaplar birçok dile çevrilmiştir.²

Dr. Calvin Cutter’ın³ *İlm[-]i Teşrih ve Bahs[-]i Hayat[-]ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi*⁴ başlığıyla Türkçeye çevirilen kitabının bir özelliği Ermeni alfabesiyle yayımlanmış olmasıdır.⁵ Kitabın künye sayfasında yazar ve çevirmen adı verilmemiş olup, Mukaddeme’sinin sonunda “*Kelvin Kuttur nam Amerika’nın Eyalet[-]i Müctemaasında mukim olan meşhur bir hekimin teelifi etdiyi kitablardan... tercüme olun[duğu]*” ve çevirilerin yazarın özel ‘ruhsatıyla’ yapıldığı (s. 6) belirtilmiştir.

İlm[-]i Teşrih ve Bahs[-]i Hayat[-]ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi, (i) anatomi: *ilm-i teşrih*, (ii) fizyoloji: *bahs-i hayat-ı bedeniye*, ve (iii) hijyen: *sahhat [sıhhat] u afiyet* konularını kapsamaktadır. İnsan anatomisine ağırlık verilen ‘risale’de, metin, çizimlerle desteklenmiş; ayrıca, kitaba bir Anatomi Sözdizini (vokabüler, *glossary*) eklenmiştir.

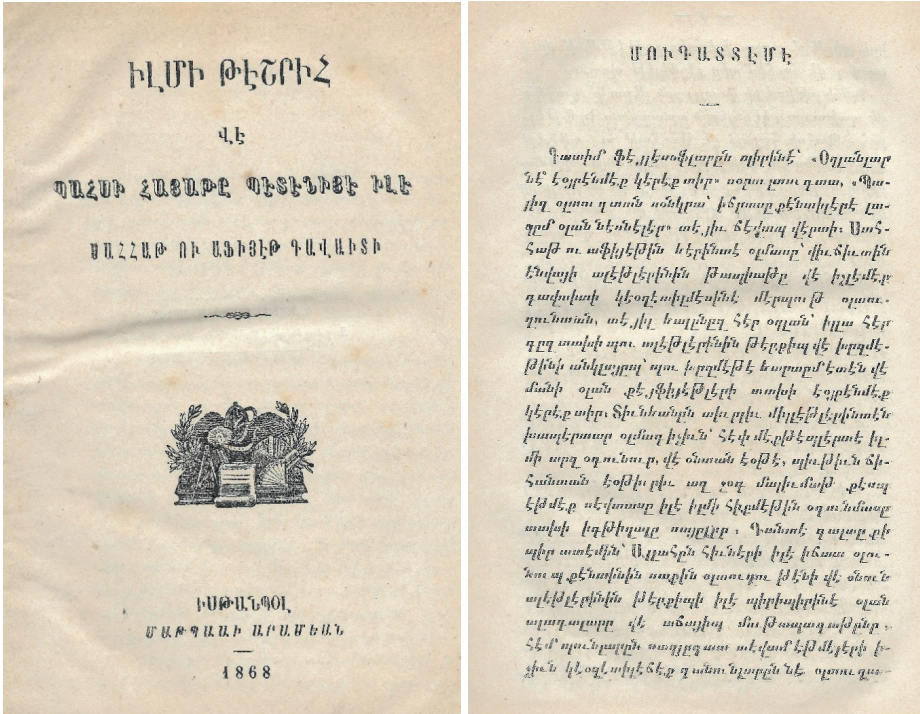
İlm-i Teşrih, İstanbul’da American Board Heyeti (A.B.C.F.M.)⁶ tarafından 1868’de yayımlanmıştır.⁷ Bu tarihte 3.000 adet basıldığı bilinen kitap günümüzde bir nadir eserdir.⁸

- 1 Arthur C. Guyton, *Textbook of Medical Physiology*, [1. bs.] (Philadelphia: W.B. Saunders, 1956).
- 2 Türkçe’ye ilk çevirisi: Arthur C. Guyton, *Fizyoloji*, ed. Aykut Kazancıgil, çev. Edip Aktin, vd. ([1. bs.], 3 c. (Ankara: Güven Kitabevi, 1977).
- 3 Calvin Cutter, M.D. (1807-1872) biyografisi için, bkz. Herbert E. Shepard, “Calvin Cutter: Zealot on the Path of Justice and Reform, 1807-1872” (M.A. Thesis, Boston College, 1982).
- 4 Makale içinde *İlm-i Teşrih* olarak kısaltılmıştır. Ermeni harfli Türkçe metin içindeki tamlamalarda tire (-) kullanılmamıştır. Dolayısıyla, örneğin, ‘İlm-i Teşrih’ ile ‘İlmi Teşrih’ aynı biçimde ԻԼՄԻ ԹԷՇՐԻԻՀ olarak yazılmakta ve okunurken karıştırılabilmektedir. Doğru anlaşılabilmesi için çeviri yazıda tamlamalara köşeli parantez içinde tire [-] eklenmiştir. Krş. սսսվթի սսսի savt[-]i aslı (*İlm-i Teşrih*, 161) ve սսսվթի savtı (*idem.*, 260). Metin içinde bir sıfatta uzatma işareti (î) yerine çift i harfi kullanıldığı görülmektedir : սսսվթի azalii, adalı, bkz. dn. 103 ve 235.
- 5 [ԲԷԼՎԻՆ ԳՐԹՅՈՐԿ Կելվին Կուտտր (Calvin Cutter)] ԻԼՄԻ ԹԷՇՐԻԻՀ ՎԷ ԳԱՀՄԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՏԵՆԻՅԷ ԻԼԷ ՍԱՀՆԱԹ ՈՒ ԱՖԻԵՏԷԹ ԳԱՎԱԼԻՏԻ [*İlm[-]i Teşrih ve Bahs[-]i Hayat[-]ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi*] (İstanbul [İstanbul]: Matbaa-i Aramyan, 1868), 13x19 cm., 262+6+1 s., 82 şekil, tablo, sözdizini [10 kuruş]. Kitabın görülebilen kopyaları ciltlidir. Buradan, kitabın ciltli olarak üretilerek okullara dağıtıldığını ve ders yılı sonunda öğrencilerden geri alındığı sonucunu çıkarabiliriz.
- 6 A.B.C.F.M. (American Board of Commissioners for Foreign Missions) yayımları için bkz., Uygur Kocabaşoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı,” *Murat Sarıca Armağanı*, haz. Aydın Aybay ve Rona Aybay (İstanbul: Aybay Yayınları, 1988) içinde, 267-285.
- 7 Aramyan Matbaası, Çakmacılar, Hagopyan Han, Tu.[No.] 4 (Mercan, İstanbul). Matbaacı Canig Aramyan (1820-1879) için bkz., Teotig [Teotoros Lapçinçyan], *Baskı ve Harf : Ermeni Matbaacılık Tarihi*, çev. Sirvart Malhasyan ve Arlet İncidüzen (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2012), 121-124.
- 8 *Sixtieth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Brooklyn, New York, October 4-7, 1870* (Boston: Riverside Press Cambridge, 1870), 15: “The Press: The publications at Constantinople, for the three missions have been as follows: Armeno-Turkish Physiology [Cutter’s School Physiology in Armeno-Turkish] (completed) 16 mo. 176 pages **3,000 copies** (Total of pages: 528,000).”

Kitaplığımızdaki bir nüsha dışında,⁹ ABD ve Avrupa'da sekiz kopyası saptanmıştır.¹⁰ Dr. Cutter'ın fizyoloji kitabının, Osmanlı İmparatorluğu içinde, 1867 ve 1872 yıllarında Filibe'de Bulgarca;¹¹ 1870 ve 1889'da Beyrut'ta Arapça,¹² 1874 ve 1885'te yine İstanbul'da Ermenice¹³ çevirileri basılmıştır. Ermeni harfli Türkçe *İlm-i Teşrih*'in ise tek baskısı vardır.

Ermeni milletin gündelik dili Türkçe olan – ama, Arap harflerini okuyamayan – geniş bir kesiminin öğrencileri için hazırlanan *İlm-i Teşrih*'in çevirisinde Ermeni alfabesinin kullanılması, bu alfabenin fonetik karakterinin sağladığı olanakla, eski dildeki bazı sözcük ve terimlerin doğru okunuşlarının belirlenmesine yardımcı olmuştur. *İlm-i Teşrih*'in başlığında geçen "sahhat" (sihhat) sözcüğü buna bir örnek olarak gösterilebilir.¹⁴ Yine, Anadolu ağızlarında geçen bazı terimler dilbilim açısından ilginçtir; örneğin, yemek borusu: özofagus için "kızılönlük" denilmiştir.

- 9 Elimizdeki kopyanın ön kapağının içindeki kitaplık etiketi düşmüştür. Fakat, kitabın İstanbul'daki A.B.C.F.M. kitaplığından (*Library of the Mission to Western Turkey*) çıktığı anlaşılmaktadır. Bez cildin sırtında ԻԼՄԻ ՀԱՅԱԹ 'İlm[-]i Hayat' yazısı ve küçük bir etikette 849 numarası vardır. Bahs-i hayat-ı bedeniye: fizyoloji karşılığında kullanıldığına göre, 'İlm-i hayat': biyoloji anlamında olmalıdır.
- 10 İstanbul'da Pars Tuğlacı'nın [Parseğ Tuğlacıyan] kitaplığında da bir kopya olduğu anlaşılmaktadır, bkz. Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri, C. II, 1851-1890* (İstanbul: Pars Yayın ve Ticaret Ltd.Şti., 2004), 334. "Ermeni harfli Türkçe *İlm-i Teşrih ve Hayat-ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet (sic.)* adlı kitap Aramyan Matbaasında basılarak yayınlandı." Tuğlacı'nın kapak resmi için verdiği alt yazı: *İlm-i Teşrih ve Hayat-ı Bedeniye ile Sihhat u Afiyet*, İst. 1869 (sic). *İlm-i Teşrih*'in digital bir kopyası için bkz. [Բելվիլի Գրքթղթր Kelvin Kuttir (Calvin Cutter)], ԻԼՄԻ ԹԷՇՐԻՇ ՎԷ ԳԻՆՉՍԻ ՀԱՅԱԹԸ ԳԷՏԷՆԻՅԷ ԻԼԷ ՍԱՀՀԱԹ ՈՒ ԱՖԻՅԷԹ ԳԱՎԱԻՏԻ [*İlm[-]i Teşrih ve Bahs[-]i Hayat[-]i Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi*] Իւրաւագոյ: Մարաթաւի Արաւմաւն, (İstanbul: Matbaa-i Aramyan, 1868), erişim 2 Ocak 2022, http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/ilmi_teshrih_1868.pdf
- 11 Начална книга за анатомия и физиология, с 95 фигури. (Превод от английски, Д - рь Кътеръ) От книжарницата на Хр. данова и др [Naçıyalna Kniga za Anatomiya i Fiziologiya, s 95 figuri, (prevod ot Angliski, Dr. Kutteru), (çev. Theodore L. Byington)] (Plovdiv [Filibe]: ot knizharnitsata na Khr. Danova i Dr., 1867); [2. bs.] 1872 (130 s.).
- 12 كلفن كتر, كتاب مبادئ التشريح والفيسيولوجيا والهيجين لاجل اولاد المدارس [Kelvin Kutir, Kitāb Mabādī' al-Tashrīh wa al-Fisiyūlūciyā wa al-Hīciyīn li-acl Awlād al-Madāris, çev. George E. Post] (Beirut: al-Matba'a al-Amirkaniya, 1870); [2. bs.] 1889 (186 s.). Dr. Georg E. Post'un özgeçmişi için bkz. Lutfi M. Sa'di & George Sarton, "The Life and Works of George Edward Post (1838-1909)," *Isis* 28, 2 (May 1938): 385-417.
- 13 ՏԱՐԵՐԸ ԱՆԴԱՍԱԶՆՆՈՒԹԵԱՆ, ԲՆԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՌՈՂՋԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆ: ԸՆՏԱՆԵԱՅ ՈՒ ԴՂՐՈՑԱՅ ՀՄԱՐ. Կոնստանդնուպոլիս, ի սպարաւսի Ա. Հալքը Դոյաճաւն, [Darek Antamazinnutyān, Pınakhosutyān yev Aroğçabahutyān: Indanyats u Tibrotsats Hamar (Konsdantnubolis [İstanbul]: i dbarani A. Hagop Boyacıyan, 1874); [2. bs.] 1885 (208 s., 83 resim), erişim 10 Mart 2022, Kitabın dış kapağında ՏԱՐԵՐԸ ՄԱՐԴԱԿԱԶՍՈՒԹԵԱՆ [Darek Martagazmutyūn/Temel Anatomi] yazılıdır. http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/tarerq_aroj1874.pdf.
- 14 "Sihhat" söyleminin "sahhat" (sahih'den) sözünün vulgarizasyonu olduğu belirtilmiştir: *Sahhat*, vulg. *syhhat*, s.a. santé, vérité, probité. Bkz. Abdurrahman Çelebi Firakî, *Hikayat-ı Kırk Su'al. Quarante Questions adressées par les Docteurs juifs au Prophète Mahomet, le Texte turc avec un Glossaire turc-français*, publ. par Julius Th. Zenker (Vienne: Imprimerie de la Cour impériale royale et d'État, 1851), 37.

İlm-i Teşrih ve Bahs-i Hayat-ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi (İstanbul, 1868)
İç kapak ve Mukaddeme

Yöntem, Kaynaklar ve Kapsam

Çalışmamızda önce, *İlm-i Teşrih* kitabının Ermeni harfli Türkçe metni (yaklaşık 30.000 sözcük) Latin harflerine çevirilmiştir. Bundan sonra, çeviride Dr. Calvin Cutter'ın aşağıdaki iki fizyoloji kitabından yararlanıldığı belirlenmiştir:

- (I) *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies, and Families* (1852, 566+9 s., 148 şekil, tablo, ekler, sözlük, dizin).¹⁵
 (II) *First Book on Anatomy, Physiology, and Hygiene for Grammar Schools and Families* (1858, 192 s., 83 şekil, sözlük, dizin).¹⁶

15 Calvin Cutter, *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies, and Families* by Calvin Cutter, M.D., with one hundred and fifty engravings. Revised stereotype edition (New York: Clark & Maynard, 1852, 466+13 s. 148 fig., table, appendix, glossary, index), erişim 2 Mart 2022, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044097029516&view=1up&seq=13&skin=2021>

Düzeltilmiş yeni basım: Calvin Cutter, *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies, and Families* by Calvin Cutter, M.D., with one hundred and fifty engravings. Revised stereotype edition (New York: Clark, Austin and Smith, 1858), erişim 23 Ocak 2022, https://www.gutenberg.org/files/30541/30541-h/30541-h.htm#TC_1

16 Calvin Cutter, *First Book on Anatomy, Physiology, and Hygiene for Grammar Schools and Families*, with eighty-three engravings by Calvin Cutter, M.D., revised stereotype edition (New York: Clark, Austin and

İlm-i Teşrih'in yukarıdaki kaynaklarla karşılaştırılması, Ermeni harfli Türkçe metnin birinci kitaptan (*A Treatise*) kısaltılarak çevirildiğini göstermektedir. *İlm-i Teşrih* içindeki 82 şekil ise ikinci kitaptaki (*First Book*) şekillerin aynıdır ve resimlerin sırası korunmuştur.¹⁷ *İlm-i Teşrih* metni Latin harflerine çevirildikten sonra, terim ve deyimlerin *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies, and Families* (1852) içindeki İngilizce karşılıkları kontrol edilerek, kavramlar doğrulanmıştır.

Burada, *İlm-i Teşrih* metninin kaynağını oluşturan kitabın (*A Treatise*) dönemin eğitim sisteminde 'kolej' (*college*), yani yüksek okul düzeyinde olması dikkat çekicidir. Kitabı Türkçe'ye çevirenler lise (*high school*) karşılığı için 'medrese' (s. 103) ve yüksek öğrenim kurumları (*medical schools and colleges*) için 'büyük medrese' (s. 245) adlarını kullanmışlardır.¹⁸ *İlm-i Teşrih*'in programa alınmasından amaç: öğrencilere, 'medrese'nin ilk yıllarında pratik sağlık bilgilerini kazandırmaktır. Antep'teki kız okulunun (bir yılı hazırlık olmak üzere) beş yıllık eğitim programı içinde, ikinci sınıfta 'fizyoloji' dersi verilmiştir. Ayrıca, derslerin tekrar edildiği günlerde (*review day*) fizyoloji konuları ele alınmaktadır. Fizyoloji, okulun bitirme sınavının da konularından biridir.

İncelediğimiz *İlm-i Teşrih* kopyasının özelliği ise, üzerinde anatomi bilgisi olan, hekim olduğunu düşündüğümüz bir okurun (Ermeni harfleriyle Türkçe) elyazısı notlarını taşımasıdır. Notların hemen tümü anatomik yapılara verilen farklı Arapça/Türkçe terimlerle ilgilidir. *İlm-i Teşrih* metni üzerinde yapılmış ikinci bir redaksiyon sayılabilecek bu notlar da Latin harflerine çevirilerek değerlendirilmiş ve makalemizin sonundaki Sözdizinine eklenmiştir.

Metin ve Sözdizini içinde geçen anatomi terimleri aşağıdaki kaynaklarla karşılaştırılmıştır:¹⁹

- A. [İstanbul Üniversitesi] Tıp Fakültesi Terim Komitesi, *İnsan Anatomisini İlgilendiren Ana Terimler* [Türkçe - Osmanlıca - Fransızca] (İstanbul: Kader Basımevi, 1943).
- B. Zeki Zeren, *Lâtince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü ve Türk Anatomi Terimleri*, [1. bs.] (İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1946); [2. bs.] (İstanbul: İstanbul Üniv. Tıp Fak. Yay. No. 36, 1959).

Smith, 1858, 192 p., fig., glossary, index), erişim 23 Ocak 2022,

<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044097028765&view=1up&seq=9&skin=2021>

- 17 Cutter, *First Book*, içinde 83 şekil olmakla birlikte, 1 ve 23 numaralı resimler 'Beden kaslarının önden görünümü' (*A front view of the muscles of the body*) aynı olduğu için *İlm-i Teşrih*'e tek resim alınmıştır (şekil 22).
- 18 Antep'teki Amerikan Merkezi Türkiye Koleji'nin Tıp Bölümünde 1876-1889 yılları arasında 4 yıllık tıp eğitimi (B.Sc.) verilmiştir. Eğitim dili Türkçe olan kolejin programında İngilizce, Ermenice ve Arapça dersleri de vardır. Bu okula kız öğrenci alınmamıştır, bkz. Judd W. Kennedy, "American Missionaries in Turkey and Northern Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo Colleges, 1874-1967" (B.A. Thesis, Williamsburg, VA: College of William and Mary, 2008).
- 19 Türkçe organ adları için yararlanılan kaynaklar: Nicolai Tufar, "Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010); Berker Kurt, "Yazıtlardan Günümüze Organ Adları ve Bunların Türkiye Türkçesi Ağızlarına Yansımaları," *Dede Korkut* (Samsun) 6, 12 (Nisan 2017): 48-61; Meriç Güven, "Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme," *Türklük Bilimi Araştırmaları* (Ankara) 26 (Güz 2009): 109-141.

- C. Mahmut Şemsi Kural. *Komparatif Anatomi Terimleri (Nomina Anatomica Comparativa)* [Latince - Türkçe - Osmanlıca - Almanca], c. I, İskelet Sistemi (Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü Yay., 1937); [2. bs.] (Ankara: Ankara Üniv. Veteriner Fak. Yay., 1951).
- D. Zeki Haşmet Kırım, *Kamus-ı Teşrih Latince - Türkçe / Vocabularium Anatomiae Latine - Turcice* (Berlin: Morgen- u. Abendland-Verlag/Şark ve Garb Kütüphanesi, 1923).
- E. Hristo Stanboliski (Hristo Tanyev Stambolski), *Lügat-ı Teşrih / Lügat-ı Teşrihiye: Türkiye ve Franseviye, Miftah-ı Teşrih* (Dersaadet: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, [H.]1290 [1873]).
- F. *Harita-i Vücut-ı Beşer*; [yay.haz.] Doktor Veliş²⁰ (İstanbul: Büberciyan Kitabhanesi, 1327/1911).²¹

İlm-i Teşrih'in değerlendirilmesinde özellikle çevirinin Türkçesi, sözcük dağarcığı, terim seçimleri, ağız farklılıkları ve metin uyarlaması ele alınmış; kitabın 'Luğetlerin İzahat Fihristi' adı verilen Anatomi Sözdizini açıklama ve notlarla genişletilerek çalışmaya eklenmiştir.²² Sözdizinine eklenen terimler köşeli parantez [] içine alınmıştır (Bkz. EK).

Makalede çeviri yazıya özel işaretler kullanılmamıştır: *ayn* harfiyle başlayan sözcükler için okunuşlarına uygun sesli harf kullanılmış; *zat (dat)* harfine karşılık 'd'; *zı, ze, zel* harflerine karşılık yalnız 'z' yazılmıştır. Buna göre, Ermeni harfli Türkçe metinde azalet ('adale) olarak geçen sözcüğün Türkçe karşılığı *adale*'dir.²³ Benzer yaklaşımla 'ng' sesi için (songra, yangış, vb.), özel bir karakter kullanılmamıştır. Farklı yazımlar için dipnotta ayrıca bilgi verilmiştir.

Türkçe sözcüklerin Ermeni harfleriyle yazılışında: e (t) > a ses dönüşümü görülebilmektedir. Daha çok sözcüklerin sonunda görülen bu durum yerel söyleyişle de ilgilidir: Örneğin *zaike/a, samie/a, harkafe/a, hokke/a, oklağ/a* vb.

İlm-i Teşrih'in 19. yüzyılda Türkiye'de okutulan anatomi, fizyoloji ve hijyen kitapları ile aynı dönemin Ermeni harfli Türkçe yazını içindeki ayrıcalıklı yerinin başka çalışmalarda ele alınmasını öngörüyoruz.

20 Soma (Salomo Nathan) Wellisch (1866-1926). Yaş/İşi doğumlu Macar tabip, 1898'de Hıfzısıhha-yı Mekatib Dairesi Müfettişi ve daha sonra Maarif-i Umumiye Nezareti Sıhhiye Müfettişi oldu. Nekrolojisi için bkz. "Dr. Wellisch gestorben. Ein Vertrauensmann Herzls," *Wiener Morgenzeitung*, Nr. 2765, 7. November 1926, s. 5, sü. 1-2.

21 Transkripsiyonu için, bkz., Ahmet Acıduman ve Berna Arda, "Anatominin Görsel Boyutu Üzerine Tarihsel Bir Örnek," *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* (Ankara) 53 (2010) : 66-75.

22 *İlm-i Teşrih*'te yer alan sözdizini, kitabın Bulgarca, Arapça ve Ermenice çevirilerinde yoktur. Yalnız, 1890 yılında Ermenice çevirinin bir özeti, Hovsep Andonyan ve Andon Hagopyan tarafından basitleştirilerek yeniden yayımlanırken kitapçığın sonuna küçük (104 sözcük) bir Ermenice - Fransızca - Ermeni harfli Türkçe sözdizini eklenmiştir, bkz. ՏԱՐԵՐԻ ՄԱՐԳԱԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ (Darerk Martagazmutyun / Temel Anatomi). Վ.Պոլիս, ի նստազրույթի Յ. Գալաֆեան, (İstanbul : H.[Hovsep] Kavafyan) 1890 (102 s., 40 resim). Bu yayında, sinir sistemi: *système nerveux* için kullanılan farklı bir terim: Ալամէթը սինիրı Alamet[-]ı sinir.

23 Ermeni harfli Türkçe yazımda 'ayn' harfine karşılık hemze işareti ve 'Ա, Ի, Ռ' karakterleri kullanılmıştır, bkz. 'Ա՛Տ ը ՃԷՏԻՏ 'Ahd[-]ı Cedid, dn. 63. Ancak, *İlm-i Teşrih*'in Sözdizininde bu karakterle başlayan bir terim yer almamaktadır. Buna karşılık elyazısıyla yapılan ekler arasında: **րէ'ե** re'e (ri'e), **պէլ'ում** bel'um, **մա'ա** ma'a (me'a) vb. yazım dikkati çekmektedir.

İlm-i Teşrih: 'Mukaddeme' (Giriş)²⁴

Kadim feylesofların birine,²⁵ 'Oğlanlar ne öğrenmek gerekdir' soruldukda, 'Baliğ olduktan songra icrası kendilere lazım olan nesnelere' deyu cevap verdi. Sahhat u afiyetin yerinde olması, vücudın envayi aletlerinin tabiatı ve işlemek kavaidi gözedilmesine merbut olduğundan, deyil yalnız her oğlan, illa her kız dahi aletlerinin terki ve hizmetini anlayıb, bu hizmete yardım eden ve mani olan keyfiyetleri dahi öğrenmek gerekdir. Dünyanın dürlü milletlerinden haberdar olmak için, hep mekteplerde ilm[-]i arz okunur, ve ondan öte, bütün cihandan ötürü az çok malumat kesb etmek sevdası ile ilm[-]i hikmetin okunması dahi iktizalı sayılır. Kande kalağ ki, bir ademin, Allah'ın hüneri ile icad olunub, kendinin sakın olduğu teni ve onun aletlerinin terki ile birbirine olan alakaları ve acayib mutabakatını, hem bunların sağlıkta devam etmeleri için gözedilecek kanunların ne olduğunu bilmeye arzu ile dikkat etmesi, münasib ve mühim bir keyfiyet olsun.

İmdi, atideki fasılların meramı, kavmin ve bahusus gençlerin arasında ilm[-]i teşrih, bahs[-]i hayat ve sahat u afiyet kavaidinden ötürü malumat artmasına yardım etmektir. Meyali anlaşılır ve ameliyete gelir olsun deyu,²⁶ madde (mevadat) zirdeki nizam ile ifade olunmuşdur:

İnci: Vücudın envayi aletlerinin terki, açık ve muhtasar bir tarz üzere tarif olunduktan made [maada], bu tarif envayi aletlerin şekli ve mevkiini gösteren 83 suret vasıtası ile daha ziyade mubeyyen olmuşdur.

2nci: Vücudın dürlü kısımlarının hizmetleri kıssaca nakl olunub zahir ve ayan olmuşdur.

3üncü: Envayi aletlerin terki ve hizmetleri hususunda olan malumat, ameliyete gelir olsun deyu, dürlü kısımların nomoslari²⁷ ve mizaca mütehattim şartlar, muhtasarca beyan olunmuşdur, ve bu kısmı daha tekmil etmek babında, yanık, yara, büyük şeryanların kesilmesi, ve sudan ya fena havadan ya asılmaktan boğulmuş kimseler için nice mualece etmek olduğu tarif olunub, illetin def'i için ve hastalara mukayyed olanlar için dahi kanunlar zamm olunmuşdur. Şöyle ki, böyle keyfiyetlerde her kim bir hekim çağırılana kadar, ne etmek ve ne etmemek gerek idiyinden haberdar ola.

Şu dahi denilse gerekdir ki, bu risale ancak mektep ve haneler için yazılmış olarak, hekimlere mahsus olan hizmete dokanmayıp meram[-]i zatisi, ilm[-]i tıbdan ötürü malumat vermek deyildir. Lakin her ne kadar gençlerin ve bayazı [bazı] halkın terbiyesi için mahsus yapılmış ise de, anlaşılır olsun deyu kaba ve çirkin tabirler kullanılması iktizalı sayılmamıştır. Her bir alete, ilm u fenn istilahınca, kendine mahsus olan tabiri vermek her

24 "Mukaddeme," *İlm-i Teşrih*, 3-6. Metnin yazım özelliği korunmuştur: Örneğin, lügat: luğet (լուղէթ) olarak bırakılmıştır. Bazı sözcüklerin düzeltilmesi ise köşeli parantez içinde yapılmıştır. Լուղէթ luğet: sözcük, terim, dil, sözlük, bkz. Armin Hetzer, *Daçkerēn-Texte: eine Chrestomathie aus Armenierdrucken des 19. Jahrhunderts in türkischer Sprache* (Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1987), 591.

25 İngilizce metinde, *A Treatise*, 5, **Sparta kralı Agesilaus** (II. Agesilaus, İÖ 444-359) "Agesilaus, king of Sparta, when asked what things boys should learn, replied, 'Those which they will *practice* when they become men,'" (metinde vurgulu) yerine 'Kadim feylesof' denilmiştir.

26 Meali anlaşılır ve pratik (*practical*).

27 *Nomos*: Yunanca yasa, bkz. Sözdizini.

vechile münasib olub, eyi tabirin anlaşılması dahi, kaba luğetin anlaşılmasından güc deyildir. Mesela, riyet luğeti, akciyer demekden daha doğru ve kibar olub, telaffuzi kolay, ve bir kerre anlaşıldıktan songra, manası bir çocuğa bile açık olur. Bu hususda hocaların ve ataların dikkati olursa, kaba tabir ve istilahlar azalır, milletimizin lisanı gereyi gibi islah olur. Türki lisanında ilm[-]i teşrihe mahsus olan çok isimler bulunmadığından, istilah hususunda ihtilaf ya uygunsuzluk olmasın deyu, hep bu nevi[-]i tabirler arabi lisanından alınmıştır, ve buna her itirazın defî için, böyle luğetlerin izahat fihristi ilave olunmuştur.

El hasıl risale, bazı cüzi tebdilatardan mada, Kelvin Kıttır [Calvin Cutter] nam Amerika'nın Eyalet[-]i Müctemaasında [Birleşik Devletleri] mukim olan meşhur bir hekimin teelif ettiği kitablardan ilk babda Ayntab'da mevcut bulunan Protestant Kızlar Mektebinin istimali için,²⁸ hocasından tercüme olunub, şimdi Ermeni milletine takdim olundukda, müellif[-]i mezkur, bu taraflarda bilginin artmasına arzukeş olarak, kendi teelifatını izahen beyan etmek için, icab ettiği şekillerin bu tercümede kullanılmasına ruhsat verdiğinden naşi, bunu okuyanların teşekkürüne malik olacağı meemüldür.

İlm-i Teşrih: 'Fihrist' (İçindekiler)

Kitap 37 bölüm (bab) ve 'Luğetlerin İzahat Fihristi' denilen bir Anatomi Sözdizini'nden oluşmaktadır. Bölümler, bir sistematik içinde anatomik tanımlarla başlamaktadır; organ fiziolojisinin ardından hijyen ve sağlık kuralları konusunda bilgileri verilmektedir. Kitabın sonundaki 'Fihrist' (İçindekiler) ile bazı bölüm başlıkları arasında farklar vardır ve altbaşlıklar eklenmiştir.

Mukaddeme (s. 3-6)

Birinci Bab Bahs[-]i Umumi (7-10)

İkinci Bab Teşrih[-]i Azm (10-25)

Üçüncü Bab Azmların Bahs[-]i Hayatı (26-32)

Dördüncü Bab Azmların Sahhat u Afiyet Kavaidi (32-38)

Beşinci Bab Adaletlerin²⁹ Teşrihi (38-41)

Altıncı Bab Adaletlerin Bahs[-]i Hayatı (41-47)

Yedinci Bab Adaletlerin Sahhat u Afiyet Kavaidi (48-53)

Sekizinci Bab Adaletlerin Sahhat u Afiyet Kavaidinin Devamı (53-57)

Dokuzuncu Bab Esnan Beyanındadır (57-63)³⁰

Onuncu Bab Hazm Aletlerin[in] Teşrihi (63-70)

Onbirinci Bab Hazm Aletlerinin Bahs[-]i Hayatı (70-74)

Onikinci Bab Hazm Aletlerinin Sahhat u Afiyet Kavaidi (74-78)

[Tablo] Envayi Mekulatın Hazmı İçin Lazım Olan Müddet (79)

28 Ayntab/Antep'te 1860 yılında kurulan *Seminary for Girls*, daha sonra *Central Turkey Girl's College* (Merkezi Türkiye Kız Koleji) adını almıştır.

29 Azalet biçiminde yazılmıştır. Adalet: Adale, bkz. Sözdizini.

30 Fihrist: "Esnan (yani, Dişler) Beyanıdır".

- Onüçüncü Bab** Hazm Aletlerinin Sahhat u Afiyet Kavaidinin Devameti (80-83)
- Ondördüncü Bab** Cevalan Aletlerinin Teşrihi (83-92)
- Onbeşinci Bab** Cevalan Aletlerinin Bahs[-]i Hayatı (93-98)
- Onaltıncı Bab** Cevalan Aletlerinin Sahhat u Afiyet Kavaidi (98-106)
- Onyedinci Bab** Lenfavi Tabir Olunan Tecerrü Aletleri (107-114)
- Onsekizinci Bab** Temeyyüz Aletleri (114-118)
- Ondokuzuncu Bab** İğtıda (119-122)³¹
- İyirminci Bab**³² Teneffüs Aletlerinin Teşrihi (122-128)
- İyirmibirinci Bab** Teneffüs Aletlerinin Bahs-i Hayatı (128-135)
- İyirmiikinci Bab** Teneffüs Aletlerinin Sahhat u Afiyet Kavaidi (135-147)
- İyirmi üçüncü Bab** Hararet[-]i Hayvaniye (147-152)
- İyirmidördüncü Bab** Hararet[-]i Hayvaniyenin Sahhat u Afiyet Kavaidi (153-157)
- İyirmibeşinci Bab** İnsan Avazı (158-163)
- İyirmi altıncı Bab** Cildin Teşrihi (165-170)³³
- İyirmi yedinci Bab** Cildin Bahs[-]i Hayatı (171-174)³⁴
- İyirmi sekizinci Bab** Cildin Sahhat u Afiyet Kavaidi (175-179)³⁵
- İyirmi dokuzuncu Bab** Cildin Sahhat u Afiyet Kavaidinin Devamı (179-185)³⁶
- Otuzuncu Bab** Manzume[-]i Asabiyenin Teşrihi (186-191)
- Otuzbirinci Bab** Manzume[-]i Asabiyenin Bahs-i Hayatı (191-200)
- Otuzikinci Bab** Manzume[-]i Asabiyenin Sahhat u Afiyet Kavaidi (200-207)
- Otuzüçüncü Bab** Kuvvet[-]i Lamise, Zaike [Zaika] ve Şamme (208-215)³⁷
- Otuzdördüncü Bab** Kuvvet[-]i Basire: Basar Aletlerinin Teşrihi, Kuvvet-i Basarinin Bahs-i Hayatı, Basar Aletlerinin Sahhat u Afiyet Kavaidi (216-236)³⁸
- Otuzbeşinci Bab** Kuvvet[-]i Samie [Sami'a]: Kuvvet-i Samie Aletlerinin Teşrihi, Kuvvet-i Samie Aletlerinin Bahs[-]i Hayatı, Kuvvet-i Samienin Sahhat u Afiyet Kavaidi (229-236)³⁹
- Otuzaltıncı Bab** Sahhat[-]i Bedeni Hıfz Etmenin Vasıtaları; İletin Defi Hakkında (236-244)

31 Fihrist: "İğtıda (yani, Beslenmeklik)"

32 ԻՅԻՐՄԻՆԿԻ (İYİRMİNCİ): metin içinde hem ԻՅԻՐՄԻ ıyirmi (*İlm-i Teşrih*, 13), hem ԻՅԻՐՄԻ ıyirmi (*idem.*, 58) yazımı vardır. Bölüm başlıklarında bazı sayılar 'İyirmi'den ayrı yazılmıştır: "İyirmiikinci Bab" ve "İyirmi Üçüncü Bab," vb.

33 Fihrist: "Cildin (yani, Derinin) Teşrihi".

34 Fihrist: "Cildin (yani, Derinin) Bahs-i Hayatı".

35 Fihrist: "Cildin (yani, Derinin) Sahhat u Afiyet Kavaidi".

36 Fihrist: "Derinin Sahhat u Afiyet Kavaidinin Devamı".

37 Fihrist: "Kuvvet[-]i Lamise (Dokunmak), Zaike (Datmak) ve Şamme (Kokulatmak)".

38 Fihrist: "Kuvvet[-]i Basire (Görmek)".

39 Fihrist: "Kuvvet[-]i Samie (İşitmek)".

Otuzyedinci Bab Hastaya Mukayed Olanlar⁴⁰ İçün Bazı Kanunlar (244-251)⁴¹
İzahat Fihristi (253-262)
Fihrist [i-vi]

Konu başlıkları arasında genito-üriner sisteme ve doğum bilgisine yer verilmemiştir. Bu konu kitapların orijinalinde de yoktur. Cutter fizyolojisi'nin ekindeki: 'Zehirler ve Panzehirler' çeviriye alınmamıştır.⁴² *İlm-i Teşrih*'te yer alan iki (tam sayfalık) beden kaslarının şekillerine ait açıklamanın kitaba alınmaması,⁴³ fizyoloji derslerinde sunumun daha büyük anatomik tablo ve panolar üzerinde sözel olarak yapıldığını düşündürmektedir.⁴⁴

***İlm-i Teşrih*'in Çevirmenleri**

İlm-i Teşrih'in Mukaddeme'sinde kitabın "*Ayntab'da mevcud bulunan Protestant Kızlar Mektebinin istimali için, hocasından tercüme olunub...*" denilmiştir. Bu hoca, Antep'in Kayalar mahallesinde 1860 yılında açılan okulunun kurucusu Miss Myra Allen Proctor'dur.⁴⁵ Myra Proctor'un Antep'teki çalışmalarını konu alan bir Türkçe yayında yaptığı çevirilerine değinilmemiştir.⁴⁶ 'Antep Amerikan Kız Okulu'nun tarihçesinde de ders programında fen dersleri olarak aritmetik ve astronomi sayılmış; ancak temel sağlık bilgisinin verildiği fizyoloji dersinden söz edilmemiştir.⁴⁷ İngilizce biyografik kaynaklarda ise, Myra A. Proctor'un "Cutter'in fizyolojisi"ni Türkçeye çevirdiği açıkça belirtilmiştir.⁴⁸ *İlm-i Teşrih*

-
- 40 Çeviride "Hastaya mukayed olanlar": hastabakıcı hemşire; İngilizce metinde: *nurse*, karşılığında kullanılmıştır. Fihrist'teki başlık: "Hastayı Geceleyin Bekleyenler İçün Bazı Kanunlar".
- 41 Altbaşlıklar: "Yaykanmak hakkında" (245-247), "Taam hakkında" (247-248), "Temiz hava hakkında" (248), "Rahat ve sukutluk hakkında" (249-250), "Hastayı geceleyin bekleyenler için bazı kanunlar" (250-251).
- 42 'Poisons and their antidotes,' *A Treatise*, 439-443.
- 43 *İlm-i Teşrih*, 46, şekil 22 ve s. 47, şekil 23 (*A Treatise*, 33-35, fig. 23 '*A front view of the muscles of the body*' ve fig. 24 '*A back view of the muscles of the body*').
- 44 *Cutter's Large Outline Anatomical Plates*. 2x3 ft., [~ 60x91 cm.] beautifully colored, etc. Bu seride 10 tablo vardır, *First Book*, 183-191.
- 45 Miss Myra Allen Proctor (1834-1914). Amerikan Board Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Myra A. Proctor," American Research Institute in Turkey (ARIT), İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item # 15452, erişim 2 Mart 2022, <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/15452>
- 46 Füsün Çoban Döşkaya, "Amerikalı Kadın Misyoner Myra A. Proctor'un Aintab (Antep) Faaliyetleri," *Tarihten Günümüze Ayntab - Gaziantep (Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu [Gaziantep, 25-27 Aralık 2017] Milli Mücadele Döneminde Gaziantep Bildiri Metinleri Kitabı)*, haz. Ahmet Gündüz vd. (Ankara, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018) içinde, 355-385.
- 47 Faruk Taşkın, "Amerikan Board'un Protestanlaştırma Projesi: Antep Amerikan Kız Okulu (1859-1917)," *History Studies* (Samsun) 12, 3 (Haziran 2020): 877-896.
- 48 "Proctor, Myra Allen," *Woman's Who's Who of America, A Biographical Dictionary of Contemporary Women of the United States and Canada, 1914-1915*, ed. John William Leonard (New York: The American Commonwealth Company, 1914), 663-664, erişim 3 Ocak 2022, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89080103955&view=1up&seq=649&skin=2021>
 PROCTOR, Myra Allen, 75 Pleasant St. Stoneham, Mass. Missionary teacher; born Townsend, Mass., Oct. 12, 1834; daughter of John and Lucy (Pierce) Proctor; graduate of State Normal School, Framingham, Mass., 1859 (second honor). Sailed to Turkey, June 1859, under American Board of Commissioners for Foreign Missions [A.B.C.F.M.]. First Principal of Girls' Boarding School [Young Ladies' Seminary/Female Seminary/Seminary

Miss Proctor'un Türkçe'ye çevirdiği ilk metindir. Çevirinin 1863 yılında tamamlandığı, Türkçe metninin bir süre basılmadan derslerde kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁹

Myra A. Proctor.

Miss Myra A. Proctor
(Daguerreotyp c. 1858, Special Collections
Yale Divinity School Library)⁵⁰

Andrew T. Pratt.

Dr. Andrew T. Pratt
(Daguerreotyp, c. 1852, Special Collections
Yale Divinity School Library)⁵¹

for Girls/Central Turkey Girl's College], Aintab 1859-78; furloughs in 1868 and 1874 spent largely in working for Woman's Board of Missions. In 1878, with an associate, was appointed superintendent of twenty-seven schools connected with Aintab Station that were partly supported by Woman's Board of Missions; returned to America in 1883; was in employ of Board until 1885. Taught English, to evening classes of Armenians. Favors woman suffrage. Author of several books for children. **Translator from English into Turkish of Cutter's *Physiology*, Warren's *Physical Geography*** and an abridgement of Page's *Theory and Practice of Teaching*. Congregationalist." (vurgu eklendi). Myra A. Proctor'un ölümü: 12 Eylül 1914, Stoneham, Middlesex County, Mass.

49 Calvin Cutter'ın *First Book on Anatomy, Physiology, and Hygiene for Grammar Schools and Families* adlı kitabı da Bulgarca'ya çevrildikten sonra, basılmadan önce elyazması olarak kullanılmıştır: "The book was used, while in manuscript..." Bkz. *The Missionary Herald* 63, 12 (December 1867): 400.

50 "Myra A. Proctor," Daguerreotyp c. 1858, Yale Collection: Yale Divinity School Library, New Haven, CT, ABD / Original Repository: Andover Newton Theological School Local Record Number: abcfm_dagtype_048 / OID: 16398237 / PID: digcoll:4195085, erişim 15 Ocak 2022, <https://findit.library.yale.edu/catalog/digcoll:4195085>

51 "Andrew T. Pratt," Daguerreotyp c. 1852, Yale Collection: Yale Divinity School Library, New Haven, CT, ABD /

Mary A. Proctor'un Türkçeye çevirdiği bir diğer kitap: David M. Warren, *An Elementary Treatise on Physical Geography* olmuştur.⁵² Miss Proctor'un çevirisi,⁵³ önce 1883'te Ermeni harfli Türkçe,⁵⁴ bir yıl sonra da Arap harfli Türkçe olarak *Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar* başlığıyla basılmıştır.⁵⁵ Yazarının adı 'Dibace'de geçmektedir; çevirmenin adı verilmemiştir: "Bu kitab Varen [Warren]'in coğrafya-yı tabiiye dair İngilizce olarak telif-gerdesi olub, birkaç senedenberi Amerikan âli mekteblerinde tedaris olunan kitabın tercümesi[dir]"⁵⁶ (Bkz. ileride verilen kapak resmi)

İlm-i Teşrih çevirisinin yayımlanmadan önce, aynı Antep'te çalışan tıp doktoru Andrew Tully Pratt⁵⁷ tarafından gözden geçirildiğini; diğer bir deyişle, Dr. Pratt'ın kitabın editörlüğünü yaptığını – kendi sözlerinden – anlıyoruz.⁵⁸ Kitabın "ilk babda" Antep'te çevirildiğin belirtilmesi (Mukaddeme), metnin 1868'de yayımlanmadan önce yeniden ele

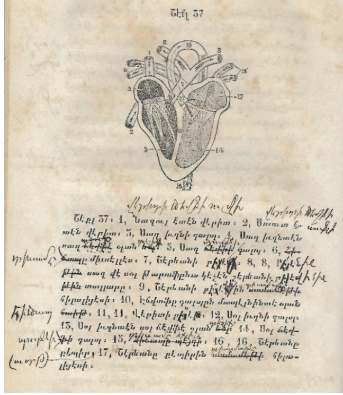
- Original Repository: Andover Newton Theological School Local Record Number: abcfm_dagtype_047 / OID: 16398236 / PID: digcoll:4195090, erişim 15 Ocak 2022, <https://findit.library.yale.edu/catalog/digcoll:4195090>
- Andrew T. Pratt'ın Abdullah Biraderler tarafından çekilen portresi (İstanbul, c. 1870) için bkz. Harvard University Houghton Library, erişim 2 Ocak 2022, <https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/ids:7303715>
- 52 David M. Warren, *An Elementary Treatise on Physical Geography, to which is added A Brief Description of the Physical Phenomena of the United States*, revised by A.[Adolph] von Steinwehr (Philadelphia: Cowperthwait & Co., 1873).
- 53 "A *Physical Geography*, translated by Miss Proctor... [is] going through the press." Bkz. *Seventy-Second Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting held at Portland, Maine, October, 3-6, 1882* (Boston: Riverside Press, Cambridge, 1882): 40
- 54 [David M. Warren], ՃՕՂՐԱՖԻԱԻ ԹԱՊԻԻ ԻԼՄԻՆԷ ԷՍԱՍԻ ՄՈՒԲՈՒԹԱՍԱՐ, Կ.Պոլիս, սոյ. Ա. Պոլսնեաւի, [Coğrafia[-]i Tabii İlmine Esas[-]i Muhtasar. (Çeviren Myra Allen Proctor)] (K.Bolis [İstanbul]: db. A.[Agop] Boyacıyan, 1883). Bkz. Hasmik A. Stepanyan. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)* (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005): 208, # 838.
- 55 [David M. Warren], *Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar*, [çeviren Myra Allen Proctor] (İstanbul'da Boyacıyan Agob Matbaasında tab olunmuştur, 1884, Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesinin ruhsatı ile: 5 Cemazeyilevvel [1]300 ve 2 Mart [12]99 [14 Mart 1883], numero 1083. Masarifi Amerikan Misyoner Şirketi [A.B.C.F.M.] tarafından tesviye olunarak (24x32 cm., 2+98 s.+9 renkli harita); 2. bs. 1908 ([İstanbul] : Boyacıyan Agob Matbaası. Ruhsatname: 16 Cemazeyilevvel [1]325; 14 Haziran [1]323 [27 Haziran 1907] tarih ve 157 numerolu). Bu kitabın adı, *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi* (OCLT), c.2, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu vd. (İstanbul: IRCICA, 2000), 617 gibi bazı kaynaklarda *Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas Muhtasar* olarak geçmektedir. Başlığın Ermeni harfli yazımı doğru okunmasını sağlamıştır.
- 56 Bu çevirinin bir kopyası, Sultan II. Abdülhamid tarafından "Vaşingtonda Meclis-i Mebusân azasından Mösyö Hevit [Abrams Stevens Hewitt] hazretlerinin marifetile Memalik-i Müctemi'a-i Amerika Kütübhane-yi Millisine ihda buyurulmuşdur 1302-1884." Meşin cildin arka kapağında aynı cümlelerin İngilizce ve Fransızca yazılıdır. Bkz. "Coğrafya-yı tabii 'ilmine esâs-ı muhtaşar," Library of Congress, erişim 10 Mart 2022, <https://www.loc.gov/resource/amedhamid2.0004206/?sp=1&r=0.177,0.578,0.665,0.273,0>
- 57 Rev. Andrew Tully Pratt, M.D. (1826-İstanbul, 5 Aralık 1872) College of Physicians and Surgeons, N.Y., 1852 mezunu tıp doktoru ve rahip. 1853-1868 yılları arasında Antep, Maraş, Urfa, Kilis, Antakya ve Halep'te, daha sonra İstanbul'da (1868-1872) görev yaptı. Kısa biyografisi için bkz. George F.[rederick] Herrick, *An Intense Life: A Sketch of the Life and Work of Rev. Andrew T. Pratt, M.D., Missionary of the A.B.C.F.M. in Turkey, 1852-1872* (Chicago: Fleming H. Revell, 1890).
- Dr. Andrew T. Pratt'ın İstanbul, Feriköy'deki Protestan Mezarlığındaki kabri için bkz. Bobby Dobbins, "Chasing a Turk! [I]," erişim 10 Mart 2022, <http://bobbydobbybloggy.blogspot.com/2010/10/chasing-turk.html>
- 58 Dr. Andrew T. Pratt'ın Miss Maria A. West'e mektubu (Ocak 1869): "I have had enough of it; a little Arithmetic, Theological Class-book, A Turkish Grammar, **editing a Physiology**, a Turkish Reader – and now this great Bible work. I am over-tasked; have not an ounce of extra strength." (vurgu eklendi). Bkz. Herrick, *An Intense Life*, 76.

alındığını düşündürmektedir. Çeviride anatomi terimleri ile sağlıkla ilgili Türkçe kavramların doğru ve yerinde kullanılmasının Dr. Andrew Pratt'ın redaksiyonuyla gerçekleştiğini; onun geniş dil bilgisi yanında dilbilim araştırmalarının çeviriye yansıdığını söyleyebiliriz. Ermeni harfli Türkçe yazım, Andrew Pratt'ın bir uzmanlık alanı olmuştur.⁵⁹ Pratt, çevirilerde 'saf ve doğru' bir Türkçe kullanılabilmesi için, Dr. Keçecizade Fuad Paşa'nın *Kavaid-i Osmaniye*'sini esas alarak,⁶⁰ bir Türkçe gramer kitabı hazırlamıştır. Pratt'in *İlm-i Sarf-ı Osmani / Ottoman Grammar* adını taşıyan bu çalışması basılmadan kalmıştır.⁶¹ *İlm-i Teşrih*'in 'Mukaddeme'si biçem olarak, aynı yıllarda *Ahd-i Cedid*'in yeni (Ermeni harfli Türkçe) bir çevirisi üzerinde çalışmakta olan Dr. Pratt'ın Türkçesini çağrıştırmaktadır.⁶² Mukaddeme'deki (kitabın İngilizce orijinalinde geçmeyen) "*Türki lisanında ilm[-]i teşrihe mahsus olan çok isimler bulunmadığından, istilah hususunda ihtilaf ya uygunsuzluk olmasın deyu, hep bu nev[i] tabirler arabi lisanından alınmıştır; ve buna her itirazın def'i için, böyle luğetlerin izahat fihristi ilave olunmuştur*" açıklaması da Andrew Pratt tarafından metne eklenmiş olmalıdır.

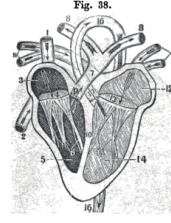
Andrew Pratt, Antep'te hekimlik yaptığı sırada,⁶³ 1865 kolera salgını başlayınca İstanbul'a gelmiştir.⁶⁴ Dr. Pratt, Maraş'ta çalışırken asistanlarına ilaç yapımı yanında bazı cerrahi girişimleri öğretmiştir.⁶⁵ Dr. Pratt'in ayrıca 'tabip' olmak üzere bizzat yetiştirdiği öğrencileri olmuş;⁶⁶ onların sınava girerek tıp diploması alabilmelerine de yardım etmiştir.⁶⁷ Bu özel tıp eğitiminde kullanılan

- 59 Andrew T. Pratt, "On the Armeno-Turkish Alphabet," *Journal of the American Oriental Society* 8 (1866): 374-376; Andrew T. Pratt, *Grammar of the Osmanli Language in the Armenian Characters* (Constantinople, 1868). *Journal of the American Oriental Society* 10, (1880): clxxxvii [188] dergisinde adı geçen ikinci yayın bulunamamıştır, bkz. dn. 62.
- 60 Dr. Pratt, Fuad Paşa'nın *Kavaid-i Osmaniye*'sini basılmadan önce görüp incelediği yazılmıştır: Herrick, *An Intense Life*, 60. Dil çalışmalarında 'yüksek mevkideki bir Osmanlı'dan da destek görmüştür (*He had the advice of Osmanly critics, one of them being of very high rank and fame*), *ibid.*, 61. Sözü edilen ikinci kişi, Pratt'ı tanıyan Ahmet Vefik Paşa olmalıdır.
- 61 *İlm-i Sarf-ı Osmani / Ottoman Grammar*: (manuscript) by Andrew T. Pratt için bkz. *Catalogue of the Library of the American Oriental Society*, ed. Elizabeth Strout (New Haven, CT: Yale University Library, 1930), 122. Aynı koleksiyonda Fuad Paşa'nın *Kavaid-i Osmaniye* [*Qawā'id 'uthmāniya*]'sinin ilk (1268 [1851/52]) baskısı vardır: *idem.*, 121.
- 62 A.T. Pratt'in İncil çevirisinin 1870 yılı içinde basıldığı bildirilmiştir ("In 1870 his New Testament left the Constantinople Press..."). Bugün yalnız 1875 baskısı bilinmektedir: 'ԱՎՏ Ը ՃԷՏԻՏ ԵԱՆՒ ԻՆՃԻԼ Ի ՇԷՐԻՖ ԼԻՍՏՆԸ ԸՍՄԻՆ ԸՍՄԻՆ ԵՆԻՆՍՆԻՏԷՆ ՊԻՏ ԹԷՐՃԻԲՄԷ [*Ahd[-]ı Cedid ya'ni İncil[-]i Şerif: Lisan[-]ı Asli[-]i Yunaniden bit[-]Tercüme*] (İstanbul: A. H. Boyacıyan Matbaası, 1875, Me'arif[-]i 'Umumiye Nezaret[-]i Celilesinin ruhsatıyla), erişim 10 Mart 2022, http://greenstone.flib.sci.am/gSDL/collect/haygirq/book/aht_inchili_sherif_1875.pdf
- 63 Dr. Pratt'in Antep'teki çalışmaları için, bkz. Brian Johnson, *Şifahane 'The House of Healing': A Brief Account of Gaziantep's American Hospital and Associated Historical Institutions* (İstanbul: SEV yay., 2008), 9-11; B. Johnson, *Şifahane: Gaziantep'in Amerikan Hastanesi ve Bağlı Tarihi Kurumların Kısa Tarihçesi*, çev. Handan Cingi (İstanbul: SEV yay., 2008), 9-11.
- 64 "The Cholera and its Treatment by a Missionary Physician [Andrew T. Pratt]," *The Missionary Herald of the American Board* 62, 3 (March 1866): 65-67.
- 65 Pratt'in yardımcılarından biri Toros adında Maraşlı bir berberdir ve katarakt ameliyatları yapabilecek kadar beceri kazanmıştır, bkz. Maria A. West, *The Romance of Missions: or, Inside Views of Life and Labor, in the Land of Ararat* (New York: Anson D.F. Randolph & Co., 1875), 547 cf.
- 66 "While he was a good physician, and did some very useful work, including the training of six or seven young Armenians as physicians..." Amerikan Board Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial records for Andrew T. Pratt," (G.F. Herrick) Amerikan Research Institute in Turkey (ARIT), İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item # 17379, erişim 2 Mart 2022, <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17379>
- 67 "Dr. Pratt, of Marsh, in the Turkey Mission, has brought out from America six diplomas for his students..."

kaynaklar arasında *İlm-i Teşrih*'in bulunduğunu varsayabiliriz. Bir diğer olasılık, kitabın Antep'te 1876'da açılan ve eğitim dili Türkçe olan Merkezi Türkiye Amerikan Koleji'nin Tıp Bölümünde okutulmuş olmasıdır. Cutter'ın fizyoloji kitabının, orijinalinin genişletilmiş yeni basımlarına uygun olarak,⁶⁸ diğer dillerdeki çevirilerinin ikinci baskıları yaptığı halde, *İlm-i Teşrih*, Andrew Pratt'ın 1872'de ölümünden sonra yeniden basılamamıştır.

İlm-i Teşrih (1868)⁶⁹

First Book (1858)⁷⁰

Şekil 37. 1. Nuzul eden verid,⁷¹ **2.** Suud eden verid,⁷² **3.** Sağ üz[n]-[j]i kalb, **4.** Sağ üz[n]den sağ cevfe olan yol,⁷³ **5.** Sağ cev[f]-[j]i kalb,⁷⁴ **6.** Hicab[-]j]i müselles,⁷⁵ **7.** Şereyan[-]j]i riyet,⁷⁶ **8.** Riyetin⁷⁷ sağ ve sol tarafına geçen şereyan[-]j]i riyet dalları,⁷⁸ **9.** Şereyan[-]j]i riyetin samamet[-]j]i hilaliyesi,⁷⁹ **10.** Ecvaf[-]j]i kalbin mabeyninde olan hait,⁸⁰ **11.** Verid[-]j]i riyet,⁸¹ **12.** Sol üz[n]-[j]i kalb, **13.** Sol üz[n]den sol cevfe olan yol,⁸² **14.** Sol cev[f]-[j]i kalb,⁸³ **15.** Hicab[-]j]i beyzi,⁸⁴ **16.** Şereyan[-]j]i kebir,⁸⁵ **17.** Şereyan[-]j]i kebirin samamet[-]j]i hilaliyesi.⁸⁶

The Reformed Presbyterian and Covenanter 9, 3 (March 1871): 88-89 'Syrian Mission'.

68 Calvin Cutter, *New Analytic Anatomy, Physiology and Hygiene, Human and Comparative for Colleges, Academies and Families* (Philadelphia: J.B. Lippincot & Co., 1870).

69 *İlm-i Teşrih*, 86, şekil 37.

70 *First Book*, 63, şekil 38.

71 Elyazısı ile ek : **վերիսի ԳԵՎՖԻ ՈՎՎԻ** verid[-]j]i cev[f]-[j]i ulvi [Vena cava superior].

72 Elyazısıyla ek : **վերիսի ԳԵՎՖԻ ՍՈՎՖԻ** verid[-]j]i cev[f]-[j]i suflı [Vena cava inferor].

73 El yazısıyla ek : **պարծա օլամ տելիք** delik (cevfe olan yol yerine batna olan delik).

74 Elyazısıyla ek : **պարնի գալպ** batn[-]j]i kalb (cevf yerine batn [batın]).

75 Elyazısıyla ek : **տիսամը միստլլես** disam[-]j]i müselles [dessame, dessamat], bkz. *Redhouse* (1890), 900 (disam).

76 Elyazısıyla ek : **րե'ելի** re'evi (riyet yerine re'evi).

77 Elyazısıyla ek : **րե'ենին** re'enin (riyetin yerine re'enin).

78 Elyazısıyla ek : **րե'ելինին** re'enin (riyetin yerine re'evinin).

79 Elyazısıyla ek : **րե'ելինին տիսամաթը** re'evinin disamat[-]j]i (hilaliyesi).

80 Elyazısıyla ek : **հիհապ** hicab (hait [ha'it] yerine hicab [septum]).

81 Elyazısıyla ek : **րե'ե** re'e (riyet/ri'e yerine). Krş. 'Zatürree', Zafer Öztekin, *Halk Dilinde Sağlık Değişleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1992), 13 vd.

82 El yazısıyla ek : **տելիք** delik (yol yerine delik).

83 Elyazısıyla ek : **պարնի գալպ** batn[-]j]i kalb (cevf[-]j]i kalb yerine).

84 Elyazısıyla ek : **տիսամը իթլիլի** disam[-]j]i eklili [iklili] (hicab-ı beyzi yerine [dessam-ı iklili, mitral kapak]).

85 Elyazısıyla ek : **աօրթ** aort [aorta].

86 Elyazısıyla ek : **տիսամաթը** disamat[-]j]i hilaliyesi ([aortun] samamet-i hilaliyesi yerine).

Değerlendirme

İlm-i Teşrih'in en dikkate değer yanı, kuşkusuz, dilidir. Metnin çevirisinde öğrenci profili gözetilerek yörenin özellikle Antep ve Maraş ağızlarına yakın sözcükler seçilmiştir. Örnek olarak aşağıdaki kelimeler gösterilebilir:

Aksu (isim): katarakt; *arık* (isim): kanal; *düşüğü* (isim): düşünce;⁸⁷ *ıncıkırık* (isim): hıçkırık; *ışık* (isim): ateş, alev; *iyit/iyid* (isim): ergen erkek; *kızdırmaklık* (isim): yangı, iltihap; *kocabaş* (isim): pancar kökü; *mahrama* (isim): mendil; *silkinmeklik* (isim): çırpıntı, konvulsiyon; *salyar* (isim): tükürük; *şayird* (isim): şakird, öğrenci, *yaradıcı* (isim);⁸⁸

Çalkamak (fiil): çalkalamak; *çimmek* (fiil): yıkanmak; *haleye çıkmak* (fiil): dışarı çıkmak; *ırlamak/yırlamak* (fiil): şarkı söylemek;⁸⁹ *illetlenme* (fiil): hastalanma; *kızmak* (fiil): ısınmak; *kulağuzlamak* (fiil): yön göstermek; *sağalanmak/sağalmak* (fiil): iyileşmek; *seyirtmek* (fiil): koşmak; *sormak* (fiil): soğurmak; *söyünmek* (fiil): sönmek; *teprenme* (fiil): hareket etme; *titsinme* (fiil): tikslenme; *yaykamak/lık* (fiil): yıkamak;

Bir kes (zamir): kişi; *çoğlar* (zamir): çok kişi; *ol bir* (zamir): öbür;

Anden (zarf): daha sonra; *anide* (zarf): birden; *devamet üzre* (zarf): sürekli; *göna gön* (zarf): çeşitli; *teziye* (zarf): hemen;

Bedter (sıfat): beter; *bir artıya* (sıfat): fazladan; *çarpa* (sıfat): başka; *engin* (sıfat): düşük; *yufka* (sıfat): ince.

Ayrıca, bazı söyleyiş özelliklerinin yazıma yansdığı görülmektedir: *songra*, *anglamak*, *dinglemek*, *bengzer*, *yanglış*, vb.

Yazar, halk dilindeki 'kaba tabir ve istilahlr / kaba luğet' (*vulgar phrases*) yerine bilimsel terimlerin öğretilmesini önermektedir. Kitaba eklenen sözdizininin bir amacı budur. *İlm-i Teşrih*'in "İzahat Fihristi" içindeki Türkçe terimler ve açıklamaları Anadolu'da kullanagelen, bilinen sözcüklerdir. Çeviride ise, örneğin, 'akciğer/akciyer' yerine, Arapça yazımıyla 'riyet' (رية/رئة) terimi seçilmiştir.⁹⁰

"[A]nglaşılır olsun deyu kaba ve çirkin tabirler kullanılması iktizalı sayılmamışdır. Her bir alete, ilm u fenn istilahnca, kendine mahsus olan tabiri vermek her vechile münasib olub, eyi tabirin anlaşılması dahi, kaba luğetin anlaşılmasından güc deyildir. Mesela,

87 Düşüğü: düşünce, bkz. Ömer Asım Aksoy, *Gaziantep Ağzı, III. Sözlük ve Kullanılmayan Kelimeler* (İstanbul: Türk Dil Kurumu, 1946), 206.

88 **Եարատըըը** yaratıcı: hem Yaradan (*Creator*), *İlm-i Teşrih*, 16 (*A Treatise*, 248, 356), hem de doğa (*nature*) *İlm-i Teşrih*, 198 (*A Treatise*, 356) anlamında kullanılmıştır.

89 Aksoy, *Gaziantep Ağzı, III*, 759.

90 Krş. 'Zâtü'r-riye', Hacı Paşa (Celalüddin Hızır), *Müntahab-ı Şifa, Giriş-Metin-Sözlük*, [2. bs.], haz. Zafer Önlr (Ankara, Türk Dil Kurumu, 2019), 563.

riyet luğeti akciyer demekden daha doğru ve kibar olub, telaffuzi kolay, ve bir kerre anlaşılıkdan songra, manası bir çocuğa bile açık olur.” (Mukaddeme)

Ancak, hastalık isimleri konusunda aynı yol izlenmemiştir: ‘raşitizm/rahitizm’ (*ricketts*) yalnızca ‘illet’dir:

“Bu illet ekseriye lazımdan az, ve fena taam yeyenlerde, hem karanlık ve yaş odalarda oturub, bozuk hava teneffüs edenlerde bulunur.” (s. 37)

İlm-i Teşrih yazımında yeni bilimsel terimlerin türetildiği görülmektedir (s. 131-138, 150-155, 183). Dikkati çeken adlandırmalar: Oksijen için *ruh-i hayat*; Hidrojen için *ruh-i ma*, ve Nitrojen (azot) için kullanılan *ruh-i adem*’dir (Bkz. dn. 283). Bu kimyasal terimlere başka tıbbi metinlerinde⁹¹ ve kimya kitaplarında rastlanmamıştır.⁹² Fizyoloji için kullanılan *bahs-i hayat* da yeni bir terim sayılabilir.⁹³ Yine, emilim için ‘imtisas’ yerine *tecerrü* (etmek) ve salgılama için *temyiz* (fiil), salgı için kullanılan *seyyale* bu çeviriye özgü sayılabilecek terimlerdir. Organik yerine *iştiraki*, ‘madeni’ için de *türabi* denilmiştir. Buna karşılık, çeviri dilinin Anadolu Türkçesinin erken söylemlerine yaklaştığı pasajlar okunmaktadır.⁹⁴ Örneğin:

“İmdi, bu kederden sakınmak için, gerekdir ki, her ademin esvabı bol, hem omuzdan asılmış ola.” (s.35)

“Kulak bir ademin sinesine vaz olundukda, rüzgyardan ağaçlarda hasıl olan bir ses gibi, bir zezeme işidilir.” (s. 131)

“Taamin bir nevbeti ile ol bir nevbetin arası, pek yakın olmalı deyildir.” (s. 80)

“Vücüdümüz kesildikde yahod döyüldükde, ağrı duyulmasının maksedi budur ki, vakt[-]ı aherde sakınalım.” (s. 10)

“Kış mevsiminde her adem binib yola gidecek olursa, yüzünü, elini ve ayaklarını souk su ile yaykayıb, anden bir havlı ile eyice oğalarsa, kızmak için nas beyninde kullanılan şarab yahod rakı içmekden çok faidelidir.” (s. 99)

Çeviride geçen birkaç Ermenice sözcüğün yazımı da yerel ağızla uyumludur: *Yunvar* (Ocak), *Fedrvar* (Şubat), *Kiraki* (pazar günü).

Metinde, ‘rubar’ gibi, Osmanlı Türkçesinin unutulmuş bir sözcüğü de kullanılmıştır: *Rubar etmek*: karşılaştırmak; *rubaren*: karşılık, oranla (s. 36, 96).

91 Örneğin, Kırımı Aziz’in *İlm-i Teşrih* (1868) ile aynı tarihlerde yayımlanan *Kimya-yı Tıbbi* kitabında: hidrojen için müvellidü’l-ma, oksijen için müvellidü’l-humuza kullanılırken, azot için Türkçe bir karşılık verilmemiştir, bkz. Kırımı Aziz, *Kimya-yı Tıbbi, Cild-i evvel* (Deraliye [İstanbul]: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, [H.] 1285 [1868]), 69-86, 226-228.

92 Feza Günergun, “Ondokuzuncu Yüzyıl Türkiye’sinde Kimyada Adlandırma,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 1 (2003): 1-34.

93 Bu dönemde fizyoloji için kullanılan terimler: fisyoloci ve ilm-i vezaifi’l-âzâ, bkz. [Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye], *Dictionnaire des Sciences Médicales Français - Turc / Lûgat-ı Tıbbiye* (İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, [H.]1290 [1873]), 471.

94 Ayla Kandemir, “Ermeni Harfli ‘İnciler’ [*Koharner*] İsimli Türkçe Dua Kitabının Türk Latin Alfabesine Aktarımı ve Ses Bilgisi” (Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, 2016), 19.

"Şöyle ki, vücüdün bu amudunun şekli dün [dion] (S) harfinin⁹⁵ şekline gelir. Ondan hasıl olan boy kısalığı ve endam bozulması, kanburluktan ileri gelen yürek ve akciğer illetleri ile rubaren, cüzi bir şeydir." (s. 36)

Yine, [L.] lobus : [Ar.] fus karşılığında kullanılan *ruama* terimi de unutulmuş tıbbi sözcüklerdendir (Bkz. Sözdizini).

İlm-i Teşrih, öz olarak, temel anatomi ve sağlık bilgisine dayanan, pratiğe yönelik – çevirenin deyiimiyle – ‘ameliyata gelir’ bir kitapçıktır. Türkiye’de öncelikle bir kız okulunun öğretim programına alınması hasta bakımındaki eğitimli insangücü eksikliği ile ilişkilendirilebilir:

"Hekimlere talim vermek için büyük medreseler var iken, hastalara mukayed olanlar için,⁹⁶ onların hizmeti hekiminki kadar elzem ise de, talim bulunmadığı, esef olunacak bir keyfiyettir. Bir derecede bunun çaresi, her bir kıza sahat u afiyetin iktizası kavaidini öğretmektir" (s. 245).

Her durumda, gençler, öğrenim gördükleri ‘medrese’de edindikleri bu temel ve ‘az’ bilgi ile olsun, cankurtarıcı girişimleri yapmağa cesaretlendirilmektedir:

"[B]una bengzer bir keyfiyet vuku bulduğunda, kan hız ile akar iken, medresede böyle vakalar hususunda talim olunmuş bir oğlan, ölmek üzere olan işbu ademin etrafındaki kalabalıktan seyirdib parmağını kesilmiş damarın üzerine koyarak, ta cerrah gelib onu bağlayanadək, basar. Böylece bu az bilgi ile, ol ademin ömrünün halasına vesile olur" (s. 103-104).

Öğrenciler, ‘Fizyoloji’ ders programı içinde tanımlanan basit deneyleri gerçekleştirerek, bilgi ve beceriler kazanabiliyorlar mıydı, bilemiyoruz ?

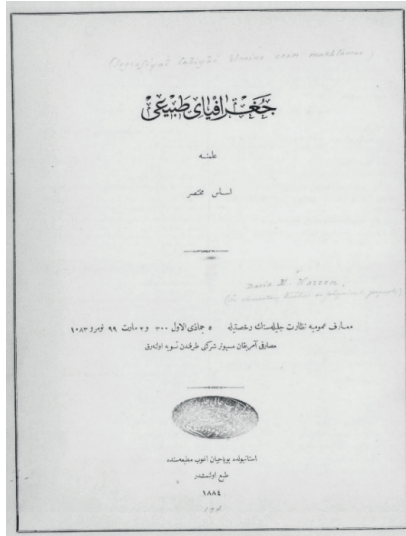
"Şerh. Dışarı çıkarılan nefesde hamız[-]i fahmi [gazı] ile su bulunduğu, atideki örneklerden isbat olunur: Kireç suyuna nefes üfürülürse, birkaç dakikeden süd gibi beyaz olur. Bu tebdilat, nefesdeki hamız[-]i fahminin suyun kireci ile birleşmesinden olur." (s. 132)

İlm-i Teşrih’in Ermeni harfli Türkçe literatürü tarihi içinde, konusu bakımından özel bir yeri olduğunu söyleyebiliriz.⁹⁷ Ayrıca *İlm-i Teşrih*’in elimizde notlu nüshasından, Türkçe tıbbi terimlerin evrimi konusunda yeni bilgiler edinebiliyoruz. Sonuç olarak, *İlm-i Teşrih*’in Türkiye tıp tarihine bir katkısından söz edilebilirse, bunun yine tıp dili ve deyimleri ile sınırlı olduğu kanısındayız.

95 Metinde **unhılı**. Ermeni alfabesinin 31. harfi (majiskül).

96 ‘Hastalara mukayed (sic) olanlar’: hastabakıcı hemşire (*nurse*) ile ‘Hastayı geceleyin bekleyen’ yardımcıları (*watcher, temporary nurse*) arasında bir ayrım yapılmaktadır.

97 Ermeni harfli Türkçe literatür için bkz. Murat Cankara, "Armeno-Turkish Writing and the Question of Hybridity," *An Armenian Mediterranean: Words and Worlds in Motion*, haz. Kathryn Babayan ve Michael Pfifer (Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2018) içinde, 173-191.

Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar'ın kapak sayfası ⁹⁸

Ի Զ Ա Ն Ա Թ Ֆ Ի Հ Բ Ի Թ Թ Ի	
Ազգաց	Էթնիկ հարկան էթնիկ բնակիչի
Ազգակ	Պաշտոն էթնիկ հարկան Գարսանս էթ
Ազգա	Ձրլլին ճնակի
Ազգ. (ճնակի) Իզգամ	Քնակի
Ազգա	Իւլիմիտիւն տիշ
Ազգա	Գոյ պաշտ, հարկան Գոյ պաշտ բնակիչի
Ազգեթ	Վիւճիւտիւն մայրաքաղաք սկիւր խրդեթե՛ Մայիւն օրունան սկիւր զրամը
Արա	Իւսմտըրի, Խօղարըրի
Արե	Կնօղ
Արագ	Թէր
Ատապէթ, (ճնակի՝ Ատապ)	Մինիբր, Աղ տամար
Գաման	Գարնըն աշտղըրըրտու զաման
Գանալամ	Հնրիւտե՛ զյան բնակիչի
Գանալամ	Խօղար

Իզահաթ Փիհրիսի Նիհաթ Բիհրիսի ⁹⁹
(solda : Arapça/Osmanlıca - sağda : Türkçe)

98 [Warren, David M.], *Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar*, [çeviren Myra Allen Proctor] (İstanbul: Boyacıyan Agob Matbaası, 1300); [2. bs.] 1908. Buradaki kapak sayfası Library of Congress'teki (Washington) II. Abdülhamid bağışı kopyanın görselidir. Mühür: Bab-ı Ali'de kitapçı Karabet'e aittir. Bkz. "Coğrafya-yı tabii ilmine esâs-i muhtasar, Image 3," Library of Congress, erişim 2 Mart 2022, <https://www.loc.gov/resource/amedhamid2.0004206/?sp=3>

99 *İlm-i Teşrih*, 253.

EK - Luğetlerin İzahat Fihristi : Anatomi Sözdizini¹⁰⁰

[s. 253]

Ազապ Akab [A‘kâb]

Էօքչէ, եախօս Էօքչէ քէմիյի Ökçe [topuk]
yahod ökçe kemiyi

Ազալէթ Azalet¹⁰¹ (Adalet) [Adale]

Պալլոզ էթի, եախօս Գարանա էթ
Baliketi,¹⁰² yahod Karaca et [pazı/bazu]

[Ազալիի Azalii [Adali]

Kas yapısında (muscularis)]¹⁰³

[Ազալիի Azavi [Uzvi]

Organik]¹⁰⁴

Ազլա Azla [Adlâ‘]

Չլլըն ճէմի Zılın [dıl] cemi [kaburgalar,
eğeler, costae]

Ազմ Azm (cem’i իզամ izam)

Քէմիք Kemik (kemikler)

[Ազմի սասր Azm-i sadr

Göğüs (hançer) kemiği, sternum]¹⁰⁵

Ազա Aza¹⁰⁶ [Azı]

Իյիլթիւնիւ տիշ Üyütücü [öğütücü] diş

Ազա Azd

Գօլ պաշը, եախօս Գօլ պաշը քէմիյի

Kolbaşı, yahod Kol başı kemiyi¹⁰⁷ [humerus,
çoğul: Adud]

Ալէթ Alet

**Վիւնիւտիւն մախսուս պիր խրզնէթէ
թային օլունան պիր զրսմը**

Vücüdün mahsus bir hizmete tayin olunan bir
kısmı [organ]

Ալա Ala [A‘lâ]

Իւթաւէթի, եօրարըրի Üstdeki, yokarıki

[superior]

[Ամլ Amel

Fiil, iş]¹⁰⁸

100 Calvin Cutter’ın kitaplarından *First Book*’un sonundaki ‘Glossary’ (Sözdizini) içinde 139 sözcük, *A Treatise*’da ise 472 sözcük vardır. *İlm-i Teşrih*’in sözdizininde (çoğullarla birlikte) 203 terim alınmıştır; *İlm-i Teşrih*’te her iki kitabın sözdizininde olmayan terimler vardır. İzahat Fihristi’ne tarafımızdan eklenen terimler ince yazı tipiyle verilmiş; açıklamaları yalnız (Latin harfleriyle) Türkçe yapılmıştır. Kalın yazı tipiyle gösterilen sözcükler *İlm-i Teşrih*’in İzahat Fihristi’nin Sözdizini’dir.

101 Azalet/adalet sözcüğü tekildir. Çoğul olarak azaletler/adaletler kullanılmıştır, bkz. *İlm-i Teşrih*, 38; ör. Beşinci Bab - Azaletlerin Teşrihi. Farklı çoğul yazımı: Adal (Ar. çoğul): adaleler, bedende olan sinirli, kaba etler, baliketi, bkz. James W. Redhouse, *Müntahabat-ı Lügat-ı Osmaniye*. [1852/53], haz. Recep Toparlı, Betül Eyyöge Yılmaz, Yaşar Yılmaz (Ankara: Türk Dil Kurumu yay., 2016), 12.

102 [Cemiyet-i Tibbiye-i Osmaniye] *Lügat-ı Tib, Fransızca’dan Türkçe’ye* (İstanbul, 1316/1900), 779: Muscle (Fr.): adale; cemi: adalat, balık eti. (İng. muscle, lean meat.) Elyazısıyla ek : **ազալաթը ամուտիյէ** azalat[-]ı amudiye (musculus papillaris).

103 **Ազալիի թէլլըր** Azalii teller : kas lifleri, *İlm-i Teşrih*, 95. *Ibid.*, 40, “...üst ve alt azaletleri tabir olunur” – elyazısıyla ek : **սաթիյիւ վէ ամիթէ** sathive ve amike (amika), superficialis et profundus.

104 Elyazıyla ek : **ուզլի** Uzvi / **ղայրի ուզլի** gayr[-]i uzvi.

105 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16 ; **Կթօքս քէմիյի** Göks (göğs/göğüs) kemiyi, *ibid.*, 13. Elyazısı ile ek : **ազմի քասս** azm[-]i kass (göğüs).

106 Farklı yazılış **Ազու** Azu, *İlm-i Teşrih*, 60.

107 **Ազմի ազա** Azm-i azd (adud), yahod omuz kemiği, *İlm-i Teşrih*, 18.

108 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 186.

[Այա Aya

Այն Ayn

[Ավազ Avaz

Արագ Arak

[Արգուրի գոն. Arkuri kon.[mak]

[Արշնն Arşın

Ասապէթ Asabet (cem'i **Ասապ** Asab)

[Ասպա Asba [Usbu'

[Ասպաի քէպիիթ Asba[-]i kebire [Usbu'-ı kebire]

Գարան Katan

[Գալիա Kalia [Kali]

Գանավաթ Kanavat [tekil : **Գանաթ** Kanat]

[s. 254]

Գանավաթը հիլալիյէ Kanavat[-]i hilaliye**Գասապ** KasabEl ayası (Palma manus)]¹⁰⁹**Կէօզ** Göz

Ses]

Թէր Ter¹¹⁰Eğri, açılı]¹¹¹Uzunluk birimi]¹¹²**Սինիր, Ազ սամար** Sinir, Ak damar¹¹³ (Sinirler)¹¹⁴Parmak]¹¹⁵Başparmak]¹¹⁶**Գարնըն աշաղըընտա գամա շէգլինտէ օլան քէմիյի**Karnın aşağısında kama şeklinde olan kemiyi [lumbus]¹¹⁷

Alkali]

Եօլլար Yollar [canalis, ductus]**Գուլագտա օլան նըսֆը տաիիթ Եօլլար** Kulakda olan nısf[-]i daire yollar**Խըրրլազ** Hırtlak¹¹⁸ [trakea]¹¹⁹109 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 20.110 Elyazısıyla ek: **ըրք** ırk; **դուտեօի ըրքիյէ** guded-i irkiye.111 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 84. “[Kalb] riyet yani akciyer sol ile sağ şakıklarının mabeyninde arkurı konmuşdur.” Farklı yazım : **արբըրը** arkırı : çapraz, *ibid.*, s. 227, “Göz öyle arkırı bakmağa alışırsa şaşı olmak tehlikesi vardır”.112 Uzunluk ölçü birimi olarak arşının farklı değerleri vardır. Metindeki “700 parmak [inç] yahud 23 arşın” açıklamasından (*İlm-i Teşrih*, 169), 1 arşın ~ 77,5 cm hesaplanmıştır. Ayrıca bkz., **Չէնտի Էսֆէլ** Zend[-]i esfel : Arşın [ulna].113 Ak damar **اق طمر** İng. *nerve* (sinir), James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, [1890] (New imp. Beirut: Librairie du Liban, 1974), 1245. Nervus : asab, esas manası veter (tendon), Zeki Haşmet Kırım, *Kamus-ı Teşrih Latince - Türkçe / Vocabularium Anatomiae Latine - Turcice* (Berlin : Morgen- u. Abendland-Verlag/ Şark ve Garb Kütüphanesi, 1923), 49.114 Ayrıca, **Մանգումէի ասապէթ** Manzume[-]yi asabet : sinir sistemi ; **Ասապէթի նիլիա** Asabet[-]i nūha : spinal sinirler ; **Հասա ասապէթլէրի** Hassa asabetleri : duyu sinirleri ; **Մուհարրիք ասապէթլէր** Muharrik asabetler : motor sinirler.115 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 22.116 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 22.117 Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü* (1959), 65.118 Hırtlak : Gırtlak, bkz., Ömer Asım Aksoy, *Gaziantep Ağzı I, Gramer (Fonetik, Morfoloji, Sintaks) Başka Diller ve Ağzıların İlgileri, Halk Ağzından Parçalar* (İstanbul: Türk Dil Kurumu yay., 1945), 69. Günümüzde larinks (larynx) anlamındadır.119 *İlm-i Teşri*, 124, şekil 55 # 4 Hırtlak (trakea). Elyazısıyla ek: **շէրիյանի շէզէն** şeriyān[-]i şezen.

[Գավուկ¹²⁰ Kavuk

Գատեմ Kadem

Գարնիյէթ Karniyet

Գարնիյէթի այն Karniyet[-]i ayn [Karniye]¹²³

Գիհֆ Kihf [Kihıf]

[Գըն Kın (saç)

Գիշր Kışr

Գիշրի միւմմէյիզ Kışr[-]i mümmeyiz

[Գըսապի քէպիթ Kısab[-]i kebir

[Գըսապի սաղիթ Kısab[-]i sagire

Գուգու Kuku [Kavkı, Kavka'a]

Եէտ Yed

Զաիզէ Zaize

[Զայէթ Zayet [Zayiat]

Boşluk, kavite, cavitas]¹²¹

Այագ Ayak¹²²

Թըրնագ միսի սերթ պիր նեսնէ

Tırnak misli sert bir nesne [korneum]

Կեօզիւն տըշ գարընըն եօստէրի

գըսմը Gözün dış zarının öndeki

kısmı [kornea]

Գաֆա իլէ պաշըն արտ

գէմիթլէրի Kafa ile başın ard

kemikleri [cranium]

Kılıf, folliculus pili]¹²⁴

Գաուուզ, Թօրպանըզ Kavuk,

torbacık

Պիր սէյյալէ հասըլ ետէն

թօրպանըզ Bir seyyale hasıl eden

torbacık¹²⁵

Bacağın ön (kaval) kemiği, tibia]¹²⁶

Bacağın ard (kamış) kemiği, fibula]¹²⁷

Գուլաղըն սալեանու շէրլինտ

օլան գըսմը Kulağın salyan[g]os

şeklinde olan kısmı [cochlea]¹²⁸

Էլ El

Թարմաղա միւթաալիզ Tatmağa

mütaalik¹²⁹

Vücudun faydasız, atık zerreleri]¹³⁰

120 Farklı yazım: **Գաուուզ** Kauk, *İlm-i Teşrih*, 254, bkz. 'İzahat Fihristi' Kışr.

121 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 84: **սինէնին սօլ գավուունտա** sinenin sol kavuğunda : sol göğüs boşluğunda. Kavuk : mesane anlamında da kullanılır.

122 Ayrıca, **Միւթեալի այագ** Mükyab[-]i ayak: mûka'ab-ı ayak, ayak küp (cu. ft.) = 0,0283 m³.

123 Elyazıyla ek: **հատեպէի այն** hadebe[-]i ayn; krş. muhaddeb.

124 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 170, şekil 66.

125 "Secretory follicle," *A Treatise*, 192. Elyazısıyla ek : **ղուտտէի միւֆրիզէ** gudde[-]yi müfrize.

126 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 21. Elyazıyla ek : **ազմի քասապա** azm[-]i kasaba.

127 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 21. Elyazıyla ek : **ազմի շազիլէ** azm[-]i şaziye.

128 **Գուգուուն մէճրալարը** Kukunun mecraları, *İlm-i Teşrih*, 234, şekil, 82 # 12 ; elyazısıyla ek : **Հէլէզօնի մէճրալար** Helezoni mecralar. **Ճէլֆի հէլէզօնի** Cevf[-]i helezoni, *İlm-i Teşrih*, 231. Krş. Kük, el-kük, kükî : kuğu, Hezarfen Hüseyin Efendi, *Lisânü'l-İtibbâ*, haz. Fatih Kaya (İstanbul: Hiperyayın, 2018), 367, 753.

129 **Ասապէթի գաիզէ** Asabet[-]i zaize: N. gustatorius / N. hypoglossus minor, *İlm-i Teşrih*, 211, şekil 72 # 23.

130 *İlm-i Teşrih*, 172-173. "Vücüdün zayet, yani faydesiz zerrelereinin çoğu, birazı yağ birazı da hamız[-]i fahmi şeklinde olarak, deriden ihrac olunur".

[Չէնզէմէ Zenzeme

[Չէնէպի տիմաղի Zeneb[-]i dimaği

Չէնա Zend

Չէնտի ալա Zend[-]i ala [a'âlâ]

Չէնտի էսֆէլ Zend[-]i esfel

Չէվանէ Zevane¹³⁴ [Zivana]

[Չէվրէքի Zevreki [Zevraki]

[Չէրրէ Zerre

Չիլ Zil [Dıl] (cemi Ազլա [Adlâ´)

Չիրս Zirs [Dırs]

Չիճահիյէ Zicaciye [Zücaciye]

Էզրաս Ezras [Adras]

[Էթ Et

Էճա Ecza

[Էնվաֆի այն Ecvaf[-]i ayn¹⁴¹

[s. 255]

Էմա Ema [Em'â´]

[Էմաի սաղիրէ Ema[-]i sagire

[Էմաի քէպիրէ Ema[-]i kebire

Üfürüm]¹³¹

Küçük Beyin (cerebellum)]¹³²

Գօլ քէմիքլերինին հեր պիրի

[Ön]kol kemiklerinin her biri

Մէքիք Mekik [radius]¹³³

Արշն Arşın [ulna]

Պորու եա Քիւնք Boru, ya künk

[ductus]

Sandal kemiyi (os naviculare)]¹³⁵

Partikül, madde, materyal, atom]¹³⁶

Էյէկիւ քէմիքլերի

Eyegü¹³⁷ [eğge, kaburga] kemikleri¹³⁸

Ազլ սիշի Azı dışı

Ճամա պէնկզէր Cama bengzer

Չըրսըն ճէմի Zırsın cemi

Yumşak doku]¹³⁹

Ճիւզին ճէմի Cüzün cemi¹⁴⁰

Göz kamaraları]

Միանըն ճէմի Mianın cemi

[bağırsaklar]

Küçük/ince bağırsak]¹⁴²

Büyük/kalın bağırsak]¹⁴³

131 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 131. *A Treatise*, 221, “murmuring sound”.

132 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 187. Elyazısıyla ek: **տիմաղէ** dimağçe (beyincik).

133 Elyazıyla ek: **ազմի քուպէրի** azm[-]i kuberi.

134 Farklı yazım: **Չիվանէ** Zivane, *İlm-i Teşrih*, 67, şekil 33.

135 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 22.

136 **Չէրրէ** Zerre, metinde şu İngilizce kavramlara karşılık kullanılmıştır: “particles”, *A Treatise*, 49 ; “matter”, *idem.*, 53, “material”, *idem.*, 53, “particles of matter”, *idem.*, 85 ; “atoms of matter”, *idem.*, 86 ; “atoms”, *idem.*, 130. Aynı anlamda : **Տանէճիք** Danecik, *İlm-i Teşrih*, 75.

137 **Էյէկիւ** Eyegü farklı yazım : **Էյէկի** Eyegi, eyeği, *İlm-i Teşri*. s. 82. Ayrıca, eygü/eygi/eyi: ايكو İng. *rib* (kaburga), *Redhouse Lexicon*. [1890] 1974, 302.

138 **Սալանան զիլար** Sallanan zillar (dıllar): yüzen (11. ve 12.) kaburgalar, costae fluctuantes, *İlm-i Teşrih*, 14, şekil 2. Farklı yazılış : **Սալանան Էյէկիլեր** Sallanan eyegiler, *İlm-i Teşrih*, s. 35. Ayrıca, “Öksüzce eygü”, *Redhouse Lexicon*, [1890] 1974, 302. Elyazıyla ek : **ազլաի միւթէլաթիմէ** azla[-]i mütellatime (mütalatiime); **միւթէլաթիմէ քապուրլար** mütelatim kaburlar (*sic*).

139 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 14. *A Treatise*, 34, ‘soft parts’.

140 **Էճալար** Eczalar biçiminde çoğul olarak kullanılmıştır, *İlm-i Teşrih*, 119.

141 “Beyt-i ayn,” Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü* (1946), 31.

142 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 67, şekil 33. Elyazısıyla ek : **Էմաի տարիքէ** ema[-]i dakike; **մա’աի տարիքէ** ma’a[-]i dakike (*sic*).

143 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 68, şekil 34. Elyazısıyla ek : **Էմաի դալիզ** ema[-]i galiz; **մա’աի դալիզ** ma’a[-]i galize (*sic*).

Էնամ Endam

Էնֆ Enf

Էսֆել Esfel

Էվիյեթ Eviyet¹⁴⁴ [Eviye]

[Էվիյեթի շարիյե Eviyet[-]i şariye

Էտեմե Edeme [Edimme]

[Էուֆգա տերիհիք Yufka dericik

[Էօրնեք Örnek

Թահալ Tahal

Թարճալեյն Tarchaleyn¹⁴⁸ [Tarcihaleyn]

[Թեաֆիւնլի Teafünlü

[Թեեսիր Teesir [Tesir]

Թեճերրիւ էթ. Tecerrü et.[mek]¹⁵²

Թեհին Telhin

Թեմիյիզ Temiyiz [Temyiz]

[Թեմեյիլզ Temeyyüz

Պոյ վե շէքիլ Boy ve şekil

Պուրուն Burun

Աշաղըքի Aşağıki [inferior]

Թօրպանըզ Torbacık [damar]

Kılcal damarlar]¹⁴⁵

Ասլ տերի Asıl (alt) deri [chorion, retiküler dermis]

Membran]¹⁴⁶

Örnek, açıklama]¹⁴⁷

Տալազ Dalak

Ինսան պօղազընտա օլան սեւ

վերեն քիրիշլեր İnsan boğazında

olan ses veren kırışler]¹⁴⁹

Enfekte, enfeksiyonlu]¹⁵⁰

Uyarı (stimulus)]¹⁵¹

Իչիպ ալմազ İçib almak¹⁵³

[absorptio]¹⁵⁴

Սեսին փերտեսի, Սեսին ճինսի

Sesin perdesi, Sesin cinsi

Սեյյալե հասլը էտիճի

Seyyale hasil edici [salgılayan]¹⁵⁵

Secretio, ifrazat, salgı]¹⁵⁶

144 **Էվիյեթի տեմ** Eviyet[-]i dem (kan damarı), *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16.

145 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 84.

146 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 133. L. membrana.

147 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 48. İngilizce metinde *Illustration: gözlem, A Treatise*, 85 vd.

148 **Պուտրթուֆի թարճալեյն** Gudruf[-]i tarchaleyn: Cartilago aryaetnoides. **Թարճալեյնի ալա** Tarchaleyn[-]i ala: plica vestibularis ; **Թարճալեյնի էսֆել** Tarchaleyn[-]i esfel: plica vocalis, *İlm-i Teşrih*, 159, şekil 62. Krş. Hubul-i savtiye-i süfliye, *Lügat-ı Tıb*, 529 (Glotte).

149 Elyazısıyla ek : **Հուպուլե սավթիյե** Hubule[-i] savtiye : ses telleri, cordae vocalis. **Հասլուլե սավթիյեի սուֆիյե** Habule[-i] savtiye [-]yi suflıye.

150 **Թեաֆիւնլի պուլխար** Teafünlü buhar : enfeksiyon etkeni “buhar”, *İlm-i Teşrih*, 18 ; *A Treatise*, 312 “infectious vapors”, miasmata.

151 *A Treatise*, 78, “a certain influence, called nervous fluid, or stimulus”. Krş. Müteessir olmak yerine, “teesir al[mak]”, *İlm-i Teşrih*, 209.

152 “Tecerrü, besleyici mevadı bağırsaklardan kaldırıb kan eviyetlerine götürmek, hem dahi faidesiz ve muzırrı hala tebdil olmuş zerrelere vücdün cemi cism ve seyyalelerinden gidermek amilidir”, *İlm-i Teşrih*, 107.

153 Aynı anlamda **սօրմազ** sormak (soğurmak) sözcüğü kullanılmıştır, *İlm-i Teşrih*, 110. Elyazısıyla ek: **իմթիսսս** imtisas ; **մասսս** mass (etmek).

154 Emilim. *A Treatise*, 181, ch. XX. ‘absorption’.

155 *Secretio* (L.): ayırma, ayrılma, temyiz sözcüğünden türetilmiştir. “[Karaciyer] safra tabir olunan bir seyyale temiyiz eder”, *İlm-i Teşrih*. s. 70. Krş, *Miftah-ı Teşrih*, 6, Secrétion : Ifraz, ayırma.

156 *İlm-i Teşrih*. s. 114. Elyazısıyla ek : **ճիւնլի մուֆրիզե** cümle[-]i müfrize. Ayrıca, **թեմեյիլզ ամեկի**

ԹԵՆԵՍՍԻՆ Tenessüc

ԹԵՎՈՒ ԷՐ. Tevki et.[mek]

ԹԵՐԿՈՎԱՎԵՐ Terkuvvet [Terkuve, Terkova]

[ԹԵՐԵՆԵՆԻՆ ԷՐ. Tereccü et.[mek]

ԹԵՐԵՍՍԻԱԿ ԷՐ. Teressüb et.[mek]

ԹԵՐՄԻՄ ԷՐ. Termim et.[mek]

[ԹԵՎԻՐԵՆՄԵՆ ԵՐ. Teprenme

[ԹԵՎՖՅՈՒՅ ԷՐՄԵՐ/ՕՐՈՒՆՄԱՐ Teftiş etmek/olunmak

ԹԻՄՍԵԿ Tümsek

[ԹԻՐԱԻ (ՄԱՍՈՒՆ, ՃԻՍԱՆ, ՉԵՐԻՆ) Türobi

ԹԻԻ Tih

ԻԿՏԻՍԱՐ ԷՐ. İktisar et.[mek]

ԻԶԱՄ İzam

[ԻՂՅՈՒՍԱ ԻՋՏԻԴԱ

ԻՂՅՈՒՍԱԿ İltihab

[ԻՂԽԱՐՈՐՔ ԻՂԽԱԿԼԻԿ

ԻՂԽԱՐՈՐՔ İhtizaz

ՏՕԳՈՒՆՈՒՅ ԿԻԱԿԻ, ԱԻՐԻ ԱԻՐԻՆԵ ԿԵՅՄԻՅ Dokunmuş gibi, biri birine geçmiş¹⁵⁷

ՏԱՂՐՁՄԱԳ, ԹԱԳՍԻՄ ԷՐՄԵՐ

Dağıtmak, taksim etmek

ԵԱԳԱ ՔԵՄԻՅԻ

Yaka [köprücük] kemiyi¹⁵⁸

Geriye katlanmak/dönmek¹⁵⁹

ՉԵՐՐԵԼԵՐԻ ԵՐԻՆԵ ԱՐԱԳՄԱԳ

Zerreleri yerine b(1)rakmak

ԹԱՄԻՐ ԷՐՄԵՐ, ԵՆԻՒԼԷՐՄԵՐ

Tamir etmek, yenilemek

Hareket etmek]

İncelemek, araştırmak]

ԳՈՒԱԿԵ ԱԿԻՅԻՄԻՆԵ ՕՐԱՆ

Kubbe biçiminde olan¹⁶⁰

Mineral (inorganik madde, cisim, zerre)]¹⁶¹

ԳՈՒԼԱՐ ԻՅԻՆԻՆ ԱԻՐ ԳՐԱՄՆ Kulak içinin bir kısmı

ԳՐՍԱՎՄԱԳ Kısalmak [kasılmak, çekilmek]¹⁶²

ԱԶՄԻՆ ՃԵՄԻ Azmin cemi

Beslenme]

ԳՐԳՐՐՈՐՄԱԳՐԳ, ԻՆՖՈՒՆԷՐ

Kızdırmaklık, üfunet

Uyum, iletişim, bağlantı]

ՏԻՐԵԼԻՅ, ՏԻՐԵԱԻՅ Ditreyiş

temeyyüz ameli : **ԻՖՐԱԳԱՐ ՖԻՂԻ** ifrazat fi(i)li. Krş. Temeyyü' : *liquéfaction*, sıvılaşma, Daniel Rottenberg, *Un Manuscrit de 1891 Comme Exemple de la Terminologie Médicale Ottomane à la Fin du XIXe Siècle* (İstanbul: Les Éditions Isis, 2016), 137 (Lexique médicale et scientifique Turc ottomane - Français).

157 “Şebeke[-]i azd [Brachial plexus] yahud asabetlerin tenessüc etmesi...” *İlm-i Teşrih*, 200, şekil 71 # 5.

158 Elyazıyla ek: **ԳԱԿՅՈՒՅ ԵՄԻՅԻ** zabtiye kemiyi.

159 Dizine eklenmiştir: “...iki azmin gudrufunu kaplayıb birisinden ol birisine tereccü eden”, *İlm-i Teşrih*, 23-24, şekil 10 ; “...which covers the cartilage of both bones, and then *double back* from one to the other”, *A Treatise*, 19, Fig. 11; “...thence bent back, or *reflected upon*”, *ibid.*, s. 20.

160 Çeviride aynı anlamda **ՍԻՂՅՈՒՍԻ** mürtefi sözcüğü de kullanılmıştır.

161 Dizinde yoktur. “Kemik hayvani ve türabi cisimlerden ibaretdir”, *İlm-i Teşrih*, 28. “The bones consist of animal matter (jelly [jelatin]), and earthy matter (phosphate and carbonate of lime [kalsiyum])”, *First Book*, 18.

162 *İlm-i Teşrih*. s. 38. Elyazısıyla ek: **ԹԵՐԱԿԱԿԻԿ ԻՂ ԹԵՄԵՆՈՒՍ** tekabbüz (takabbuz) ile temeddüd : kasılma ve uzama/gevşeme.

Իմթիսաաա օլ. İmtidad ol.[mak]

Իմպիսաթ օլ. İmbisat ol.[mak]

[s. 256]

Ինկրպազ օլ. İnkıbaz ol.[mak]

Իշթիրաթի İştiraki

[իշթիրաթի սասալթթ Իշիրակի asabet

[Իսթիսթաա Իstiska

Իսնա աշերե İsna aşere¹⁶⁷

Իւզն Üzn

Իւսթիւվանե Üstüvane

Իֆազաթ İfakat

[Լամիխե] Lamise

Լեզնեթ Lezcet [Lezicet]

Լեվսի միսե Levs[-i] mide

Լենֆեվի Lenfevi

Լիսան Lisan

[titreyiş], ditrediş

Ուզանմազ Uzanmak [gevşemek]¹⁶³

Պեոյիւմեթ, Աշըմազ Büyümek, Açılmak

Քիւչիւմեթ, Գափանմազ

Küçülmek, kapanmak (sıkılma)¹⁶⁴

Իլիազլըզ էտիհի İlhaklık edici

Otonom (sempatik) sinirler]¹⁶⁵

Ozima [ödem], oynak istiskası]¹⁶⁶

Քիւչիւք պաղըսաղըն իւթ գըսմը

Küçük bağırsağın üst kısmı

[onikiparmak bağırsağı]

Գուլազ Kulak

Օզաղե, պերն, տեյիւմի ուզուն

Oklağa, berc,¹⁶⁸ deyrmi uzun

Շիֆա պուվմազըզ, Էյիլեշմե

Şifa bulmaklık, Eyileşme

Dokunma, değİ duyusu]¹⁶⁹

Եափըշմազլըզ Yapışmaklık

[yapışkan]

Միտենին արտընտա պեոյիւք

պիր ալթթ Midenin ardında büyük

bir alet [pankreas]¹⁷⁰

Չերրեյերի էմիպ ալան ալթթերե

մախսուս Zerrelere emib alan

aletlere mahsus [lenfatik]

Տիլ Dil

163 *İlm-i Teşrih*. s. 50, “İktisar akabinde imtidad, yani hareketden sonra rahat olmak.”

164 “...cevflerin her inkıbaz yahod sıkılması”, *İlm-i Teşrih*, 96 (kontraksiyon).

165 Farklı yazım : **Իշթիրաթի սասալթթեր** İştiraki asabetler veya **Իշթիրաթ սասալթթերի** İştirak asabetleri. Elyazısı ile ek : **սասալթթի մուշթերթ ութտեր** asabet[-]i müşterek ukdeleri : otonom sinir gangliyonları.

166 Dizine eklenmiştir. **Օյնազ իսթիսթաա** Oynak istiskası (ozima-yı mafsal), *İlm-i Teşrih*, 28.

167 Farklı yazım: **Իսնա աշրա** İsna aşra, *İlm-i Teşrih*, 24, 68, şekil 34. Elyazısıyla ek : **իսնաի աշերե** isna[-]i aşere.

168 Burc/burj/burç olmalıdır.

169 **Գուվլեթի լամիսե** Kuvvet[-]i lamise, *İlm-i Teşrih*, 208. Elyazıyla ek : **էմսիլե** emsiye. Bu sözcüğün, mess **عمس** ve **امساس** gibi, dokunma ya da değİ anlamında türetildeğİ anlaşılmalıdır.

170 **Pancreas** (pankreas): Gudde-i luab-ı batn, Kiram, 54.

[Lihասնի միզմար Lisan[-]i mizmar
[Lիմֆավի ակէթէր Limfavi aletler
Լիֆ Lif (cemi **Լիաֆ** Liaf [Elyaf])

[Լօքման բոլոնու Lokman ruhu

Խասիրէ Hasire [Hasr]
[Խարսալ տասնէսի Hardal danesi [tohumu]

[Հալափուշտ Halapuşd¹⁷⁶

Հալէմաթ Halemat [Huleyme]

Հաիթ Hait [Ha'it]

[Համիզի ֆահմ Hamiz[-]i fahm

[Հավս եվիլէթի Hava eviyeti

Հավիլէթ Haviyet

Epiglottis¹⁷¹

Lenf damarları¹⁷²

Թէ միսի պիր շէ Tel misli bir şey¹⁷³

Eter, sülfürük (dietyl) eter, *Letheon*¹⁷⁴

Գալչա քէմիլի Kalça kemiği
Ölçü birimi¹⁷⁵

Kavuk, sidik kavuğu/torbası
(mukozası)]

Մէմէնիլէր Memecikler [papillae,
papillae linguales]

Տիվար, եախտ պիր եթին
Էթրաֆը Divar, yahod bir yerin etrafı [paries : cidar]

Karbonik asid, karbondioksit¹⁷⁷

Alveoli pulmones¹⁷⁸

Փէրսէ կիսի պաղըրսագարը
Էթրէն գար Perde gibi bağırsakları
örtən zar [mesenterium]¹⁷⁹

171 “Dilin kökünün ardında bir parça geyrek var ki, semiz otun yaprağına benzer olup, ona lisan-ı mizmar denilir.” *İlm-i Teşrih*, 160.

172 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 108.

173 Elyazısıyla ek : **Էլեաֆի մուքէվալիլէ** elyaf[-]i mütevaliye, iğsi (fusiform) lifler ; **Էլեաֆի շուսիլէ** elyaf[-]i şuaie, ışınslı (radyal) lifler. Ayrıca, **սրֆաթ** sıfak, (akzar, fascia).

174 “Sulphuric ether, or letheon”, *A Treatise*, 186.

175 *İlm-i Teşrih*, 116. En küçük birim anlamında kullanılır ; sayısal ve pratik değeri yoktur. Bir hardal tanesi ya da tohumu 1-2 mm. çapındadır. 100 Hardal danesi = 1 Buğday : 0,05 gr., bkz. Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985), 160.

176 **Հալափուշտ** Halapuşd [T. i.]: Գումուգ Kauk (kavuk), Hagopos V. Bozaciyan, ՀԱՍՏԱՌՕՏ ԲԱՌԱՐԱՆՍ ԱՎԵՐԵՆ - ՀԱՅԵՐԵՆ. [*Hamarot Bararan Taçkeren - Hayeren / Muhtasar Türkçe - Ermenice Lügat*] (Viyana: Mihitryan Matbaası, 1858), 381. Elyazısıyla ek : **քուրսաթ սերիսի** kursak derisi.

“Gazların yufka dericiklerden öyle mütebadil olabilir idiyini göstermek için, hayvanlardan alınmış siyah kan ile halapuşd doldurub ağzını iyice bağladıkdan songra asılırsa, bir kaç saatdan songra deriye yakın olan kan tebdil olup rengi açık kırmızıya tahvil olunur. Bunun sebebi havanın ruh[-]i hayatı şu deriden geçib kan ile birleşmesi ve hamız[-]i fahmi ise bu yol ile kandan havaya çekdirilmesidir.” *İlm-i Teşrih*, 133-134.

177 **Համիզի ֆահմի** Hamiz[-]i fahmi, *İlm-i Teşrih*, 132, ve **Համիզի ֆահմ դաղը** Hamiz[-]i fahm gazı: kabon dioksit, *ibid.*, 131.

178 “[Bronkus] dallarının ucundaki mesammat yani hava eviyetleri...”, *İlm-i Teşrih*, 123.

179 Elyazısıyla ek: **դուստաթը մեսարիլիլէ** gudedat[-]i mesarikiye. Haviyet tanımı ‘omentum’a (perde) uymakta ise de, “Ema[-]i sagire, uruk-ı keylus ve guded-i haviyetin bir kısmı ile mecra[-]i keylus”un gösterildiği 35. şekilde omentum yoktur; mezenter lenf düğümleri vardır.

Հավզ Havz [Havsala]

Հարգաֆէ Harkafa

Հըզզ Hıkk (Hukk) [Hokka]¹⁸³

[s. 257]

Հէլէզօնի Helezoni

Հընճերէ Hınçere¹⁸⁵ [Hançere]

Հիճապ Hicab

Հիճապի ճէվֆ Hicab[-]i cevff

[Հիճապի միսէլլէս Hicab[-]i müselles

[Հիճապի պէյզի Hicab[-]i beyzi

Հիլալի Hilalî

[Հիսսի թասպի Hiss[-]i tabii

[Հիսսի մախսուսի Hiss[-]i mahsusî

[Հիյէթ Hiyet [Heyet]

Գարնըն աշաղըսընտա օլան
տէօրթ քէմիք Karnın aşağısında
olan dört kemik¹⁸⁰ [pelvis]¹⁸¹

Գալչա քէմիյի Kalça kemiği [os
ilium]¹⁸²

Գալչա քէմիքլերինտ պուս
քէմիյինին կիրմէսի իչուն օլան
տէրին չուգուր Kalça kemiklerinde
bud [uyluk] kemiğinin girmesi için
olan derin çukur [acetabulum]¹⁸⁴

Պուրմալը, Վիտա կիպի Burmalı,
Vida gibi

Սէս ալէթի Ses aleti

ֆէրտէ Perde [septum]

Կէօքս իլէ գարնըն մապէյնինտէ

օլան ֆէրտէ Göks [göğüs] ile
karnın mabeyninde olan perde¹⁸⁶

Müselles/trikuspid kapak]¹⁸⁷

Mitral kapak]¹⁸⁸

Նըսֆը տայիրէ Եարըմ չէվրէ

Nısf[-]i dayire, Yarım çevre

[semilunaris]

Sevk-i tabii, içgüdü]¹⁸⁹

Beş duyu]¹⁹⁰

Duruş, pozisyon]¹⁹¹

180 Ազմի հավզ Azm[-]i havz (kemik pelvis), *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16.

181 Elyazısıyla ek: ազմի աճզ azm[-]i acz, sacrum.

182 Ազմի հարգաֆէ Azm[-]i harkafe (os iliacus), *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16.

183 Elyazısıyla ek: ճէվֆի հօքքէ cevff[-]i hokke (hokka).

184 *İlm-i Teşrih*, 21, ‘harkafî denilen kemiklerin derin nukresi’; *idem.*, 17, ‘bud kemiğinin yuvarlak başı girdiği fincan gibidir.’

185 Larynx. Farklı yazılış: Հունճերէ Huncere, *İlm-i Teşrih*, 125, şekil 53.

186 Diafragma. Elyazısıyla ek : Հիճապը հաճիզ Hicab[-]i haciz.

187 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 86, şekil 37 # 6. Elyazısıyla ek : տէսսամ dessam (kapak) ; գաթի սուլուս ուշէրէֆէ zat[-]i sulus uş[-]şerefe (s. 94) ; տէսամմաթը սէլասէթ իւշէրլի desammat[-]i selaset üs[-]şekl (s. 135). Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü* (1946), 94: Dessamı zuşerafetüsselase (dessam-ı zu-şerefetü’s-selase).

188 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 86, şekil 37. Elyazısıyla ek: տէսամմաթը իթլիլի desammat[-]i iklili.

189 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 196; *A Treatise*, 354 “instinctive feelings”; *idem.*, 355 “instinct”.

190 Elyazısıyla ek: հավասըլ խամիշէ havass[-]i hamışe.

191 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 14 vd.

Հուլքում Hulkum

[Հիւմնա Humma

Գըշա Gışa

Գըշաի մէշիմիյէ Gışa[-]i meşimiye¹⁹⁵

Գըշաի պալղամ Gışa[-]i balgam¹⁹⁶

Գըշաի րուբուպէթի լէզնէթ Gışa[-]i rutubet[-]i lezcet

[Գըշաի սահնա Gışa[-]i sahna¹⁹⁸

Գուզրուֆ Guzruf [Gudruf]

[Գուզրուֆի ալլա Guzruf[-]i azla [Gudruf-ı adla]

Գուստէթ Guddet (cemi **Գատաս** Gadad)²⁰¹

[Գուստէթի արազ [Guddet[-]i arak

[Գուստէթի միւմնէյիզի Guddet[-]i mümeyyizi

[Գուստէթի տէմ Guddet[-]i dem

[Գուստէթի տիւհն Guddet[-]i dühn

Գատասի լիմֆավիյէ Gadad[-]i limfaviye²⁰⁴

Պողազըն եօզարը գըսնը Boğazın

yokarı kısmı¹⁹² [yutak, pharynx]

Ateş, ateşli hastalık]¹⁹³

Զար Zar [dericik, mukoza]¹⁹⁴

Կօզին օրթա գըսնը Gozün (*sic*)

orta zarı [choroidea]

Պալղամ հասըլ էտէն զար

Balgam hasil eden zar [müköz/

sümüksü membran]

Օյնագլար իչինտ

սէյյալէ հասըլ էտէն զար Oynaklar

içinde seyyale hasil eden zar¹⁹⁷

Kulak perdesi (Membrana tympani)]

Կէյրէք Geyrek [geğrek]¹⁹⁹

Kıkırdak kaburga (kosta), cartilago

costalis]²⁰⁰

Պէյզ Beyz [bez, gudde]

Ter bezi]

Salgı bezi]²⁰²

Göz pınarı (Glandula lacrimalis)²⁰³

Yağ bezi]

Զիւրիւք գէրրէլէրի տէֆ էտէն

պէյզլէր Çürük zerreleri def eden

beyzler [lymphonodus]

192 Elyazısıyla ek: **պէլ'ում** bel'um.

193 *İlm-i Teşrih*, 117, “Humma veya gayr[-]i deruni hararet (**ղայրի տէրիւնի հարարէթ**)” olarak verem kaynaklı ateşten ayrılmıştır (“internal inflammation”, *A Treatise*, 197).

194 “Gışa yahud dericik”, *İlm-i Teşrih*, 38.

195 Elyazısıyla ek: **թապաքաի մէշիմիյէ** tabaka[-]i meşime.

196 Elyazısıyla ek: **Գըշաի մուհաթի** Gışa[-]i muhati : tunica mucosa.

197 “Gışa-i rutubet-i lezcet yani oynak zarı” (sinoviyal membran/membrana synovialis), *İlm-i Teşrih*, 24. Elyazısıyla ek: **ղըշաի զիլալի** gışa[-]i zilali (züleri).

198 Elyazısıyla ek: **թապլի** (Gışa-i) tabli/tabıl, kulak zarı.

199 Kıkırdak, cartilago.

200 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16.

201 Çoğul (cemi): guded غدد veya gudad غداد *Redhouse* (1890), 1337.

202 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 115, şekil 51.

203 Göz pınarı: Punctum lacrimale. Gudde-i demeviye : glande lacrymale, [Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye] *Lûgat-ı Tib, Fransızca'dan Türkçe'ye* (İstanbul, [R.]1316 [1900]), 663.

204 Farklı yazılış (çoğul): **Գատէսի լիմֆավիյէ** Gaded[-]i limfaviye, *İlm-i Teşrih*, 108.

Գատատի հավիյէթ Gadad[-]i haviyet

Գատատի րիզապիյէ Gadad[-]i rizabiye

[Ճէնասի Cemadi

[Ճէվէլան Cevelan

Ճէվֆ Cevf

Ճէվֆի գալպ Cevf[-]i kalb

[Ճէվֆի հրննէրէ Cevf[-]i hincere

Ճէվֆի իւզն Cevf[-]i üzñ

[Ճէվֆի վասաթ Cevf[-]i vasat

Ճէվֆի պաթն Cevf[-]i batn

[s. 258]

Ճէվֆի սատր Cevf[-]i sadr

[Ճէվֆի սինն Cevf[-]i sinn

[Ճիսմի սինն Cism[-]i sinn

Ճէֆնի Cefnî

Ճիլտ Cild

Ճիւզ Cüz

Ճիւտա էթ. Cüda et.[mek]

Մանզումէ Manzume

[Մասսուէթի ֆախմ Maddet[-]i fahm

Պաղըրսագտա օլան պէզլէր

Bağırsakda olan beyzler²⁰⁵

Թիւրքիւք հասըլ էտէն պէզլէր

Tükrük hasil eden beyzler²⁰⁶

Cansız]²⁰⁷

Deveran, dolaşım]²⁰⁸

Չուզուր, Օյուզ եւրի Çukur, oyuk
yeri [çoğul: ecvaf, cavitas]²⁰⁹

Եիւրէին իչի Yüreyin içi²¹⁰

Laringeal ventrikül/sinüs

(Morgagni)]²¹¹

Պուլաղըն իչի Kulağın içi

Orta kulak]²¹²

Պարնըն իչի Karnın içi [boşluğu]

Կտօսիւն իչի Göksün (göğsün) içi

Dişin içi, pulpa]²¹³

Dentin]²¹⁴

Գըլ միսլի Kıl [cilium] misli

Տէրի Deri

Չէրրէ, Գըսմ Zerre, kısım

Այըրըպ պրագմազ Ayırıp

b(1)rakmak

Թէրքիպի վէ խըզմէթի

պիր օլան պիր թազըմ ալէթլէր

Terkibi ve hızmeti bir olan bir takım

aletler [sistem]

Karbon]

205 Mezenterik lenf düğümleri.

206 Elyazısıyla ek: **դուատէի լու՛ւսպիյէ** gudde[-]i lu'abiye, tükürük bezi (glandula salivaris).

207 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 7-8. **Պայրի ճէնասի** Gayri cemadi: cansız olmayan/canlı (varlıklar).

208 **Ճէրեան** Ceryan (etmek): dolaşımila erişmek, *İlm-i Teşrih*, 209. “deriye ceryan eden kanın”.

209 Cevf : **գովուզ** kovuk olarak da çevirilmiş, *İlm-i Teşrih*, 160.

210 Elyazısıyla ek: **Ճէվֆի պաթնը գալպ** Cevf[-]i batn[-]i kalb.

211 Metne elyazısı ile eklenen isim : **Պուրթէնի հրննէրէ** Buteyn[-]i hincere, ventriculus laryngis.

212 Elyazısı ile ek: **Իւզնի մուրթէվասսըթ** Üzn[-]i mutavassit: orta kulak; **Իւզնի տախիլէ** Üzn[-]i dahile,

Ճէվֆի տախիլի Cevf[-]i dahili: iç kulak.

213 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 61, şekil 30.

214 Elyazısıyla ek: **անի սին** ac[-]i sin, 'âc-ı sinn.

Մեճրա Mecra

Մեճրաի սըլա Mecra[-]i silb (sulb)

Մեճրաի քէլուս Mecra[-]i keylus

[Մեճրաի Իւսթէքեան Mecra[-]i Üstekyan

Մենխիր Menhir (cemi **Մենախիր** Menahir)

Մենքիպ Menkib [Minkeb]

Մեշիմիյե Meşimiye

Մեսամմե Mesamme (cemi **Մեսամմաթ**

Mesammat)

Մեվսըլ Mevsıl²²⁰ [Mavsıl, Mafsal]

Մետար Medar

Մերարեթ Meraret

Մերի Meri

Մերֆրգ Merfık [Mirfak]

Մեֆլուճ Mefluc

Միա Mia [Mia’] (cemi **Էմա** Ema [Em’â’])

[Միար միւսթազիմ Mia[-]i müstakim

Միզմար Mizmar

Միսե Mide

Արրգ, Եօլ Arık, Yol²¹⁵

Օնուրկա տէլիյի Onurga [omurga, columna vertebralis] deliyi²¹⁶

Քէլլուսուն գարնտան տամարա

օլան եօլու Keylusun kar(ı)ndan damara olan yolu²¹⁷

Östaki/Eustachi borusu²¹⁸

Պուրուն տէլիյի Burun deliyi (delikleri)

Օմուզ Omuz

Կեօզիւն օրթա գարը Gözün orta zarı [choroidea]

Թեր տէլիքլերի իլե օնուն միսիլ Ter delikleri ile onun misli [göze]²¹⁹

Օյնազ Oynak [eklem]²²¹

Եօլ, Կեթօրիւրիւճիլ Yol, Götürücü

Էօս Öd [safra]²²²

Գըզըլ Էօնլիւք Kızıllı önlük²²³ [yemek borusu]

Տիրսեք Dirsek

Քեթօրիւմ օլմուշ Köt(ü)rüm olmuş

Պաղըրսազ Bağırsak

Rektum]²²⁴

Մես ալէթլերինին պիր գըսմը

Ses aletlerinin bir kısmı [glottis]

Գարն Kar(ı)n

215 “Şeryanlar, kanı kalbden vücudun her tarafına götüren üstüvani arıklardır”, *İlm-i Teşrih*, 87.

216 Elyazıyla ek: **Տուրպէի ֆէքարիյե** Sukbe[-]i fekarıye.

217 Mecra-i keylus(i): Ductus thoracicus. Elyazısıyla ek: **քանաթի սասրիյե** kanat[-]i sadriye.

218 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 230. Elyazısıyla ek: **Քանաթի Օսթարի** Kanat[-]i Ostaki, Östaki kanalı.

219 **Մեսամմաթ** Mesammat: akciğer alveolleri (petek) anlamında da kullanılmıştır, *İlm-i Teşrih*, 95. Elyazısıyla ek: **հուէյսալաթ** hu[v]eysalat ; huveysal-ı re’e (alveoli pulmones).

220 Farklı yazım: **Մեվսըլ** Mevasıl, *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16 # 9 **Մեվսըլը մենքիպ** Mevasıl[-]i menkib.

221 Ayrıca, **Բեզե օյնազի** Reze oynağı: reze eklem, mafsal-ı rezzi (articulatio ginglymus), *İlm-i Teşrih*, 19; **Թօփ վէ ֆինճան ռեզեսի** Top ve fincan rezesi, top ve yuva tipi eklem, mafsal-ı müteharrık (articulatio diarthrosis), *İlm-i Teşrih*, 24.

222 Elyazısıyla ek : **հուվէյսալը մերարեթ** huveysal[-]i meraret, safra yolları.

223 **Քըզըլ Էօնլիւք** (Էօնլիւք : önlük sözcüğünde ilk ünlü էօ : ö, ikinci ünlü իլ : ü), krş., gızılönnük, kızılümük : yemek borusu, özofagus, bkz., Aksoy, *Gaziantep Ağzı*, III, 337. “Eski Türk hekimlerinin ona kızılönülük ve kızılbarsak demiş olduklarını Dr. Süheyl Beyden [Ünver] işittim,” Kemal Cenap [Berksoy], *İnsan Teşrih Modeli: Erkek* (İstanbul : Kanaat Kütüphanesi, 1934), 26, dn. 39.

224 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 68, şekil 34.

[Մուկապէլէ Mukabele

[Մուքայէտ օլան Mukayed [Mukayyed] olan

[Միւմէյիզ Mümeyyiz

[s. 259]

Միւլթէհիպ Mültehib

Միւլթէլիֆ Mühtelif [Muhtelif]

Միւղթէտի Müğtedi [Muğtedi]

Միւմէյիզ Mümeyyiz

Միւնատիֆ Münatif [Münatif]

Միւնհամի Münhani

Միւշթ Muşt

Միւշթէպիք Müştëbik

Միւսէլլէ Müselles

[Միւթազիմ Müstakim

Միւվազէնէթ Müvazenet [Muvazenet]

Միւրիւր Mürür

Միւզաար Mükaar [Mukaar]

Միւհատտէպ Mühaddeb [Muhaddeb]

[Միւտվիլի Müdevver

Reaksiyon]²²⁵

Hastabakıcı (hemşire)]²²⁶

Sekretuar, salgılayıcı]

Իլթիհապա տայիր, Իւֆիւնէթի

İltihaba dayir, Üfünetli²²⁷

Գարըշըզ Karışık

Պէլէյիճի Besleyici²²⁸

Սէյյալէ հասըլ էտիճի Seyyale

hasıl edici

Պիւզիւմիւշ, Էյրիւմիշ Bükülmüş,

Eyrilmiş

Էյրի, Տողրու օլմայան Eyri,

Doğru olmayan

Քիւրէզ քէմիի Kürek kemiği²²⁹

[scapula]

Փարչալար պիրի պիրիսէ կէշմիշ

Parçalar biri birine geçmiş

[komplike]²³⁰

Իւշ քէշէլի Üç köşeli

Düz]

Տէնք Denk

Կէշմէլիք Geçmeklik

Չուզուր Çukur [içbükey]

Թիւմէք, Գուպալէ պիշիմիստ

Tümsek, Kubbe biçiminde [dışbükey]

Dairesel (circular)]

225 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 181. *A Treatise*, 316 “reaction”. Metinde elyazısıyla not edilen terim : **աքսիւմէլ** aks[-]i amel (*sic*) aksü’l-amel, tepki.

226 *A Treatise*, 432: “nurse”.

227 *İlm-i Teşrih*, 110: **Միւլթէհիպ օլ**. Mültehib ol.[mak] : iltihaplanmak.

228 **Միւլթէտի Էլիլթէթ/շէրեան** Müğtedi eviyet/şeryan: besleyici kılcal damar. “Vücutun her kısmının termim olması... şeryanların muğtedi tabir olunan en küçük dalları vasıtası ile icra olunur,” *İlm-i Teşrih*, 120.

229 “Muşt, yahod kürek kemiği”, *İlm-i Teşrih*, 18; *ibid.*, 25, şekil 13: (4) “Terkuvveti muştı bağlayan ribat” (*Ligamentum scapulo-clavicularis*), Elyazısıyla ek: **ազմի քէթիֆ** azm[-]i ketif (ketif). Scapula’nın Türkçe karşılıkları: Kürek kemiği, kitif (ketif, çoğul: ektaf), muşt, kebze; çağrın/cavrin/cavrun, yağrın/yarın, öşün, bkz., Tufar, “Türk Dilinde Meronimi,” 163-165.

230 Çeviri: “mütenevvi ve müştëbik”; *A Treatise*, 41, “complicated and varied”. *İlm-i Teşrih*, 229, “kulak insan vücudunun en müştëbik aletlerinden birisidir”.

Նահիզ Naciz (cemi **Նեվահիզ** Nevaciz)

Նապ Nab [Nabi]

Նեթվեթ Netvet [Netve, nütü, nütüvny]²³²

Նեվթե Nevte [Nevta]

Նեվթեի մերարեթ Nevta[-]i meraret

Նիխա Nüha [Nuha-i şevki]

Նիկրե Nükre²³³

[**Նոմոս** Nomos

Շահմ Şahm

[Շահմ նեֆթաթարի Շահմ nefatları

[Շահմեթի այն Շahmet[-]i ayn

Շամմե Şamme

[Շեպեթե Շebeke

Շեպեթեի Շեբեկիյե (Gışa-i şebekiye)

[Շեթի Շerh

Քեմալ աիշի Kemal dişi [akıl/ yirmilik dişi]²³¹

Իթ աիշի İt dişi

Քեմիյին ուզանմը ունու

Kemiyin uzanmış ucu [processus]

Թորպանդ Torbacık

Էօս թորպասը Öd torbası [safra kesesi]

Օնուրկա իլիյի

Onurga iliyi [omurilik, murdar ilik]

Չուգուր, Տեյիք Çukur, delik

[fossa]²³⁴

Yasa (νόμος)²³⁵

Եաğ Yağ

Yağ/adipoz doku vezikülleri]²³⁶

Gözün beyazı, gözakı, sclera]²³⁷

Գօգույա միթասալիք Kokuya mütaalik²³⁸

Ağ, pleksus]²³⁹

Կեօզին իչ զարը Gözün iç zarı

[retina]

Açıklama, gözlem, deney]²⁴⁰

231 Elyazısıyla ek: **խորասի քեպիթե** idras[-]i kebire (adras/azras).

232 “Adaleler ve ribatların [ligament] yapışması için kemiklerin netvet denilen tümsek yerleri var.” *İlm-i Teşrih*, 11.

233 Farklı yazılış: **Նիկրեթ** Nükret, *İlm-i Teşrih*, 223.

234 **Նիկրեթի այն** Nükref[-]i ayn : göz çukuru, *İlm-i Teşrih*, 211, şekil 72. Elyazısıyla ek : **խուֆրե** hufre : çukur, fossa.

235 Farklı yazım : **նոմոս**, *İlm-i Teşrih*, 4. “...dürlü kısımların nomosları” (*A Treatise*, 7 “...the laws of the several parts”). Ayrıca, **ազալիի նոմոս** azalii (adali) nomos : kas işlevinin yarası, *İlm-i Teşrih*, 50 (*A Treatise*, 87 “...the organic laws of muscular action”). *Nomos*, Arapçaya *namus* olarak geçmiştir ; çoğulu *nevamis*, ör. *nevamis-i tabiiye*, doğa yasaları, vb.

236 *A Treatise*, 300, şekil 117 # 9. “Cells filled with fat”; # 10, “fat vesicles”.

237 Elyazısıyla ek: **Թապարաի շահմիյե** Tabaka[-]i şahmiye, **Թապարաի սուլպե** tabaka[-]i sulbe : sclera; **թապարաի գարնիյե** tabaka[-]i karniye : kornea

238 **Ասապեթի շամմե** Asabet[-]i şamme (Asab-ı şemmi): N. olfactorius. *İlm-i Teşrih*, 214, şekil 73 # 5 ; *idem.*, 215: Koklayan asabet.

239 **Շեպեթեի ազո** Şebeke[-]i azd : Plexus brachialis ; **Շեպեթեի սըլպ** Şebeke[-]i silb (sulb): Plexus lumbalis ; **Շեպեթեի գաթանի** Şebeke[-]i katani : Plexus sacralis. Elyazısıyla ek: **տաֆիրեի ազուս** dafire[-]i azud (adud): plexus brachialis ; **տաֆիրեի աճզիյե** dafire[-]i acziye: Plexus sacralis.

240 İngilizce metinde *Observation*: gözlem, *A Treatise*, 22, vd.

Ճեօպէ Şöbe [Şube] (cemi **Ճիապ** Şiab [Şi'ab])

[Ճէրեասն Տերյան [Şiryan]

[Ճէրեասնի քէպիր Տերյան[-]i kebir

[s. 260]

Ուրգ Urk [Irk] (cemi **Ուրուգ** Uruk)

[Ուրուգի իմֆավիյէ Uruk[-]i limfaviye

Ուրուգի տէմ Uruk[-]i dem

Ուրուգի քէյլուս Uruk[-]i keylus

Ուրուգի ճէֆմիյէ Uruk[-]i cefniye

[Ուսուս Usus [Us'us]

Պասար Basar

Պասիրէ Basire

[Պալղամ Balgam

[Պէնս Bend²⁴⁹

Պէշերէթ Beşeret (Beşere)²⁵⁰

Պուպու Bübü [Bü'bü']²⁵¹

[Պէօյրէք Böyrek²⁵²

Խըրթաղըն իքի պէօյիք տալընըն պիրիսի

Hırtlağın iki büyük dalının birisi

[bronkus]²⁴¹

Arter]²⁴²

Aorta]²⁴³

Տամար Damar

Lenf damarları]²⁴⁴

Գան տամարլարը Kan damarı

[arter, ven]

Քէյլուս տամարը Keylus damarı²⁴⁵

Կեօ իչինտէ օլան պիր թագըն

ինճէ տամարլար

Göz içinde olan bir takım ince

damarlar [corpus ciliare]²⁴⁶

Azm-i sulbun nihayeti, kuyruk

kemiği (coccyx)]²⁴⁷

Կեօրմէրիք Görmeklik

Կեօրմէրիյէ միւթաալիգ

Görmekliye mütaalik

Sümük, mukus, phlegm²⁴⁸

Bağ]

Տըշ տերի Dış deri [cuticulus, epidermis]

Կեօ պէպէյի Göz bebeyi (pupilla)

Böbrek]

241 Şöbe/şube: sinir dalı, ramus ve dalcık; ramulus için de kullanılabilir. Aynı anlamda **թաքսիմ** taksim, krş. *İlm-i Teşrih*, 211.

242 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16. Ayrıca, **Ճէրեասնի գան** Şeryan[-]i kan, *idem.*, 151.

243 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 110, şekil 49.

244 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 70, şekil 35.

245 Elyazısıyla ek: **էվիյէի քէյլուսիյէ** eviye[-]i keylusiye.

246 *A Treatise*, 395, "Ciliary process".

247 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 17, şekil 5. Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü* (1959), 203. Krş. 'as'as : uca kemiği, pöç, Zafer Önler, *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu yay, 2019), 19 ; 'us'us, *idem.*, 213.

248 Elyazısıyla ek: **մուխաթ** muhat (sümük).

249 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 39.

250 **Պէշերի տերի** Beşeri deri, yahod dış der, *İlm-i Teşrih*, 166.

251 **Տալիրի պուպու** Dayire[-]i bubu. Elyazıyla ek: **հատէրա** hadeka (pupilla).

252 Dizine eklenmiştir. Farklı yazım: **Պէօյրէք** Böbrek, *İlm-i Teşrih*, 180.

[Սազ Տակ [Sâk]

Սախա Said (Sa'id)**Սահնա** Sahna**Սամամէթ** Samamet**Սամամէթի հիլալիյէ** Samamet[-ji hilaliye

[Սամիէ Samia

Սավթի Savtî**Սէյյալ** Seyyal**Սէյյալէ** Seyyale

[Սէնայա Senaya

Սինն Sinn (cemi **Էսնան** Esnan)

[Սինն Sine

Սիլամիյաթ Sülamiyat²⁵⁸**Սիլալ**²⁵⁹ Sulb**Սիւհուլէթ** Suhulet[Սփիրթօ Spirto²⁶¹ [İspirto]**Վէթեր** Veter (cemi **Էվթար** Evtar)bacak, crus]²⁵³**Գօլուն աշաղըրի թարաֆը** Kolunaşağıki tarafı [önkol]²⁵⁴**Գուլաղըն իյի** Kulağın içi**Փերտէ, Գափագ, Պիւրլիւմ**Perde, kapak, büklüm²⁵⁵**Եիւրէթտէն չըգան պէտիւր****Չէրեանլարըն աղըրնատրի****գափագլար** Yürekden çıkan böyük

şeryanların ağzındaki kapaklar

[valvula semilunaris]

İşitme]²⁵⁶**Սէսլի** Sesli**Սու կիպի** Su gibi [sıvı]**Սու, Ագան նէսնէ**

Su, Akan nesne [salgı]

Ön keser/kesici dişler]²⁵⁷**Տիշ** Diş

Göğüs, toraks]

Փարմագլար Parmaklar**Օնուրկա, Արգա քէմիյի**Onurga, Arka [bel] kemiyi²⁶⁰**Գօլայլըգ** KolaylıkAlkol, içki]²⁶²**Ազալէթին ունուտա օլան****սինիր** Azaletin [adale] ucunda olansinir [tendon, kiris]²⁶³253 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 31, şekil 16.254 Elyazısıyla ek: **ազմէնի սախա** azmeyn[-]i said, önkolun iki kemiği.255 Elyazısıyla ek: **տիսամ** disam (desam, dexam). Ayrıca, **նիմ տիսամաթ** nim disamat: toplardamar kapakçıkları.256 **Սէնա ասապէթի** Sema asabeti, işitme siniri. Elyazısıyla ek: **Ասապէի սէնի** Asab[-]i semi (sem'i).257 *İlm-i Teşrih*, 59, şekil 28. Elyazısıyla ek: **քավաթի** kavati, incisivus (tekil : katı').258 Bkz. **Ասպա** Asba [Usbu'] parmak. Elyazısıyla ek : **Էսապի** esabi (esabi').259 Farklı yazılış: **Սըլլալ** Silb, *İlm-i Teşrih*, 17, şekil 5.260 **Օնուրկա քէմիյի** : Onurga kemiyi, *İlm-i Teşrih*, 14; **Ազմի սըլլալ** Azm[-]i silb (sulb), omurga, columna vertebralis, *idem.*, 30, şekil 16. Elyazıyla ek: **Ամուտի ֆէքարի** Amud[-]i fekarı [fikari].261 Farklı yazılış: **Սփիրիթօ** Spirito. *İlm-i Teşrih*, 117 ; **Սիփիրիթօ** Sipirto, *idem.*, 185.262 Dizine eklenmiştir. **Իչկի** İçgi (içki), *İlm-i Teşrih*, 117. Ayrıca, **միւսըրաթ** : müskürat (müskirat), *İlm-i Teşrih*, 112.

263 “Pek eski lisan-ı teşrihde beyaz aksama, yani asab [sinir, nervus], veter [kiris, tendon] ve sıfakata [akzar, fascia]

Վեճի Vech

[s. 261]

[Վերք Verek

Վերիս Verid

Երկ Yüz

Oturga kemiği (os ischium)]²⁶⁴

Գանը Էրկէյէ Կէօթիւրէն տամար

Kanı yüreye götüren damar [ven]

Տախիրէի պուպու Daiyire[-]i bubu

Կէօզ պէպէյինին Էթրաֆընտա

օլան րէնքլի փէրտէ

Göz bebeyinin etrafında olan renkli perde (iris)²⁶⁵

Տէմ Dem

Տէիլիզ Dehliz

Գան Kan

Եօլ, Գուպաղըն պիր գըսնը

Yol, Kulağın bir kısmı (vestibula)

Տիին Dihn²⁶⁶ [Dühn]

[Տիւնիք Dilcik

[Տիմաղ Dimaç

[Տիմաղի սալի Dimaç[-]i asli

[Տուրուզ Duruz

Եաղ Yağ

Küçük dil (uvula)]

Bey(i)n]²⁶⁷

Böyük beyn (cerebrum)]²⁶⁸

Derzler, sütürler]²⁶⁹

[Բաս Ras [Re's]

[Բասի նիլիսս Ras[-]i nüha

Baş (caput)]²⁷⁰

Omurilik soğanı/soğanilik (medulla oblangata)]²⁷¹

[Բէիս Reha [Raha]

Բէպայէթ Rebayet

Küçük azı]²⁷²

Իքիննի Էօն աիշի İkinci ön diş

[yan keser]

Բէսլի Էէտ Resg[-]i yed [Rusgu'l-yed]

Բէսլի գատն Resg[-]i kadem [Rusgu'l-kadem]

Բիզաս Rizab [Ruzab]

Պիլէք Bilek

Թօփուզ Topuk²⁷³

Սալար, Թիւրրիւք Salyar, tükürük

asab derlerdi" [Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye.] *Lügat-ı Tıb, Fransızca'dan Türkçe'ye*, 794 : Nerf.

264 Dizine eklenmiştir, bkz. **Ազմի վերք** Azm[-]i verek, os ischium *İlm-i Teşrih*, 30, şekil 16.

265 Elyazısıyla ek: **ազալի քուզաիլէ** azale[-]i kuzahiye.

266 **Տիին** Dühn, *İlm-i Teşrih*, 168.

267 Dizine eklenmiştir. Ayrıca **Տիմաղ ասապէթլի** Dimaç asabetleri: kafa sinirleri, *İlm-i Teşrih*, 190.

268 Dimaç-ı asli: **Պէլազ րէնքլի մատտէ** : beyaz renkli madde ile **Պօզ րէնքլի մատտէ** boz [gri] renkli madde yapısındadır, *İlm-i Teşrih*, 187. *A Treatise*, 454 "cerebrum". Dimaç: encephalon, Zeren, *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü* (1959), 36, 171.

269 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 27, şekil 1.

270 **Բասի ֆախըզ** Ras[-]i fahzi: re's-i fahzi, caput femoris, *İlm-i Teşrih*, 29.

271 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 189. Elyazısıyla : **պասալ** basal [basala-i sisaliye]; **պասալէ** basale.

272 *İlm-i Teşrih*, 59, şekil 28. Elyazısıyla ek : **իւրասի սակիրէ** idras[-]i sagire (adras/azras).

273 Cuneiform kemiklerle (izam-ı mahrukiye) cuboid kemiğe (azm-ı nerdi) birlikte verilen ad: tarsus.

Րիզապի Rizabi

Րիյեթ Riyet [Ri'e]

[Րիպաթ Ribat

Րիքպեթ Rükbet [Rikbe]

Րուամա Ruama

Րութուպեթ Rutubet

Րութուպեթի լեզնեթ Rutubet[-]i lezcet [lüzüçet]

Րութուպեթի մա Rutubet[-]i ma²⁷⁸

Րութուպեթի պիլլուրյե Rutubet[-]i billuriye²⁷⁹

Րութուպեթի զեհնահյե Rutubet[-]i zecaciye²⁸⁰
[zücaciye]

[Րուհի հայաթ Ruh[-]i hayat

[Րուհի մա Ruh[-]i ma

[Րուհի սամ Ruh[-]i adem²⁸³

Սալյարա միթաալիզ Salyara
mütaalik

Ազ ճիյեթ Akciyer²⁷⁴

Bağ (ligament)]²⁷⁵

Տիզ Diz

Ճիյեթին սարզրզ թարաֆը

Ciyerin sarkık tarafı [lobus]²⁷⁶

Նեմնագրղ, Սեյյալե Nemnaklık,
Seyyale²⁷⁷

Օյնագլարտա օլան եափըզգան սեյյալե Oynaklarda olan yapışkan seyyale [synovia]

Կեօզին էօն թարաֆընտա օլան սու կիպի սեյյալե

Gözün ön tarafında olan su gibi seyyale [humor aquosus]

Կեօզին էօնիւնտեթի

փեթթավըզ շեթիւնտ օլան ճիսմ

Gözün önündeki pertavsız şekilde olan cism [lens]

Կեօզին արտ թարաֆընտա օլան սեյյալե

Gözün ard tarafında olan seyyale [humor vitreus]

Oksijen]²⁸¹

Hidrojen]²⁸²

Azot, nitrojen]

274 *İlm-i Teşrih*, 122, şekil 52, **րիյեթ դըշասը** riyet gışası; elyazısıyla ek: **դըշաի ճենաի** gışa[-]i cenbi (plevra).

275 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 24-25, “Bunlar dahi bitişen kemiklerin uclarını bütün bütüne ihata etdiyinden kese rıbatı tesmiye olunur.”

276 *İlm-i Teşrih*, 122, şekil 52. “Sağ riyetin üç ruaması, sol riyetin iki ruaması”; “keb(e)din iki ruaması” [vardır]. Elyazısıyla ek : **ֆիսուս** fusus (fus). Krş. Ar. رعم ra'am : tomurcuk.

277 Elyazısıyla ek: **մաիաթ** maiat.

278 Farklı yazım: **Րութուպեթի մայիյե** Rutubet[-]i mayiye: aköz humor.

279 **Ճիսմի պիլլուրյե** Cism[-]i billuriye, mercek.

280 Farklı yazım: **Րութուպեթի զեհնահյե** Rutubet[-]i zicaciye *İlm-i Teşrih*, 220, şekil 75 # 13. Elyazısıyla ek: **ճիսմի զիւնահյե** (*sic*) cism[-]i zücaciyeye.

281 Krş, Oksijen : hava-i hayati, Günergün, “Ondokuzuncu Yüzyıl,” 12. Elyazısıyla ek : **մուլեթիսի հումուկա** müvelid[-]i humuza (*sic*).

282 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 131 “Ruh[-]i ma dahi bozuk kan içinde mevcut olarak ruh[-]i hayat ile birleşerek su hasil eder.” Elyazısıyla ek: **մուլեթիսի մա** müvelid[-]i ma (*sic*).

283 رعم adem: yokluk, hiçlik; krş. *Azote* (â + ζωή / ζωτικός) : gayr-i hayati, hayata gayr-i salih manasına gelir,

[Փարմազ Բարմակ
[Փերթելվ Բերտեվ

(L.) Pus, inç]²⁸⁴
Demet]

Քեապ Keab [Ki'ab]

Թօփուգաա օլան պէտխիւք քէմիք
Topukda olan büyük kemik [aşık
kemiği, talus]

[s. 262]

Քեպառ Kebed [Kebed]

Գարա ճիյեր Karaciyer

Քեսաֆէթ Kesafet

Գալընըրգ Kalınlık

[Քէսէր ըրպաթըր Kесе rıbatı

Ligamentum capsulare]

Քերմէթ Kermet [Kerme]²⁸⁵

Տիգ գափաղը Diz kapağı [patella]

Քէֆի եէտ Kef[-]i yed [Keff]

Ավուճ, էլ այասը Avuc, el ayası

Քէֆի գասէն Kef[-]i kadem

Թապան Taban (ayak)

[Քէյմուս Keymus

Kimus, chymus]²⁸⁶

[Քէյլուս Keylus

Kilus, chylus]²⁸⁷

Ֆահզ Fahz [Fahiz]

Գուս Bud [uyluk, femur]

[Ֆազար Fakar [fıkra]

omur, vertebra]²⁸⁸

Ֆէմմ Femm

Աղգ Ağ(ı)z²⁸⁹

Ֆեզգի ալա Fekk[-]i ala

Իւթաթերի չէնէ Üstdeki çene

Ֆեզգի էսֆէլ Fekk[-]i esfel

Ալթաթերի չէնէ Altdaki çene

Lügat-ı Tib, 80. Elyazısıyla eklenen: **մուվելիսի կուհերչիլէ** muvelid[-]i güherçile (*sic*) terimi de aynı derecede ilginçtir.

284 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 24 "...kalınlığı bir onaltıncı parmak kadardır" ("...not more than the sixteenth of an inch in thickness", *A Treatise*, 46, 1/16 inç: 0,397 mm; "rub parmak" ("one forth of an inch"); *A Treatise*, 179, 1/4 inç = 6,350 mm. Ayrıca, **Թերպիի փարմազ** Terbi[-]i parmak : inç kare = 6,45 cm². *İngiliz ve Metrik Ölçü Sistemlerinin Birbirlerine Tahvili* (Ankara : Erkanı Umumiye Basımevi, 1958), 20-21.

285 Elyazıyla ek : **քրաֆա** rıdfa. "Kerme uyluk başı kemiğinin ucunda oynayan değirmi kemikdir." Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi, *Lehçetü'l-lügat*, yay. haz. H. Ahmet Kırkkılıç (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1999), 408.

286 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 71. "[Yeyecek (*sic*)] midenin suyu ile karışarak kaymak gibi kalın bir nesne olur ki, ona *keymus* tabir olunur."

287 "...biri beyaz bir seyyale, ki ona *keylus* [chylus] denilir ve ol bir lüzumsuz kısma dahi *kesif* [residuum] tabir olunur." *İlm-i Teşrih*, 71.

288 Dizine eklenmiştir, *İlm-i Teşrih*, 15.

289 **Միտենի ֆէմմի էսֆելի** Midenin femm[-]i esfeli, pylorus. *İlm-i Teşrih*, 67, şekil 33. Elyazısıyla ek : **ֆելիեի պելապիլէ** Fevh[-]i bevabiye.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Aciduman, Ahmet ve Berna Arda. “Anatominin Görsel Boyutu Üzerine Tarihsel Bir Örnek.” *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* (Ankara) 53 (2010): 66-75.
- ԱՀՏ Ը ՃԵՏԻՏ ԵԱՆԻ ԻՆՃԻԼ Ի ՇԵՐԻՖ ԼԻՍԱՆԸ ԱՍԼԻ Ի ԵՈՒՆԱՆԻՏԵՆ ՊԻՌ ԹԵՐՃԻԻՄԷ
[*Ahd[-]ı Cedit ya'ni İncil[-]i Şerif: Lisan[-]ı Asli[-]i Yunaniden bit[-]Tercüme..* İstanbul: A. H. Boyacıyan Matbaası, 1875.
- Aksoy, Ömer Asım. *Gaziantep Ağzı I, Gramer (Fonetik, Morfoloji, Sintaks) Başka Diller ve Ağızlarla İlgiler, Halk Ağzından Parçalar*. İstanbul: Türk Dil Kurumu, 1945.
- Aksoy, Ömer Asım. *Gaziantep Ağzı III, Sözlük ve Kullanılmayan Kelimeler*. İstanbul: Türk Dil Kurumu, 1946.
- Aziz, Kırımı. *Kimya-yı Tıbbi, Cild-i evvel*. Deraliye [İstanbul]: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, [H.] 1285 [1868].
- Baytop, Turhan. *Türk Eczacılık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985.
- Bozacıyan, Hagopos V. ՀԱՄԱՌՈՏ ԲԱՌԱՐԱՆ ՏԱԾԿԵՐԷՆ - ՀԱՅԵՐԷՆ [Hamarot Bararan Taçkeren - Hayeren / Muhtasar Türkçe - Ermenice Lügat]. Viyana: Mihitryan Matbaası, 1858.
- Catalogue of the Library of the American Oriental Society*. Hazırlayan Elizabeth Strout. New Haven, CT: Yale University Library, 1930.
- [Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye]. *Dictionnaire des Sciences Médicales Françaises - Turc / Lügat-ı Tıbbiye*. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, [H.] 1290 [1873].
- [Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye]. *Lügat-ı Tib, Fransızca'dan Türkçe'ye*. İstanbul, [R.]1316 [1900].
- Cutter, Calvin. *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies, and Families*, with one hundred and fifty engravings, revised stereotype edition. New York: Clark & Maynard, 1852.
- Cutter, Calvin. *First Book on Anatomy, Physiology, and Hygiene for Grammar Schools and Families*, with eighty-three engravings, revised stereotype edition. New York: Clark, Austin and Smith, 1858.
- Cutter, Calvin. *New Analytic Anatomy, Physiology and Hygiene, Human and Comparative for Colleges, Academies and Families*. Philadelphia: J.B. Lippincot & Co., 1870.
- [Cutter, Calvin.] ԻԼՄԻ ԹԵՇՐԻՀ ՎԷ ՊԱՀՄԻ ՀԱՅԱԹԸ ՊԵՏԷՆԻՅԷ ԻԼԷ ՍԱՀՀԱԹ ՈՒ ԱՖԻՅԷԹ ՉՎՎԱԻՏԻ [Ilm[-]i Teşrih ve Bahs[-]i Hayat[-]ı Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi. [Çeviren Myra Allen Proctor, editör Andrew Tully Pratt]. İstanbul [İstanbul]: Matbaa-i Aramyan, 1868.
- [Cutter, Calvin.] Начална книга за анатомия и физиология, с 95 фигури. (Превод от английски, Д - рь Кътеръ) От книжарницата на Хр. данова и др [Naçıyalna Kniga za Anatomiya i Fiziologiya, s 95 figuri,

- prevod ot Angliksiy, Dr. Kutteru. Çeviren Theodore L. Byington]. Plovdiv [Filibe]: ot knizharnitsata na Khr. Danova i Dr.), 1867; [2. bs.] 1872.
- [Cutter, Calvin.] كلفن كتر, كتاب مبادئ التشريح والفيسيولوجيا والهجيين لاجل اولاد المدارس [Kelvin Kutir, Kitāb Mabādī' al-Tashrīh wa al-Fīsiyūlūciyā wa al-Hīciyin li-acl Awlād al-Madāris. Çeviren George E. Post. Beirut: al-Matba'a al-Amirkaniya, 1870; [2. bs.] 1889.
- [Cutter, Calvin.] ՏԱՐԵՐԸ ԱՆԴԱՍԱԶՆՆՈՒԹԵԱՆ, ԲՆԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԵԱՆ: ԸՆՏԱՆԵԱՑ ՈՒ ԴՊՐՈՑԱՑ ՀԱՍԱՐ, Կոնստանդնուպոլիս, ի Տպարանի Ա. ՀԱԿՈՐ ՊՕՅԱԾԵԱՆ, [Darerk Antamazınnutyān, Pınakhosutyān yev Aroğçabahutyān: Indanyats u Tibrotsats Hamar. Konsdantnubolis [İstanbul]: i dbarani A. Hagop Boyacıyan] 1874; [2. bs.] 1885.
- Cankara, Murat. "Armeno-Turkish Writing and the Question of Hybridity." *An Armenian Mediterranean: Words and Worlds in Motion*. Hazırlayanlar Kathryn Babayan ve Michael Pfifer içinde, 173-1919. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2018.
- Çoban Döşkaya, Füsün. "Amerikalı Kadın Misyoner Myra A. Proctor'un Aintab (Antep) Faaliyetleri." *Tarihten Günümüze Ayıntab - Gaziantep (Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu [Gaziantep, 25-27 Aralık 2017] Milli Mücadele Döneminde Gaziantep Bildiri Metinleri Kitabı)*. Editörler Ahmet Gündüz, Murat Çelikdemir, Selim Osrak ve Murat Dağ içinde, 355-385. Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 2018.
- "Dr. Wellisch gestorben. Ein Vertrauensmann Herzls." *Wiener Morgenzeitung*, Nr. 2765, 7 November 1926.
- Firakî Abdurrahman Çelebi. *Hikayat-ı Kırk Su'al. Quarante Questions adressées par les Docteurs juifs au Prophète Mahomet, le Texte turc avec un Glossaire turc-français*, publié par Julius Theodor Zenker. Vienne: Imprimerie de la Cour impériale royale et d'État, 1851.
- Guyton, Arthur C. *Textbook of Medical Physiology*. [1. bs.]. Philadelphia: W.B. Saunders, 1956.
- Guyton, Arthur C. *Fizyoloji*. Hazırlayan Aykut Kazancıgil, çevirenler Edip Aktin, Muammer Bige, Kemalettin Büyüköztürk, Sevim Devrim, Nihat Dorken, Kemal Önen, Faruk Yenel, Gürcan Ünal, [1. bs.]. Ankara: Güven Kitabevi, 1977.
- Günergün, Feza. "Öndokuzuncu Yüzyıl Türkiye'sinde Kimyada Adlandırma." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, (2003): 1-34.
- Güven, Meriç. "Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme." *Türklük Bilimi Araştırmaları* (Ankara) 26 (Güz 2009): 109-141.
- Hacı Paşa (Celalüddin Hızır). *Müntahab-ı Şifa, Giriş-Metin-Sözlük*, [2. bs.]. Hazırlayan Zafer Önler. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019.
- [Hagopyan, Hovsep ve Andon Hagopyan]. Յսկրքեան, Յոլսէի եւ Անոնն. ՏԱՐԵՐԸ ՄԱՐԴԱԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ [Darerk Martagazmutyūn]. Կ.Պոլիս, ի տպարանութն Յ. Գալսֆեան [İstanbul: H. Kavafyan], 1890.
- Harita-i Vücut-ı Beşer*. Hazırlayan Doktor Veliş [S.N. Wellisch]. İstanbul: Bübereciyan Kitabhanesi, 1327/1911.
- Herrick, F. George. *An Intense Life: A Sketch of the Life and Work of Rev. Andrew T. Pratt, M.D., Missionary of the A.B.C.F.M. in Turkey, 1852-1872*. Chicago: Fleming H. Revell, 1890.
- Hetzer, Armin. *Daçkerēn-Texte: eine Chrestomathie aus Armenierdrucken des 19. Jahrhunderts in türkischer Sprache*. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1987.

- Hezarfen Hüseyin Efendi. *Lisânü'l-Etibbâ/ Tabiplerin Dili. Giriş-Çeviriyazı-Söz Varlığı-Madde Başları Dizini*. Hazırlayan Fatih Kaya. İstanbul: Hiperyayın, 2018.
- İngiliz ve Metrik Ölçü Sistemlerinin Birbirlerine Tahvil. Ankara: Erkanı Umumiye Basımevi, 1958.
- [İstanbul Üniversitesi] Tıp Fakültesi Terim Komitesi. *İnsan Anatomisini İlgilendiren Ana Terimler*. İstanbul: Kader Basımevi, 1943.
- Johnson, Brian. *Şifhane 'The House of Healing': A Brief Account of Gaziantep's American Hospital and Associated Historical Institutions*. İstanbul: SEV Yayınları, 2008.
- Johnson, Brian. *Şifhane: Gaziantep'in Amerikan Hastanesi ve Bağlı Tarihi Kurumların Kısa Tarihiçesi*. Çeviren Handan Cingi. İstanbul: SEV Yayınları, 2008.
- Journal of the American Oriental Society* (New Haven, CT) 10 (1880): clxxxvii.
- Kemal Cenap [Berksoy]. *İnsan Teşrih Modeli: Erkek*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1934.
- Kiram, Zeki Haşmet. *Kamus-ı Teşrih, Latince - Türkçe/Vocabularium Anatomiae Latine - Turcice*. Berlin: Morgen- u. Abendland-Verlag/Şark ve Garb Kütüphanesi, 1923.
- Kocabaşoğlu, Uygur. "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı." *Murat Sarıca Armağanı*. Hazırlayanlar Aydın Aybay ve Rona Aybay içinde, 267-285. İstanbul: Aybay Yayınları, 1988.
- Kural, Mahmut Şemsi. *Komparatif Anatomi Terimleri (Nomina Anatomica Comparativa), c. I, İskelet Sistemi*. Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, 1937; [2. bs.]. Ankara: Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, 1951.
- Kurt, Berker. "Yazıtlardan Günümüze Organ Adları ve Bunların Türkiye Türkçesi Ağızlarına Yansımaları." *Dede Korkut* (Samsun) 6 (Nisan 2017): 48-61.
- Mehmed Esad Efendi, Şeyhülislam. *Lehçetü'l-lügat*. Hazırlayan H. Ahmet Kırkkılıç. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, c.II. Hazırlayan Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz ve A. Hamdi Furat. İstanbul: IRCICA, 2000.
- Önler, Zafer. *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.
- Öztek, Zafer. *Halk Dilinde Sağlık Deyişleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.
- Pratt, Andrew T. "On the Armeno-Turkish Alphabet." *Journal of the American Oriental Society* 8 (1866): 374-376.
- Redhouse, James W. *Müntahabat-ı Lügat-ı Osmaniye [1852/53]*. Hazırlayanlar Recep Toparlı, Betül Eyövge Yılmaz, Yaşar Yılmaz. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
- Redhouse, James W. *A Turkish and English Lexicon*. [1890,] new impression. Beirut: Librarie du Liban, 1974.
- Rottenberg, Daniel. *Un Manuscrit de 1891 Comme Exemple de la Terminologie Médicale Ottomane à la Fin du XIXe siècle*. İstanbul: Les Éditions Isis, 2016.
- Sa'di, Lutfi M. and George Sarton. "The Life and Works of George Edward Post (1838-1909)." *Isis* 28 (May 1938): 385-417.
- Seventy-Second Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Portland, Maine, October, 3-6, 1882*. Boston: Riverside Press, Cambridge, 1882.
- Sixtieth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Brooklyn, New York, October 4-7, 1870*. Boston: Riverside Press Cambridge, 1870.

- Stambolski (Stanbulski), Hristo Tanyev. *Lügat-ı Teşrih / Lügat-ı Teşrihiye: Türkiye ve Franseviye, Miftah-ı Teşrih*. Dersaadet [İstanbul]: Mekteb-i Tibbiye-i Şahane Matbaası, [H.]1290 [1873].
- Stepanyan, Hasmik A. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005.
- "Syrian Mission." *The Reformed Presbyterian and Covenanter* 9, 3 (March, 1871): 88-89.
- Taşkın, Faruk. "Amerikan Board'un Protestanlaştırma Projesi: Antep Amerikan Kız Okulu (1859-1917)." *History Studies* (Samsun) 12 (Haziran 2020): 877-896.
- Teotig [Teotoros Lapçinçyan]. *Baskı ve Harf : Ermeni Matbaacılık Tarihi*. Çevirenler Sirvart Malhasyan ve Arlet İncidüzen. İstanbul: Bizzamanlar Yayıncılık, 2012.
- "The Cholera and its Treatment by a Missionary Physician." *The Missionary Herald of the American Board* 62 (March 1866): 65-67.
- Tuğlacı, Pars [Parseğ Tuğlacıyan]. *Tarih Boyunca Batı Ermenileri, C. II, 1851-1890*. İstanbul: Pars Yayın ve Ticaret Ltd.Şti., 2004.
- Warren, David M. *An Elementary Treatise on Physical Geography, to which is added A Brief Description of the Physical Phenomena of the United States*. Revised by. A.[Adolph] von Steinwehr. Philadelphia: Cowerthwait & Co., 1873.
- [Warren, David M.] ՃՕՂՐԱՖԻԱԻ ԹԱՊԻԻ ԻԼՄԻՆԷ ԷՍԱՍԻ ՍՈՒԽԹԱՍԱՐ, Կ.Պոլիս, սս. Ա. Պոլսական, [Coğrafia[-]i Tabii İlmine Esas[-]ı Muhtasar. (Çeviren Myra Allen Proctor)]. K.Bolis [İstanbul]: db. A.[Agob] Boyacıyan], 1883.
- [Warren, David M.] *Coğrafya-yı Tabii İlmine Esas-ı Muhtasar*. [Çeviren Myra Allen Proctor]. İstanbul: Boyacıyan Agob Matbaası, 1884; [2. bs.] 1908.
- West, Maria A. *The Romance of Missions: or, Inside Views of Life and Labor, in the Land of Ararat*. New York: Anson D. F. Randolph & Co., 1875.
- Woman's Who's Who of America, A Biographical Dictionary of Contemporary Women of the United States and Canada, 1914-1915*. Edited by John William Leonard. New York: The American Commonwealth Company, 1914.
- Zeren, Zeki. *Latince-Türkçe-Osmanlıca Anatomi Sözlüğü ve Türk Anatomi Terimleri*. İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi, 1946 ; [2. bs.] İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1959.

Tezler / Dissertations

- Kandemir, Ayla. "Ermeni Harfli 'İnciler' İsimli Türkçe Dua Kitabının Türk Latin Alfabesine Aktarımı ve Ses Bilgisi." Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, 2016.
- Kennedy, Judd W. "American Missionaries in Turkey and Northern Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo Colleges, 1874-1967." B.A. Thesis, Williamsburg, VA: College of William and Mary, 2008.
- Shepard, Herbert E. "Calvin Cutter: Zealot on the Path of Justice and Reform, 1807-1872." M.A. Thesis, Boston: Boston College, 1982.
- Tufar, Nicolai. "Türk Dilinde Meronimi: Organ Adları." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.

Elektronik kaynaklar / Electronic Sources

- ‘ԱՀՏ Ը ՃԷՏԻՏ ԵԱ՛ՆԻ ԻՆՇԻԼ Ի ՇԷՐԻՖ ԼԻՍԱՆԸ ԱՍԼԻ Ի ԵՈՒՆԱՆԻՏԷՆ ՊԻՌ ԹԷՐՃԻԲՄԷ
[*Ahd[-]ı Cedit ya'ni İncil[-]i Şerif: Lisan[-]ı Asli[-]i Yunaniden bit[-]Tercüme*]. İstanbul: A. H. Boyacıyan Matbaası, 1875. Erişim 10 Mart 2022. http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/aht_inchili_sherif_1875.pdf
- “Andrew T. Pratt.” Harvard University Houghton Library. Erişim 2 Ocak 2022. <https://iif.harvard.edu/manifests/view/ids:7303715>
- “Andrew T. Pratt.” Daguerreotyp c. 1852. Yale Collection: Yale Divinity School Library, New Haven, CT, ABD / Original Repository: Andover Newton Theological School Local Record Number: abcfm_dagtype_047 / OID: 16398236 /PID: digcoll:4195090. Erişim 15 Ocak 2022. <https://findit.library.yale.edu/catalog/digcoll:4195090>
- “Coğrafya-yi tabî'î 'ilmine esâs-i muhtaşar, Image 1.” Library of Congress. Erişim 10 Mart 2022. <https://www.loc.gov/resource/amedhamid2.0004206/?sp=1&r=0.177,0.578,0.665,0.273,0>
- “Coğrafya-yi tabî'î 'ilmine esâs-i muhtaşar, Image 3.” Library of Congress. Erişim 2 Mart 2022. <https://www.loc.gov/resource/amedhamid2.0004206/?sp=3>
- Cutter, Calvin. *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies, and Families* by Calvin Cutter, M.D., with one hundred and fifty engravings. Revised stereotype edition. New York: Clark & Maynard, 1852. Erişim 2 Mart 2022. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044097029516&view=1up&seq=13&skin=2021>
- Cutter, Calvin. *A Treatise of Anatomy, Physiology, and Hygiene Designed for Colleges, Academies, and Families* by Calvin Cutter, M.D., with one hundred and fifty engravings. Revised stereotype edition. New York: Clark, Austin and Smith, 1858. Erişim 23 Ocak 2022. https://www.gutenberg.org/files/30541/30541-h/30541-h.htm#TC_1
- Cutter, Calvin. *First Book on Anatomy, Physiology, and Hygiene for Grammar Schools and Families*, with eighty-three engravings by Calvin Cutter, M.D. Revised stereotype edition. New York: Clark, Austin and Smith, 1858. Erişim 23 Ocak 2022. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044097028765&view=1up&seq=9&skin=2021>
- [Բելվին Գըրթըրըր Kelvin Kıtırr (Calvin Cutter)], ԻԼՄԻ ԹԷՇՐԻԻՎ ՎԷ ՊԱՀՄԻ ՀԱՅԱԹԸ ՊԷՏԷՆԻՅԷ ԻԼԷ ՍԱՀՀԱԹ ՈՒ ԱՖԻՅԷԹ ԳԱՎԱԻՏԻ [*İlm[-]i Teşrih ve Bahs[-]i Hayat[-]i Bedeniye ile Sahhat u Afiyet Kavaidi*] Իրաւանյոյ: Մաթապատի Արաւնեսի, 1868 (İstanbul: Matbaa-i Aramyan, 1868). Erişim 2 Ocak 2022. http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/ilmi_teshrih_1868.pdf
- [Բելվին Գըրթըրըր Kelvin Kıtırr (Calvin Cutter)], ՏԱՐԵՐՔ ԱՆԴԱՍԱԶՆՆՈՒԹԵԱՆ, ԲՆԱԽՈՍՍՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀՈՒԹԵԱՆ: ԸՆՏԱՆԵԱՅ ՈՒ ԳՊՐՈՑԱՅ ՀԱՄԱՐ. Կոնստանդնուպոլիս, ի սպարաւնի Ա. Հակոբ Պոյաճեսի, [Darek Antamazınnutyān, Pınakhosutyān yev Aroğçabahutyān: İndanyats u Tibrotsats Hamar. Konsdantnubolis [İstanbul]: i dbarani A. Hagop Boyacıyan 1874. Erişim 10 Mart 2022. http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/tarerq_aroxj1874.pdf
- Dobbins, Bobby. “Chasing a Turk! [I].” Erişim 10 Mart 2022. <http://bobbydobbybloggy.blogspot.com/2010/10/chasing-turk.html>
- Herrick, G. F. “Memorial Records for Andrew T. Pratt.” American Research Institute in Turkey (ARIT), İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item # 17379. Erişim 2 Mart 2022. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/17379>
- “Myra A. Proctor.” Daguerreotyp c. 1858. Yale Collection: Yale Divinity School Library, New Haven, CT,

ABD / Original Repository: Andover Newton Theological School Local Record Number: abcfm_dagtype_048 / OID: 16398237 / PID: digcoll:4195085. Erişim 15 Ocak 2022. <https://findit.library.yale.edu/catalog/digcoll:4195085>

"Personnel Records for Myra A. Proctor." American Research Institute in Turkey (ARIT), Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item # 15452. Erişim 2 Mart 2022. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/8/id/15452>

"Proctor, Myra Allen." *Woman's Who's Who of America, A Biographical Dictionary of Contemporary Women of the United States and Canada, 1914-1915*. Edited by John William Leonard. 663-664. New York: The American Commonwealth Company, 1914. Erişim 3 Ocak 2022. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89080103955&view=1up&seq=649&skin=2021>

Salih Zeki'nin Makaleleri: Bir Bibliyografya Denemesi

Articles by Salih Zeki: A Preliminary Bibliographic Study

Alper Atasoy¹

¹Istanbul, Türkiye

ORCID: A. A. 0000-0001-8807-057X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Alper Atasoy,
İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: allper.atasoy@gmail.com

Başvuru/Submitted: 30.09.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
18.01.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
26.04.2022

Kabul/Accepted: 28.04.2022

Online yayin/Published online: 05.07.2022

Atıf/Citation: Atasoy, Alper. "Salih Zeki'nin Makaleleri: Bir Bibliyografya Denemesi." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 335-394.
<https://doi.org/10.26650/oba.1002567>

Öz

Bu çalışmada, 2018 yılında başladığımız ve 2021 yılında tamamladığımız bir araştırmaya dayanarak bilim tarihçisi, entelektüel ve eğitimci Salih Zeki Bey'in (1864-1921) makaleler bibliyografyası sunulmaktadır. Bu amaçla, öncelikle Salih Zeki'nin eserlerini tanıtan ve değerlendiren yayınlar incelenmiştir. Ardından Salih Zeki'nin makaleleri yıllara, konularına ve yayın yerlerine göre sınıflandırılmış ve Salih Zeki'nin yaklaşık 30 yıllık yazın hayatı üç döneme ayrılmıştır. 1889-1896 yılları arasındaki birinci dönemde yazılarının ağırlıklı olarak matematik ve astronomi tarihiyle ilgili olduğu görülmektedir. 1896-1908 yılları arasındaki ikinci dönemde, Salih Zeki, Rasathane-i Âmire müdürlüğü görevine paralel olarak daha çok jeoloji, meteoroloji, astronomi ve fizik ile ilgili bilimsel konularda yazmıştır. 1908 yılından ölümüne kadarki üçüncü dönemde eğitim, mantık ve felsefe gibi entelektüel konularla birlikte resmî saat, takvim ve istatistik daireleri gibi idari konularda yazdığı tespit edilmiştir. Birbirinden böylesine farklı konuları kapsayan uzun yazın hayatı, Salih Zeki'nin yetkin bir bilim tarihçisi olduğu kadar, döneminin en etkili entelektüellerinden biri olduğunu göstermektedir.

Anahtar sözcükler: Salih Zeki, Bibliyografya, Bilim tarihi, Matematik tarihi, Osmanlı bilimi, İslam matematik tarihi

ABSTRACT

In this study, the bibliography of articles by the Turkish historian of science and educator Salih Zeki (1864–1921) was examined as part of a research project that took place between 2018 and 2021. First, we reviewed the literature that introduced and evaluated the works of Salih Zeki. Next, we classified Salih Zeki's articles by chronological order, topic, and periodical title. Salih Zeki's 30 years of contribution to the literary field were further divided into three periods as a result of this classification. The first period (1889–1896) focused on the history of mathematics and astronomy. In the second period (1896–1908), he wrote mostly on scientific subjects related to geology, meteorology, astronomy, and physics, while serving as the director of the Ottoman Imperial Observatory. In the third period (1908–1921), he wrote on both arts and humanities subjects (e.g., education, logic, and philosophy), as well as administrative issues (e.g., the regulation of official time and calendar

for statistical offices). Together, these three periods of literary contribution across a variety of subjects suggest that Salih Zeki, while being a competent historian of science, was evidently one of the most influential intellectuals of his time.

Keywords: Salih Zeki, Bibliography Study, History of science, History of mathematics, Ottoman science, History of mathematics in Islam

Giriş

Salih Zeki (1864-1921), gerek Osmanlı Devleti'nin son döneminin en önemli entelektüel kişiliklerinden biri olması gerek "ilk Türk bilim tarihçisi" olması açısından bilim ve düşünce tarihimizde özel bir yerde durmaktadır. Bilim tarihçiliğinin henüz akademik hüviyet kazanmadığı bir dönemde birincil kaynaklara dayalı, Avrupa kökenli ikincil kaynaklarla mukayese edilmiş, kimi zaman bu kaynakların iddialarına cevaplar veren çalışmaları hem günümüz için kaynak değerini korumakta hem de Türk bilim tarihçiliğini günümüzden yaklaşık yüz sene öncesine kadar götürerek alana bir saygınlık kazandırmaktadır. Bu sebeple hakkında birçok çalışma yapılmıştır ve hayat hikayesi genel anlamda iyi bilinmektedir.¹ Yine de bu çalışmaların Salih Zeki'nin tam bir entelektüel portresini ortaya koymak için yeterli olduğu söylenemez. Şeref Etker, Salih Zeki'nin yayımlanmış biyografilerinin, kronolojiler ile ansiklopedik bilgilerden ileriye götürülemediği ve tek boyutlu kalmış çalışmalar olduğuna işaret etmiştir. Etker bu bağlamda, özellikle Salih Zeki ile doğrudan muhatap olan Halide Edip Adıvar (1884-1964), Adnan Adıvar (1882-1955), Mehmet İzzet (1869-?) ve sonraki kuşaktan onun etkili olduğu entelektüel çevreye yakın olabilecek İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978), Hasan Âli Yücel (1897-1961), Ahmet Hamit Dilgan (1901-1976), Süheyl Ünver (1898-1986) ve Aydın Sayılı (1913-1993) gibi isimlerin neden bir biyografi ortaya koymadıklarını veya koyamadıklarını haklı olarak sorgulamaktadır.² Diğer yandan hayatının çeşitli yönlerinin, 2004 yılında doğumunun 140. yılı münasebetiyle düzenlenen sempozyum çerçevesinde nispeten ayrıntılı çalışıldığı söylenebilir.³ Sevtap Kadioğlu, Salih

- 1 Salih Zeki'nin hayatı hakkında genel kaynaklar için bkz. Bursalı Mehmed Tahir, "Salih Zeki Bey," *Osmanlı Müellifleri*, c. 3, ed. Yekta Saraç (Ankara: TÜBA, 2016) içinde, 1271-73; Sevtap Kadioğlu, "Salih Zeki, Müderris (1864-1921)," *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900-1946)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1998) içinde, 289-92; Celal Saraç, *Salih Zeki Bey: Hayatı ve Eserleri*, ed. Yeşim Işıl Ülman (İstanbul: Kızılelma Yayınları, 2001); Remzi Demir ve İnan Kalaycıoğulları, "Büyük Bir Matematik Tarihçisi ve Felsefecisi: Salih Zeki Bey (1864-1921)," *Kutadgubilig* sayı 6 (2004): 195-211; Salim Aydı, "Salih Zeki," *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. 2, 2. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 496-97; Yavuz Unat, "Sâlih Zeki," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 36 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 43-5; Remzi Demir, "Salih Zeki Bey (1864-1921): Hayatı-Eserleri ve Türk Bilim Hayatındaki Yeri," *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji (Makaleler)*, ed. Yavuz Unat (Ankara: Nobel Yayınları, 2010) içinde, 401-15; Hüseyin Gazi Topdemir, "Salih Zeki," *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ed. Thomas Hockey vd. (New York: Springer, 2014) içinde, 1007-8; Hasan Umut, "Salih Zeki," *İslam Düşünce Atlası*, c.3, ed. İbrahim Halil Üçer (Konya: İLEM & Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 1230-31; Büşra Altun ve Beytullah Kaya, "Bir Osmanlı Bilim Tarihçisi: Salih Zeki," *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 8, 17 (2020): 25-44. Salih Zeki'nin Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Sicill-i Ahval Defterindeki sicilinin çeviriyazısı için bkz. Feza Günergun, "Âsâr-ı Bâkiye ve Salih Zeki Üzerine Ek Bilgiler," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 190-91.
- 2 Şeref Etker, "Salih Zeki Bey-Üç Boyutlu Bir Biyografi İçin," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 137-54.
- 3 Bahsedilen sempozyum, Ali Kuşçu'nun ölümünün 530. ve Salih Zeki'nin doğumunun 140. yılı dolayısıyla, Sevinç-Erdal İnönü Vakfı'nın desteğiyle İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü tarafından düzenlenmiştir. Etkinlik bildirileri daha sonra 2005 yılında *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*'nin "Salih Zeki Özel Sayısı"nda (c. 7, sayı 1) yayımlanmıştır. Sempozyum hakkında bir tanıtım yazısı için bkz. Sevtap Kadioğlu, "Ali Kuşçu ve Salih Zeki Sempozyumu, İstanbul, 20-21 Aralık 2004," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 193-95.

Zeki'nin gençlik yıllarını, eğitim ve çalışma hayatını, ikinci eşi Halide Edip ve dostu Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa (1832-1901) gibi önemli kişilerle ilişkilerini, Rasathâne-i Âmire ve Dârülfünûn gibi önemli kurumlardaki çevresini, ölümünden sonraki etkilerini, özetle yakın çevresini çok boyutlu olarak incelemiştir.⁴ Feza Günergün, Salih Zeki'nin astronomi ve takvim konusundaki yayınlarını, Rasathâne-i Âmire müdürlüğüne tayinini, bu dönemdeki bazı sismolojik ve meteorolojik ölçüm ve gözlem çabalarını konu edinmiştir.⁵ Emre Dölen ise Salih Zeki'nin entelektüel hayatını, 1882-1908 ve 1908-1921 yılları arasında iki dönemde incelemiş ve ağırlıklı olarak 1908'den sonraki Dârülfünûn dönemini ele almıştır.⁶

Salih Zeki'nin Çalışmaları ve Eserleri Üzerine Yapılan Araştırmalar

Salih Zeki'nin kapsamlı bir biyografisi henüz yazılmamış olsa da özellikle son yirmi yılda onun entelektüel ilgi alanları üzerine birçok çalışma yapıldığı söylenebilir. Özellikle mantık ve bilim/matematik felsefesi üzerine Dârülfünûn'da verdiği konferanslar ve bu konferanslardan oluşan *Mizân-ı Tefekkür* (Düşüncenin Ölçüsü)⁷ ve *Dârülfünûn Konferansları*⁸ isimli eserleri birçok lisansüstü tezine ve makaleye konu olmuştur. İsmail Kız, 1992 yılında yaptığı yüksek lisans tezinde *Mizân-ı Tefekkür*'ü inceleyerek onun klasik mantık ile ilgili eleştirilerini ve cebirsel mantık hakkındaki görüşlerini ele almıştır.⁹ Adnan Ömerustaoğlu, 1995 tarihli yüksek lisans tezinde daha teknik bir araştırmaya girşerek *Mizân-ı Tefekkür* üzerinden onun cebirsel mantık ve matematik önermeleri arasında kurduğu ilişkiyi incelemiştir.¹⁰ Meltem Akbaş (Kocaman), Salih Zeki'nin Dârülfünûn'da verdiği "Zamân" başlıklı konferansın yazma metnini inceleyerek çeviriyazısını sunmuş,¹¹ İnanç Demirtaş ise, Salih Zeki'nin yine Dârülfünûn'da verdiği ve Lobachevsky'nin Öklid-dışı geometrisini konu alan iki konferansının metinlerini incelemiştir.¹² Hacer Köten, 2009

4 Sevtap Kadioğlu, "Salih Zeki ve Çevresi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 155-68.

5 Feza Günergün, "Salih Zeki ve Astronomi: Rasathâne-i Amire Müdürlüğü'nden 1914 Tam Güneş Tutulmasına," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 97-122. Salih Zeki'nin Rasathâne-i Amire çalışmalarından bahseden iki yeni yayın için bkz. Kübra Fettahoğlu, *Rasathâne-i Amire (1868-1922)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 33-40; Mustafa Aktar, *Rasathâne ile Bilimde Yüz Elli Yıl* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022), 104-16.

6 Emre Dölen, "Salih Zeki ve Darülfünun," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 123-35.

7 Salih Zeki, *Mizân-ı Tefekkür* (İstanbul: Kanaat Matbaası, 1332). Eser, Salih Zeki'nin Dârülfünûn-i Osmânî Riyâziyyât (Matematik) Şubesinde 1908-1909 (R. 1324) döneminde verdiği konferansların bir özeti; bkz. *Mizân-ı Tefekkür*, 3 (Mukaddime).

8 Salih Zeki, *Dârülfünûn Konferansları*, 2 c. (İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1331). Her iki cildin ilk yarısı matbu ve ikinci yarısı el yazması halinde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde TY 906 ve TY 907 numaraları altında kayıtlıdır. Bkz. Salih Zeki, "Dârülfünûn Konferansları (1330-1331)" 1331, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 906; aynı yazar, "Dârülfünûn Konferansları (1331-1332)" 1331, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 907. Birinci cilt 1915 (1330-1331) ve ikinci cilt 1916 (1331-1332) yıllarında verilen konferansların metinlerinden oluşmaktadır.

9 İsmail Kız, "Salih Zeki'nin Mantık Anlayışı" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1992).

10 Adnan Ömerustaoğlu, "Salih Zeki'de Mantık-Matematik İlişkisi" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995); ayrıca bkz. aynı yazar, "Salih Zeki Bey'in Mantık Görüşü," *Akademik Araştırmalar* 1, 1 (1996): 111-18.

11 Meltem Akbaş, "Salih Zeki ve 'Zaman' Başlıklı Konferansı," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 79-96.

12 İnanç Demirtaş, "Salih Zeki'nin Lobachevski Geometrisini Tanıtan İki Konferansı," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 67-78.

yılında yaptığı yüksek lisans tezinde Salih Zeki'nin integral, sonsuz küçükler ve episikloid kavramları üzerine ortaya koyduğu düşünceleri matematiksel olarak analiz etmiştir.¹³ Dilek Kadioğlu, 2013 tarihli yüksek lisans tezinde *Dârülfünûn Konferansları*'ni inceleyerek burada yer alan metinler üzerinden Salih Zeki'nin Öklid-dışı geometrilerin keşfi konusuna nasıl yaklaştığı meselesini tartışmış,¹⁴ Samet Bağçe ise söz konusu konferanslarda ağırlıklı olarak ele alınan Öklid-dışı geometri konusunda Salih Zeki'nin kullanmış olabileceği kaynakları araştırmıştır.¹⁵ Yine *Dârülfünûn Konferansları*'ni kaynak olarak kullanan Müjdat Takıcak, konferansta konu edilen Öklid-dışı geometriler bağlamında 19. yüzyıl matematik felsefesine ilişkin tartışmaların Salih Zeki üzerinden Türkiye'ye girişini incelemiştir.¹⁶ Takıcak ayrıca, Salih Zeki üzerine yapılan tek doktora tezinde onun mantık, matematik ve matematik eğitimi konularındaki görüşlerini yine yukarıda bahsedilen eserlerine ve ders kitaplarına dayanarak ele almıştır.¹⁷

Salih Zeki'nin bir yazar olarak en verimli olduğu ve onun yetkin bir eğitimci olarak öne çıkmasını sağlayan alanlardan biri, 1893-1921 yılları arasında kaleme aldığı ders kitaplarıdır.¹⁸ Aritmetik, cebir, olasılık, trigonometri, fizik ve astronomi konularında yazdığı bu kitaplar ilkokul (mekteb-i ibtidâ'î), ortaokul (mekteb-i rüşdiyye), lise (mekteb-i idâdî ve sultânî) ve üniversite (Dârülfünûn) seviyesinde okutulmuştur. Hayatının son dönemlerinde Hamzasab Haki (1867-1944) ile birlikte hazırladıkları bazı aritmetik ve geometri ders kitapları ile bazı cebir ve fizik kitapları 1928 yılına kadar basılmıştır.¹⁹ 1938-1946 yılları

- 13 Hacer Köten, "Salih Zeki'de Modern Matematik Kavramlarının Analizi" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2009); ayrıca bkz. Ömer Akın ve Hacer Köten, "Salih Zeki'de Sonsuz Küçük Kavramı," *Mantık, Matematik ve Felsefe III. Ulusal Sempozyumu: Sonsuz ve Görelilik*, yay. haz. Şafak Ural, Yücel Yüksel ve Arzu Şen (İzmir: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, 2005) içinde, 42-51.
- 14 Dilek Kadioğlu, "Salih Zeki's Darülfünun Konferansları and His Treatment of the Discovery of Non-Euclidean Geometries" (Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2013).
- 15 Samet Bağçe, "Salih Zeki's First Lecture in Dârü'l-fünûn Konferansları: Locating its Main Source," *Bilgi* 84 (2018): 159-78.
- 16 Müjdat Takıcak, "19. Yüzyıl Matematik Felsefesinin Salih Zeki Vasiyatıyla Osmanlı'ya Girişi," *Türkiye'de Bilgi Üretimi ve Bilim Politikaları Uluslararası Sempozyumu*, ed. Orhan Neçare (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2018) içinde, 707-23.
- 17 Müjdat Takıcak, "Salih Zeki'nin Matematik Felsefesi ve Matematik Eğitimi Yaklaşımı" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016); ayrıca bkz. aynı yazar, "Salih Zeki'nin ve Ali Sedad'ın Mantık Algıları," *Kutadgubilig* sayı 38 (2018): 221-27.
- 18 Salih Zeki'nin ders kitaplarının listesi için iki ana kaynak Seyfettin Özege'nin *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu* ve Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'nun editörlüğünde IRCICA'dan yayımlanan *Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü*'dür. Bkz. M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu (Yazar Adına Göre)*, c. 4, haz. Ahmet Eryüksel (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1911), 1413-18; Ekmeleddin İhsanoğlu vd. (yay. haz.), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, c. 2 (İstanbul: IRCICA, 1997), 707-9; aynı yazar vd. (yay. haz.), *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, c. 2 (İstanbul: IRCICA, 1999), 460-71; aynı yazar vd. (yay. haz.), *Osmanlı Tabii ve Tabiki Bilimler Literatürü Tarihi*, c. 1 (İstanbul: IRCICA, 2006), 638-46; aynı yazar vd. (yay. haz.), *Osmanlı Astroloji Literatürü Tarihi ve Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi Zeyli*, c. 1 (İstanbul: IRCICA, 2011), 367-68.
- 19 Söz konusu ders kitaplarının 1923 yılından sonra yapılan baskıları için bkz. Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu (Yazar Adına Göre)*, c. 4, 1415-16, 1418; İhsanoğlu vd., *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, c. 2, 466-67, 470.

arasında Millî Eğitim Bakanlığı yapan Hasan Âli Yücel (1897-1961), 19 Temmuz 1950 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde Salih Zeki hakkında yazdığı bir anma yazısında “En az iki neslin, orta öğretim esnasında fizik ve matematik bilgilerini edinmede ona borcu hakikaten büyüktür” demektedir.²⁰ Bu ifade, 1928 Harf İnkılabı'na kadar Salih Zeki'nin muhtelif kitaplarının ilk ve ortaöğretim seviyelerinde ders kitabı ihtiyacını belirli oranda karşıladığını göstermektedir. Diğer yandan, yakın dostlarından ve talebelerinden Mehmet İzzet, Salih Zeki'nin ilk ve ortaöğretim matematik kitaplarının kendi döneminde pek etkili olmadığını, onun asıl kıymetinin yüksek matematik eğitiminde ortaya çıktığını belirtmektedir:

Eserleri tetkik olunarak denilebilir ki Salih Zekinin kıymetli mesaisi ve bütün randemanları yüksek riyaziyyat tedrisatında görülmektedir. İlk ve orta mekteplere ve hatta lise sınıflarına mahsus kitapları Salih Zekinin bu kısım tedrisatta büyük rol oynamadığını gösterir. Salih Zekinin bazı hususi görüşmelerde kendisi de bu hakikati itiraf etmiştir.²¹

Bu konuyla ilgili olarak İsmail Hakkı Baltacıoğlu, “Benim Anladığım Salih Zeki” isimli yazısında Salih Zeki'nin ilkokullar (ibtidâ'iler) için yazdığı kitaplar hakkında şöyle yazmıştır:

Ve bunları az çok pedagoji kâ'idelerine göre yazmak istemiştir. Fakat dikkat edilirse görülecektir ki bu eserleri idâre eden mantık bir psikolog, bir pedagoğ mantığı olmaktan ziyâde, bir âlim-i riyâziyyeci mantığıdır.²²

Bu ifade, Salih Zeki'nin ilk ve ortaöğretim seviyelerinde yazdığı ders kitaplarında öğrencilerin seviyelerine uygun bir anlatım yöntemi kullanmadığını düşündürmektedir. Bu durumda Salih Zeki'nin yazdığı ders kitaplarının gerek kendi döneminde gerek Cumhuriyet'in ilk yıllarında hangi okullarda okutulduğu, ne sıklıkta kullanıldığı ve ne derece etkili olduğu gibi konular eğitim tarihi açısından araştırmaya muhtaç bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Bu konuda henüz kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Ancak son yıllarda belirli ders kitaplarını inceleyen ve bunların çeviriyazı veya sadeleştirilmiş hallerini yayımlayan monografik çalışmalar yapılmıştır. Ali Değirmenci, 2010 tarihli yüksek lisans tezinde Salih Zeki'nin *Hulâsa-i Hisâb-ı İhtimâlî* (Olasılık Hesabının Özeti, 1899) isimli eseri üzerinden olasılık hesabının Türkiye'ye girişini incelemiş ve eserin çevirisini vermiştir.²³ Eyüp Arabacı, 2018 tarihli yüksek lisans tezinde Salih Zeki'nin *Hisâb Dersleri* isimli kitabındaki eğitim yöntemlerini incelemiş ve modern eğitim yöntemleri ile karşılaştırmasını yapmıştır.²⁴ Müjdat Takıcağ, Salih Zeki'nin geometri ders kitaplarını inceleyerek onun matematik

20 Hasan Âli Yücel, “Salih Zeki,” *Cumhuriyet*, 19 Temmuz 1950, 2.

21 Mehmed İzzet, “Riyâzî Üstâdi Salih Zeki'nin Hayat ve Mesleki ve Hizmetleri,” *Talebe Mecmuası* 6, 54 (Nisan 1936): 16.

22 İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, “Benim Anladığım Salih Zeki,” *Riyâziyyât* 2, 8 (15 Kânûn-ı Sâni 1926): 36.

23 Ali Değirmenci, “Salih Zeki Bey'in Hülâsa-i Hisâb-ı İhtimâlî Adlı Eseri ve Olasılığın Türkiye'ye Girişi” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010).

24 Eyüp Arabacı, “Salih Zeki'nin ‘Hisab Dersleri’ Eserinde Hesaplamaya Yönelik Kullanılan Yöntem ve Tekniklerin İncelenerek Günümüz Matematik Müfredatıyla Karşılaştırılması” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018).

eğitimciliğinin modern eğitim bilimleri bakımından “yapısalcı” (constructivist) bir karakter taşıyıp taşımadığını tartışmıştır.²⁵ Bunların dışında, 2021 yılında yapılan ve Salih Zeki’nin kozmoğrafya ve akustik üzerine yazdığı ders kitaplarını inceleyen iki yeni yüksek lisans tezi ilgi çekmektedir. Bunlardan ilkinde Gül Bulut, Salih Zeki’nin *Muhtasar Kozmografya* (1917) isimli çevirisi bağlamında modern astronominin Türkiye’ye girişi konusunu incelemiş ve eserin günümüz Türkçesine çevirisini vermiştir.²⁶ İkinci çalışmada ise Ayşegül Başar, Salih Zeki’nin *Dârülfünûn için yazdığı Hikmet-i Tabî’iyye-i Umûmiyyeden Mebhâs-ı Savt* isimli ses fiziği ve müzik teorisi üzerine kitabını analiz etmiş ve eserin çeviriyazı metnini yayımlamıştır.²⁷

Salih Zeki’nin en önemli çalışmalarından biri şüphesiz *Kâmûs-ı Riyâziyyât* (Matematiksel Bilimler Ansiklopedisi)²⁸ isimli eseridir. İç kapak sayfasında eserin “Matematiksel ve astronomik bilimlerde mevcut bütün terimler ile matematikçilerin ve astronomların yaşam öyküleri ve eserlerine dair bilgileri” içerdiği belirtilmektedir. Dört cilt olarak planlanan eserin ilk cildi 1315 (1899/1900) yılında yayımlanmıştır. Tüm hakları Dârüşşafaka’ya devredilen eserin musahhihi Vidinli Tefvîk Paşa’dır. Mehmet İzzet’e göre “birinci cildi kısmen Karabet kütüphanesi kısmen de mektep tarafından bastırılmıştır”.²⁹ Burada ifade edilen “mektep” Dârüşşafaka olmakla birlikte hangi matbaada basıldığı belirtilmemiştir. Ancak birinci cildin bugün Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunan bir nüshasında kapak sayfasında “Karabet Matbaası, 1315” yazmasına rağmen iç kapakta “Mahmud Bey Matbaası, 1318” yazılı bir başka nüsha bulunmaktadır ki kastedilen baskı bu olabilir.³⁰ Bu ikinci baskının girişinde, ilkinden farklı olarak bir “ifâde-i mahsûsa” yazısı yer alır. Salih Zeki bu giriş yazısında, peyderpey yayımlanacak olan *Kâmûs-ı Riyâziyyât* ciltlerinin, bilim ve fenlerin mevcut zamandaki tasnifine uygun olarak bir bilimler ansiklopedisinin ilk kısmını teşkil edecek şekilde hazırlandığını belirtmektedir. Matematik ve astronomi bilimlerini içerecek olan bu eserin ardından, uzmanları tarafından “fizik, kimya, doğa bilimleri, tıp bilimleri, dinî ilimler, felsefe, tarih, coğrafya, siyaset, maliye, hukuk, edebiyat, dil bilimleri, askerî bilimler, denizcilik, imalat, inşaat, zanaatlar, güzel sanatlar, eski eserler vs.” konularıyla ilgili “kâmûslar” bastırılabilir.³¹ Bu yazıdan anlaşıldığı kadarıyla Salih Zeki, bu eseri daha büyük bir ansiklopedi (kâmûs) külliyyatının ilk ayağı olarak düşünmüştür. Ne yazık ki bu

25 Müjdat Takıçak, “Constructivist Approach in Ottoman Mathematics Education: Salih Zeki,” *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education* 12, 1 (2021): 378-423.

26 Gül Bulut, “Modern Astronominin Türkiye’ye Girişi Bağlamında Salih Zeki Bey ve ‘Muhtasar Kozmografya’ Adlı Eseri” (Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, 2021).

27 Ayşegül Başar, “Salih Zeki Bey’in ‘Hikmet-i Tabîiyye-i Umûmiyyeden Mebhâs-ı Savt’ İsimli Eseri ve Müsîkî Sesleri Bölümünün İncelenmesi” (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2021).

28 Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyyât*, c. 1 (İstanbul: Karabet Matbaası, 1315).

29 Mehmed İzzet, “Riyâzî Üstâdi Salih Zeki’nin,” 12.

30 Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyyât*, 2. bs, c. 1 (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1318), Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 030.1315.

31 *A.g.e.* (ifâde-i merâm).

eseri el yazması olarak tamamlamasına rağmen hayattayken birinci cilt haricinde diğer ciltlerini bastıramamıştır. Eserin el yazması nüshaları 12 defter halinde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.³² Mehmed İzzet, vefatından sonra eserin tamamının ve yeni nüshasının Maârif Nezâreti tarafından mirasçılarından satın alındığını, bir kısmının basılmaya başlandığını ancak sonradan nedense olduğu gibi ciltletirilip Dârülfünûn Kütüphanesi'ne konulduğunu belirtmektedir.³³ Nitekim *Kâmûs*'un birinci cildinin üçüncü baskısı 1924 yılında "Türkiye Cumhuriyeti Maârif Vekâleti Neşriyatından" yapılmıştır.³⁴ Ancak bu baskı birinci cildin 1315 baskısının ilk yarısını içermektedir. Ayrıca eserin birinci baskısının Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu'nda bulunan bazı nüshaları Latin harfleri ile "Kamusu Riyaziyat, Müellifi: Merhum Salih Zeki, İstanbul, Devlet Matbaası, 1929" yazılı bir kapak sayfası ile basılmışsa da eserin içeriği Arap harfleriyle olan 1315 baskısıdır.³⁵ Bu durum, eserin yeni harflerle basılmasına karar verilmişken bir sebepten dolayı vazgeçildiğini göstermektedir.

Görüldüğü üzere, *Kâmûs-ı Riyâziyyât*'ın gerek eser özellikleri gerek yayımlanma macerası oldukça ilginç görünmekle birlikte henüz ne eser üzerine bir çalışma yapılmış ne de matbu ve yazma nüshaların yeniden basımına yönelik ciddi bir girişim başlatılabilmektedir. İstisna olarak, matbu birinci cilt içinden seçme maddeleri çeviri yazı olarak yayımlayan 2021 tarihli yeni bir çalışma bulunmaktadır.³⁶ Eserin ansiklopedik kapsamlı bir çalışma olması, sadece birinci cildinin matbu olması, kalan kısımların yazma halinde bulunması, nüshaların dağınık olması gibi zorluklar, eserin neden yayıma hazırlanmadığını ve üzerine ciddi bir çalışma yapılmadığını açıklayabilir. Nitekim *Kâmûs-ı Riyâziyyât*'ın basılmasına yönelik ilk ciddi teşebbüsün, Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in çabalarına rağmen benzer zorluklar nedeniyle sonuçsuz kaldığı anlaşılmaktadır. Yücel, bakanlığı döneminde (1938-1946) söz konusu esere büyük ilgi gösterdiğini, bu işleri bilen matematikçileri *Kâmûs-ı Riyâziyyât*'ın yeniden basımıyla görevlendirdiğini, ancak onların bu görevin altından kalkamadıklarını belirtir:

Maarifte bakan iken bu eserle şahsen meşgul oldum. Bu işi bilen matematikçi arkadaşlara işi havale ettim. Bir türlü bu ağır yükün altından kalkamadılar. Hakları vardı. Onu, ancak eserin yorulma bilmiyen sahibi gibi şarkı ve garbı iyi tanıyan bir Türk bilgini başarıle bastırılacak bir hale getirebilirdi. Tab'ına muvaffak olsaydım, Türk irfanına büyük bir hizmet yapmış olacaktım. Aynı zamanda Salih Zekiye karşı duyduğum minnetin, hiç olmazsa küçük bir parçasını ödiyecektim. Olmadı. Candan temenni ederim ki, haleflerimden birine bu şeref ve bu hizmet nasip olsun.³⁷

32 Salih Zeki, "Kâmûs-ı Riyâziyyât," İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 908-919.

33 Mehmed İzzet, "Riyâzî Üstâdı Salih Zeki'nin," 12.

34 Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyyât*, c. 1 (İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1340).

35 Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyyât*, 1315, Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, 530.SAL.

36 2021 yılında "Urum Abdalları" isimli bir çalışma grubu, *Kâmûs-ı Riyâziyyât*'tan bazı seçme maddeleri çeviri yazı olarak yayımladılar. Salih Zeki, *Kamus-ı Riyaziyat'tan Seçmeler* (Ankara: Nisan Yayınları, 2021).

37 Yücel, "Salih Zeki," 2.

Salih Zeki'nin bilim tarihçiliğindeki asıl ününü kazandıran diğer önemli eseri, *Âsâr-ı Bâkiye* (Günümüze Kalan Eserler) isimli matematik ve astronomi tarihi çalışmasıdır. Dört cilt olarak düzenlenen eserin trigonometri konulu birinci cildi³⁸ ile ikinci cildinin hesap konulu birinci kısmı³⁹ basılabılmıştır. İkinci cildin cebir kısmı basılmamıştır. Astronomi ile ilgili üçüncü cilt de basılmamış olup üç defter olarak yazma halinde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁴⁰ Geometri konusunu içereceği belirtilen dördüncü cildin el yazması ise bulunmamaktadır.⁴¹ Eser yazarın ifadesiyle “matematiğin her dalına ait muhtelif zamanlarda yazılmış kaynakları esas alarak Doğulu bilginlerin Yunan matematiğine ne katkı yaptıklarını ve bunları Batılılara ne seviyede teslim ettiklerini göstermek” için yazılmıştır.⁴² Mehmet İzzet, Salih Zeki'nin kendisine “bu kitapların hitamında riyaziyyat tarihini yazmış olacağını” söylediğini aktarır.⁴³ Mehmet İzzet ayrıca *Âsâr-ı Bâkiye*'nin basılmayan ciltleri hakkında şu bilgileri vermektedir:

Cebre ait olan cildin eski maârif nezareti tarafından veresesinden mübayaeye edilmiş olduğunu duydum. Hey'et ve ziçe müteallik üçüncü kitabı da yazılmış ise de hastalığı zamanına tesadüf eylediğinden yeniden tetkike ihtiyaç vardır.⁴⁴

Bu ifadeye göre ikinci cildin cebir konulu ikinci kısmının yazıldığı, kendisi hayattayken bastırılmadığı ve vefatından sonra dönemin Maarif Nezâreti tarafından satın alınsa da basılmadığı anlaşılmaktadır. Bu cildin yazması günümüzde bulunamamıştır. Ayrıca bu ifadeye göre Salih Zeki'nin hayatının son zamanlarına kadar çalışmaya devam ettiği, ancak hastalığının etkisiyle bu dönemde yazdıklarının tekrar değerlendirilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Âsâr-ı Bâkiye'nin yukarıda kısaca özetlenen basım süreci kapsamlı bir araştırmaya muhtaçtır. Diğer yandan eserin içeriği ile ilgili birçok çalışma yapıldığı söylenebilir. Eser üzerine yapılan ilk akademik inceleme, Adnan Adıvar tarafından *Isis* dergisi için 1933 yılında yazılan bir değerlendirme makalesidir.⁴⁵ Adıvar bu makalesinde eseri özetler ve Salih Zeki'nin gerek Doğu dillerine vakıf gerek Batı'da eğitim almış olması ve geniş bilgisi sayesinde yazma eserlerdeki zor meselelerin üstesinden gelebildiğini belirtir.⁴⁶ Derginin editörü George Sarton (1884-1956) makalenin sonuna eklediği dipnotta, Adıvar'a bu makaleyi yayımladığı için şükran duyduğunu ve aksi takdirde bu Türkçe eserin matematik tarihçileri

38 Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye: Müsellesât-ı Müsteviyye ve Küreviyye*, c. 1 (İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1329).

39 Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye: Hisâb*, c. 2 (İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1329).

40 Salih Zeki, “Âsâr-ı Bâkiye Cilt 3 (Hey'et),” İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 903-905.

41 Günergun, “Âsâr-ı Bâkiye ve Salih Zeki Üzerine Ek Bilgiler,” 187-90.

42 Salih Zeki, “İfâde-i merâm,” *Âsâr-ı Bâkiye*, c. 1, 6.

43 Mehmed İzzet, “Riyâzî Üstâdı Salih Zeki'nin,” 11.

44 Aynı yer.

45 A. Adnan Adıvar, “Athâr-i-Bâqiya, a History of Arabic Mathematics by Şâlih Zekî,” *Isis* 19, 3 (Eylül 1933): 506-15. Makalenin Türkçe tercümesi için bkz. A. Adnan Adıvar, “Salih Zeki ve Asar-ı Bakiye,” çev. Yeşim Işıl Ülman, *Bilim Tarihi* 1, 11 (Eylül 1992): 3-9; Saraç, *Salih Zeki Bey: Hayatı ve Eserleri*, 139-52.

46 Adıvar, “Athâr-i-Bâqiya,” 514-15.

için meçhul kalacağını söylemektedir. Sarton ayrıca Salih Zeki'nin birçok tartışmalı meseleyi ele aldığını ve bunların her birinin uzun müzakerelere konu olabileceğini belirtmektedir.⁴⁷ Adıvar, yakın dostu olan ve uzun bir süre mektuplaştıkları Sarton'a bu eseri iletmış ve dergide tanıtılmasını sağlamak için önemli bir çaba ve istek göstermiştir.⁴⁸ Bu makalenin ardından ve uzun bir aradan sonra *Âsâr-ı Bâkiye* üzerine yapılan ilk çalışma, *TDV İslâm Ansiklopedisi* için kaleme alınan ve 1991 yılında yayımlanan "Âsâr-ı Bâkiye" maddesidir.⁴⁹ 1993 yılında ise Celal Saraç (1906-1998) *Bilim Tarihi*⁵⁰ dergisi için, eserin matbu ciltlerini ve daha sonra yazma halindeki nüshayı incelediği makalelerini yayımlamıştır.⁵¹ Yavuz Unat, eserin Türk bilim tarihi yazıcılığı içindeki yeri ve yazılış yöntemi üzerine bir değerlendirme kaleme almış,⁵² Erdal İnönü (1926-2007) ise eserin içeriğinin matematik yönden ayrıntılı bir incelemesini sunmuştur.⁵³ *Âsâr-ı Bâkiye* hakkında takip edebildiğimiz son çalışma Melek Dosay Gökdoğan'a aittir. Gökdoğan, eserin "hisâb" konulu ikinci cildindeki Hint-Arap rakamlarının kökeni konusunun incelendiği kısmı ayrıntılı olarak ele almış, bu konuda Avrupa'daki tartışmaları özetleyerek Salih Zeki'nin görüşlerine yer vermiştir.⁵⁴

Âsâr-ı Bâkiye'nin yeniden basılmasına yönelik ilk ciddi girişimin 1960'lı yıllarda Süheyl Ünver (1898-1986) tarafından yapıldığını görüyoruz. Ünver, 1961 yılında *Hür Vatan* gazetesine yazdığı "Meşhur Riyaziyeci Salih Zeki" başlıklı yazısında, *Âsâr* ve *Kâmûs*'un basılacağı müjdesini vermiştir:

Değerli insanlarımız için yapılacak sade geçici törenler olmamalıdır. Şüphesiz bunun da yeri vardır. Mühim olan hayat ve eserlerini bir kitap halinde çıkarabilmektir. Ama Salih Zeki merhum için şu müjdeyi vereyim ki Fen Fakültemiz adına Tıp Tarihi Enstitüsünde toplanan bilim heyeti, onun Asarı Bakiye ve Riyaziyat Kamusu ana hatlarını yeni harflerle neşr için hazırlanmaktadır. Bunun, 1964 de 100. doğum yılına yetişişi, müştereken verdiğimiz karar icabıdır.⁵⁵

47 *A.g.e.*, 515.

48 Adıvar'ın Sarton ile olan yakın ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Feza Günergün, "Türk Bilim Tarihinin Gelişimine Tanıklık: Adnan Adıvar-George Sarton Mektuplaşması," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 2 (2006): 87-110.

49 Cengiz Aydın, "Âsâr-ı Bâkiye," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 3 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 460-61.

50 *Bilim Tarihi* dergisi, Osman Bahadır tarafından 1991-1994 yılları arasında 30 sayı olarak yayımlanmıştır. Akademik bir yayın olmasa da kaynak değeri yüksek ve ciddi araştırmaların yayımlandığı bir dergi olmuştur. Derginin indeksi için bkz. "Bilim Tarihi, Aylık Dergi," *Bilim Tarihi*, erişim 10 Ocak 2022, <http://www.bilimtarihi.org/arsiv/004.htm>.

51 Celal Saraç, "Salih Zeki Bey'in Eserleri: Asar-ı Bakiye," *Bilim Tarihi* 2, 18 (Nisan 1993): 3-15; aynı yazar, "Asar-ı Bakiye'nin Üçüncü Cildi Hakkında Kısa Bilgi," *Bilim Tarihi* 3, 30 (Nisan 1994): 7-12. Söz konusu makaleler için ayrıca bkz. Saraç, *Salih Zeki Bey: Hayatı ve Eserleri*, 69-132.

52 Yavuz Unat, "Asâr-ı Bâkiye ve Yazılış Yöntemi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 23-31.

53 Erdal İnönü, "Salih Zeki ve Asâr-ı Bâkiye," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 1-21.

54 Melek Dosay Gökdoğan, "Salih Zeki'de Hint Rakamlarının Kökeni Meselesi," *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim ve Teknik (Makaleler)*, ed. Yavuz Unat (Ankara: Lotus Yayınları, 2008) içinde, 116-25. Bu makale, İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı tarafından düzenlenen "Ali Kuşçu ve Salih Zeki Sempozyumu"nda bildiri olarak sunulmuştur (İstanbul, 20-21 Aralık 2004).

55 Süheyl Ünver, "Meşhur Riyaziyeci Sâlih Zeki (1864-2.VII.1921)," *Hür Vatan*, 09 Temmuz 1961, 3. Aynı yazı

Ünver, 1961 yılında Salih Zeki'nin vefatının 40. yıl dönümünde onun adına bir anma programı hazırlamak ve *Âsâr-ı Bâkiye*'nin basılmasını görüşmek üzere çeşitli bilim insanlarına davet göndererek bir komisyon kurmuştur. 28.03.1961 tarihli bir mektup ile Prof. Cahit Arf, Prof. Hamid Dilgan, Prof. Nüzhet Gökdoğan, Prof. Hüsnü Hamid Sayman, Doç. Dr. Bedii N. Şehsuvaroğlu, Prof. Nazım Terzioğlu, Ord. Prof. Salih Murad Uzdilek ve Ord. Prof. Ali Yar'a davette bulunulmuştur.⁵⁶ Bu davetin ardından yapılan çalışmayla *Âsâr-ı Bâkiye*'nin trigonometriyle ilgili birinci cildi, ikinci cildin hesapla ilgili olan birinci kısmı ve astronomiyle ilgili üçüncü cildin tercümelere yapılmış olmasına rağmen yayımlanmamıştır. Bu ciltler halihazırda Türk Matematik Derneği'nin internet sitesinde, daktilo metin üzerine el yazısıyla çeşitli notlar olduğu halde erişilebilir durumdadır.⁵⁷ Ünver'den yaptığımız alıntıda eserlerin “ana hatlarıyla yeni harflere neşre hazırlanacağı” belirtilmektedir. Bu ifade Türk Matematik Derneği'ndeki çevirilerin özgün metinlerin özetleri olduğunu düşündürmektedir.⁵⁸

Âsâr-ı Bâkiye'nin basılmasına yönelik son girişim 2000'li yılların başında Remzi Demir, Melek Dosay Gökdoğan ve Yavuz Unat'ın çalışmalarıyla başlatılmış ve eserin trigonometri konulu birinci cildi, ikinci cildin hesap konulu ilk kısmı ve her iki cildin özgün metinlerinde zeyl olarak verilen biyografilerden oluşan üçüncü bir cilt ile günümüz Türkçesine çevrilmiş olarak 2003 yılında yayımlanmıştır.⁵⁹ Feza Günergün, bu çalışmada yer alan bazı hataları tashih etmiş, *Âsâr-ı Bâkiye*'nin matbu ve yazma nüshalarını birlikte inceleyerek hangi cildin hangi konuya ait olduğuna açıklık getirmiş ve üç defterden oluşan astronomi konulu üçüncü cildin (yazma) içeriğini kısaca özetlemiştir.⁶⁰

Salih Zeki'nin, matbu ve yazma eserlerinin yanı sıra, dönemin birçok önemli gazete ve dergisinde yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır. Bu makalelerin bir kısmı araştırmacılar tarafından değerlendirilmiş ve çeşitli akademik yayınlarda incelenmiştir. Bu makalelerle ilgili ilk çalışmalar Celal Saraç'a aittir. Saraç, 1992-1994 yılları arasında *Bilim Tarihi* dergisinde, Salih Zeki'nin bazı makalelerini incelemiş ve sadeleştirerek yayımlamıştır.⁶¹ Remzi Demir,

icin bkz. Saraç, *Salih Zeki Bey: Hayatı ve Eserleri*, 169-71.

- 56 Süheyl Ünver, “28.3.1961 tarihli 141 no'lu mektup,” Salih Zeki Defteri, Süheyl Ünver Koleksiyonu, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul. Defterin temini konusundaki yardımlarından dolayı Sn. Mehmet Arıkan'a teşekkür ederim.
- 57 Salih Zeki, “Asar-ı Bakiye,” Türk Matematik Derneği, erişim 10 Eylül 2021, <http://tmd.org.tr/asar-i-bakiye/>. Söz konusu tercüme hakkında yapılmış bir çalışma için bkz. Hülya Şenkon, “Salih Zeki ve *Âsâr-ı Bâkiye*'nin 1960'larda Yapılmış Bir Çevirisi,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 33-44. Şenkon, Ünver'in yukarıda bahsedilen mektubunun tarihini Saraç, *Salih Zeki Bey: Hayatı ve Eserleri*, 110.'dan aktararak “20.03.1968” olarak belirtmektedir, Şenkon, *a.g.e.*, 34. Doğrusu 28.03.1968 tarihidir.
- 58 Günergün bu çevirilerden üçüncü cildin düzeninin yazma nüshalardan farklı olduğunu ve çeviriyi yapanların bir editörlük çalışması da yapmış olduklarını söylemektedir. Günergün, “*Âsâr-ı Bâkiye* ve Salih Zeki Üzerine Ek Bilgiler,” 189.
- 59 Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, ed. Remzi Demir vd., 3 c. (Ankara: Babil Yayıncılık, 2004).
- 60 Günergün, “*Âsâr-ı Bâkiye* ve Salih Zeki Üzerine Ek Bilgiler,” 187-90.
- 61 Celal Saraç, “Salih Zeki Bey'in Bazı Makaleleri,” *Bilim Tarihi* 1, 7 (Mayıs 1992): 3-6; aynı yazar, “Salih Zeki Bey'in İki Makalesi,” *Bilim Tarihi* 2, 17 (Mart 1993): 3-8; aynı yazar, “Salih Zeki Bey'in 'Kütle-yi Maddiye

Salih Zeki'nin *Journal Asiatique* dergisinde Fransızca olarak kaleme aldığı ve en önemli çalışmalarından biri olan “Notation algébrique chez les Orientaux” (Doğulularda Cebirsel Gösterim) isimli makalesini kısa bir değerlendirmeye birlikte Türkçe olarak yayımlamıştır.⁶² Demir ayrıca, Ali Tosun ile birlikte, *Mecmûa-yı Ebu'z-ziyâ*'da yer alan “İslâm'da Târîh-i Ulûm-ı Riyâziyye” (İslâm'da Matematiksel Bilimler Tarihi) isimli makalesini sadeleştirerek yayımlamış⁶³ ve İnan Kalaycıoğulları ile birlikte Salih Zeki'nin ilk yayımladığı makalelerden biri olan ve daha sonra kitap olarak da basılan *Hârîka-i Hilkat* (Yaratılış Harikası) isimli kısa eserini incelemiştir.⁶⁴ Tanju Demir, *Tanîn* gazetesinde yer alan “Ecnebi Postaneleri” başlıklı makaleleri değerlendirmiş ve çeviriyazı halinde yayımlamıştır.⁶⁵ Canan Öktemgil Turgut, 1893 yılında *Servet-i Fünûn* dergisinde yayımlanan “Elektrik-Ziya” isimli kısa makaleyi *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* dergisinde çeviriyazı olarak yayımlamıştır.⁶⁶ Bilal Yurtoğlu ise, Mart-Haziran 1911 döneminde yayımlanan haftalık *Fen* gazetesini/dergisini incelediği makalesinde bu yayının indeksini vermiş ve Salih Zeki'nin “Birinci Konferans” isimli yazısını yayımlamıştır.⁶⁷

Bu çalışmalar haricinde Salih Zeki'nin makalelerinin tam bir bibliyografyası mevcut olmadığı gibi hangi konuda kaç adet makalesi olduğu, hangi dergi ve gazetelerde yazdığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu eksiklik Salih Zeki'nin vefatından sonraki dönemde yakın dostları ve öğrencileri tarafından fark edilmiş ve çalışmalarının yeniden basılmasının gerekliliği çeşitli vesilelerle ifade edilmiştir. Talebesi ve dostu Mehmet İzzet, 1935 tarihli *Talebe Mecmuası*'nda yayımlanan bir anma yazısında bazı matbu ve basılmamış eserlerinin listesini vermiş ve *İkdâm*, *Sabah*, *Resimli Gazete*, *Resimli Kitâb*, *İktisat*, *Mekteb* ve *Dârüüşşafaka* mecmualarındaki makalelerinden bahsetmiştir.⁶⁸ Aynı anma yazısında, Mehmet İzzet'in alıntı yaptığı Halil Edhem (Eldem, 1861-1938) şunları söylemektedir:

Yazık ki Salih Zekinin tekmil yazılarını, ufak ve büyük, gazete makalesi olsun kitap şeklinde olsun biri çıkıp ta sene tarihleri sırasile bir katalogunu bastırmak külfetinde bulunmamıştır. Belki şimdi buna teşebbüs edilecek olursa böyle bir şey meydana getirilebilir. Fakat az bir

Cevher mi A'raz mı?' Makalesi Üzerine,” *Bilim Tarihi* 3, 26 (Aralık 1993): 3-8; aynı yazar, “Salih Zeki Bey'in 'Namütenahi' İsimli Makalesi,” *Bilim Tarihi* 3, 30 (Nisan 1994): 3-6.

62 Remzi Demir, “Sâlih Zeki Bey'in Journal Asiatique'de Yayımlanan 'Notation Algébrique Chez Les Orientaux' Adlı Makalesi,” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 43 (2004): 333-53.

63 Remzi Demir ve Ali Rıza Tosun, “Sâlih Zeki Bey'in 'İslâm'da Matematiksel Bilimler Tarihi' İsimli Makalesi,” *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik (Makaleler)*, ed. Yavuz Unat (Ankara: Lotus Yayınları, 2008) içinde, 15-41.

64 Remzi Demir ve İnan Kalaycıoğulları, “Sâlih Zeki Bey'in Matematikle İlgili Küçük Bir Yapıtı: Hârîka-ı Hilkât,” *Erdem* 55 (2009): 57-78.

65 Tanju Demir, “Salih Zeki ve Ecnebi Postaneleri'nin Kaldırılması Konusundaki Görüşleri,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 169-85.

66 Canan Öktemgil Turgut, “Elektrik-Ziya,” *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 481 (2007): 80.

67 Bilal Yurtoğlu, “Fenn Gazetesindeki Bilimsel Makaleler ve Salih Zeki'nin Darülfünun'daki 'Birinci Konferansı’,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 17, 1 (2015): 42-88.

68 Mehmed İzzet, “Salih Zeki,” *Talebe Mecmuası* 5, 41 (1935): 6-7.

müddet sonra belki Salih Zeki'yi şahsen tanıyanlar da kalmıyacaktır. O zaman dediğimiz eserlerin listesini yapmak ta müsteb'ad olur.⁶⁹

Mehmet İzzet, bu alıntının sonunda verdiği bir dipnotta “Büyük oğlu geolog Malik babasının bahsolunan perakende eserlerini toplamış bastırmak niyetindedir” demektedir.⁷⁰ Salih Zeki'nin ilk eşi Vecihe Hanım'dan olan oğlu ve daha sonra Türkiye'nin ilk jeoloji profesörlerinden biri olan Ahmet Malik Sayar (1892-1965), Salih Zeki'nin makalelerini toplamış olsa da bunları yayımlayamamıştır. Söz konusu makalelerin birçok yayına dağılması, bu yayınların taranması, kataloglanması ve dizinlerinin çıkarılmasındaki zorluklar, araştırmacıların şimdiye kadar bu tür bir çalışmadan uzak durmalarına sebep olmuştur.⁷¹

İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü'ndeki doktora eğitimim sırasında, 2017-2018 bahar ders döneminde Prof. Dr. Feza Günergün ile işlediğimiz “Bilim Tarihi Yazımı” dersi kapsamında Salih Zeki'nin hayatını ve çalışmalarını ödev olarak almıştım. Prof. Günergün ile birlikte çalışmanın orijinal bir tarafı olmasını amaçladık ve Salih Zeki'nin tam bir eser listesini hazırlamaya karar verdik. Bu kapsamda öncelikle Seyfettin Özege'nin *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*'nu ve IRCICA'dan yayımlanan *Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü*'nü inceleyerek Salih Zeki'nin bütün matbu eserlerini belirledik ve katalogladık. Ardından makale yazdığı ve yazmış olabileceği gazete ve dergileri tespit ettik. Bu süreçte DergiPark Makale Veritabanı, Millî Kütüphane Makaleler Veritabanı ve YÖK Tez Merkezi Veritabanı'nı kullanarak bu yayınlar üzerine yapılmış indeks çalışmalarını inceledik. Bulunan indeks kayıtlarını doğrulamak ve indeksi bulunmayan yayınları taramak için İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Atatürk Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, Millî Kütüphane ve Hathi Trust Digital Library gibi yerli ve bazı yabancı kütüphane veritabanlarını kullandık ve 2018 yılında toplam 71 adet makaleyi tespit ettik. Çalışma zamanla ilerledi ve nihayetinde, Salih Zeki'nin ölümünün 100. yıldönümü olan 2021 yılının Nisan ayında toplam 201 adet matbu ve 1 adet el yazması makale künyesi ile tamamlandı.⁷² Ayrıca, 1919-2003 yılları arasında Salih Zeki'nin dostları ve takipçileri tarafından kaleme alınan anma yazıları ile önemli gördüğümüz bazı gazete ve dergi yazılarından oluşan 27 adet makaleyi de kayıt altına aldık. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde önce makaleler üzerine genel bir inceleme sunacağız, ardından makaleleri tanıtarak basıldıkları yıllara, yayınlara ve konularına göre bir değerlendirme yapacağız ve son olarak da kronolojik bibliyografyayı vereceğiz.⁷³

69 *A.g.e.*, 11.

70 *Aynı yer.*

71 Bu makale yayıma hazırlandığı sırada Salih Zeki'nin makale ve kitaplarının bir bibliyografyası ile seçilmiş 44 makalesinin çeviriyazısı ve sadeleştirilmiş hallerini içeren bir çalışma yayımlanmıştır: Salih Zeki, *Hikemiyât: Felsefe, Bilim ve Eğitim Yazıları*, ed. Ebubekir Demir, Osmanlı Felsefe Çalışmaları 76 (Konya: Çizgi Kitabevi, 2022) (Yazarın notu, 12.04.2022).

72 2022 yılında tarafımızdan altı makale künyesi daha tespit edilmiş ve bu makalede sunulan bibliyografyaya eklenmiştir.

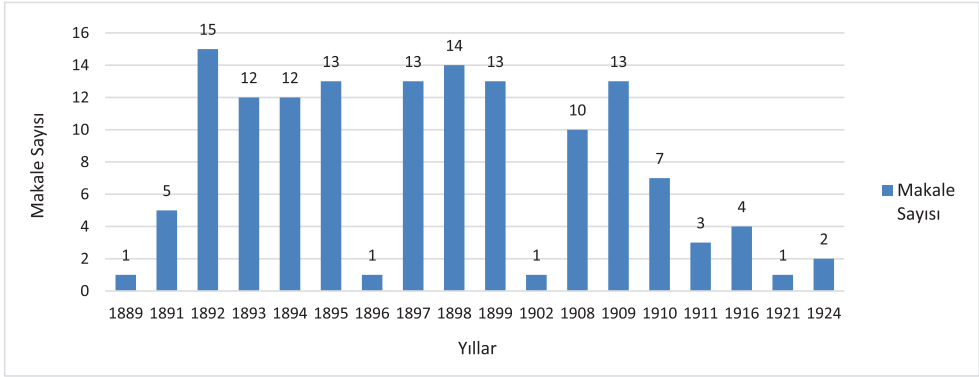
73 Salih Zeki'nin makalelerinin çeviriyazıları, Türkiye'nin farklı üniversitelerinden 32 felsefe ve bilim tarihi araştırmacısının katılımıyla hazırlanmaktadır. Makalelerin, üç cilt olarak indeks ve terimler sözlüğü ile birlikte

Salih Zeki'nin Makalelerinin Yıllara, Yayımlandığı Dergilere ve Konulara Göre Dağılımı

Salih Zeki'nin makaleleri hem sayı hem de konu çeşitliliği bakımından, eserleri arasında önemli bir hacim tutmaktadır. İki vefatından sonra olmak üzere, 1889-1924 yılları arasında yayımlanmış 209 adet makale künyesini tespit ettiğimiz Salih Zeki'nin, tefrika halinde ve bazı mükerrer yazıları göz önüne alındığında toplam 140 farklı makale kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Ele aldığı makale konuları başta bilim tarihi olmak üzere matematik, fizik, astronomi gibi temel bilimlerden jeoloji, iklim, meteoroloji gibi doğa bilimlerine, saat ve takvimin ıslahından müzikoloji tartışmalarına kadar çeşitlilik gösterir. Bu makalelerden 137 tanesi matbu olup toplam 13 dergi ve 4 gazetede yayımlanmıştır. Dergiler alfabetik sırayla *Âşiyân*, *Dârülfünûn Fünûn Fakültesi Mecmûası*, *Dârülfünûn Dersleri*, *Dârüşşafaka*, *Journal Asiatique*, *Mecmûa-ı Ebu'z-ziyâ*, *Mekteb*, *Muallimler Mecmûası*, *Musavver Muhît*, *Resimli Gazete*, *Resimli Kitâb*, *Servet-i Fünûn*, *Ulûm-i İktisâdiyye ve İctimâ'iyeye Mecmûası*'dır. Makalelerini yayımladığı gazeteler ise *İkdâm*, *Sabah*, *Tanîn* ve bir öğrenci gazetesi olan *Fen*'dir.⁷⁴ Ölümünden sonra *Muallimler Mecmûası*'nın 1924 yılında yayımlanan 22. sayısında Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa ile ilgili iki yazısı yayımlanmış olup biri *Kâmûs-ı Riyâziyyât*'ın yazma nüshasındaki ilgili maddeden alınan "Vidinli Tevfik Paşa Merhûm" [201] ve diğeri ise kendi el yazması notlarından derlenen "Vidinli Tevfik Paşa'nın Hayatı" [202] isimli yazılarıdır. Matbu makalelerin haricinde el yazması bir adet yazısı tespit edilmiş, iki adet makalenin metnine ulaşılammıştır. İlki, İSAM Kütüphanesi Rıza Tevfik Evrakı'nda tespit ettiğimiz, sıfır rakamı ve sonsuz küçüklerin tarihi hakkında kaleme alınan el yazması İngilizce bir makedir [151].⁷⁵ Kayıp iki yazısından ilki, Fransızca olarak kaleme alınan 1889 tarihli "Mémoire sur les Chiffres indiens" (Hint Rakamları Üzerine Bir Araştırma) isimli makalesidir [1]. İkinci kayıp yazısı ise Müze-yi Hümâyûn Müdürü Halil Edhem'in Salih Zeki'den yazmasını rica ettiği, o zamanlar Çinili Köşk'te olduğu anlaşılan usturlap koleksiyonuna ait bir katalogdur [200].⁷⁶ Halil Edhem'e göre, Salih Zeki'nin "gayr-ı matbu âsarı kalemiyesinin belki en sonucusu budur".⁷⁷

Salih Zeki'nin uzun yazı hayatı boyunca tefrika halinde ve bazı mükerrer yayımlanmış çalışmalarını düzenleyerek tespit ettiğimiz 140 makalenin yıllara, yayımlara ve konulara göre dağılımı aşağıdaki grafiklerde gösterilmiştir:

-
- 2022 yılında kitap olarak yayımlanması planlanmaktadır. Bu kitap projesinin hazırlık sürecinde teşvik ve yardımlarından dolayı Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu'na teşekkür ederim.
- 74 Makalelerin künyeleri, bu makalenin ekindeki bibliyografyada detaylı olarak verildiği için metin içinde ayrıca dipnot olarak verilmemiştir. Ancak takipte kolaylık sağlamak için makalelerin bibliyografyadaki sıra numaraları, metinde içinde ilgili makalenin yanında köşeli parantez ile belirtilmiştir.
- 75 El yazması metnin temini konusunda yardımlarından dolayı İSAM Kütüphane Müdürlüğü çalışanları Sn. Mustafa Birol Ülker, Sn. Nuray Güler ve Sn. Hatice Karaman'a teşekkür ederim.
- 76 Bu makalenin varlığından bahseden ilk çalışma Prof. Günergun'a aittir; bkz. Günergun, "Salih Zeki ve Astronomi," 97, ayrıca bkz. Yavuz Aksoy, *Osmanlı'da ve Türkiye'de Matematik Eğitimi ve İlk Matematikçiler*, 1. bs (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Basım-Yayın Merkezi, 2015), 206-7.
- 77 Mehmed İzzet, "Salih Zeki," 11.

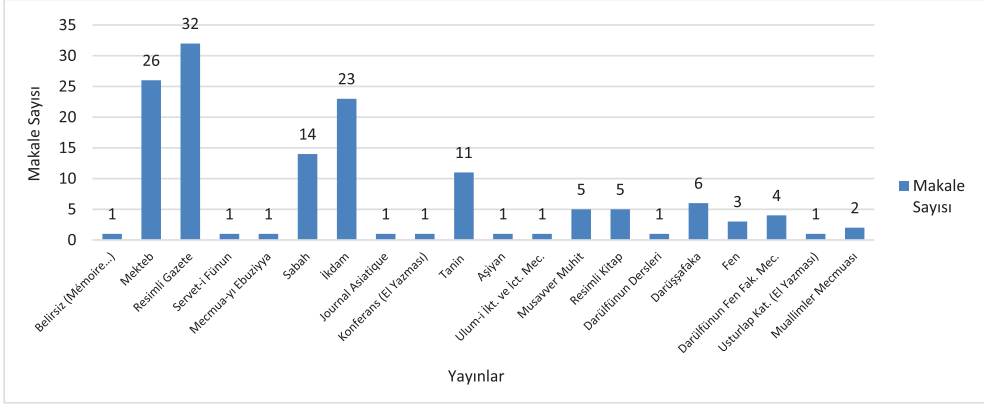
Grafik 1. Makalelerin yıllara göre dağılımı (Grafik: Alper Atasoy)

Grafik 1'e göre Salih Zeki telif ve tercüme kitapları ile ders kitapları haricinde, 1889 yılından hayatını kaybettiği 1921 yılına kadar 32 sene boyunca devamlı olarak makale kaleme almıştır.⁷⁸ Bu durum, Salih Zeki'nin ne kadar üretken bir yazar olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Grafiğe göre özellikle 1891-1895 yılları arasında yoğun bir yazı faaliyeti göze çarpmaktadır. 1896 yılında bir adet makalesi kaydedilmekle birlikte 1897-1899 arasında yine yoğun olarak makale yayımlamaya devam etmiştir. 1899'dan 1908 yılına kadar matbu bir makalesi görülmemekle birlikte, 1902 yılında kaydettiğimiz bir makale, yakın dostu olan Rıza Tevfik'in (Bölükbaşı, 1869-1949) evrakında tespit ettiğimiz bir el yazma metindir. [151] Bu dönemde makale yazmamış olmasının muhtemel bir nedeni, 1909'dan 1918'e kadar neredeyse her sene yayımladığı ders kitaplarına hazırlık yapması olabilir.⁷⁹ Diğer yandan bu dönemde hiç makale yayımlamamış olması düşük bir ihtimal gibi görünmektedir, ileride yapılacak araştırmalarla bu dönemde yazmış olması muhtemel makaleleri tespit edilebilir. 1908 yılından itibaren ise yazıları eski yoğunluğuna ulaşmış gibi görünmekle birlikte, ömrünün sonuna doğru yazılarının sayısı azalmakta ve 1916 yılından sonra yeni bir matbu makalesi görülmemektedir. Hayatını kaybettiği 1921 yılındaki tek çalışması, yukarıda bahsettiğimiz üzere Halil Edhem'in kendisinden yazmasını rica ettiği Çinili Köşk'teki usturlap koleksiyonunu kataloğudur [200]. Salih Zeki'nin hastalığının etkisinin arttığı bir dönemde muhtemelen zorlukla yazdığı ve bilim tarihçiliğimiz için çok önemli olduğu şüphe götürmeyecek olan bu çalışmanın günümüze ulaşmaması bir talihsizliktir.

78 Grafikte 1924 yılında yayımlandığı görülen iki yazı, yukarıda bahsedildiği üzere *Muallimler Mecmûası*'nda Vidinli Tevfik Paşa ile ilgili iki makedir.

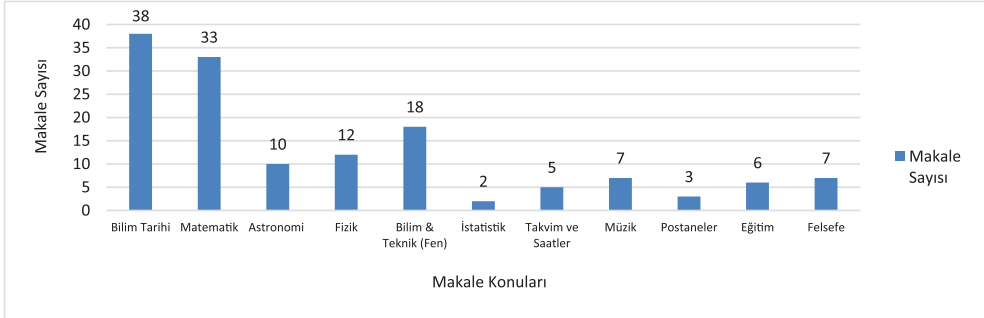
79 Bkz. dipnot 18.

Salih Zeki'nin makalelerinin yayınlara göre dağılımı aşağıdaki gibidir:

Grafik 2. Makalelerin 1889'dan 1924'e doğru yayımlandıkları dergi ve gazetelere göre dağılımı (Grafik: Alper Atasoy)

Salih Zeki'nin makalelerinin yayımlandığı dergi ve gazetelerin dağılımına baktığımızda en çok yazdığı yayınların sırasıyla *Mekteb*, *Resimli Gazete*, *Sabah*, *İkdâm* ve *Tanîn* olduğu görülmektedir. Aşağıda ayrıntılı olarak göreceğimiz üzere *Dârülfünun Dersleri*, *Dârüşşafaka*, *Fen* ve *Dârülfünun* mecmualarındaki yazılarının çoğunluğu ders ve konferans için kaleme alınan metinlerdir. Bu durum, *Resimli Kitâb*'tan sonra (1909) halka yönelik yayınlarda düzenli yazı yazmayı bıraktığını ve artık eğitim amaçlı çalışmalara ağırlık verdiğini göstermektedir.

Grafik 3: Makalelerin 1889'dan 1924'e doğru konulara göre dağılımı (Grafik: Alper Atasoy)

Makalelerin konulara göre dağılımına gelirse, Salih Zeki'nin kariyerinin başlangıcında yoğun olarak bilim tarihi ile ilgilendiği görülebilir. Bu makaleler matematik ve astronomi tarihi ile ilgilidir ki *Âsâr-ı Bâkiye* ve *Kâmûs-ı Riyâziyyât*'ın temelini oluşturmaktadır. Matematik konusundaki yazıların büyük çoğunluğu, yine kariyerinin başlarında ilköğretime yönelik olarak hazırladığı uzun bir geometri dersi serisidir ve bunları daha sonra kitaplaştırmıştır. Astronomi, fizik ve genel olarak bilimsel konularla ilgili yazıları Rasathâne müdürlüğü döneminde kaleme alınmıştır. Takvim ve saat düzenlemesi, istatistik daireleri ve

postaneler ile ilgili yazıları, dönemin etkin bir kişiliği olarak devletin idarecilerine yönelik tavsiye niteliğindeki yazılardır. Müzikoloji konusundaki yazıları, Salih Zeki'nin kültürel ilgi alanlarını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, son dönem yazıları ise eğitim ve felsefe üzerine yazılmış entelektüel meseleler ile ilgilidir.

Salih Zeki'nin Makaleleri Üzerine Bir Değerlendirme

Yukarıdaki incelememiz, Salih Zeki'nin yazı hayatının 1889-1896, 1897-1902 ve 1908-1921 yılları arasında çeşitli karakteristik dönemlere ayrıldığını göstermektedir. Bundan sonraki bölümlerde her dönemi ayrıntılı olarak ele alacağız ve ilgili dönemde yazılmış makaleleri kısaca tanıtmaya çalışacağız.

Birinci Dönem: 1889-1896

Salih Zeki, 1889-1896 yılları arasında *Mekteb*, *Resimli Gazete*, *Servet-i Fünûn* ve *Mecmûa-ı Ebu'z-ziyâ* dergilerinde yazmıştır. Bu dönemde *Mekteb* dergisindeki geometri derslerinden oluşan bir yazı dizisi haricinde, yazılarında ele aldığı konuların çoğunluğu bilim tarihi ile ilgilidir. Bu durum, Salih Zeki'nin hayat hikayesiyle uyumludur. Paris'teki eğitimini tamamlamasının ardından 1885 yılında Posta ve Telgraf Nezâreti'ndeki görevine başlayan Salih Zeki, buradaki görevlerini sürdürürken sık sık ziyaret ettiği yakın dostu Crédit Lyonnais Bankası Müdürü Mösyö Lemoine'ın telkinleriyle 1887 yılından itibaren Osmanlı kütüphanelerindeki matematik ve astronomi yazmalarını incelemeye başlamış ve bunun yanı sıra iki sene boyunca Avrupalı bilim tarihçilerinin Yunan ve Hint matematiği hakkında yazdıkları eserler üzerine çalışmıştır. Ardından 1889 yılında tekrar kütüphanelere dönmüş ve üç sene boyunca hem yazma eserleri hem de Batılı bilim tarihçilerinin eserlerini karşılaştırmalı olarak yeniden ele almıştır.⁸⁰ 1887-1892 yılları arasındaki bu beş yıllık araştırma dönemi boyunca elde ettiği sonuçları, yukarıda ismi geçen dergilerde yayımlamıştır.

Salih Zeki'nin tespit edebildiğimiz ilk makalesi, 1889'da Fransızca olarak kaleme aldığı “Mémoire sur les Chiffres indiens” (Hint Rakamları Üzerine Bir Araştırma) isimli çalışmadır [1]. Bu makale hakkındaki tek bilgimiz, *Âsâr-ı Bâkiye*'nin ikinci cildinde bu yazıya verilen ve sadece yazının ismini ve tarihini içeren bir referanstır.⁸¹ Bu nedenle yazının içeriği ve nerede yayımlandığı hakkında bilgimiz yoktur. Ancak bu makalenin Alman oryantalist Franz Woepcke'nin (1826-1864) Hint rakamlarının kullanımı ve yaygınlaşması hakkındaki “Mémoire sur la Propagation des Chiffres indiens”⁸² (Hint Rakamlarının Yayılımı Üzerine

80 Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, c. 1, 3-5.

81 Referans için bkz. Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, c. 2, 76.

82 Franz Woepcke, “Mémoire sur la Propagation des Chiffres indiens,” *Journal Asiatique* (6e série) tome 1 (Janvier-Février 1863): 27-79, (Mars, Avril 1863): 234-290, (Mai-Juin 1863): 442-529, erişim 12 Temmuz 2021, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k93181n>. Eserin ayrı baskısı için bkz. Franz Woepcke, *Mémoire sur la Propagation des Chiffres indiens* (Paris: Imprimerie Impériale, 1863), erişim 12 Temmuz 2021, <https://archive.org/details/mmoiresurlaprop00woepgoog>.

Bir Araştırma) isimli çalışmasına ismen benzemesi, Salih Zeki'nin Woepcke'ye bir cevap yazdığını düşündürmektedir. Salih Zeki'nin Fransız bilim kültürüne olan yakınlığı ve Avrupa bilim tarihi literatürünü incelemiş olması göz önüne alınırsa bu uzak bir ihtimal değildir.⁸³

Salih Zeki'nin bu dönemde en çok makale yayımladığı iki dergi, 1891-1895 arasında kaleme alınan toplam 58 makale ile *Mekteb ve Resimli Gazete* dergileridir. Haftalık olarak yayımlanan fennî ve edebî bir dergi olan *Mekteb*, 7 Ağustos 1891 (26 Temmuz 1307) ve 11 Şubat 1898 (30 Kânun-ı Sâni 1313) tarihleri arasında 211 sayı çıkarılmış olup, derginin imtiyaz sahibi Kitapçı Karabet Efendi'dir.⁸⁴ Derginin başyazarlığını 82. sayıya kadar Reşad Bey üstlenmiş, 83. sayıdan itibaren Salih Zeki bu görevi devralarak dört ay süreyle 100. sayıya kadar yürütmüştür.⁸⁵ Dergi ilk iki senesinde ortaokul ve lise (mekâtib-i rüşdiyye ve idâdiye) öğrencilerine hitap edecek şekilde edebiyat, dilbilgisi, sağlık, seyahat, tarih, coğrafya, sanat, felsefe, fizik, icat ve keşifler üzerine eğitici yazılar yanında, eğlenceli matematik soruları yayımlamıştır. İlk iki senesinde daha çok eğitimle ilgili fennî içeriğe sahip olan dergi, üçüncü seneye birlikte edebî bir hüviyete geçiş yapmıştır.⁸⁶ Salih Zeki bu dergide görev aldığı ilk iki senede, derginin amacına uygun bir şekilde eğitici nitelik taşıyan üç konuda yazı yayımlamıştır. İlki “Hikmet-i Tabî'iyye” (Fizik) başlığı altında yazdığı

- 83 *Âsâr-ı Bâkiye*'nin aritmetik (hisâb) konulu cildinin 70-91. sayfaları arasında “Erkâm-ı Arabiyye” (Arap Rakamları) bölümü bulunur. Bu bölüm büyük ihtimalle “Mémoire” makalesini kısmen veya tamamen içermektedir ki söz konusu makaleye verilen referans buna işaret etmektedir. Salih Zeki, *Âsâr*'daki bu bölümde başta Franz Woepcke (1826-1864) olmak üzere Michel Floréal Chasles (1793-1880), Moritz Benedikt Cantor (1829-1920), Henri Martin (1810-1883) gibi tarihçi ve oryantalistlerin, bugün kullanılan rakamların kökeni hakkındaki iddialarına cevap vermektedir. Bu bölümü inceleyen ve özetleyen bir çalışma için bkz. Gökdoğan, “Salih Zeki'de Hint Rakamlarının Kökeni Meselesi,” 116-125.
- 84 Kitapçı Karabet Keşişyan Efendi (1850-1911), gazete dağıtıcılığı ile başladığı yayımcılık hayatına 1870'lerde Beyazıt'ta aldığı bir dükkânda kitap satıcılığı yaparak devam etti. Kendi adını taşıyan matbaasını 1881 yılında kurdu. 1885-1889 yılları arasında Kaspar Efendi ile ortaklık yaptı. Bu tarihten sonra matbaasını yenileyerek ders kitaplarının basımına başladı. 1889-1895 yılları arasında birçok nişan ve madalya ile ödüllendirildi. Karabet Efendi'nin hayatı ve yayımcılık çalışmaları için bkz. Muhammed Tatlısu, “Kitapçı Karabet Efendi'nin Osmanlı Matbuatına Katkıları Üzerine Bir Methal,” *Yıllık: Annual of Istanbul Studies* 3 (2021): 123-48.
- 85 Salih Zeki başyazar olduğu *Mekteb ve Resimli Gazete* dergilerinde bazı yazılarına imza koymamıştır. Bu yazıların Salih Zeki'ye ait olduğunu, aynı yazı dizisinde imza attığı diğer yazılardan anlıyoruz. Bazen imzasını isminin baş harfleriyle “S. Z.” şeklinde atmıştır. Biz bu çalışmada Salih Zeki ile doğrudan ilişki kuramadığımız makaleleri bibliyografyaya almadık. Zira bunların arasında kendisine ait başka yazılar olabildi. Bu yazılar, ilgili yayınlar üzerine yapılacak monografik araştırmalarda ortaya çıkabilir.
- 86 *Mekteb* dergisi hakkında yararlanılan kaynaklar için bkz. Cem Şems Tümer, “Mekteb Mecmuası (Tahlilî Fihrist, İnceleme ve Seçilmiş Yazılar)” (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1994); Kemal Timur, “Mekteb Dergisi (I. Cilt, 1891-1892): Tasnif, İnceleme ve Değerlendirme” (Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 1995); Reyhan Elmas Keleş, “Mekteb Dergisi'nin İncelenmesi, Batı Edebiyatından Tercümeleler, 1891-1898” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999); Cem Şems Tümer, “Mekteb Dergisi ve Hakkında Yapılan Çalışmalara Dair Bazı Dikkatler,” *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 21 (2003): 323-38; Abdullah Uçman, “Mekteb,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004), 1-2. Tümer, yüksek lisans tezinde Salih Zeki'nin soyadını sehven “Aktay” olarak vermişse de makalesinde bu hatayı düzeltmiştir. Bahsi geçen kişi, şair ve yazar Salih Zeki Aktay'dır (1896-1971). Aktay için bkz. Murat Yalçın (ed.), “Aktay, Salih Zeki,” *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010). Yüksek lisans tezini benimle paylaştığı için Sn. Doç. Dr. Cem Şems Tümer'e teşekkür ederim.

“Elektriğe Dâ’ir Ma’lûmat-ı Umûmiyye” isimli elektrikle ilgili temel bilgilerin verildiği bir yazı dizisidir [3, 5, 7, 9-10].⁸⁷ Bu dizinin hemen ardından derginin 20. ve 95. sayıları arasında, zaman zaman uzun aralar olmakla birlikte 25 sayı boyunca süren “Hendese-i Tecrübiyye” (Uygulamalı Geometri) isimli bir yazı dizisine başlamıştır [11, 13-19, 21-22, 25, 27-40]. Bu dizi ilköğretim seviyesindeki öğrenciler için toplam 35 derslik bir temel geometri müfredatı olup günlük hayata dair uzunluk, alan ve hacim ölçümü hesaplarını içermektedir. Bu yazı dizisi ilgi görmüş olmalı ki Salih Zeki daha sonra bu yazıları ayrı bir kitap olarak *Hendese-i Tecrübiyye* ismiyle yayımlayacaktır.⁸⁸ Üçüncü yazı grubu ise çocuklara yönelik eğlenceli soruların ve cevaplarının yer aldığı “Su’allerimiz” başlıklı bir bölümdür [209]. Derginin 14-27. sayıları arasında yayımlanan bu kısımda her bölüm, bir önceki sayıda yer alan bir sorunun cevabını ve bir sonraki sayıda cevaplanacak bir soruyu içermektedir.⁸⁹ Bunların dışında, 1893 yılında *Servet-i Fünûn*’da yazdığı “Elektrik-Ziyâ” isimli makalesiyle bilgi içerikli yazılarına devam etmiştir [41-42].⁹⁰

Salih Zeki’nin en çok makale yayımladığı diğer dergi, bir dönem (Eylül 1894 – Ekim 1895) başyazarlığını da yaptığı *Resimli Gazete*’dir.⁹¹ 26 Mart 1891 (14 Mart 1307) tarihinde yayın hayatına başlayan dergi, 21 Eylül 1899 (9 Eylül 1315) tarihine kadar 349 sayı olarak yayımlanmıştır.⁹² Derginin imtiyaz sahibi Kitapçı Karabet Efendi ve ilk 178 sayının başyazarı (sermuharrir) Sami Bey’dir. 6 Eylül 1894 tarihli 179. sayıdan itibaren başyazarlık görevini üstlenen Salih Zeki, bu görevini 234 ve 235. sayıların birlikte yayımlandığı 3 Ekim 1895 (21 Eylül 1311) tarihli nüshaya kadar sürdürmüştür.⁹³

87 Bu makaleye ait künyeler için ayrıca bkz. Serhat Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Teknolojik Değişim ve Dönüşüm: Elektrik Örneği” (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2010), 53; aynı yazar, “Osmanlıların Modern Teknoloji ile Karşılaşması: Elektrik Örneği,” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2013): 171. Küçük, doktora tezinde ve bu tezden üretilen makalesinde *Mekteb* mecmuasında beş kısımda yayımlanan “Elektriğe Dâir Malûmat-ı Umûmiyye” yazısının 15, 16, 17. ve 18. sayılarındaki künyesini vermiş ancak 20. sayıdaki künyeye yer vermemiştir. Ayrıca Salih Zeki’nin soyadını sehven “Ünver” olarak vermiştir.

88 Salih Zeki, *Hendese-i Tecrübiyye* (İstanbul: Karabet Matbaası, 1309).

89 Bu kısmı bibliyografyanın sonunda (*) ile gösterdik. Künyeler için ayrıca bkz. Tümer, “Mektep Mecmuası,” 96.

90 Söz konusu makalenin çeviriyazısı için bkz. Turgut, “Elektrik-Ziya,” 80.

91 *Resimli Gazete*’nin 1896-97 (1312) ve 1899-1900 (1315) yılları arasındaki sayıları hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Rukiye Özer, “Resimli Gazete 1312-1315: İnceleme, Fihrist, Seçme Yazılar” (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2018); Rukiye Özer ve Ali Yıldız, “Resimli Gazete Dergisi Üzerine Bir İnceleme,” *Turkish Studies* 13, 5 (2018): 617-43.

92 Rukiye Özer, derginin “1307-1315 (1891-1899) yılları arasında 235 sayı” yayımlandığını belirtmektedir, bkz. Özer, “Resimli Gazete 1312-1315,” 19; Özer ve Yıldız, “Resimli Gazete Dergisi Üzerine Bir İnceleme,” 625. Ancak 3 Ekim 1895 (21 Eylül 1311) tarihli sayıda 234. ve 235. sayılar birlikte yayımlanmış, dergi bundan sonra 1. sayıdan itibaren çıkmaya devam etmiş ve 9 Eylül 1315 (21 Eylül 1899) tarihine kadar 114 sayı daha yayımlanmıştır. Dolayısıyla yayımlanan toplam dergi sayısı 235 değil, 349’dur.

93 *Resimli Gazete*’nin 3 Ekim 1895 tarihli sayısının ilk sayfasında yayımlanan “İfâde-i Mahsûsa” yazısında gazetenin idare ve yazı işlerinin “erbâb-ı iktidâr ve gayretten” kişilere verildiği, yeni idarecilerin gelecek nüshadan itibaren çalışacakları ve gazetenin “ilk senelerde kazanmış olduğu itibârı îadeye” gayret edecekleri belirtilmektedir. “İfâde-i Mahsûsa,” *Resimli Gazete* 5, 234-235 (21 Eylül 1311): 261. Bu durum, derginin satışlarının düştüğünü ve bunun sorumlusunun Salih Zeki’nin de dahil olduğu idare heyeti olarak görüldüğünü düşündürmektedir. Zira *Resimli Gazete*, ilk sayısından 234-235. sayıya kadar fennî bir yayın politikası izlerken

Resimli Gazete'de yer alan 32 makalenin 23'ü bilim tarihi ile ilgili olup yedisi eser incelemesi, sekizi biyografi yazısı, beşi astronomi tarihi ve üçü matematik tarihi konusundadır. Bu dergideki ilk önemli makalesi, Salih Zeki'nin en önemli yazılarından biri olan "Teslis-i Zâviye Mes'elesi"dir [2, 4, 6, 8]. Bir açının Öklit geometrisinde üç eşit parçaya bölünüp bölünemeyeceği konusuyla ilgili olan makale, hem bu konunun bilim tarihinin önemli problemleri arasında olması hem de Salih Zeki'nin meşhur fikrî polemiklerinden biri olması nedeniyle günümüzde araştırmacılar tarafından detaylı olarak incelenmiştir.⁹⁴

Resimli Gazete'de yer alan eser incelemeleri "Âsâr-ı Eslâf" (Öncekilerin Eserleri) başlığı altında yayımlanmış olup bu dizide *Tuhfetü'l-A'dâd li Zevi'l Rüşdü ve's-Sedâd* [48], *Kitâb-ı Şeklü'l-Kattâ'* [52-53, 56-58, 64], *Risâle-i Muhîtiyye* [59-60], *Hediyetü'l-Muhtedî* [63], *Miftâhü'l Hüssâb* [66, 68, 70], *Kitâb-ı Mecistî* [73] ve *Keşfü'z-Zümün* [98, 100] eserleri incelenmiştir.

Resimli Gazete'deki biyografi yazıları üç kısma ayrılabilir. İlk kısım, "Garâ'ib-i Fenniyye" başlığı altında tanıtılan ve matematikteki sıra dışı yetenekleriyle o günlerin Avrupa basınında yer bulmuş bazı kişilerin hayat hikayeleridir. "Bir Acîbe-i Hilkat" [20] isimli makalesi, zihinden çok hızlı işlem yapabilen ve okuma yazma bilmeyen bir çoban olan İtalyan asıllı Fransız Giacomo Jacques Inaudi⁹⁵ (1867-1950) hakkındadır. Salih Zeki daha sonra bu makaleyi, Inaudi'yi inceleyen uzmanların raporlarını da ekleyerek 1895 (1311) tarihinde *Hârîka-i Hilkat* ismiyle küçük bir kitap olarak yayımlamıştır.⁹⁶ Salih Zeki bu tip matematik dehalarına özel bir ilgi duymuş olmalı ki sonraki makalesi yine bir "garâ'ib-i fenniyye"yi konu alan "Inaudi'nin Selefî" [23] isimli yazısıdır. Bu makalede, kolsuz ve bacaksız olarak dünyaya gelen ve zihinden çok hızlı işlem yapabilen Fransız matematikçi ve eğitimci Charles Grandemange'ın (1834-1870) hayatı ele alınmaktadır.⁹⁷ Biyografi yazılarının ikinci kısmı Müslüman matematikçi ve astronomların hayat hikayelerini içermektedir. "Eslâf" (Öncekiler) başlığı ile yayımlanan bu makalelerde Kâdızâde-i Rûmî [50], Ali Kuşçu [55] ve Gelenbevi İsmail Efendi'nin [61-62] hayat hikayeleri kaleme alınmıştır. Bu dönemde *Mekteb* dergisinde Nasîrüddin Tûsî'nin hayatı da konu edilmiştir [65]. Biyografi yazılarının üçüncü kısmı ise "Terâcim-i Ahvâl" (Hal Tercümelere) başlığını taşımakta olup Yunan matematikçileri Apollonius ve Eratosthenes [67], Öklid (Euklides) [69] ve Ödoks (Eudoksus) [74]

bu tarihten sonra edebî bir karaktere bürünmüştür.

94 Atilla Bir ve Mustafa Kaçar, "Salih Zeki'nin Teslis-i Zaviye Konusundaki 'Bir Hendese Meselesi' Adlı Yazı Dizisi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 45-66; Ayşe Kökcü, "Resimli Gazete'de Teslis-i Zaviye Meselesi" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009); Ayşe Kökcü, "Resimli Gazete'de Teslis-i Zaviye Meselesi," *Dört Öge* 2, 4 (2013): 121-38.

95 "Giacomo Inaudi," *Wikipedia*, erişim 21 Kasım 2021, https://en.wikipedia.org/wiki/Jacques_Inaudi.

96 Salih Zeki, *Hârîka-i Hilkat* (İstanbul: Karabet Matbaası, 1311).

97 "Charles Grandemange," *Wikipédia*, erişim 21 Kasım 2021, https://fr.wikipedia.org/wiki/Charles_Grandemange.

hakkındadır.⁹⁸ Burada dikkat çeken nokta, Salih Zeki'nin yalnızca Müslüman matematikçileri “selef” olarak görmesi ve onların hayat hikayelerini “Eslâf” başlığı altında incelemesidir. Her ne kadar İslam matematik geleneğini Yunan ve Hint geleneklerinden başlatsa da Yunan matematikçilerini selevi olarak görmemiş ve onların biyografilerini “Terâcim-i Ahval” başlığı altında toplamıştır. Bu durum Salih Zeki'nin kültürel bakımdan İslam matematik geleneğine güçlü bir aidiyet hissi duyduğunu göstermektedir.⁹⁹

Astronomi tarihi ile ilgili beş makalesinin tamamı, her biri tefrika edilmiş halde toplam 23 künyeden oluşan ve “Felekiyyât” üst başlığı altında yayımlanan yazıdır. İlk yazısı, üç künyeye yayılan “Son Yirmi Beş Sene Zarfında İlm-i Hey’ete Bir Atf-ı Nazar” [44, 47, 54] isminde olup kendi dönemine kadar Güneş, Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn, Uranüs ve Neptün gezegenleri hakkında yapılan keşiflerden bahseder. Ardından gelen dört makale “Şekl ve Eb’âd-ı Arz” üst başlığı ile sırasıyla “Kürevîyyet-ı Arzın Diyâr-ı Rum’da Şüyü’u” [71-72, 75-76], “Kürevîyyet-ı Arz Fikrinin Menşe’i” [77, 78], “Devre-i Arzın Müttekaddimîn Tarafından Takdîri” [79-83] ve “Devre-i Arzın Ulemâ-yı İslâmiyye Tarafından Takdîri” [84-91, 99] isimlerini taşır. Başlıklardan da anlaşılacağı üzere bu makalelerinde Dünya'nın şekli ve dönüşü konusunda Yunan ve Müslüman astronomların çalışmalarına ve görüşlerine yer vermektedir. Bu makale dizisi, Salih Zeki'nin başyazarlığı bıraktığı 235. sayıda sonlanır.¹⁰⁰

Matematik tarihi ile ilgili iki makaleden biri “Fünûn ve Felsefe” [92-93, 95-97] üst başlığıyla yayımladığı “Riyâziyyûn Nazarında Fezâ” [92-93, 95-97] isimli beş sayıya yayılan ve Öklit-dışı geometrilerin gelişimini anlattığı uzun makalesidir. Diğer çalışması, “matematik” ve riyâziyye” sözcüklerinin Yunanca ve Arapça etimolojik kökenlerini tartıştığı “Lisân: Riyâziyyûn Ta’bîrinin Menşe’i” [94] isimli bir yazıdır. Bu dergideki diğer önemli makaleleri; fırtınalı havalardaki elektriksel doğa olayları ve bunların keşifleriyle ilgili bilgi verdiği “Alâ'im-i Elektrikiyye” [12], eğitim yöntemleri ve özellikle ilköğretim seviyesinde geometri eğitiminin uygulama ile birlikte yürütülmesi ile ilgili görüşlerini paylaştığı “Usûl-ı Tedrîs” [45, 51], bilimlerin tasnifi konusunda kendi özgün görüşlerini paylaştığı ve Aristoteles ile İbn Haldun'un bilim tasniflerini değerlendirdiği “Tasnîf-i Ulûm” [46, 49], fen derslerindeki terimlerin düzenlenmesi ve ortak bir sözlük hazırlanması konusundaki çalışmalar hakkında kaleme aldığı “İstulâhât-ı Fenniyye Tevhîdî” [24], buhar makinelerinin kısa bir tarihçesini

98 Bu dört yazıdan Ödoks (Eudoksus) haricindekilerin altında imza yoktur. Söz konusu biyografileri doğrulamak için başvurduğumuz *Kâmûs-ı Riyâziyyât*'ın matbu cildinde “Apollonius” maddesinin özetlenerek *Resimli Gazete*'ye aktarıldığını gördük; bkz. Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyyât*, c.1 (1315), 12-15; Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyyât*, c.1, 2. bs (1340), 15-18. Ancak “Eratosthenes” maddesi *Kâmûs*'un her iki baskısında da yoktur. “Eudoksus” ve “Euklides” maddeleri de *Kâmûs*'un matbu nüshalarında bulunmayıp, İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesindeki el yazma nüshalarında yer alır: “Eudoksus,” TY 910, 578 ve “Euklides,” TY 910, 420. Bu maddeler, yine dergide özet olarak yer almıştır. Bu sebeple bu dört biyografinin Salih Zeki'ye ait olduğuna kanaat getiriyoruz. İleride yapılacak çalışmalarla bu tespitimiz yeniden değerlendirilebilir.

99 Bu tespite dikkatimi çeken Prof. Dr. Feza Günergun'a teşekkür ederim.

100 Bu makale dizisinin son yazısı “ma’badı (devamı) var” notuyla sonlanmaktadır ancak araştırmamızda bu makalenin devamına rastlamadık.

vererek kendi dönemindeki durumu hakkında görüşlerini paylaştığı “Buhâr Makinelerinin Mâzi, Hâl, İstikbâli” [43] ve o dönemki saat sisteminin düzenlenmesiyle ilgili önerilerini paylaştığı “Saatlerin Islâhı” [26] isimli yazılarıdır.

Salih Zeki'nin bu dönemdeki son makalesi, 1896 yılında *Mecmûa-ı Ebu'z-ziyâ*'da yayımladığı “İslâm'da Târîh-i Ulûm-i Riyâziyye” [101-104] isimli çalışmadır.¹⁰¹ Dört kısımdan oluşan bu makale, İskenderiye Kütüphanesi'nin kuruluşuna (MÖ 3. yüzyıl) kadar geri giderek kısa bir tarihsel arka plan vermesinin ardından Hicret'in birinci yılından başlayarak Selçukluların kuruluşuna (1037) kadar geçen süre içinde İslam dünyasında matematik ve astronominin genel tarihini anlatan uzun bir yazıdır. Bu makalede Salih Zeki'nin hangi kaynakları kullandığı anlaşılamasa da gerek Müslüman bilginlerin eserlerinden bahsettiği kısımlar gerek bazı Avrupalı oryantalistlere ve bilim tarihçilerine yaptıkları itirazlar, Salih Zeki'nin bu iki kaynak grubunu birlikte değerlendirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu makale, Salih Zeki'nin 1887'de başladığı matematik tarihi araştırmalarının bir özeti olarak kabul edilebilir. Makalenin dördüncü bölümünün sonunda “ma'badı nüsha-ı tâliyyede” (devamı gelecek sayıda) notu düşülmesine rağmen devamı görülmemektedir.

İkinci Dönem: 1897-1902

Salih Zeki'nin 1897-1902 yılları arasındaki yazıları çoğunlukla meteoroloji, iklim, jeoloji, astronomi, fizik gibi bilimsel konularla ilgilidir. Bu durum yine Salih Zeki'nin hayat hikayesiyle uyumludur, zira 1896 yılında Rasathâne-i Âmire'nin müdürlüğüne getirilmiştir.¹⁰² Salih Zeki'nin bu yazılar aracılığıyla Avrupa'daki bilimsel gelişmelerin haberlerini okuyucularına duyurmak istediği düşünülebilir. Bu dönemde *Sabah* ve *İkdâm* gazetelerinde toplam 37 makale, *Resimli Gazete* ve *Journal Asiatique* dergilerinde birer makale olmak üzere toplam 39 yazı kaleme almıştır.

1898 yılında *Journal Asiatique* dergisinde yayımlanan ve daha sonra ayrı basımı da yapılan “Notation algébrique chez les orientaux” [137] isimli makalesi, Franz Woepcke'nin “Note sur des Notations algébriques employées par les Arabes” (Araplar Tarafından Kullanılan Cebirsel Gösterimler Üzerine Bir Not) isimli ve 1854 tarihli kısa raporunda¹⁰³ yer alan Batılı

101 *Mecmûa-ı Ebu'z-ziyâ*'daki makalelerin künyelerini veren bir kaynak için bkz. Nilüfer Küçükkeleş, “Mecmua-ı Ebuzziya ve Teâvün-i Aklam Mecmualarının Dil ve Edebiyat Yönünden İncelenmesi ve Şiir Metinleri” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001), 62. Ayrıca bkz. Demir ve Tosun, “Sâlih Zeki Bey'in 'İslâm'da Matematiksel Bilimler Tarihi' İsimli Makalesi,” 15-41.

102 Günergün, “Salih Zeki ve Astronomi,” 101-102; Fettahoğlu, *Rasathâne-i Âmire*, 34-35, 53. Günergün, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Sicill-i Ahval defterine dayanarak, Salih Zeki'nin müdürlük görevinin başlangıç tarihini 31 Ocak 1896 (15 Şaban 1313) ve bitiş tarihini 31 Mart olaylarında Rasathâne binasının tahrip edildiği 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) günü olarak verir. Fettahoğlu ise görevin başlangıç tarihini 3 Şubat 1896 ve bitiş tarihini Mekteb-i Sultânî müdürü olarak atandığı 24 Nisan 1910 olarak vermektedir. Fettahoğlu'na göre Salih Zeki Bey'in müdürlük görevi 31 Mart olaylarından bir yıl sonra Mekteb-i Sultânî'ye atanmasına kadar sürmüştür. Fettahoğlu, *Rasathâne-i Âmire*, 49 (dipnot 183).

103 Woepcke'nin bu çalışması Fransız Bilimler Akademisi'nin 17 Temmuz 1854 tarihli oturumunda okunmuştur; bkz. Franz Woepcke, “Note sur des notations algébriques employées par les Arabes,” *Comptes rendus*

Müslümanların (Endülüslülerin) 13. yüzyıldan itibaren cebirsel işaretleri kullandıklarını, buna karşın Doğulu Müslümanların bu işaretleri kullanmadıkları ve bu nedenle cebirlerinin sözlü (retorik) düzeyde kaldığı iddiasına cevaben kaleme alınmıştır. Salih Zeki bu iddiaya karşı, İstanbul kütüphanelerinde bulunduğu Ali bin Veli bin Hamza'nın¹⁰⁴ Mekke'de 1590 yılında yazdığı *Tuhfetü'l-a'dâd li zevi'l rüşdü ve's-sedâd* ile yazarı bilinmeyen 1430 tarihli *Ziyadetü'l-mesâ'il el-cedîde 'alâ es-sitte* isimli eserlere dayanarak Doğulu matematikçilerin de geliştirmiş bir işaret sistemi kullandıklarını öne sürmüştür.¹⁰⁵

Salih Zeki'nin ilk çalıştığı gazete, 1876 yılında yayın hayatına başlayan *Sabah* gazetesidir.¹⁰⁶ Bu gazetede ilk yazısını 17 Eylül 1897'de yayımlayan Salih Zeki, takip eden altı ay boyunca 22 yazı kaleme almıştır. Bilim tarihi konusunda Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî'nin (940-998) hayatını [122] yazmış, "İhtilâfât-ı Vâkıâ" [118] makalesinde Güneş'in şekli ve gök cisimlerinin Dünya'ya olan uzaklığı konusunda mütekaddimîn ve müteâhîrîn alimler arasındaki fikir uyuşmazlıklarını ve tartışmaları aktarmıştır. "Mebde'-i Tûl-i Umûmî" [125] isimli makalesi boylamın başlangıcı ile ilgili olup, Dünya üzerinde doğudan batıya ve batıdan doğuya doğru seyahatlerin kaç gün süreceği üzerine bir tartışmadır. Bu gazetede en önemli makalesi, üç sayıya yayılan "Eski ve Yeni Hendeseler" [113-115] isimli yazı dizisidir. Bu makalede öncelikle Öklit geometrisini ve özellikle paraleller postulatı nedeniyle ortaya konulan tarihsel tartışmalara değinir ve ardından kendi zamanına kadar gelen Öklit-dışı geometriler ile ilgili yapılan keşifleri inceler. Diğer yazıları bilim ve fen konularında olup olasılık [106], buhar makinesi [107], elektrik [108], astronomi [109-110], cisim ve madde [111], miknatıslar [112], gök cisimlerinin şekil ve boyutları [116-117, 119], Röntgen ışınları [120, 121], Dünya'nın günlük hareketi [123], bilimlerin tasnifi [124] ve fizik terimleri [126] gibi konularla ilgilidir. Bu dönemde *Resimli Gazete*'de "Hikmet-i Umûmiyyenin Menşei" [105] isimli kısa bir yazısı¹⁰⁷ ile James Clark Maxwell (1831-1879) ve Heinrich Hertz'in (1857-1894) elektromanyetik alan teorisi üzerine çalışmalarını ele aldığı "Elektrik-Ziyâ" [203-208] isimli makaleleri¹⁰⁸ yayımlanır.

hebdomadaires des Séances de l'Académie des Sciences 39, 3 (1854), 162-65, erişim 12 Nisan 2022, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2996w/f162.item>.

104 Tam künyesi Ali b. Veli b. Hamza e1-Mağribî e1-Cezairî'dir. Salih Zeki makalesinde, "El-Mağribî" künyesine nispetle kendisini "Batılı Araplardan" diye nitelemiştir. Fazlıoğlu'na göre "Nisbesinden Osmanlı ülkesinin Mağrip kesiminden olduğu anlaşılıyorsa da eserinin kendi istinsah ettiği nüshasında kullandığı Türkçe ile yaşadığı bölge için "gurbet" tabirini kullanmasından Mağrip'e resmi bir görev için giden Türk asıllı bir ailenin çocuğu olduğu anlaşılacaktır." Bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Ali Efendi," *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. 1, 2. bs. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 204-5.

105 Demir, "Sâlih Zeki Bey'in Journal Asiatique'de Yayımlanan 'Notation Algébrique Chez Les Orientaux' Adlı Makalesi," 334.

106 *Sabah* gazetesi hakkında yararlandığımız kaynaklar için bkz. Zehra Üçpınar, "Sabah Gazetesi 1895-1898 (İnceleme ve Seçilmiş Metinler 2191-2920)" (Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, 2012), 561-62; Ayşegül Neslihan Özkan, "Sabah Gazetesi 1898-1900 (İnceleme ve Seçilmiş Metinler 2921-3650)" (Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, 2019), 714.

107 Bu makalenin çeviri yazısı için bkz. Özer, "Resimli Gazete 1312-1315: İnceleme, Fihrist, Seçme Yazılar," 750-51.

108 *Resimli Gazete*'de 1897 yılında yayımlanan "Elektrik-Ziyâ" makalesi, daha önce 1893 tarihinde *Servet-i Fünûn*'da yayımlanan aynı adlı makalenin [41-42] genişletilmiş halidir. Söz konusu makaleyi, bu çalışmanın yayıma hazırlandığı dönemde İSAM Kütüphanesi Osmanlıca Makaleler Veritabanı'nda tespit ettik ve 12 Nisan

Salih Zeki'nin makalelerini yayımladığı önemli gazetelerden biri de *İkdâm*'dir.¹⁰⁹ “Fennîyye” başlığı ile yayımladığı 23 yazı çoğunlukla bilimsel ve teknik konuları içermektedir. Buradaki yazıların bir alt başlığı yoktur, hepsi “Fennîyye” başlığından sonra özet mahiyetindeki kısa yazılardır.¹¹⁰ Burada ele alınan başlıca konular yeraltı suları [127], yanardağlar [128], iklim ve meteoroloji olayları [130-131, 134], barometre [132], jeoloji ve muhtelif konular [133], maden ve taş kömürü [135], hava gazı [136], gazhaneler ve kok kömürü [138], uranyum ve radyoaktivite [147], alüminyum madeni ve kauçuk [148], telgraf [149] ve elektromanyetik dalgalar ile görüntü aktarımı [150] hakkındadır. Bunların yanı sıra Salih Zeki'nin *İkdâm*'daki en ilginç yazıları müzik ile ilgili olanlarıdır. Bu konudaki ilk yazısını, İsmail Bey isminde bir kişinin *Sabah* gazetesinde “Rauf Yekta Bey'e İhtâr” başlıklı yazısına cevaben kaleme almıştır [139].¹¹¹ Salih Zeki bu yazıyı, İsmail Bey'in Rauf Yekta Bey'i haksız bir şekilde eleştirmesi ve ilmî bir konuda sessiz kalınamayacağı gerekçesiyle kaleme aldığını belirtmektedir. Bu tartışmaya daha sonra Ahmed Midhat Efendi (1844-1912) de *Tercümân-ı Hakikat*'te yazdığı yazılarla dahil olmuş ve Salih Zeki ile yedi sayıya yayılan, zaman zaman sertleşse de ilmî bir seviyede kalan bir tartışma içine girmişlerdir [140-141, 143-146]. Tartışma genel olarak mûsikînin bir ilim olup olmadığı, Doğu ve Batı mûsikîsinin karşılaştırılması, Türk mûsikîsinin majör ve minör gamları, aralık hesaplamalarında kullanılan yöntemler, enstrüman tellerinin çapının sese etkisi, sonometre kullanımı gibi müziğin bazen kültürel bazen de fiziksel-teorik konularıyla ilgilidir. Ahmed Midhat Efendi bu tartışmada müziğin fen bakımından tek olduğunu, alaturka ve alafranga gibi ayrımların olmayacağını iddia eder. Salih Zeki de buna mukabil müzik fenninin tek olduğuna itiraz edilemeyeceğini ancak tat bakımından müziğin alafrangası olduğu gibi “alajaponyasının” da olacağını ve böyle olmasaydı Türk müziği, Fransız müziği, Arap müziği gibi tabirlerin manalarının olmayacağını belirtir.¹¹²

Araştırmamız kapsamında Rıza Tevfik'in TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi Arşivi'nde bulunan evrakında, biri 1902 yılına ait olan ve diğerinin tarihi belirlenemeyen iki el yazması metin tespit ettik.¹¹³ Arşiv kaydında her iki yazı da Salih

2022 tarihinde bibliyografyaya ekledik. Bu sebeple söz konusu makalenin sıra numarası kronolojik sırayı takip etmemektedir. (Yazarın notu, 12.04.2022).

109 *İkdâm* gazetesini hakkında yararlandığımız kaynaklar için bkz. Müzeyyen Buttanrı, “İkdâm Gazetesi Üzerinde Bibliyografik Bir İnceleme (1894-1900)” (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997), 111-12; Selahattin Çitçi, “İkdâm Gazetesinin Sistemik İndeksi (1894-1904)” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000), 83-85.

110 Bu özetler bibliyografyada verilmiştir.

111 Bu makalenin bir transliterasyonu için bkz. Samet Tengiz, “İkdâm Gazetesi'nde Müzik Makaleleri (Transkribe ve İnceleme)” (Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2020), 67-73.

112 Ahmet Mithat Efendi'nin Salih Zeki'ye cevapları için bkz. Fazıl Arslan, *Ahmet Midhat Efendi ve Müzik* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020), 185-240, 283.

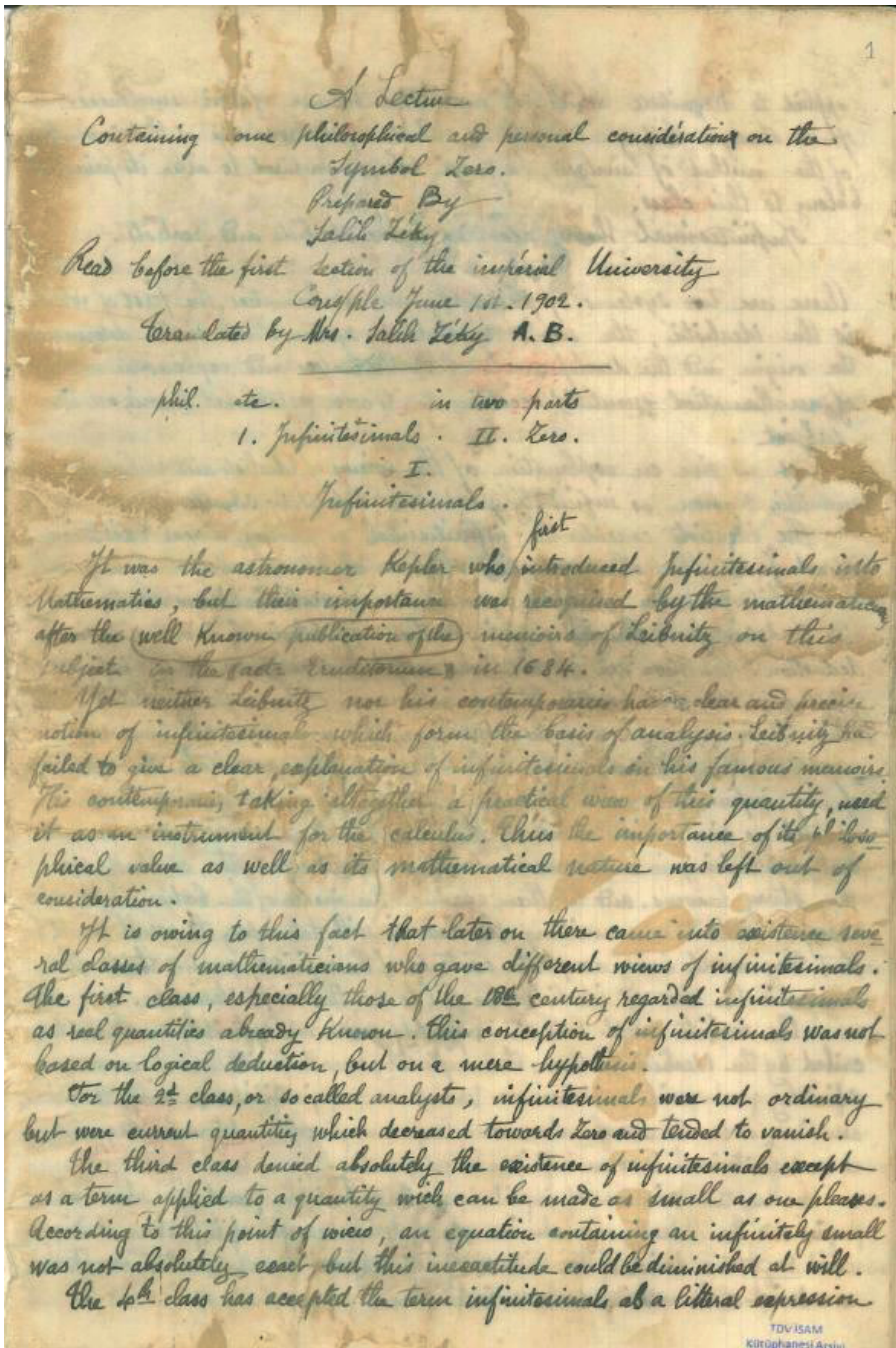
113 “Salih Zeki'nin “A Lecture Containing Some Philosophical and Personal Considerations on the Symbol Zero” ve “Fadhil-oullah-i-Na'im d'Estérebâd et sa Religion Cabbalistique: Le Houroufisme” başlıklı iki makalesinin müsveddesi,” RTB-307, İSAM Kütüphanesi, Rıza Tevfik Evrakı, t.y.

Zeki'ye atfedilmiştir. Büyük boy bir deftere art arda yazılmış olan yazılardan birincisi İngilizce olup “A Lecture Containing Some Philosophical and Personel Considerations on the Symbol Zero” (Sıfır İşareti Hakkında Bazı Kişisel ve Felsefi Görüşler İçeren Bir Ders/Konferans) başlığını taşır [151]. Başlığın altında “Prepared by Salih Zéký” (Salih Zeki tarafından hazırlandı) yazmakta ve ardında “Translated by Mrs. Salih Zéký” (Bayan Salih Zeki tarafından tercüme edildi) ifadesi yer almaktadır. Bu durum yazının Salih Zeki tarafından hazırlandığını, ancak İngilizce çevirisinin Salih Zeki'nin o dönemde evli olduğu Halide Edip tarafından yapıldığını göstermektedir. “June 1st 1902” (1 Haziran 1902) olarak belirtilen tarih, tercümenin kaleme alındığı veya bu dersin/konferansın verildiği tarih olabilir. Yazı iki kısma ayrılmıştır: İlk kısım “Infinitesimals” (Sonsuz Küçükler) konusyla başlar. Bu kısım yaklaşık 3,5 sayfa olup “Infinitesimal Theory According to the Idealists and Realists” (İdealistlere ve Gerçekçilere Göre Sonsuz Küçükler Teorisi) ve “The Mathematical Qualities of Infinitesimals” (Sonsuz Küçüklerin Matematiksel Nitelikleri) isminde iki ara başlığa bölünmüştür. İkinci kısım “Zero” (Sıfır) başlığını taşır ve “The Nature of Symbol Zero” (Sıfır İşaretinin Doğası) alt başlığı ile yaklaşık 3,5 sayfa boyunca devam eder. Yazının neden İngilizce'ye tercüme edildiği henüz belirlenmemiştir.

Rıza Tevfik arşivindeki defterde bulunan ikinci el yazısı metin ise “Fadh-l-oullah-i-Na'imi d'Esterâbâd et sa Religion Cabbalistique: Le Houroûfisme” (Fazlullah El-Esterabâdi ve Onun Kabalistik Dini: Hurufizm) başlıklı Fransızca kaleme alınmış bir yazıdır. Arşiv kaydında her iki yazının Salih Zeki'ye atfedilmesi, her iki metnin aynı defterde art arda yer alması ve el yazılarının birbirine benzemesi nedeniyle başlangıçta Fransızca hurufizm yazısının Salih Zeki'ye ait olduğunu düşünmüştük. Ancak daha sonra yaptığımız araştırmada Rıza Tevfik'in hurufizm ile ilgili matbu bir metni ile söz konusu el yazısı metni karşılaştırdık ve yazının Rıza Tevfik'e ait olduğunu tespit ettik. Hurufilik konusunda çalışmaları bulunan Rıza Tevfik, Fransız oryantalist Clément Imbault Huart'ın (1854-1926) 1909 yılında Leiden'de yayımladığı *Textes Persans Relatifs à la Secte des Houroûfîs* (Hurûfilik Mezhebine İlişkin Farsça Metinler) isimli kitabında “Étude sur la Religion des Houroûfîs” (Hurûfilerin Dini Üzerine Bir Çalışma) başlıklı bir yazı yayımlamıştır.¹¹⁴ El yazısı metin ile matbu metin arasındaki bazı benzerlikler mevcuttur. Örnek olarak her iki yazının başlık düzenlemeleri birbirine benzemektedir. Matbu yazı dokuz başlıktan oluşur: I. Fadh-l-oullah-i-Esterabadi et la Secte des Houroufîs (Fazlullah Esterabâdi ve Hurufilik Mezhebi), II. Ontologie et Théologie, III. Panthéisme, IV. Anthropologie: L'Homme Parfait (İnsan-ı Kâmil), V. Exégèse: Ta'wil (Yorum), VI. Théories de la Science, VII. La Science des Lettres et la Méthode (Harflerin Bilimi ve Yöntem), VIII. Les Symboles, IX. Une Hypothèse sur la Genèse du Houroûfisme (Hurufizmin Doğuşu Üzerine Bir Hipotez).¹¹⁵ El yazması metinde ise yedi alt başlık yer almaktadır:

114 Clément Huart ve Rıza Tevfik, *Textes Persans Relatifs à la Secte des Houroûfîs & d'une Étude sur la Religion des Houroûfîs* (Leiden: E. J. Brill, 1909), 219-313, erişim 4 Nisan 2022, <https://archive.org/details/textespersansrel09huarouft/mode/2up?ref=ol&view=theater>

115 Huart ve Tevfik, *Textes Persans*, 219-313. Kitabın başlıklarının incelenmesi konusunda yardımlarından dolayı Prof. Günergun'a teşekkür ederim.

“Lecture Containing Some Philosophical and Personal Considerations on the Symbol Zero, Prepared by Salih Zeki.” İSAM Kütüphanesi, Rıza Tevfik Evraki, RTB-307

I. Ontologie, II. Théologie, III. Anthropologie, IV. Science, V. Methode; VI. başlık görülmemiştir, sehven atlanmış olabilir; VII. Voici comment Fadhl inaugura cette science (İşte Fazlullah bu bilimi böyle başlattı). Metin içinde bazı ifadelerin benzerlikleri de göze çarpmaktadır, örnek olarak matbu eserde “IV. Théorie de la Science” ile el yazması metinde “IV. Science” başlıkları şu cümle ile başlar: “Ainsi donc, il y a une science mystique qui n’a été révélée qu’aux prophètes jusqu’à présent;... (Dolayısıyla şimdiye kadar sadece peygamberlere vahyedilmiş tasavvufi/mistik bir bilim vardır;...)”.¹¹⁶ Her iki metindeki cümle, noktalı virgülden sonra farklı bir ifade ile devam etmektedir. Ayrıca el yazması metnin sonlarında “Honorable Maître! Je vous présente mon étude sur le hourûfisme” (Saygıdeğer Üstad! Size Hurûflik üzerine yaptığım çalışmamı sunuyorum) ifadesi yer almaktadır. Bu ifadeyle birlikte yazının düzensiz olması, üzerine yapılan eklemeler, çıkarmalar ve alınan çeşitli notlar, bu yazının C. Huart’a hitaben kaleme alınmış bir mektup müsveddesi olduğunu düşündürmektedir. Müsvedde metindeki başlıklar ve yazı içeriği daha sonra C. Huart veya Rıza Tevfik tarafından yeniden düzenlenmiş ve geliştirilmiş olmalıdır. Dolayısıyla hurufizm ile ilgili bu el yazması metnin Salih Zeki’ye değil Rıza Tevfik’e ait olduğunu söyleyebiliriz. Bu el yazması metinler ile ilgili bazı sorular ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, Rıza Tevfik sıfır ve sonsuz küçükler ile ilgili metni nasıl elde etmiştir? Biri İngilizce ve diğeri Fransızca kaleme alınan iki el yazısı birbirine benzemektedir. Eğer hurufilik hakkındaki Fransızca yazı Rıza Tevfik’e ait ise sıfır ve sonsuz küçükler hakkındaki İngilizce yazı da onun kaleminden çıkmış olmalıdır. Bu durumda Rıza Tevfik, Salih Zeki’nin bu yazısını bir yerden kendi defterine kopyalamış olabilir. İngilizce yazının düzenli olması, bunun bir konferanstan dinlenerek alınmış notlardan ziyade matbu veya el yazması bir başka metinden kopyalanmış olduğunu düşündürmektedir. Bir ihtimal Salih Zeki, sıfır rakamı ile ilgili bu makalenin müsveddesini Rıza Tevfik’e vermiş ve o da kendi defterine kaydetmiş olabilir. Burada sorulması gereken ikinci soru, hurufilik metninin niçin sıfır ve sonsuz küçükleri anlatan bir yazının ardından geldiğidir. Bilindiği gibi hurufilik, eski çağlardan beri süregelen ve sayılar ile harflerin yorumlanarak çeşitli anlamlar çıkarılmasına dayanan bir inanıştır.¹¹⁷ Bu durumda Rıza Tevfik, klasik dönemdeki sayı anlayışından farklı olarak modern dönemde sıfır ve sonsuz küçükler hakkındaki bilgileri kullanarak hurufilik üzerine farklı bir perspektif yakalamak istemiş olmalıdır. Bu konu, uzmanlığımızın ve bu çalışmanın kapsamı dışında kaldığı için bu tür soruları konuyla ilgilenen araştırmacılara bırakıyoruz.

Salih Zeki’nin 1902-1908 yılları arasında yazılmış herhangi bir makalesini tespit edemedik. Bu dönemde Rasathâne’deki yöneticilik göreviyle birlikte eğitim faaliyetlerine de devam ettiği, 1900 yılında Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne’nin idâdi kısmının Mercan’a

116 Huart ve Tevfik, *Textes Persans*, 275.

117 Hurûflik hakkında bilgi için bkz. Hüsametdin Aksu, “Hurûflik,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 408-12.

Fadhl-oullah-i-Na'imi de Esterâbâd et
sa religion cabbalistique, le Houroufisme.

Il y a des ^{grands} savants qui ont prétendu l'invulnérabilité ~~des recherches~~ d'études
qui poussent certains ~~des~~ érudits à ~~rechercher~~ ^{s'occuper de} rechercher les causes de
l'antiquité pour ~~se~~ déterminer les causes psychiques et les circonstances sociales
qui ont dû leur donner naissance. Je crois qu'ils ~~ont~~ ont tort. ~~Il~~ Dans
ce genre de recherches il y a peut-être autant et même plus d'intérêt pour
l'humanité ^(en considérant la masse et non pas la minorité la plus éclairée) de celle
~~de~~!) qu'il n'y a dans les études paléontologiques. On ne doit pas se contenter
de fouiller ^{les couches} les couches géologiques; on devrait également scruter les couches intellec-
tuelles de l'humanité pour ~~en~~ voir ce que ^{les} siècles y ont pu amasser pour
former les bas fonds de la crédulité humaine. ^{ceste couche si fertile en erreurs! Ce n'est} En étudiant ces débris intellectuels
pas seulement l'obscuration de l'esprit qu'on devrait étudier dans toute ses ramifications ~~on~~ on devrait également
on y découvrirait des ~~êtres~~ formes organisées, ^(des) systèmes ~~qui~~ qui ont vécu
l'obscuration de l'intelligence et au bon sens chez les hommes et les sociétés.
Jadis) dont la monstruosité ne le cède en rien à ceux de la paléontologie.

Le Houroufisme que nous allons étudier dans ses détails ~~est~~ est un exemple
frappant pour ce que je viens d'avancer; et je ne regrette pas les trois années de recherches
~~qui~~ que cette étude m'a coûtées.

Au lieu de commencer par la biographie de Fadhl, qui ^{est} le fondateur de cette doctrine
écotérique, et de formuler ^{une} hypothèse pour ~~expliquer~~ la manifestation de cette religion

C'est surtout l'avis et l'avis du grand physicien-mathématicien ~~de~~ d'Edimbourg, J. Fourier, et peut-être son
(immortel Walle) et tout en soutenant que la foudre (Dieu) de nos esprits, qu'il a dit un monde personnel imaginé
que rien ne justifie scientifiquement. Par contre, un autre grand savant (Herschel) trouve le contraire d'intérêt
dans ces genres d'études, et je crois qu'il a raison.

"Fadhl-oullah-i-Na'imi de Esterâbâd et sa Religion cabbalistique: Le Houroufisme," İSAM
Kütüphanesi, Rıza Tevfik Evrakı, RTB-307

taşınmasıyla birlikte Mercan İdâdî'sinde fizik ve makine dersleri verdiği bilinmektedir.¹¹⁸ Eğitim faaliyetleri nedeniyle ders kitaplarının yazımına ağırlık verdiği ve gazete-dergi yazılarına ara vermiş olabileceği düşünülse de henüz tespit edilemeyen makalelerinin olması olasıdır.

Üçüncü Dönem: 1908-1921

Salih Zeki'nin 1908-1921 yılları arasındaki yazılarının içeriği iki gruba ayrılabilir. İlk grup yabancı postaneler, istatistikler ve resmî idarede kullanımları, takvim ve saat sisteminin düzenlenmesi gibi devlet idaresine yönelik yazılardan oluşur. İkinci grup ise eğitim, mantık, felsefe gibi konulardaki düşünce yazılarından oluşmaktadır. Salih Zeki bu dönemde Rasathâne müdürlüğünden ayrılmış, 1910-1912 yılları arasında Mekteb-i Sultânî müdürü olarak görev almış¹¹⁹ ve ardından Maârif Nezareti Müsteşarlığı ve Dârülfünûn Umûm Müdürlüğü (rektörlük) görevlerinde bulunmuştur.¹²⁰ Bu dönemde aldığı görevler itibarıyla, özellikle eğitim ve bilim konularında bir otorite haline gelmesinden dolayı, yazılarının içeriğinin gerek devlet idaresinde gerek kamuoyunda yol gösterici ve tavsiye verici bir karaktere büründüğü görülmektedir.

Salih Zeki'nin bu dönemde yazdığı *Tanîn* gazetesi, devlet idaresine yönelik tavsiye niteliğindeki yazılarını içermesi bakımından ilgi çekicidir.¹²¹ Salih Zeki'nin devlet idaresinde ne gibi roller üstlendiği veya ne kadar etkili olduğu konusunda yeterli bilgimiz olmasa da *Tanîn*'deki yazıları bu konuda bir fikir vermektedir. Dönemin Bahriye Nâzırı Arif Hikmet Paşa'ya (1851-1915) hitaben kaleme aldığı "Bahriye Nâzırı Paşa Hazretlerine" başlıklı yazısında [164] gemilere öğle vaktini bildirecek bir "işaret merkezi"nin Galata Kulesi üzerinde kurulmasını önerir. 1908 tarihli bu yazısının girişinde belirttiğine göre, bu önerisini 10-15 sene (1893-1898) önce Maârif Nâzırı Münif Paşa'ya sunmuştur.¹²² Bu öneriye yakın ilgi gösteren Münif Paşa'nın talimatıyla konunun teknik ve mâlî hususlarının belirlenmesi için Posta ve Telgraf Nezâreti idarecilerinden Émile Lacoine (1835-1899), Rasathâne-i Âmire müdürü Aristide Coumbarý (1828-1896) ve Salih Zeki'den oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyonun çalışması sonucunda öğle vaktini belirtmek üzere Galata Kulesi'nden top

118 Günergun, "Âsâr-ı Bâkiye ve Salih Zeki Üzerine Ek Bilgiler," 190-91.

119 Salih Zeki'nin Mekteb-i Sultânî müdürlüğü görevine getirilmesi ve bu tayinin o dönemdeki etkileri hakkında bkz. Vahdettin Engin, *Mekteb-i Sultani* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016), 251-61.

120 Sevtap Kadioğlu, *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900-1946)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1998), 290.

121 *Tanin* gazetesindeki yazılar hakkında yararlanılan bir kaynak için bkz. İlhan Karoğlu, "Tanin Gazetesi İnceleme ve Seçilmiş Metinler (1-300 Sayılar)" (Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2011), 82-83. Karoğlu bu tezinde Salih Zeki'ye sehven "Aktay" soyadını eklemiştir.

122 Bu görüşme, söz konusu yazının kaleme alındığı 1908 yılına göre 10-15 seneden biraz daha eski olmalıdır, zira üç kere Maârif Nâzırı olan Münif Paşa son görevini 1889-1891 yılları arasında yapmıştır. Bkz. İsmail Doğan, "Münif Mehmed Paşa," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 9-12; Ali Budak, *Münif Paşa: Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını* (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2012).

atılması yöntemi kabul edilmiş, ancak pek etkin olmayan bu yöntem zamanla terkedilmiştir. Salih Zeki, söz konusu yazısında bu komisyonun tekrar toplanması gerektiğini ve öğle vaktinin top atılmasıyla değil, Avrupa'daki örneklerde olduğu gibi modern ölçümlere dayalı olarak yapılması gerektiğini belirtmektedir.¹²³ Saatlerin ve takvimin düzenlenmesi konusuna önem veren Salih Zeki, mâlî senenin ıslahı konusundaki önerileri için “Mâliye Nâzırı Paşa Hazretlerine” [159] başlıklı bir yazı yazmıştır. Bu yazıya gelen bir okuyucu mektubuna cevaben “Târih-i Mâlîyeye Dâir Bir Mülâhaza” [161] yazısını kaleme almış ve “Saatlerimiz, Günlerimiz” [162] isimli makalesiyle bu konudaki görüşlerini paylaşmaya devam etmiştir. İstatistik üzerine iki önemli yazısı “İstatistikler” [152] ve “Resmî İstatistikler ve İstatistik İdâreleri” [153] isimli yazılarıdır. Bu gazetede en önemli yazı dizisi “Ecnebî Postahâneleri” [154-155, 157-158] başlıklı dört makalesidir. Bu yazılarında Salih Zeki, Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren yabancı postanelerin kaldırılması konusundaki görüşlerini bildirir.¹²⁴ Bu gazetede ilginç bir diğer yazısı, 28 Aralık 1908'de Messina'da (İtalya) gerçekleşen 7,1 büyüklüğündeki depremden bir hafta sonra kaleme aldığı “İtalya Hareket-i Arzi” isimli makalesidir [163]. *Tanîn* gazetesi haricinde bu dönemdeki ünlü yazılarından biri, eşi Halide Edip ile birlikte dönemin önemli dergilerinden *Ulûm-ı İktisâdiyye ve İctimâ'iyye Mecmuâsı*'nda yayımladıkları ve Fransız pozitivist filozof Auguste Comte'un hayatını ve çalışmalarını konu edinen “Ogüst Kont - Felsefe-i Müsbete” [166] isimli makaledir.

Salih Zeki'nin beş yazı kaleme aldığı *Musavver Muhî'te*¹²⁵ ilk yazısı “Musâhabe-i Hakikiyye” [165] isminde olup bir arkadaşıyla o günkü eğitim sistemi üzerine yaptıkları eleştiriler hakkındadır. “Telepati” [168] makalesinde, o günün Avrupa bilim çevrelerinde gündemde olan telepati konusunu ele almıştır. “İstimzâca Cevab: Hüseyin Câhid Efendi'ye” [169] isimli yazısı, Hüseyin Cahid'in derginin 17. sayısında yayımladığı ve Salih Zeki'nin “Ogüst Kont” isimli yazısını eleştirdiği “Bir İstimzâc” isimli makalesine bir cevaptır. “Bir Hakikat!” [171] isimli makalesinde, o günlerde istatistiğin rakamların bir araya gelmesi gibi algılandığı ve istatistikten anlamlı bir sonuç çıkarmak için onun “hisâb-ı ihtimâlî” ile birlikte ele alınması gerektiğini savunur. “Kırmızı Ay” [174] makalesini ise yolda yürürken bir gencin kendisine yaklaşıp senenin bazı zamanlarında Ay'ın neden kırmızı olduğuna dair sorusuna o anda cevap verememesi ve daha sonra konuyu araştırması üzerine kaleme almıştır.

123 Öğle vakti, Mayıs 1915'ten itibaren Paris'teki Eyfel Kulesi'nden alınan sinyallere dayanılarak Bahriye Hastanesi'nin kulesine yerleştirilen vakit küresiyle (time-ball) günlük olarak bildirilmeye başlanmıştır. Günergün, “Salih Zeki ve Astronomi,” 105 (dipnot 29).

124 Demir, “Salih Zeki ve Ecnebi Postahaneleri'nin Kaldırılması Konusundaki Görüşleri,” 169-85.

125 *Musavver Muhî'te* dergisindeki makaleler hakkında yararlanılan kaynak için bkz. Nevzat Canan, “Musavver Muhî'te Mecmuası İncelemesi: Fihrist ve Metin” (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 1997), 52. Canan, bu tezinde, Salih Zeki'ye şehven “Aktay” soyadını eklemiştir.

Yine beş yazı kaleme aldığı *Resimli Kitâb*'da¹²⁶ “Sekene-i Merih” (Mars'ta Yaşayanlar) [175] makalesi, ABD'li astronom Lowell'in¹²⁷ Mars'ta yaşam olduğuna dair iddialarını konu alır. Aynı dergide yine astronomi ile ilgili kaleme aldığı “Musâhabe-i Hakîkiyye”de [172] ise gök cisimlerinin sıcaklıkları üzerine teorileri özetler. “O Bergüzârı Hâlâ Saklarım” [173] başlıklı yazısında, dönemin önemli münevverlerinden Süleyman Sûdî Efendi ile ziyaret ettikleri bir zât ile aralarında geçen ilm-i nücûm ile ilgili bir konuşmayı nakleder.¹²⁸ Olasılık ile ilgili “Ümid” [156] ve takvim konusundaki “Târih ve Takvim Meselesi” [167] makalelerini yine *Resimli Kitâb*'da yayımlamış, “İhtimaliyyat-İktisadiyyat” [160] isimli yazısı ise *Âşiyân*'da yer almıştır.

Salih Zeki'nin *Dârüşşafaka* dergisinde yayımladığı yazılar genellikle eğitim üzerindedir.¹²⁹ Yazı kurulu üyesi bulunduğu derginin 6. ve 8-12. sayıları arasında yayımlanan yazılarının hemen hepsi çeşitli konferanslarının metinlerinden oluşmaktadır. Dergi için özel olarak yazı kaleme almasa da derginin yazı kurulu, Salih Zeki'nin yazılarının kendi dergilerinde yayımlanmasına büyük önem vermiş ve yazıları her zaman birinci sayfada yer almıştır. Bu dergideki ilk makalesi, daha önce *Ulûm-ı İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmuası*'nda yayımlanan “Ogüst Kont: Felsefe-i Müsbete” isimli yazıdır [176]. “Nutm-ı İftitâhî” [177] başlıklı yazısı, Dârülfünûn-ı Osmânî'nin 1324 (1908-1909) senesinde Riyâziyye Şûbesi ikinci sınıf talebelerine hitâben modern bilimsel düşünce üzerine yaptığı bir ders yılı açılış konuşmasıdır. “Bir Mektub” [179] ise, bir dost meclisinde klasik mantık ve modern matematik konusunda bir zat ile giriştiği tartışmayı içerir. “Dârüşşafaka” [181] isimli yazısında mezun olduğu okulun önemini ve okuluna karşı olan hissiyatını anlatmaktadır. “İskolastik” [182-194] başlıklı yazısı,

126 *Resimli Kitâb* dergisindeki makaleler hakkında yararlanılan kaynaklar için bkz. Rasim Ustaoglu, “Resimli Kitap (1324/1908-1329/1913) ve Resimli Gazete (1339/1923-1929)’nin Dil, Edebiyat ve Kültür Yazılarının Sistematik İndeksi” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000), 36; Sümeyye Çelik, “Resimli Kitap Mecmuası Üzerine Bir İnceleme, Açıklamalı Dizin ve Seçilmiş Metinler” (Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, 2017), 53.

127 ABD'li astronom Percival Lawrence Lowell (1855-1916), kendi adını taşıyan gözleminde Mars yüzeyindeki kanalları gözlemlemiş ve bunların Mars'ta yaşayan ileri bir medeniyetin göstergeleri olduğunu iddia etmiştir. Bu gibi iddiaları, Pluton'un fotoğrafının çekilmesi gibi önemli buluşlarını gölgede bırakmıştır. David Strauss, “Lowell, Percival,” *Biographical Encyclopedia of Astronomers*, ed. Thomas Hockey (New York: Springer, 2014), 1351-54.

128 Salih Zeki bu yazısında Süleyman Sûdî Efendi'nin “şarkda hey'et ve bi'l-hassa rasadât ile iştigâl etmiş olan ulemânın ve bu meyânda müneccimîn-i Osmâniyye'nin terâcim-i ahvâlini hâvî bir de kitâb” yazdığını belirtir. Süleyman Sûdî'nin “Tabakât-ı Müneccimîn” isimli eseri müellif hayattayken basılamamıştır, Salih Zeki bu eserin temize çekilmiş bir nüshasını Sûdî Efendi'nin kardeşi Talat Bey'de gördüğünü ve daha sonra esere ne olduğunu bilmediğini belirtmektedir. Bu eser günümüzde neşredilmiştir, bkz. Süleyman Sûdî Efendi, *Tabakât-ı Müneccimîn*, ed. Salim Aydüz (İstanbul: Fatih Üniversitesi Yayınları, 2005). Salim Aydüz, “Süleyman Sûdî Efendi'nin Kütüphanesi,” *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu, Vol. 1: Societies, Cultures, Sciences: A Collection of Articles*, yay. haz. Mustafa Kaçar, Zeynep Durukal ve Abdullah Topaloğlu (İstanbul: IRCICA, 2006) içinde, 775-811.

129 *Dârüşşafaka* dergisindeki makaleler hakkında yararlanılan kaynak için bkz. Bilal Yurtoğlu, “Dârüşşafaka Dergisinin Bilim, Düşünce ve Eğitim Hayatımıza Katkıları,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 17, 2 (2016): 56-114.

klasik medrese eğitimine ve Aristotelesçi skolastisizme yönelik bir eleştiridir.¹³⁰ “Şahsiyyet” [183], kişilik ve kişilik üzerine etkenler, deha, bir milletin karakteri gibi konuları ele aldığı önemli bir yazısıdır. Bu yazının içeriği, Salih Zeki'nin geniş entelektüel ilgi alanlarını göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Son yazısı olan “Ulûmda Serbesti-i Mübâdele” [184] ise bilimde düşünce özgürlüğünün sağlanması, bilim adamlarının hatta herkesin düşüncelerini özgürce dile getirebilmesi ve özgürce görüş alışverişinde bulunabilmesi hakkındadır. Salih Zeki bu son iki makalesindeki konuları evrim teorisine yaklaşan bir tarzda, ancak insanla ilgili olduğu için bir tür *tekâmül* anlayışı içerisinde çerçeveleştirir.¹³¹

Fen gazetesindeki yazıları, bu yayın için kaleme alınmış olmayıp Dârülfünûn'da vermiş olduğu bazı konferansların metinleridir.¹³² Dokuz sayıya yayılmış olan bu makalelerin ilki “Kavânin-i Adediyye” [185-186] olup sayı dizilerinin oluşumunu ve sayılar arasındaki aritmetik işlemlerini mümkün kılan kanunları inceler. “Birinci Konferans” [187-191] başlıklı yazısı gazların iletkenliği, iyonlaşması ve bu konuda yapılan elektrik deneyleriyle ilgilidir. “Hikmet-i Tabî'iyye-i Semâviyyeden Bir Sâhife: Harâret-i Şemsiyyenin Menşe'i” [192-193] başlıklı yazısında ise Güneş'in yapısı hakkında bilgi verilmekte ve bu konudaki tartışmalar özetlenmektedir.

Salih Zeki'nin *Dârülfünûn Fünûn Fakültesi Mecmuası*'ndaki yazıları, onun akademik seviyedeki yazılardır.¹³³ “Nâmütenâhî” [195] isimli makalesinde sonsuz kavramını matematiksel ve felsefî açılarından incelemektedir.¹³⁴ “Muhaberat” [196] isimli makalesini, Fransız matematikçi Henri Poincaré'den (1854-1912) tercüme ettiği *İlmin Kıymeti (La Valeur de la Science)* isimli kitapta “contingence” sözcüğüne karşılık kullandığı *temekkün* ifadesini Mehmed Ali Aynî Bey'in (1869-1945) eleştirmesi üzerine, ona cevaben kaleme almıştır.¹³⁵ “Bazı Müellifatta Görülen Garib Bir Nâmütenahî Hatası” [197] isimli makalede Charles de Comberousse (1826-1897), Charles Briot (1817-1882) ve Boleslas Nieweglowski (1846-1933) gibi matematikçilerin kitaplarındaki özel seriler hakkında yaptıkları çözümler incelenir ve eleştirilir.¹³⁶ “Bir Cismin Kütlesi, Cevher mi Araz mı?” [198] isimli makalesi, “Ramazana mahsûs olmak üzere Dârülfünûn'da riyâziyye muallim ve muhiblerine verilen

130 Yazının sadeleştirilmiş yeni bir baskısı için bkz. Salih Zeki, “Skolastik,” *Salih Zeki, Yusuf Akçura, Muallim A. Cevdet: Skolastik Eğitim ve Türkiye'de Skolastik Tarz*, yay. haz. Hasan Ünder (Ankara: Epos Yayınları, 2002) içinde, 52-60 (sadeleştirme), 90-96 (özgün metin). Etker, bu makalenin farklı çeviri ve edisyonları hakkında ayrıntılı bilgi verir, bkz. Etker, “Salih Zeki Bey-Üç Boyutlu Bir Biyografi İçin,” 147 (dipnot 28).

131 Yurtoğlu, “Dârüşşafaka Dergisinin Bilim, Düşünce ve Eğitim Hayatımıza Katkıları,” 94.

132 *Fen* dergisindeki makaleler hakkında yararlanılan kaynak için bkz. Yurtoğlu, “Fenn Gazetesindeki Bilimsel Makaleler,” 65-71.

133 Söz konusu dergiyi tanıtan ve makaleleri özetleyen bir çalışma için bkz. Feza Günergün, “Darülfünûn Fünûn (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916-1933),” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 1 (1995): 285-349.

134 *A.g.e.*, 309.

135 *A.g.e.*, 310.

136 *Aynı yer*: Salih Zeki'nin bu makalesinin olduğu sayının kapağında “Ağustos 1332” yazılmış olmasına rağmen doğrusu “Haziran 1332”dir.

birinci konferansdır” notuyla yayımlanmıştır. Bu makalede mekanik bilimi açısından Newton ve sonrası klasik fizikçilerin kütle üzerine yaptıkları tanımları ele almakta ve değerlendirmektedir. Makalenin ikinci kısmı “Kütle-i Maddîyye Cehver mi Araz mı?” [199] isminde olup “Ramazan-ı şerife mahsûs olarak Dârülfünûn’da verilen riyâziyye konferanslarının ikincisidir” notuyla yayımlanmıştır. Bu yazıda radyum ışınmasının keşfi sonucunda katot ışını deneylerinin sonuçlarının klasik mekanik ilkelerini değiştirip değiştiremeyeceği tartışılmaktadır.¹³⁷ Bunun haricinde Salih Zeki’nin Dârülfünûn için yazdığı astronomiyle ilgili iki ders notuna ulaşabildik. Ders notlarını içeren ve haftada bir yayımlanan *Dârülfünûn Dersleri* isimli bu mecmuada Salih Zeki “Hey’et-i Felekiyye” [178, 180] isimli eksik bir ders notu yayımlamıştır.¹³⁸

Salih Zeki’nin elinden çıktığını bildiğimiz son çalışması, Müze-yi Hümâyûn Müdürü Halil Edhem’in ricası üzerine, onun Çinili Köşk Müzesi’nde topladığı “eski hey’et ve riyâziyye aletleri meyânında gayet mühim usturlap koleksiyonu” için kaleme aldığı bir katalogdur [200]. Halil Edhem Bey’e göre “gayri matbu âsârı kalemiyyesinin belki en sonuncusu budur”.¹³⁹ Ölümünün ardından ise 1924 yılında *Muallimler Mecmûası*’nın 22. sayısında Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa ile ilgili iki makalesi yayımlanmıştır. Yukarıda bahsedildiği üzere, bunlardan ilki olan “Vidinli Tevfik Paşa Merhum” [201] isimli yazı *Kâmûs-ı Riyâziyyât*’ın yazma nüshasından aktarılmıştır. “Vidinli Tevfik Paşa” [202] isimli diğer yazı ise Salih Zeki’nin müsveddeleri kullanılarak kaleme alınmıştır.

Sonuç

Salih Zeki, Paris’teki eğitimini tamamlayıp Türkiye’ye dönmesinin ardından ölümüne kadar yaklaşık 32 yıl boyunca devamlı olarak yazın hayatının içinde olmuş, gerek onun en önemli entelektüel ilgisi olan bilim tarihi gerek bilimler ve eğitim konularında birçok makale kaleme almıştır. Özellikle bilim tarihiyle ilgili makalelerinin niteliği, onun bu konuyla sistematik bir biçimde ilgilendiğini ve sadece Batılı eserleri okuyup özetlemekten ziyade İstanbul kütüphanelerindeki Müslüman matematikçi ve astronomların özgün yazma eserlerini inceleyerek bunlar hakkında Batılıların yaptıkları çalışmaları eleştirel bir gözle analiz ettiğini göstermektedir. Çalışmalarında kimi zaman Batılı araştırmacıların iddialarına itirazlarda bulunması ve hatta bu itirazları Avrupa dergilerinde yayımlaması, Batılı bilim tarihi literatürünü iyi bir şekilde takip ettiğini ve hatalı bilgileri düzeltmek için çaba sarfettiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Salih Zeki’nin düşünce yapısında tarihin önemli bir altyapı teşkil ettiğini, bilimsel düşüncenin ancak tarihsel derinliğiyle kavranabileceği konusunda kendisinde ta gençliğinden beri bir eğilimin bulunduğunu göstermektedir. Acaba

137 *A.g.e.*, 314.

138 Bu ders notlarından bahseden kısa bir çalışma için bkz. Şeref Etker, “Salih Zeki Kozmografyasına Katkı: Hey’et-i Felekiyye,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 8, 1 (2006): 164-67.

139 Halil Edhem Bey’in ifadesini aktaran Mehmed İzzet, “Salih Zeki,” 11.

bilim tarihi konusundaki bu ilgisi nereden gelmektedir? Fransa'daki eğitim yıllarının buna ne derecede katkısı olmuştur? Bilim tarihçiliğine başlaması tamamen yakın dostu Mösyö Lemoine'in teşviklerine mi bağlı olmuştur? Dahası, Salih Zeki'yi çevreleyen düşünce ortamının, yani Osmanlı entelektüel çevresinin bilime ve bilim tarihine bakışı nedir? Bu gibi soruların cevapları şüphesiz Salih Zeki'nin ve dönemin diğer entelektüellerinin, sadece kitaplardaki değil dönemin süreli yayınlarındaki fikir yazılarının açığa çıkmasıyla daha kolay cevaplanabilecektir.

Salih Zeki'nin Rasathâne'de üstlendiği görevler, şüphesiz Avrupa'daki modern bilimsel gelişmelere daha yakından şahit olmasına neden olmuştur. Bu dönemde kaleme aldığı jeoloji, meteoroloji, madencilik gibi konular, Salih Zeki'nin eğitimini gördüğü disiplinler değildir, bu konulara olan vukûfiyetini Rasathâne yöneticisi olduğu dönemde geliştirmiş olmalıdır. Kanaatimizce bilim ve teknik veya kısaca “fen” konularında yazdığı bu makaleler, her ne kadar bir bilim insanı sayılamasa da onun Osmanlı kamuoyundaki “bilimci” kimliğini pekiştirmiştir.¹⁴⁰ Bu konulardaki yazılarını *Sabah* ve *İkdâm* gibi dönemin en önemli günlük gazetelerinde yayımlaması, yaşadığı toplumda bilimin popülerleşmesi noktasında önemli bir vazife gördüğüne işaret eder.

Salih Zeki 1900'lü yıllardan sonra gerek eğitim gerek idarecilik görevleri nedeniyle daha çok eğitim, felsefe, düşünce gibi konulara yoğunlaşmıştır. Bize göre bu durum, artık yıkılmak üzere olan bir imparatorlukta vatanın kurtuluşunu bilim ve eğitimde gören bir münevverin refleksidir. 1912'de Balkan Savaşı'nı, 1914'te I. Dünya Savaşı'nı ve 1918'den sonra İstanbul'un işgalini gören Salih Zeki, son yıllarında hem Dârüşşafaka'daki hem de Dârülfünûn'daki eğitim faaliyetlerine odaklanmakla birlikte hassas ve yorgun zihni eserlerini tamamlamasına izin vermemiş ve 1921 yılında hayata gözlerini kapamıştır. Bundan sonra makaleleri ve kitapları üzerine yapılacak olan ayrıntılı çalışmalar, kendisinin ve döneminin bilimsel düşüncesini anlamamıza yardımcı olacaktır.

EK 1. SALİH ZEKİ MAKALELER BİBLİYOGRAFYASI¹⁴¹

1. “Mémoire sur les Chiffres indiens,” 1889.
2. “Hendese: Teslîs-i Zâviye Mes'elesi (1),” *Resimli Gazete*, Sene 1, Aded 34 (31 Teşrîn-i Evvel 1307): 410-413. (Bu yazı dizisi, İbrahim Efendi'nin sayı 29, s. 360'ta

140 Burada *bilimci* ifadesini “bilim eğitimcisi ve bilimsel düşüncenin önemini kavramış” anlamında kullanıyoruz.

141 Yaptığımız çalışmada bibliyografya tasnifini konularına göre, yıllara göre kronolojik ve dergilere göre alfabetik olarak ayrı ayrı düzenlemiştik. Burada dergilere göre alfabetik sıralama yapmak düzenli görünse de hem konu bütünlüğü olmayacak hem de Salih Zeki'nin uzun yazı hayatının karakteristiklerini vermeyecekti. Konulara göre tasnif, araştırmacılar için kolaylık olsa da bazen birbiri içine giren konuları tasnif etmek ihtilaf yaratabilecekti. Kronolojik sıralama ise Salih Zeki'nin düşünce gelişimini görmek için daha elverişli olacaktı. Ayrıca, Salih Zeki hayatının belirli safhalarında belirli konularla uğraştığı için araştırmacı ilgilendiği döneme ait makaleleri bir arada görebilecekti. Bu sebeple bibliyografyayı kronolojik olarak vermeyi uygun bulduk.

yer verilen sorusuna cevaben kaleme alınmıştır.)

3. “Hikmet-i Tabî’iyye: Elektrike Dâ’ir Ma’lûmât-ı Umûmiyye (1),” *Mekteb*, Sene 1, Aded 15 (4 Teşrîn-i Sâni 1307): 186-188.
4. “Hendese: Teslîs-i Zâviye Mes’alesi (2),” *Resimli Gazete*, Sene 1, Aded 35 (7 Teşrîn-i Sâni 1307): 422-426.
5. “Hikmet-i Tabî’iyye: Elektrike Dâ’ir Ma’lûmât-ı Umûmiyye (2),” *Mekteb*, Sene 1, Aded 16 (11 Teşrîn-i Sâni 1307): 202-203.
6. “Hendese: Teslîs-i Zâviye Mes’alesi (3),” *Resimli Gazete*, Sene 1, Aded 36 (14 Teşrîn-i Sâni 1307): 434-437.
7. “Hikmet-i Tabî’iyye: Elektrike Dâ’ir Malûmât-ı Umûmiyye (3),” *Mekteb*, Sene 1, Aded 17 (18 Teşrîn-i Sâni 1307): 214-216.
8. “Hendese: Teslîs-i Zâviye Mes’alesi (4),” *Resimli Gazete*, Sene 1, Aded 37 (21 Teşrîn-i Sâni 1307): 446-448.
9. “Hikmet-i Tabî’iyye: Elektrike Dâ’ir Ma’lûmât-ı Umûmiyye (4),” *Mekteb*, Sene 1, Aded 18 (25 Teşrîn-i Sâni 1307): 231-232.
10. “Hikmet-i Tabî’iyye: Elektrike Dâ’ir Ma’lûmât-ı Umûmiyye (5),” *Mekteb*, Sene 1, Aded 20 (9 Kânûn-ı Evvel 1307): 263-265.
11. “Hendese-i İbtidâ’iyye: Ders 1- Ta’rifât,” *Mekteb*, Sene 1, Aded 20 (9 Kânûn-ı Evvel 1307): 267-270.
12. “İlm-i Ahvâl-i Cevv: Alâ’im-i Elektrikiyye,” *Resimli Gazete*, Sene 1, Aded 40 (12 Kânûn-ı Evvel 1307): 483-486.
13. “Hendese-i İbtidâ’iyye: Birinci Kısım. Hatt-ı Müstakîmin Tûlunu Ölçmek. Ders 2 - İki Ucuna Gidilebilen Bir Hatt-ı Müstakîmin Tûlu,” *Mekteb*, Sene 1, Aded 21 (16 Kânûn-ı Evvel 1307): 277-278.
14. “Hendese-i İbtidâ’iyye: Ders 3 - Bir Ucundan Diğer Ucuna Doğrudan Doğruya Gidilemeyen Bir Hatt-ı Müstakîmin Tûlu,” *Mekteb*, Sene 1, Aded 22 (23 Kânûn-ı Evvel 1307): 305-307.
15. “Hendese-i Tecrübiyye: Ders 3 (Devam); Ders 4 - Bir Ağacın Boyunu Ölçmek,” *Mekteb*, Sene 1, Aded 23 (30 Kânûn-ı Evvel 1307): 317-319.¹⁴²

142 Bu sayıdan itibaren yazı dizisi “Hendese-i Tecrübiyye” ismini almaktadır.

16. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 5 - Bir Ağacın Boyunu Ölçmek (Devam)," *Mekteb*, Sene 1, Aded 25 (13 Kânûn-i Sâni 1307): 343-344.
17. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 6 - Bir Ağacın Yüksekliğini Bulmak İçin İkinci Usûl," *Mekteb*, Sene 1, Aded 27 (27 Kânûn-ı Sâni 1307): 384-385.
18. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 7 - İki Ucuna Gidilmesi Mümkün Olmayan Bir Hatt-ı Müstakîmin Tûlunu Ölçmek," *Mekteb*, Sene 1, Aded 28 (3 Şubat 1307): 400-402.
19. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 8 - İki Ucuna Gidilmesi Mümkün Olmayan Bir Hatt-ı Müstakîmi Ölçmek," *Mekteb*, Sene 1, Aded 29 (10 Şubat 1307): 415-416.
20. "Garâ'ib-i Fenniyye: Bir Acibe-i Hilkat," *Resimli Gazete*, Sene 1, Aded 49 (13 Şubat 1307): 590-593.
21. "Hendese-i Tecrübiyye: İkinci Kısım. Kenarları Hatt-ı Müstakîm Olan Sath-ı Müstevîleri Ölçmek. Ders 9 - Mustatîl ve Murabba'," *Mekteb*, Sene 1, Aded 31 (24 Şubat 1307): 446-448.
22. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 10 - Müstatîlin Sathını Ölçmek," *Mekteb*, Sene 1, Aded 32 (2 Mart 1308): 457-459.
23. "Garâ'ib-i Fenniyye: Inaudi'nin Selefî," *Resimli Gazete*, Sene 1, Aded 52 (3 Mart 1308): 636-638.
24. "Makâle-i Mahsûsa: Istilâhât-ı Fenniyye Tevhîdi," *Resimli Gazete*, Sene 2, Aded 53 (12 Mart 1308): 5-8.¹⁴³
25. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 11 - Murabba' ve Mütevazi'l-Edlâ'," *Mekteb*, Sene 1, Aded 35 (23 Mart 1308): 506-507.
26. "Makâle-ı Mahsûsa: Sâ'atlerin Islâhı," *Resimli Gazete*, Sene 2, Aded 56 (2 Nisan 1308): 52-55.
27. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 12 - Bir Mütevazi'l-Edlâ'ın Sathını Ölçmek," *Mekteb*, Sene 1, Aded 39 (20 Nisan 1308): 574-575.
28. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 13 - Bir Müsellesin Sathını Ölçmek; Ders 14 - Bir Sathın Mesâhası," *Mekteb*, Sene 2, Aded 51 (13 Temmuz 1308): 760-762.¹⁴⁴
29. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 13: Bir Müsellesin Sathını Ölçmek; Ders 14 - Ale'l-umûm Bir Sathın Mesâhası," *Mekteb*, Sene 2, Aded 77 (18 Kânûn-ı Sâni 1308): 330-331.¹⁴⁵

143 *Resimli Gazete*'nin bu sayısından itibaren sayfa sırası tekrar 1'den başlamaktadır.

144 Yazının başında konu 36. sayının devamı olarak belirtilmiştir. Doğrusu 39. sayıdır.

145 Yaklaşık beş aylık bir aranın ardından yazı dizisine devam eden Salih Zeki, bu sayıda 51. sayıdaki konuları tekrar verir.

30. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 14 - Ale'l-umûm Bir Sathın Mesâhası (Devam); Üçüncü Kısım. Ders 15 - Sath-ı Mustatiller ile Mahdûd Olan Hacimleri Ölçmek; Ders 16 - Mütevâzi'l-Sütûhun Hacmini Ölçmek," *Mekteb*, Sene 2, Aded 78 (25 Kânûn-ı Sâni 1308): 342-344.
31. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 16 - Mütevâzi'l-Sütûhun Hacmini Ölçmek (Devam); Ders 17 - Bir Mik'abın Hacmini Ölçmek; Ders 18 - Bir Menşûr-i Kâ'imın Hacmini Ölçmek," *Mekteb*, Sene 2, Aded 80 (8 Şubat 1308): 370-372.
32. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 18 - Bir Menşûr-i Kâ'imın Hacmini Ölçmek (Devam); Ders 19 - Ale'l-umûm Bir Mütevâzi'l-Sütûhun Hacmini Ölçmek; Ders 20 - Bir Ehrâmın Hacmini Ölçmek; Dördüncü Kısım. Münhanî Hatların Uzunluğunu Ölçmek. Ders 21 - Münhanî Hatların Tûllarını Ölçmenin Kâ'idesi; Ders 22 - Muhit-i Dâ'irenin Tûlunu Ölçmek," *Mekteb*, Sene 2, Aded 81 (15 Şubat 1308): 382-384.
33. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 22 - Muhit-i Dâ'irenin Tûlunu Ölçmek," *Mekteb*, Sene 2, Aded 83 (1 Mart 1309): 411-412.
34. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 22 - Muhit-i Dâ'irenin Tûlunu Ölçmek (Devam); Ders 23 - Zâviyelerin Birbirinden Farkı; Ders 24 - Zâviye ve Kavsleri Ölçmek," *Mekteb*, Sene 2, Aded 84 (8 Mart 1309): 420-422.
35. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 24 - Zâviye ve Kavsleri Ölçmek (Devam); Beşinci Kısım. Münhanî Hatları ile Mahdûd Sath-ı Müstevîleri Ölçmek; Ders 25 - Dâ'irenin Sathını Ölçmek," *Mekteb*, Sene 2, Aded 85 (15 Mart 1309): 431-433.
36. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 26 - Ale'l-umûm Bir Sathı Ölçmek; Altıncı Kısım. Sath-ı Müstevîler ve Sath-ı Münhanîler ile Mahdûd Olan Hacimleri Ölçmek. Ders 27 - Üstüvâne," *Mekteb*, Sene 2, Aded 86 (22 Mart 1309): 443-445.
37. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 28 - Bir Üstüvânenin Hacmini Ölçmek; Ders 29 - Mahrût ve Mahrûtun Hacmini Ölçmek," *Mekteb*, Sene 2, Aded 87 (29 Mart 1309): 456-458.
38. "Hendese-i Tecrübiyye: Yedinci Kısım. Müdevver Satırlarla Mahdûd Hacimleri Ölçmek. Ders 30 - Küre; Ders 31: Bir Kürenin Sathı ve Hacmi; Sekizinci Kısım. Hendese Şekillerini Resm Etmek. Ders 32 - Hendese Aletleri," *Mekteb*, Sene 2, Aded 88 (12 Nisan 1309): 468-470.
39. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 32 - Hendese Âletleri (Devam); Ders 33 - Hatt-ı Müstakîm ve Muvâzî ve Amûdî Çizmek," *Mekteb*, Sene 2, Aded 94 (24 Mayıs 1309): 541-543.
40. "Hendese-i Tecrübiyye: Ders 34 - Bir Hatt-ı Müstakîmi Müsâvî Kısımlara Ayırmak; Ders 35 - Müselles Resm Etmek," *Mekteb*, Sene 2, Aded 95 (31 Mayıs 1309): 551-554.

41. "Elektrik-Ziya (1)," *Servet-i Fünûn*, Sene 3, Cilt 6, Aded 145 (9 Kânûn-ı Evvel 1309): 234-235.
42. "Elektrik-Ziya (2)," *Servet-i Fünûn*, Sene 3, Cilt 6, Aded 146 (16 Kânûn-ı Evvel 1309): 246-247.
43. "Makâle-i Mahsûsa: Buhâr Makinelerinin Mâzi, Hal, İstikbâli," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 179 (25 Ağustos 1310): 270-273.
44. "Felekiyyât: Son Yirmi Beş Sene Zarfında İlm-i Hey'ete Bir Atf-ı Nazar (1)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 179 (25 Ağustos 1310): 273-278.
45. "Makâle-i Mahsûsa: Usûl-i Tedris (1)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Sayı 180 (1 Eylül 1310): 282-284.
46. "Hikemiyyât: Tasnîf-i Ulûm: Mütâla'at-ı Umûmiyye (1)" *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 180 (1 Eylül 1310): 284-289.
47. "Felekiyyât: Son Yirmi Beş Sene Zarfında İlm-i Hey'ete Bir Atf-ı Nazar (2)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 180 (1 Eylül 1310): 290-292.
48. "Âsâr-ı Eslâf," *Resimli Gazete*, Sene 4, Sayı 181 (8 Eylül 1310): 297-301. (Ali bin Veli bin Hamza'nın *Tuhfetü'l-a'dâd li zevi'l rüşdü ve's-sedâd* isimli eseri hakkındadır.)
49. "Hikemiyyât: Tasnîf-i Ulûm (2)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 182 (15 Eylül 1310): 310-314.
50. "Eslâf: Kâdızâde Rûmî," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 182 (15 Eylül 1310): 314-315.
51. "Makâle-i Mahsûsa: Usûl-i Tedris (2)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 183 (22 Eylül 1310): 318-320.
52. "Âsâr-ı Eslâf: Kitâbu Şeklü'l-Kattâ' (1)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 184 (29 Eylül 1310): 331-334.
53. "Âsâr-ı Eslâf: Kitâbu Şeklü'l-Kattâ' (2)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 185 (6 Teşrîn-i Evvel 1310): 343-345.
54. "Felekiyyât: Son Yirmi Beş Sene Zarfında İlm-İ Hey'ete Bir Atf-ı Nazar (3)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 185 (6 Teşrîn-i Evvel 1310): 348-350.
55. "Eslâf: Ali Kuşçu," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 185 (6 Teşrîn-i Evvel 1310): 346-348.

56. “Âsâr-ı Eslâf: Kitâbu Şeklü'l-Kattâ‘ (3),” *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 187 (20 Teşrîn-i Evvel 1310): 367-368.
57. “Âsâr-ı Eslâf: Kitâbu Şeklü'l-Kattâ‘ (4),” *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 188 (27 Teşrîn-i Evvel 1310): 379-385.
58. “Âsâr-ı Eslâf: Kitâbu Şeklü'l-Kattâ‘ (5),” *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 189 (3 Teşrîn-i Sâni 1310): 391-394.
59. “Âsâr-ı Eslâf: Risâle-i Muhîtiyye (1),” *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 190 (10 Teşrîn-i Sâni 1310): 402-405.
60. “Âsâr-ı Eslâf: Risâle-i Muhîtiyye (2),” *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 191 (17 Teşrîn-i Sâni 1310): 415-420.
61. “Eslâf: Gelenbevî İsmail Efendi'nin Tercüme-i Hâli Hakkında Bir Mütâla‘a (1),” *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 192 (24 Teşrîn-i Sâni 1310): 426-429.
62. “Eslâf: Gelenbevî İsmail Efendi'nin Tercüme-i Hâli Hakkında Bir Mütâla‘a (2),” *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 193 (1 Kânûn-ı Evvel 1310): 441-442.
63. “Âsâr-ı Eslâf: Hediyyetü'l-Muhtedî,” *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 194 (8 Kânûn-ı Evvel 1310): 451-454.
64. “Makâle-i Mahsûsa: Kitâbu Şeklü'l-Kattâ‘a Dâ'ir Bir Mütâla‘a,” *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 195 (15 Kânûn-ı Evvel 1310): 463-466.
65. “Ulûm, Fünûn ve Felsefe Dâ'iresi: Nasîrüddin et-Tûsî,” *Mekteb*, Sene 4, Sayı 37 (10 Ağustos 1311): 487-489.
66. “Âsâr-ı Eslâf: Miftâhü'l-Hüssâb (1),” *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 196 (22 Kânûn-ı Evvel 1310): 474-475.
67. “Terâcim-i Ahvâl: (Apollonius & Erathostenes),” *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 196 (22 Kânûn-ı Evvel 1310): 480-482.
68. “Âsâr-ı Eslâf: Miftâhü'l-Hüssâb (2),” *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 197 (29 Kânûn-ı Evvel 1310): 489-492.
69. “Terâcim-i Ahvâl: Öklidis,” *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 198 (5 Kânûn-ı Sâni 1310): 501-502.
70. “Âsâr-ı Eslâf: Miftâhü'l-Hüssâb (3),” *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 198 (5 Kânûn-ı Sâni 1310): 499-501.

71. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Evvel: Şekl-i Arz - 1. Kürevîyyet-ı Arzın Diyâr-ı Rûm'da Şüyu'u (1)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 198 (5 Kânûn-ı Sâni 1310): 504-506.
72. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Evvel: Şekl-i Arz - 1. Kürevîyyet-ı Arzın Diyâr-ı Rûm'da Şüyu'u (2)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 199 (12 Kânûn-ı Sâni 1310): 511-513.
73. "Âsâr-ı Eslâf: Kitâb-ı Mecîstî," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 200 (19 Kânûn-ı Sâni 1310): 522-525.
74. "Terâcim-i Ahvâl: Ödoks (Eudoksus)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 200 (19 Kânûn-ı Sâni 1310): 525-526.
75. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Evvel: Şekl-i Arz - 1. Kürevîyyet-ı Arzın Diyâr-ı Rûm'da Şüyu'u (3)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 201 (26 Kânûn-ı Sâni 1310): 535-537.
76. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Evvel: Şekl-i Arz - 1. Kürevîyyet-ı Arzın Diyâr-ı Rûm'da Şüyu'u (4)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 202 (30 Kânûn-ı Sâni 1310): 548.
77. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Evvel: Şekl-i Arz - 2. Kürevîyyet-ı Arzın Fikrinin Menşe'i (1)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Sayı 202 (30 Kânûn-ı Sâni 1310): 548-552.
78. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Evvel: Şekl-i Arz - 2. Kürevîyyet-ı Arzın Fikrinin Menşe'i (2)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 203 (9 Şubat 1310): 563-564.
79. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Sâni: Eb'âd-ı Arz - 1. Devre-i Arzın Mütেকaddîmîn Tarafından Takdîri (1)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 203 (9 Şubat 1310): 564-566.
80. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Sâni: Eb'âd-ı Arz - 1. Devre-i Arzın Mütেকaddîmîn Tarafından Takdîri (2)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 204 (16 Şubat 1310): 571-575.
81. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Sâni: Eb'âd-ı Arz - 1. Devre-i Arzın Mütেকaddîmîn Tarafından Takdîri (3)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 205 (23 Şubat 1310): 583-587.
82. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Sâni: Eb'âd-ı Arz - 1. Devre-i Arzın Mütেকaddîmîn Tarafından Takdîri (4)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 206 (2 Mart

- 1311): 594-598.
83. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Sâni: Eb'âd-ı Arz - 1. Devre-i Arzın Müttekaddimîn Tarafından Takdîri (5)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 207 (9 Mart 1311): 613-615.
84. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Sâni: Eb'âd-ı Arz - 2. Devre-i Arzın Ulemâyı İslâmiyye Tarafından Takdîri (1)," *Resimli Gazete*, Sene 4, Aded 208 (15 Mart 1311): 620-624.
85. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Sâni: Eb'âd-ı Arz - 2. Devre-i Arzın Ulemâyı İslâmiyye Tarafından Takdîri (2)," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 209 (23 Mart 1311): 5-8.¹⁴⁶
86. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Sâni: Eb'âd-ı Arz - 2. Devre-i Arzın Ulemâyı İslâmiyye Tarafından Takdîri (3)," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 210 (30 Mart 1311): 15-17.
87. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Sâni: Eb'âd-ı Arz - 2. Devre-i Arzın Ulemâyı İslâmiyye Tarafından Takdîri (4)," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 211 (6 Nisan 1311): 26-29.
88. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Sâni: Eb'âd-ı Arz - 2. Devre-i Arzın Ulemâyı İslâmiyye Tarafından Takdîri (5)," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 212 (13 Nisan 1311): 40-42.
89. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Sâni: Eb'âd-ı Arz - 2. Devre-i Arzın Ulemâyı İslâmiyye Tarafından Takdîri (6)," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 213 (20 Nisan 1311): 51-54.
90. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Sâni: Eb'âd-ı Arz - 2. Devre-i Arzın Ulemâyı İslâmiyye Tarafından Takdîri (7)," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 214 (27 Nisan 1311): 64-66.
91. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Sâni: Eb'âd-ı Arz - 2. Devre-i Arzın Ulemâyı İslâmiyye Tarafından Takdîri (8)," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 216 (11 Mayıs 1311): 87-90.
92. "Fünûn ve Felsefe: Riyâziyyûn Nazarında Fezâ (1)," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 224-225 (13 Temmuz 1311): 184-187.

146 Bu sayıdan itibaren *Resimli Gazete* nüshaları yeniden 1. sayıdan başlar.

93. "Fünûn ve Felsefe: Riyâziyyûn Nazarında Fezâ (2)," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 226-227 (27 Temmuz 1311): 201-203.
94. "Lisân: Riyâziyyûn Ta'bîrinin Menşe'i," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 226-227 (27 Temmuz 1311): 204-206.
95. "Fünûn ve Felsefe: Riyâziyyun Nazarında Fezâ (3)," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 228-229 (10 Ağustos 1311): 215-218.
96. "Fünûn ve Felsefe: Riyâziyyun Nazarında Fezâ (4)," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 230-231 (19 Ağustos 1311): 236-238.
97. "Fünûn ve Felsefe: Riyâziyyun Nazarında Fezâ (5)," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 232-233 (7 Eylül 1311): 247-248.
98. "Makâle-i Mahsûsa: Keşfü'z-zünûn," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 234-235 (21 Eylül 1311): 262-265.
99. "Felekiyyât: Şekl ve Eb'âd-ı Arz. Kısım-ı Sâni: Eb'âd-ı Arz - 2. Devre-i Arzın Ulemâyı İslâmiyye Tarafından Takdîri (9)," *Resimli Gazete*, Sene 5, Aded 234-235 (21 Eylül 1311): 265-267.
100. "Keşfü'z-zünûn," *Sabah*, Sene 7, Sayı 2262 (3 Cemâziye'l-âhir 1313/8 Teşrîn-i Sâni 1311): 3.
101. "İslâm'da Târih-i Ulûm-i Riyâziyye (1)," *Mecmûa-yı Ebu'z-ziyâ*, Sene 16, Aded 54 (Şevval 1313): 1787-1792.
102. "İslâm'da Târih-i Ulûm-i Riyâziyye (2)," *Mecmûa-yı Ebu'z-ziyâ*, Sene 16, Sayı 55 (Zi'l-kâ'de 1313H): 1870-1875.
103. "İslâm'da Târih-i Ulûm-i Riyâziyye (3)," *Mecmûa-yı Ebu'z-ziyâ*, Sene 16, Sayı 56 (Zi'l-hicce 1313H): 2001-2008.
104. "İslâm'da Târih-i Ulûm-i Riyâziyye (4)," *Mecmûa-yı Ebu'z-ziyâ*, Sene 16, Sayı 57 (Muharrem 1314): 2114-2119.
105. "Hikmet-i Umûmiyyenin Menşe'i," *Resimli Gazete*, Nüsha-ı Fevka'l-âde (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1315): 115-117.
106. "Mebâhis-i Fenniyye 1: Takdîr-i İhtimâlât," *Sabah*, Sene 9, Sayı 2807 (19 Rebi'ü'l-âhir 1315/5 Eylül 1313): 4.
107. "Mebâhis-i Fenniyye 2: Buhâr Makinelerinin Hâl-i Hâzır," *Sabah*, Sene 9, Sayı

- 2814 (26 Rebi'ü'l-âhir 1315/12 Eylül 1313): 3-4.
108. "Mebâhis-i Fenniyye 3: Garâ'ib-i Elektrikiyye," *Sabah*, Sene 9, Sayı 2822 (5 Cemâziye'l-evvel 1315/20 Eylül 1313): 4.
109. "Mebâhis-i Fenniyye 4: Hey'et-i Tabî'iyye (1)," *Sabah*, Sene 9, Sayı 2828 (11 Cemâziye'l-evvel 1315/26 Eylül 1313): 4.
110. "Mebâhis-i Fenniyye 5: Hey'et-i Tabî'iyye (2)," *Sabah*, Sene 9, Sayı 2835 (18 Cemâziye'l-evvel 1315/3 Teşrîn-i Evvel 1313): 3.
111. "Mebâhis-i Fenniyye 6: Teşekkül-i Ecsâm," *Sabah*, Sene 9, Sayı 2842 (25 Cemâziye'l-evvel 1315/10 Teşrîn-i Evvel 1313): 3-4.
112. "Mebâhis-i Fenniyye 7: Esrâr-ı Mıknatısiyye," *Sabah*, Sene 9, Sayı 2849 (2 Cemâziye'l-âhir 1315/17 Teşrîn-i Evvel 1313): 3-4.
113. "Mebâhis-i Fenniyye 8: Eski ve Yeni Hendeseler (1)," *Sabah*, Sene 9, Sayı 2856 (9 Cemâziye'l-âhir 1315/24 Teşrîn-i Evvel 1313): 3.
114. "Mebâhis-i Fenniyye 9: Eski ve Yeni Hendeseler (2)," *Sabah*, Sene 9, Sayı 2863 (16 Cemâziye'l-âhir 1315/31 Teşrîn-i Evvel 1313): 2-3.
115. "Mebâhis-i Fenniyye 10: Eski ve Yeni Hendeseler (3)," *Sabah*, Sene 9, Sayı 2870 (23 Cemâziye'l-âhir 1315/7 Teşrîn-i Sâni 1313): 3.
116. "Mebâhis-i Fenniyye 11: Eb'âd- Ecrâm," *Sabah*, Sene 9, Sayı 2877 (1 Receb 1315/14 Teşrîn- i Sâni 1313): 3.
117. "Mebâhis-i Fenniyye 13: İhtilâf-ı Manzar-ı Şemsî," *Sabah*, Sene 9, Sayı 2884 (8 Receb 1315/21 Teşrîn-i Sâni 1313): 3.
118. "Mebâhis-i Fenniyye 14: İhtilâfât-ı Vâki'a," *Sabah*, Sene 9, Sayı, 2891 (15 Receb 1315/28 Teşrîn-i Sâni 1313): 3.
119. "Mebâhis-i Fenniyye 15: Cesâmât-ı Ecrâm" *Sabah*, Sayı 2898 (22 Receb 1315/5 Kânûn-ı Evvel 1313): 2-3.
120. "Mebâhis-i Fenniyye 16: Röntgen Şu'â'âtı (1)," Sene 9, *Sabah*, Sayı 2912 (7 Şa'bân 1315/19 Kânûn-ı Evvel 1313): 2-3.
121. "Mebâhis-i Fenniyye 17: Röntgen Şu'â'âtı (2)," Sene 9, *Sabah*, Sayı 2919 (14 Şa'bân 1315/26 Kânûn-ı Evvel 1313): 3.

122. “Meşâhîr-i İslâm: Ebu'l-Vefâ el-Bûzcânî,” *Sabah*, Sene 9, Sayı 2937 (3 Ramazan 1315/13 Kânûn-ı Sâni 1313): 2-3.
123. “Makâle-i İlmiyye: Arzın Hareket-i Yevmiyesi,” *Sabah*, Sene 9, Sayı 2938 (4 Ramazan 1315/14 Kânûn-ı Sâni 1313): 2.
124. “Mâhiyet-i Tasnîf,” *Sabah*, Sene 9, Sayı 2945 (11 Ramazan 1315/21 Kânûn-ı Sâni 1313): 3.
125. “Makâle-i İlmiyye: Mebde-i Tûl-i Umûmî,” *Sabah*, Sayı 2952 (18 Ramazan 1315/28 Kânûn-ı Sâni 1313): 3.
126. “Makâle-i İlmiyye: Istilâhât-ı Fenniye,” *Sabah*, Sayı 2959 (25 Ramazan 1315/4 Şubat 1313): 3.
127. “Fenniyye,” *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1509 (6 Cemâziyü'l-Evvel 1316/10 Eylül 1314): 3-4.¹⁴⁷

Tahte'l-turâb su mecrâları, kuyu karık âdeti, tahte'l-turâb mevcûd-ı miyâh-ı câriyenin menşei hakkında kudemânın eşkârı, bu eškârın butlânı, nazariyye-i cedîde, tahte'l-turâb mevcûd-ı miyâh-ı câriye nokta-nazarından tabakât-ı arzıyye: Arz-ı ibtidâ'îyye ve evveliyye, ârâzî-i sâniyye, ârâzî-i sâniyyenin ehemmiyyeti, ârâzî-i sâlîse, ârâzî-i sâlîsede menâbi'in mebzûliyyeti, artezyen kuyularının menbai, inhidâm-ı zelzelenin menşei, zîr-i kinç(?) gölü, bu gölün menâzır-ı muhtelifesi, tahte'l-'arz balık ve yabân ördüklerini hâvi cesîm bir göl

128. “Fenniyye,” *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1516 (13 Cemâziye'l-evvel 1316/17 Eylül 1314): 3.

Harâret-i dâhiliyye-i arz, yanardağlar, Vezüv Yanardağı, 79 senesi indifâ'ı, 1631 senesi indifâ'ı, harâret-i dâhiliyye ile harâret-i hâriciyyenin tevâzunu, tabaka-i sâbite, harâret-i hâriciyye, şu'a'ât-ı şemsiyye, inşi'a'ât-ı leyliyye, bir su damlasının bahr-i muhîden tabakât-i havâiyyeye seyâhâtı ve oradan ecsâm-ı arzıyyeye müteveccihen hareketi, harâret-i mütebâkiyye

129. “Fenniyye,” *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1523 (20 Cemâziye'l-evvel 1316/24 Eylül 1314): 3.

Ulûm-i mechûle, tesîr-i bi'l-mesâfe, Kassâb Hüseyin'in hikâyesi, kedi kulağı, ulûm-i mechûle Encümen-i Dâniş-i, Üç Nokta Birâderler, ulûm ve fûnûnda senbolizm, üç-yedi adedlerinin havâss-ı tabîiyyesi, tenâsüh veya tahvîl-i irtisâm, tezâuf-ı eşhâs, coğrafyada tahavvülât-ı azîme, pusulanın yanlışlığı, ilâ âhire...

147 *İkdâm* gazetesindeki yazılar “Fenniyye” başlığı ile verilmekte olup alt başlık yoktur. Ancak başlıktan sonra bir özet verilmiştir. Makale içeriğini belirttiği için bu özetleri veriyoruz.

130. “Fenniyye,” *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1530 (27 Cemâziye’l-evvel 1316/1 Teşrîn-i Evvel 1314): 3.

İklîm ve tarîf-i kadîmi, heft iklîm, tarîf-i hâzırı, hizmeti büyük kendisi pek küçük bir âlet, bir mevkinin derece-i harâreti ne demektir, derece-i harâret-i vasatıyye, Dersaâdet’in derece-i harâret-i vasatıyyesi, bunun esbâb-ı tahavvülü, derece-i arzın tesîri, irtifâ-ı bahrînin tesîri, Guy-Lussac’ın meşhûdâtı, iklim üzerine su buhârının tesîri, denizlerin ve akıntuların tesîri, iklîm-i gayr-ı mütehavvil, iklîm-i mütehavvil, Dersaâdet’in iklîm-i mütehavvile mensûb olduğu, rutûbet nisbiyyesi

131. “Fenniyye,” *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1551 (18 Cemâyize’l-ahir 1316/22 Teşrîn-i Evvel 1314): 3.

Dolu hakkında malûmât, evsâf-ı umûmiyye, nazariyye-i kadîmiyye, bu nazariyyenin noksânı, Volta’nın nazariyye-i elektrikiyyesi, dolunun teşkîl ve kesb-i cesâmet etmesi, birkaç yüz gram sıklığında dolu nuzûl edebilmesi, dolunun nuzûlünden mukaddem havada bir gürültü işitilmesi, Feyi [Hervé Faye] nazariyyesi, Plante(?) nazariyyesi, dolu hakkında henüz pek mükemmel bir nazariyye mevcûd olmadığı, ahîren Selânik’e nuzûl eden dolu hakkında verilen malûmâta nazaran bu dolunun ehemmiyyet-i fenniyyesi, büyük kat’a dolu husûlünü men için bir nev’ âlet icâdı mümkün olup olamaması

132. “Fenniyye,” *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1572 (9 Recep 1316/12 Teşrîn-i Sâni 1314): 3.

İstidlâlât-ı havâiyye, barometrenin keşfi, etrâfında muharrir olan kelimâtın hiçbir ehemmiyeti olmadığı, barometrenin işârâtı ve bundan rüzgâr ve yağmurun zuhûru ve adem-i zuhûru ihtimâlâtı, tebeddülât-ı cevviyyenin keşfi için barometrenin kifâyetsizliği, mikyâs-ı harâretin hizmeti, mikyâs-ı rutubetin hizmeti, manzara-ı semânın istidlâlât-ı havâ’iyyeye olan yardımı, kamerin küre-i havânın tebeddülâtına tesîri olmadığı, kamerin ve şemsin manzaraları

133. “Fenniyye,” *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1579 (16 Receb 1316/19 Teşrîn-i Sâni 1314): 3.

Tahdîd-i Arâzî Kongresi, bu Kongre’nin mukarrerâtı, tekrâren nüsû’-n-nehâr-ı arzın mesâhası, yakamoz denilen hâdise-i garibiyyenin mahiyeti, bu bâbda hikmetşinâsân ile ilm-i hayvanât müntesibleri beynindeki ihtilâf, Mösyö Otto’nun(?) tecrübe ve nazariyyesi, havâ muharrikleri, yel değirmenlerinin tatbîkât-ı âhîresi, Dakota sahrâsındaki yel değirmenleri, istiridyе kabuklarından edilen istifâde, sinai balık yağı, sinai zeytin yağı, at kestanesine atf-ı nazar-ı umûmî

134. “Fenniyye,” *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1586 (23 Receb 1316/26 Teşrîn-i Sâni 1314): 3.

Sis, adî sis, sisi teşkil eden küreyvât-ı mâ'iyye, Haley faraziyyesi, küreyvâtın ... ve kutru, Susur(?) ve Kırız Nestayin(?)'in tecrübeleri, sisin sûret-i teşekkülü, teşkil ettiği mahaller, sisin pusulaya tesîri var mı yok mu, sisin vücûd-i beşere tesîri, sisin mazarrat-ı umûmiyesi, sisden hâsıl olma hâdisât-ı garîbesi, Berukin(?) ..., Mösyö Terbi'nin(?) müşâhedâtı, bir istasyon memûrunun havf ve telâşı

135. "Fenniyye," *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1600 (8 Şa'bân 1316/10 Kânûn-i Evvel 1314): 3.

Maden veya taş kömürü, nasıl keşf olunmuş, dünyanın en zengin maden kömürü yatakları, Kardif [Cardiff] ve Nivkastil [Newcastle] ocakları, ma'den kömürü ocaklarının nasıl işledikleri, kuyular ve dehlizler, maden kömürü sarfiyâtı, madencilik, bir devletin kuvveti ihrâc ettiği maden kömürüyle mütenâsibdir, maden kömürünün bitmesi ihtimâli, Lord Kelvin veya Vilyam Tomson'un [William Thomson] beyânâtı

136. "Fenniyye" *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1607 (13 Şa'bân 1316/17 Kânûn-i Evvel 1314): 3.

Hava gazının sûret-i keşfi, Filip Lobon [Philippe Lebon] kimdir?, bu biçârenin başına gelen felâket, sûret-i vefâtı, İngiltere'de Murduc'un [William Murdoch] zuhûru, bu zâtın keşfi, gayûr Vindsor'un [Windsor] icrâ'atı kumpanya teşkîli, bu kumpanyanın iflası, Samuel Kileg'in [Samuel Clegg] ıslahâtı, Vindsor'un [Windsor] Fransa'ya vürûdü, buradaki icrâ'âtı, Paris'te hava gazının isti'mâline karşı gösterilen mukâvemet, erbâb-ı fennin neşriyâtı, Karusel [Carrousel] Meydanı lambaları

137. "Notation algébrique chez les orientaux," *Journal Asiatique* 11, 1 (1898): 35-52.

138. "Fenniyye," *İkdâm*, Sene 5, 1614 (22 Şa'bân 1316/23 Kânûn-i Evvel 1314): 3.

Gazhâneler, fırın ve ocaklar, karniler, kok kömürü, karni kömürü taktîr amelîyyâtı, variller, muhallîyyetü'l-havâ, nâzım, tasfiye amelîyyâtı, tasfiye-i hikemiyye, tasfiye-i kimyeviyye, koklu üstivâne, gazlı metrolar ve envâ

139. "Makâle-i Mahsûsa: İsmail Beyefendi'ye," *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1616 (24 Şa'bân 1316/26 Kânûn-ı Evvel 1314): 3. (Bu yazı, İsmail Bey'in *Sabah* gazetesinde sayı 3276, s. 3'te [22 Şa'bân 1316/24 Kânûn-ı Evvel 1314] Rauf Yekta Bey'e hitaben yazdığı "Rauf Yekta Bey'e İhtâr" yazısına cevaben kaleme alınmıştır.)

140. "Makâle-i Mahsûsa: Âtıfetli Ahmed Midhat Efendi Hazretlerine (1)," *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1627 (6 Ramazan 1316/6 Kânûn-ı Sâni 1314): 2-3.

141. "Makâle-i Mahsûsa: Âtıfetli Ahmed Midhat Efendi Hazretlerine (2)," *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1632 (11 Ramazan 1316/11 Kânûn-ı Sâni 1314): 2-3.

142. "Hüseynin Remzi İmzâlı Varaka Sâhibi Üsküdarlı Ömer Efendiye," *İkdâm*, Sene

5, Sayı 1637 (16 Ramazan 1316/16 Kânûn-ı Sâni 1314): 3 (Hüseyin Remzi, sayı 1626, s. 2-3'te yer alan "Şarkıyyunda Kitabet-i Cebriyye" başlıklı bir yazıya karşılık sayı 1630, s. 3'te "Matbû'atın Fenne Hizmeti" isimli bir yazı yazar ve Salih Zeki'yi eleştirir. Söz konusu makale, Hüseyin Remzi'nin bu yazısına bir cevaptır.)

143. "Makâle-i Mahsûsa: Âtîfetli Ahmed Midhat Efendi Hazretlerine (3)," *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1638 (17 Ramazan 1316/17 Kânûn-ı Sâni 1314): 2-3.
144. "Makâle-i Mahsûsa: Âtîfetli Ahmed Midhat Efendi Hazretlerine (4)," *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1639 (18 Ramazan 1316/18 Kânûn-ı Sâni 1314): 2-3.
145. "Makâle-i Mahsûsa: Âtîfetli Ahmed Midhat Efendi Hazretlerine (5)," *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1647 (26 Ramazan 1316/26 Kânûn-ı Sâni 1314): 2-3.
146. "Makâle-i Mahsûsa: Âtîfetli Ahmed Midhat Efendi Hazretlerine (6)," *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1649 (28 Ramazan 1316/28 Kânûn-ı Sâni 1314): 2-3.
147. "Fenniye," *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1733 (23 Zi'l-hicce 1316/22 Nisan 1315): 3-4.

Uranyum madeninin bir hassa-i garîbesi, şu'a'ât-ı uranyanın keşfi, bu şu'a'âtın toryum madeninden dahi sudûru, bu şu'a'âtın Röntgen şu'a'âtına nazaran evsâfi, 'âlem-i fînûna bir kadının hizmeti, Madam Küri [Curie], bu kadının taharriyyât ve keşfiyyâtı, Bekerel (Beckerel) şu'a'âtı, Madam Küri tarafından yeni bir ma'den keşfi, polonyum, Kruks [William Crookes] nazariyyesi, Madam'ın son bir keşfi, şu'a'ât-ı cedîde hakkındaki faraziyyât, Madam Küri'nin mü'tala'ası, temenniyyât

148. "Fenniye," *İkdâm*, Sene 5, Sayı 1740 (30 Zi'l-hicce 1316/22 Nisân 1315): 3.

Yirminci asr-ı milâdînin demir madeni alüminyum, derece-i nâkiliyyeti, bir garîbe-i hikemiyye, kimya müntesiblerine bir müjde, Mösyö Ferbdal(?) ile Mösyö Jubr(?)'un neşreyledikleri mecmûa, bu mecmûanın mündericâtı, ... üzerine maden kaplamak, bu bâbda İngiliz evrâk-ı mevkûtesinin birinde görülen bir usûl-i ameliyye, ilm-i arzın terakkiyyât-ı hâzırası, fînûn-i sâ'ireye olan hidemâtı, ilmü'l-arz kongreleri, kauçuk denilen lastik, bunun derece-i harâretle dâcâr-ı tagayyür olmaması için vulkanizasyon 'ameliyyâtına tâbi' kılınması, bu ameliyyâtın icrâsı için Hankun(?) ve Gudyer [Goodyear] usûlleri, bu usûllerin mehâzîri, usûl-i cedîde

149. "Fenniye," *İkdâm*, Sene 6, Sayı 1754 (14 Muharrem 1317/13 Mayıs 1315): 3-4.

Telsiz telgraf, bu bâbdaki şâyi'ât, telli telgrafın vâsıl olduğu derece, telsiz telgrafın ehemmiyyeti, Maxwell, Hertz, Ludc [Oliver Joseph Lodge] ve Beranlı'nin [Édouard Eugène Désiré Branly] keşfiyyâtı, Branly'nin borusu, Markoni [Marconi], bu sâhib-i

fennin ihtirâ'ı, Rusyalı muallim Popof [Alexander Stepanovich Popov], bu muallimin telsiz telgraf icâdına iştirâki, telsiz telgrafın irsâlât makinesi, işâreti ahz ve kabûl etmeye mahsûs makinesi, bunun bir mahzûru, Amerika ile avrupa meyânında, hâl-i hâzırda telsiz telgraf te'sisi ümidinin boşluğu, bu nev' telgrafın mâhiyyeti, mehâziri, muhassenâtı, Dokrete'nin(?) tecâribi, bu san'atkârın telsiz telgraf makinelerince icrâ eylediği ta'dilât, Pantheon ve Eyfel arasında icrâ olunan tecrübe, bu tecrübeden hâsil olan netâyic, telsiz telgrafın muhâberât- 'askeriyyeye tatbîki, seyr-i sefâ'in husûsunda me'mûl olan hizmeti, ilâ-âhir...

150. “Fenniyye,” *İkdâm*, Sene 6, Sayı 1761 (21 Muharrem 1317/20 Mayıs 1315): 4.

Elektrik vâsıtasıyla mesâfât-ı ba'idede bulunan eşyâ ve eşhâsı görmek, telektroskop, meselenin mâhiyyeti: evsâtı mesâfât-ı ba'ideye elektrik vâsıtasıyla nakl eylemek mümkün olsun da bir cismin hayâlini bu vâsıta ile nakl etmek ne için müyesser olsun? Mösyö Estaze Panik'in(?) keşfiyyâtı, Berzelyus'un [Jöns Jakob Berzelius] bir keşfiden muarrihen edilen istifâde, selenyum ve bu şibh ma'denin bir hassa-i garîbesi, ...'in tedkikâtı, temevvücât-ı ziyâ'iyenin temeccücât-ı elektrikiyyeye tahvili, telektroskopun kâ'ide-i nazariyyesi, bu âletin mücmelât-ı ta'rîfi, hayâlât-ı ziyâ'iyenin aksâm-ı âtiyyeye tahlili, bu aksâmın elektrik vâsıtasıyla bir mahalden mahall-i âhire nakli, askâm-ı mezkûrenin terkîbiyle hayâlât-ı aslıyyenin teşkili, netâyic-i matlûbe ve mütenâzire

151. “A Lecture Containing Some Philosophical and Personal Considerations on the Symbol Zero,” el yazması, RTB-307, Rıza Tevfik Evrakı, İSAM Kütüphanesi, İstanbul, 1902.

152. “İstatistikler,” *Tanîn*, Sene 1, Sayı 50 (23 Şa'bân 1326/6 Eylül 1324): 4-5.

153. “Resmî İstatistikler ve İstatistik İdâreleri,” *Tanîn*, Sene 1, Sayı 55 (28 Şa'bân 1326/11 Eylül 1324): 5-6.

154. “Ecnebî Postahâneleri: Berlin Mu'âhedesinden Evvel,” Sene 1, *Tanîn*, Sayı 62 (5 Ramazan 1326/18 Eylül 1324): 5-6.

155. “Ecnebî Postahâneleri: Berlin Mu'âhedesinden Sonra,” *Tanîn*, Sene 1, Sayı 69 (12 Ramazan 1326/25 Eylül 1324): 5-6.

156. “Musahabe-i Fenniyye: Ümid,” *Resimli Kitâb*, Cilt 1, Sayı 2, (Teşrin-i Evvel 1324): 122-127.

157. “Ecnebî Postahâneleri: İlân-ı Meşrûtiyetten Sonra (1),” *Tanîn*, Sene 1, Sayı 80 (23 Ramazan 1326/6 Teşrin-i Evvel 1324): 5-6.

158. “Ecnebî Postahâneleri: İlân-ı Meşrûtiyetten Sonra (2),” *Tanîn*, Sene 1, Sayı 84 (27 Ramazan 1326/10 Teşrîn-i Evvel 1324): 7.
159. “Mâlîye Nâzırı Paşa Hazretlerine,” *Tanîn*, Sene 1, Sayı 130 (16 Zi'l-ka'de 1326/27 Teşrîn-i Sâni 1324): 2.
160. “İhtimaliyyat-İktisadiyyat,” *Âşiyân*, Sene 1, Cilt 1, Sayı 13, (16 Zi'l-ka'de 1326/27 Teşrîn-i Sâni 1324): 412-416.
161. “Târih-i Mâlîyeye Dâ'ir Bir Mülâhaza,” *Tanîn*, Sene 1, Sayı 145 (1 Zi'l-hicce 1326/12 Kânûn-ı Evvel 1324): 2-3.
162. “Saatlerimiz Günlerimiz,” *Tanîn*, Sene 1, Sayı 151 (7 Zi'l-hicce 1326/18 Kânûn-ı Evvel 1324): 2-3.
163. “İtalya Hareket-i Arzı,” *Tanîn*, Sene 1, Sayı 157 (15 Zi'l-hicce 1326/26 Kânûn-ı Evvel 1324): 2.
164. “Bahriye Nâzırı Paşa Hazretlerine,” *Tanîn*, Sene 1, Sayı 167 (25 Zi'l-hicce 1326/5 Kânûn-ı Sâni 1324): 2-3.
165. “Musâhebe-i Hakîkiyye,” *Musavver Muhît*, Cilt 1, Sayı 11 (8 Kânûn-ı Sâni 1324): 162-164.
166. “Ogüst Konte” (Halide Salih ile birlikte), *Ulûm-i İktisâdiyye ve İctima'îyye Mecmûası*, Cilt 1, Sayı 2 (15 Kânûn-ı Sâni 1324): 163-197.
167. “Târih ve Takvim Meselesi,” *Resimli Kitâb*, Cilt 1, Sayı 5 (Kânûn-ı Sâni 1324): 402-405.
168. “Telepati,” *Musavver Muhît*, Cilt 1, Sayı 17 (17 Şubat 1324): 259-262.
169. “İstimzâca Cevab: Hüseyin Câhid Efendi'ye,” *Musavver Muhît*, Cilt 1, Sayı 19 (5 Mart 1325): 292-294. (Bu yazı, Hüseyin Cahid'in sayı 17, s. 264-266'daki “Bir İstimzâc” isimli yazısına cevaben kaleme alınmıştır. Salih Zeki'nin cevabından sonra Hüseyin Cahid sayı 21, s. 323-324'de “İkinci İstimzâc” başlıklı bir yazı daha yazar.)
170. “Açık Sütunlar: Mekteb-i Harbiye Muallim Muâvinlerinden ve Ulûm-i Mestûre Mütihazsıslarından Yüzbaşı Bahâeddin Efendiye,” *Tanîn*, Sene 1, Sayı 230 (28 Safer 1327/9 Mart 1325): 3. (Bahâeddin Efendi Salih Zeki'ye sayı 235, s. 2'de “Ulûm-i Muhakkaka Mütihazsıslarından Salih Zeki Bey'e” başlıklı bir cevap yazmıştır.)
171. “Bir Hakikat!,” *Musavver Muhît*, Cilt 1, Sayı 22 (26 Mart 1325): 338-339.

172. "Musahebe-i Hakikiyye," *Resimli Kitâb*, Cilt 1, Sayı 6, (Mart 1325): 549-554.
173. "O Bergüzârî Hâlâ Saklarım," *Resimli Kitâb*, Cilt 2, Sayı 7 (7 Nisan 1325): 652-657.
174. "Kırmızı Ay," *Musavver Muhît*, Cilt 2, Sayı 23 (9 Nisan 1325): 18-21.
175. "Sekene-i Merih," *Resimli Kitâb*, Cilt 2, Sayı 8 (Mayıs 1325): 780-793.
176. "Ogüst Kont: Felsefe-i Müsbete," *Dârüşşafaka*, Sene 1, Sayı 6 (1 Teşrîn-i Sâni 1325): 241-270.
177. "Nutk-ı İftitâhî," *Dârüşşafaka*, Sene 1, Sayı 8 (1 Kânûn-ı Sâni 1325): 339-346.
178. "Heyet-i Felekiyye (1)," *Dârülfünûn Dersleri*, Cilt 1, Sayı 19 (Kânûn-ı Sâni 1325): 1-8.
179. "Bir Mektub," *Dârüşşafaka*, Sene 1, Sayı 9 (1 Şubat 1325): 385-397.
180. "Heyet-i Felekiyye (2)," *Dârülfünûn Dersleri*, Cilt 2, Sayı 22 (7 Şubât 1325): 1-16.
181. "Dârüşşafaka," *Dârüşşafaka*, Sene 1, Sayı 10 (1 Mart 1326): 433-435.
182. "İskolastik," *Dârüşşafaka*, Sene 1, Sayı 10 (1 Mart 1326): 436-445.
183. "Şahsiyyet," *Dârüşşafaka*, Sene 1, Sayı 11 (1 Nisan 1326): 481-492.
184. "Ulûmda Serbesti-i Mübâdele," *Dârüşşafaka*, Sene 1, Sayı 12 (1 Mayıs 1326): 531-541.
185. "Kavânîn-i Adediyye (1)," *Fenn*, Sayı 3 (6 Rebi'ü'l-âhir 1329/24 Mart 1327): 1.
186. "Kavânîn-i "Adediyye (2)," *Fenn*, Sayı 4 (13 Rebi'ü'l-âhir 1329/31 Mart 1327): 1-2.
187. "Birinci Konferans (1)," *Fenn*, Sayı 9 (19 Cemâziye'l-evvel 1329/5 Mayıs 1327): 1-2.
188. "Birinci Konferans (2)," *Fenn*, Sayı 10 (26 Cemâziye'l-evvel 1329/12 Mayıs 1327): 1.
189. "Birinci Konferans (3)," *Fenn*, Sayı 11 (3 Cemâziye'l-âhir 1329/19 Mayıs 1327): 1-2.
190. "Birinci Konferans (4)," *Fenn*, Sayı 12 (10 Cemâziye'l-âhir 1329/26 Mayıs 1327): 1-2.
191. "Birinci Konferans (5)," *Fenn*, Sayı 13 (17 Cemâziye'l-âhir 1329/2 Haziran 1327): 1.

192. “Hikmet-i Tabî’iyye-i Semâviyyeden Bir Sahife: Harâret-i Şemsiyyenin Menşe’i - Şihâbiyye Nazariyyesi (1),” *Fenn*, Sayı 12 (10 Cemâziye’l-âhir 1329/26 Mayıs 1327): 2.
193. “Hikmet-i Tabî’iyye-i Semâviyyeden Bir Sahife: Harâret-i Şemsiyyenin Menşe’i - Nazariyye-i Kimyeviyye (2),” *Fenn*, Sayı 13 (17 Cemâziye’l-âhir 1329/2 Haziran 1327): 2.
194. “İskolastik,” *Mecmûa-yı Ebu’z-ziyâ*, Sene 14, Sayı 149 (20 Cemâziye’l-âhir 1330): 276-284.
195. “Nâmütenâhî,” *Dârülfünûn Fünûn Fakültesi Mecmûası*, Riyâziyyât Şubesi, Sene 1, Sayı 1 (Nisan 1332): 5-36.
196. “Muhaberat,” *Dârülfünûn Fünûn Fakültesi Mecmûası*, Riyâziyyât Şubesi, Sene 1, Sayı 1 (Nisan 1332): 62-64.
197. “Bazı Mü’ellifatta Görülen Garib Bir Nâmütenâhî Hatası,” *Dârülfünûn Fünûn Fakültesi Mecmûası*, Riyâziyyât Şubesi, Sene 1, Sayı 2 (Haziran 1332): 125-154.
198. “Bir Cismin Kütlesi, Cevher mi Araz mı?,” *Dârülfünûn Fünûn Fakültesi Mecmûası*, Riyâziyyât Şubesi, Sene 1 Sayı 3 (Ağustos 1332): 253-272.
199. “Kütle-i Maddîyye Cehver mi Araz mı,” *Dârülfünûn Fünûn Fakültesi Mecmûası*, Riyâziyyât Şubesi, Sene 1, Sayı 4 (Teşrin-i Evvel 1332): 365-372.
200. Müze-yi Hümayûn Usturlab Koleksiyonunun Katalogu, 1921. (Kayıp)
201. “Vidinli Tevfik Paşa Merhum,” *Muallimler Mecmûası*, Sene 2, Sayı 22 (Haziran 1924): 677-682.
202. “Vidinli Tevfik Paşa,” *Muallimler Mecmûası*, Sene 2, Sayı 22 (Haziran 1924): 682-709.
203. “Elektrik-Ziya (1),” *Resimli Gazete*, Aded 25, (29 Ağustos 1313): 388-390.¹⁴⁸
204. “Elektrik-Ziya (2),” *Resimli Gazete*, Aded 26 (5 Eylül 1313): 396-398.
205. “Elektrik-Ziya (3),” *Resimli Gazete*, Aded 27 (13 Eylül 1313): 406.
206. “Elektrik-Ziya (4),” *Resimli Gazete*, Aded 28 (19 Eylül 1313): 412-413.
207. “Elektrik-Ziya (5),” *Resimli Gazete*, Aded 29 (26 Eylül 1313): 420-421.

¹⁴⁸ 1897 tarihinde yazılan ve kronolojik olarak daha üst sıralarda olması gereken bu altı yazılı makale dizisi, 12 Nisan 2022 tarihinde tespit edildi ve bibliyografyaya eklendi. Bu sebeple 203-208. sırada yer verildi.

208. “Elektrik-Ziya (6),” *Resimli Gazete*, Aded 30-31 (10 Teşrîn-i Evvel 1313.): 427-428.

(*).[Salih Zeki], “Suallerimiz,” *Mekteb*, Sene 1, Aded 14 (28 Teşrîn-i Evvel 1307): 179; Aded 15 (4 Teşrîn-i Sâni 1307): 194; Aded 16 (11 Teşrîn-i Sâni 1307): 209; Aded 17 (18 Teşrîn-i Sâni 1307): 227; Aded 18 (25 Teşrîn-i Sâni 1307): 243; Aded 19 (2 Kânûn-i Evvel 1307): 258; Aded 20 (9 Kânûn-i Evvel 1307): 275; Aded 21 (16 Kânûn-i Evvel 1307): 291; Aded 22 (23 Kânûn-i Evvel 1307): 308; Aded 23 (30 Kânûn-i Evvel 1307): 324; Aded 24 (6 Kânûn-i Sâni 1307): 339; Aded 25 (13 Kânûn-i Sâni 1307): 354; Aded 26 (20 Kânûn-i Sâni 1307): 372; Aded 27 (27 Kânûn-i Sâni 1307): 387.¹⁴⁹

EK 2. SALİH ZEKİ HAKKINDA POPÜLER YAZILAR (1919-2003)

1. “Salih Zeki,” *Büyük Mecmua*, Sayı 1 (4 Cemâziyü'l-Âhir 1337/7 Mart 1335): 16.
2. “Büyüklerimiz: Salih Zeki,” *Büyük Mecmua*, Sayı 2 (Cemâziyü'l-Âhir 1337/13 Mart 1335): 25.
3. Mehmed Nadir, “Salih Zeki Bey,” *Riyâziyyât*, 2 Mart 1919.¹⁵⁰
4. Selim Sırrı Tarcan, “Salih Zeki Beyi Ziyaret,” *İkdâm*, Sayı 8635 (18 Recep 1339/28 Mart 1337-1921): 3.
5. Selim Sırrı Tarcan, “Salih Zeki Bey,” *İkdâm*, Sayı 8730 (27 Şevval 1339/4 Temmuz 1337-1921): 4.
6. Mehmet Ziya, “Salih Zeki Bey'in Cenazesi Teşyi Olunurken,” *İkdâm*, Sayı 8731 (28 Şevval 1339/5 Temmuz 1337-1921): 3.
7. Mehmet İzzet, “Merhum Salih Zeki Bey,” *İkdâm*, Sayı 8753 (21 Zilkade 1339/27 Temmuz 1337-1921): 3; Sayı 8755 (23 Zilkade 1339/29 Temmuz 1337-1921): 2; Sayı 8760 (28 Zilkade 1339/3 Ağustos 1337-1921): 2; Sayı 8764 (2 Zilhicce 1339/7 Ağustos 1337-1921): 2; Sayı 8773 (14 Zilhicce 1339/19 Ağustos 1337-1921): 3.
8. Ahmed Rasim, “Salih Zeki,” *Vakit*, Sayı 1284 (29 Şevval 1339/6 Temmuz 1337): 2.
9. “Salih Zeki Merhûm İçin Fevkalade Nüşâ,” *Yeni Nesil*, Sayı 14, İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 3 Ağustos 1337.

149 Bu maddede yer alan künyeler, *Mekteb* dergisinde yer alan öğrencilere yönelik eğlenceli matematik soru ve cevaplarından oluşmaktadır, bkz. dipnot 89. Bu künyelerdeki yazılar bir makale teşkil etmedikleri için bibliyografyaya dahil edilmemiştir, ancak araştırmacılar için burada paylaşılmaktadır.

150 Bu kaynağa ulaşamadık. Aktaran Kadioğlu, “Salih Zeki ve Çevresi,” 156 (dipnot 2).

10. Harunü'r-Reşîd, "Merhûm Salih Zeki," *Tedrisât Mecmû'ası*, Cilt 12, Sayı 70, Nisan-Ağustos Ta'tîl Nüshâsı (1337/1921): 1042-1051.
11. "Salih Zeki Bey Merhûm," *1338 Sene-i Maliyyesine Mahsûs Millî Nevsâl* (İstanbul: Kanaat Matbaa ve Kütüphanesi 1338): 246.
12. Mehmed İzzet, "Merhûm Salih Zeki Bey: Hayâtı, Mesleği ve Hidemâtı, Âsârı ve Kıymeti," *Mahfil*, Sayı 14 (10 Ağustos 1338): 34-36. (Sonraki sayıda Salih Zeki'nin eserleri üzerine görüşlerin verileceği söylenmekte ancak yazı yarım kalmaktadır).
13. "Üstadımız Salih Zeki Bey Merhum," *Mu'allimler Mecmû'ası*, Sene, 1 Sayı 10 (10 Zi'l-ka'de 1341/30 Haziran 1923): 207-208.
14. "Merhum Salih Zeki," *Vakit*, Sayı 1995 (18 Zi'l-Ka'de 1341/2 Temmuz 1339): 2.
15. Süleyman Şevket, "Salih Zeki Bey Üstadımız: Mazimizdeki İlim Azlığı," *Mu'allimler Mecmû'ası*, Sene 2, Sayı 22 (Haziran 1924): 671-677.
16. Mehmed Nâdir, "Salih Zeki Bey," *Mu'allimler Mecmû'ası*, Sene 2, Sayı 21 (Mayıs 1924): 594-597.
17. Ahmed Fahri, "Salih Zeki Bey," *Mu'allimler Mecmû'ası*, Sene 2, Sayı 21 (Mayıs 1924): 589-593.
18. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, "Benim Anladığım Salih Zeki," *Riyâziyyât*, Cilt 2, Sene 4, Sayı 8 (15 Kânûn-ı Sâni 1926): 33-37.
19. "Salih Zeki Bey," *Dârüşşafaka: Türiye'de İlk Halk Mektebi* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matba'ası, 1927), 105-109.
20. Mehmet İzzet, "Salih Zeki," *Talebe Mecmuası*, Sene 5, Sayı 41 (Mart 1935): 2-13.¹⁵¹
21. Mehmed İzzet, "Riyâzî Üstâdı Salih Zeki'nin Hayat ve Mesleki ve Hizmetleri," *Talebe Mecmuası*, Sene 6, Sayı 54 (Nisan 1936), 1-19.¹⁵²
22. Hasan Âli Yücel, "Salih Zeki," *Cumhuriyet*, Sayı 9320 (19 Temmuz 1950), 2.
23. Süheyl Ünver, "Meşhur Riyâziyeci Sâlih Zeki," *Hür Vatan*, Sayı 129 (9 Temmuz 1961), 3.
24. Ferit Ragıp Tuncor, "Salih Zeki 1864-1923," *Ilgaz*, Cilt 3, Sayı 28 (1964), 10-11.

151 Darüşşafaka Mezunları Cemiyeti'nin 22 Mart 1935 tarihinde Darüşşafaka'da düzenlediği bir anma toplantısında Mehmet İzzet tarafından yapılan bir konuşmadır.

152 Mehmet İzzet'in İstanbul Yüksek Öğretmen Mektebi'nde 21 Mart 1936 tarihinde verdiği bir konferanstır.

25. Celal Saraç, "Salih Zeki ve Eserleri (1864-1921)," *Fen Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2 (Şubat 1966): 33-35.
26. Haluk Oral, "Bir imzanın peşinden: Salih Zeki... sonra Adnan Adıvar," *Hürriyet Gösteri*, Sayı 240 (Ağustos 2002): 50-53.
27. Haluk Oral, "φ tarihinden günümüze: Salih Zeki," *Matematik Dünyası* (2003): 46-49.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Yazma Kaynaklar / Manuscripts

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi (İstanbul)

Salih Zeki. "Kâmûs-ı Riyâziyyât." TY 908-919.

Salih Zeki. "Âsâr-ı Bâkiye Cilt 3 (Hey'et)." TY 903-905.

Salih Zeki. "Dârülfünûn Konferansları (1330-1331)." TY 906.

Salih Zeki. "Dârülfünûn Konferansları (1331-1332)." TY 907.

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi (İstanbul)

"A Lecture Containing Some Philosophical and Personal Considerations on the Symbol Zero, Prepared by Salih Zeki." Rıza Tevfik Evrakı, RTB-307.

"Fadhî-oullah-i Na'îmi de Esterâbâd et sa Religion cabbalistique: Le Houroûfisme." Rıza Tevfik Evrakı, RTB-307

Süleymaniye Kütüphanesi (İstanbul)

Ünver, Süheyl. "28.3.1961 tarihli 141 no'lu mektup." Süheyl Ünver Koleksiyonu, Salih Zeki Defteri.

Basılı kaynaklar / Printed sources

Adıvar, A. Adnan. "Athâr-i-Bâqiya, a History of Arabic Mathematics by Şâlih Zekî." *Isis* 19, 3 (Eylül 1933): 506-15.

Adıvar, A. Adnan. "Salih Zeki ve Asar-ı Bakiye." Çeviren Yeşim Işıl Ülman. *Bilim Tarihi* 1, 11 (Eylül 1992): 3-9.

Akbaş, Meltem. "Salih Zeki ve 'Zaman' Başlıklı Konferansı." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 79-96.

Akın, Ömer ve Hacer Köten. "Salih Zeki'de Sonsuz Küçük Kavramı." *Mantık, Matematik ve Felsefe III*.

- Ulusal Sempozyumu*. Editörler Şafak Ural, Yücel Yüksel ve Arzu Şen içinde, 42-51. İzmir: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Aksay, Yavuz. *Osmanlı'da ve Türkiye'de Matematik Eğitimi ve İlk Matematikçiler*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Basım-Yayın Merkezi, 2015.
- Aksu, Hüsamettin. "Hurûflük." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18:408-12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Aktar, Mustafa. *Rasathane ile Bilimde Yüz Elli Yıl*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022.
- Altun, Büşra ve Beytullah Kaya. "Bir Osmanlı Bilim Tarihçisi: Salih Zeki." *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 8, 17 (2020): 25- 44.
- Arslan, Fazıl. *Ahmet Midhat Efendi ve Müsiki*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020.
- Aydın, Cengiz. "Âsâr-ı Bâkiye." *TDV İslam Ansiklopedisi*, 3:460-61. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Aydüz, Salim. "Salih Zeki." *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, 2. bs. 2:496-97. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Aydüz, Salim. "Süleyman Sûdi Efendi'nin Kütüphanesi." *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu, Vol. 1: Societies, Cultures, Sciences: A Collection Of Articles*. Yayına Hazırlayan Mustafa Kaçar, Zeynep Durukal ve Abdullah Topaloğlu içinde, 775-811. İstanbul: IRCICA, 2006.
- Bağçe, Samet. "Sâlih Zeki's First Lecture in Dârü'l-fünûn Konferansları: Locating its Main Source." *Bilig* 84 (2018): 159-78.
- Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı. "Benim Anladığım Salih Zeki." *Riyâziyyât* 2, 8 (15 Kânûn-ı Sâni 1926): 33-37.
- Bir, Atilla ve Mustafa Kaçar. "Salih Zeki'nin Teslis-i Zaviye Konusundaki 'Bir Hendese Meselesi' Adlı Yazı Dizisi." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 45-66.
- Budak, Ali. *Münif Paşa: Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydın*. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2012.
- Bursalı Mehmed Tahir. "Salih Zeki Bey." *Osmanlı Müellifleri*. Cilt 3. Editör Yekta Saraç içinde, 3:1271-73. Ankara: TÜBA, 2016.
- Demir, Remzi. "Sâlih Zeki Bey'in Journal Asiatique'de Yayımlanan 'Notation Algébrique Chez Les Orientaux' Adlı Makalesi." *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 43 (2004): 333-53.
- Demir, Remzi. "Salih Zeki Bey (1864-1921): Hayatı-Eserleri ve Türk Bilim Hayatındaki Yeri." *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji: Makaleler*. Editör Yavuz Unat içinde, 401-415. Ankara: Nobel Yayınları, 2010.
- Demir, Remzi ve İnan Kalaycıoğulları. "Büyük Bir Matematik Tarihçisi ve Felsefecisi: Salih Zeki Bey (1864-1921)." *Kutadgubilig* sayı 6 (2004): 195-211.
- Demir, Remzi ve İnan Kalaycıoğulları. "Sâlih Zeki Bey'in Matematikle İlgili Küçük Bir Yapıtı: Hârîka-ı Hilikât." *Erdem* 55 (2009): 57-78.
- Demir, Remzi ve Ali Rıza Tosun. "Sâlih Zeki Bey'in 'İslâm'da Matematiksel Bilimler Tarihi' İsimli Makalesi." *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik (Makaleler)*. Editör Yavuz Unat içinde, 15-41. Ankara: Lotus Yayınları, 2008.
- Demir, Tanju. "Salih Zeki ve Enebi Postahaneleri'nin Kaldırılması Konusundaki Görüşleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 169-85.
- Demirtaş, İnanç. "Salih Zeki'nin Lobaçevski Geometrisini Tanıtan İki Konferansı." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 67-78.

- Doğan, İsmail. “Münif Mehmed Paşa”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32:9-12. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Dölen, Emre. “Salih Zeki ve Darülfünun.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 123-35.
- Engin, Vahdettin. *Mekteb-i Sultani*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.
- Etker, Şeref. “Salih Zeki Bey-Üç Boyutlu Bir Biyografi İçin.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 137-54.
- Etker, Şeref. “Salih Zeki Kozmografyasına Katkı: Hey’et-i Felekiyye.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 8, 1 (2006): 164-67.
- Fazlıoğlu, İhsan. “Ali Efendi”. *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, 2. bs. 1:204-5. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Fettahoğlu, Kübra. *Rasathâne-i Âmire (1868-1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Gökdoğan, Melek Dosay. “Salih Zeki’de Hint Rakamlarının Kökeni Meselesi.” *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik (Makaleler)*. Editör Yavuz Unat içinde, 116-25. Ankara: Lotus Yayınları, 2008.
- Günergun, Feza. “Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916-1933).” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 1 (1995): 285-349.
- Günergun, Feza. “Âsâr-ı Bâkiye ve Salih Zeki Üzerine Ek Bilgiler.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 187-91.
- Günergun, Feza. “Salih Zeki ve Astronomi: Rasathane-i Amire Müdürlüğü’nden 1914 Tam Güneş Tutulmasına.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 97-122.
- Günergun, Feza. “Türk Bilim Tarihinin Gelişimine Tanıklık: Adnan Adıvar-George Sarton Mektuplaşması.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 2 (2006): 87-110.
- “İfâde-i Mahsûsa”. *Resimli Gazete* 5, 234-235 (21 Eylül 1311): 261.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar ve İhsan Fazlıoğlu. *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*. Cilt 2. İstanbul: IRCICA, 1997.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen ve Cevat İzgi. *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*. Cilt 2. İstanbul: IRCICA, 1999.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz ve Veysel Bulut. *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*. Cilt 1. İstanbul: IRCICA, 2006.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz ve Veysel Bulut. *Osmanlı Astroloji Literatürü Tarihi ve Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi Zeyli*. Cilt 1. İstanbul: IRCICA, 2011.
- İnönü, Erdal. “Salih Zeki ve Asâr-ı Bâkiye.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 1-21.
- Kadioğlu, Sevtap. *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Tarihçesi (1900-1946)*. İstanbul: İ.Ü. Basımevi, 1998.
- Kadioğlu, Sevtap. “Salih Zeki ve Çevresi.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 155-68.
- Kadioğlu, Sevtap. “Ali Kuşçu ve Salih Zeki Sempozyumu, İstanbul, 20-21 Aralık 2004.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 193-95.
- Kökücü, Ayşe. “Resimli Gazete’de Teslis-i Zâviye Meselesi.” *Dört Öge* 2, 4 (2013): 121-38.
- Küçük, Serhat. “Osmanlıların Modern Teknoloji ile Karşılaşması: Elektrik Örneği.” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2013): 161-85.
- Mehmed İzzet. “Salih Zeki.” *Talebe Mecmuası* 5, 41 (1935): 2-13.

- Mehmed İzzet. “Riyâzî Üstâdı Salih Zeki'nin Hayat ve Mesleki ve Hizmetleri.” *Talebe Mecmuası* 6, 54 (Nisan 1936): 1-19.
- Ömerustaoğlu, Adnan. “Salih Zeki Bey'in Mantık Görüşü.” *Akademik Araştırmalar* 1, 1 (1996): 111-18.
- Özege, M. Seyfettin. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu (Yazar Adına Göre)*. Hazırlayan Ahmet Eryüksel, 5 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- Özer, Rukiye ve Ali Yıldız. “Resimli Gazete Dergisi Üzerine Bir İnceleme.” *Turkish Studies* 13, 5 (2018): 617-43.
- Salih Zeki. *Hendese-i Tecrübiyye*. İstanbul: Karabet Matbaası, 1309.
- Salih Zeki. *Hârîka-i Hilkât*. İstanbul: Karabet Matbaası, 1311.
- Salih Zeki. *Kâmûs-ı Riyâziyyât*. Cilt 1. İstanbul: Karabet Matbaası, 1315.
- Salih Zeki. *Kâmûs-ı Riyâziyyât*. Cilt 1, 2. bs. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1318.
- Salih Zeki. *Âsâr-ı Bâkiye: Müsellesât-ı Müsteviyye ve Kürreviyye*. Cilt 1. İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1329.
- Salih Zeki. *Âsâr-ı Bâkiye: Hisâb*. Cilt 2. İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1329.
- Salih Zeki. *Dârülfünûn Konferansları*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1331.
- Salih Zeki. *Mizân-ı Tefekkür*. İstanbul: Kanaat Matbaası, 1332.
- Salih Zeki. *Kâmûs-ı Riyâziyyât*. Cilt 1. İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1340.
- Salih Zeki. “Skolastik.” *Salih Zeki, Yusuf Akçura, Muallim A. Cevdet: Skolastik Eğitim ve Türkiye'de Skolastik Tarz*. Editör Hasan Ünder içinde 52-60, 90-96. Ankara: Epos Yayınları, 2002.
- Salih Zeki. *Âsâr-ı Bâkiye*. 3 Cilt. Editör Remzi Demir, Yavuz Unat, Melek Gökdoğan ve Mutlu Kılıç. Ankara: Babil Yayıncılık, 2004.
- Salih Zeki. *Kamus-ı Riyaziyyat'tan Seçmeler*. Ankara: Nisan Yayınları, 2021.
- Salih Zeki. *Hikemiyat: Felsefe, Bilim ve Eğitim Yazıları*. Editör Ebubekir Demir. Osmanlı Felsefe Çalışmaları 76. Konya: Çizgi Kitabevi, 2022.
- Saraç, Celal. “Salih Zeki Bey'in Bazı Makaleleri.” *Bilim Tarihi* 1, 7 (Mayıs 1992): 3.
- Saraç, Celal. “Salih Zeki Bey'in İki Makalesi.” *Bilim Tarihi* 2, 17 (Mart 1993): 3.
- Saraç, Celal. “Salih Zeki Bey'in Eserleri: Asar-ı Bakiye.” *Bilim Tarihi* 2, 18 (Nisan 1993): 3-15.
- Saraç, Celal. “Salih Zeki Bey'in 'Kütle-yi Maddiye Cevher mi A'raz mı?' Makalesi Üzerine.” *Bilim Tarihi* 3, 26 (Aralık 1993): 3-8.
- Saraç, Celal. “Salih Zeki Bey'in 'Namütenahî' İsimli Makalesi.” *Bilim Tarihi* 3, 30 (Nisan 1994): 3-6.
- Saraç, Celal. “Asar-ı Bakiye'nin Üçüncü Cildi Hakkında Kısa Bilgi.” *Bilim Tarihi* 3, 30 (Nisan 1994): 7-12.
- Saraç, Celal. *Salih Zeki Bey: Hayatı ve Eserleri*. Editör Yeşim Işıl Ülman. İstanbul: Kızılelma Yayınları, 2001.
- Strauss, David. “Lowell, Percival.” *Biographical Encyclopedia of Astronomers*. Editör Thomas Hockey vd. içinde 1351-54. New York: Springer, 2014.
- Süleyman Sûdî Efendi. *Tabakât-ı Müneccimîn*. Editör Salim Ayduz. İstanbul: Fatih Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Şenkon, Hülya. “Salih Zeki ve Âsâr-ı Bâkiye'nin 1960'larda Yapılmış Bir Çevirisi.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 33-44.
- Takıçak, Müjdat. “19. Yüzyıl Matematik Felsefesinin Salih Zeki Vasıtasıyla Osmanlı'ya Girişi”. *Türkiye'de*

- Bilgi Üretimi ve Bilim Politikaları Uluslararası Sempozyumu*. Editör Orhan Neçare içinde, 707-23. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2018.
- Takıçak, Müjdat. "Salih Zeki'nin ve Ali Sedad'ın Mantık Algıları." *Kutadgubilig* sayı 38 (2018): 221-27.
- Takıçak, Müjdat. "Constructivist Approach in Ottoman Mathematics Education: Salih Zeki." *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education* 12, 1 (2021): 378-423.
- Tatlısu, Muhammed. "Kitapçı Karabet Efendi'nin Osmanlı Matbuatına Katkıları Üzerine Bir Methal." *Yıllık: Annual of Istanbul Studies* 3 (2021): 123-48.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. "Salih Zeki." *Biographical Encyclopedia of Astronomers*. Editör Thomas Hockey vd. içinde, 1908-10. New York: Springer, 2014.
- Turgut, Canan Öktemgil. "Elektrik-Ziya." *TÜBİTAK Bilim ve Teknik* 481 (2007): 80.
- Tümer, Cem Şems. "Mektep Dergisi ve Hakkında Yapılan Çalışmalara Dair Bazı Dikkatler." *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 21 (2003): 323-38.
- Uçman, Abdullah. "Mekteb." *TDV İslam Ansiklopedisi*, 29:1-2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004.
- Umut, Hasan. "Salih Zeki." *İslam Düşünce Atlası*, editör İbrahim Halil Üçer içinde, 3:1230-31. Konya: İLEM & Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Unat, Yavuz. "Asâr-ı Bâkiye ve Yazılış Yöntemi." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 23-31.
- Unat, Yavuz. "Sâlih Zeki." *TDV İslam Ansiklopedisi*, 36:43-45. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Ünver, Süheyl. "Meşhur Riyâziyeci Sâlih Zeki (1864-2.7.1921)." *Hür Vatan*, 09 Temmuz 1961.
- Yalçın, Murat (editör). "Aktay, Salih Zeki." *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, 1:74-75. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Yurtoğlu, Bilal. "Fenn Gazetesindeki Bilimsel Makaleler ve Salih Zeki'nin Darülfünun'daki 'Birinci Konferansı'." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 17, 1 (2015): 42-88.
- Yurtoğlu, Bilal. "Dârüşşafaka Dergisinin Bilim, Düşünce ve Eğitim Hayatımıza Katkıları." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 17, 2 (2016): 56-114.
- Yücel, Hasan Âli. "Salih Zeki." *Cumhuriyet*, 19 Temmuz 1950.

Tezler / Dissertations

- Arabacı, Eyüp. "Salih Zeki'nin 'Hisab Dersleri' Eserinde Hesaplamaya Yönelik Kullanılan Yöntem ve Tekniklerin İncelenerek Günümüz Matematik Müfredatıyla Karşılaştırılması." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2018.
- Başar, Ayşegül. "Salih Zeki Bey'in 'Hikmet-i Tabiiyye-i Umûmiyyeden Mebhâs-ı Savt' İsimli Eseri ve Mûsikî Sesleri Bölümünün İncelenmesi." Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2021.
- Bulut, Gül. "Modern Astronominin Türkiye'ye Girişi Bağlamında Salih Zeki Bey ve 'Muhtasar Kozmografya' Adlı Eseri." Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu Üniversitesi, 2021.
- Buttanrı, Müzeyyen. "İkdam Gazetesi Üzerinde Bibliyografik Bir İnceleme (1894-1900)." Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997.
- Canan, Nevzat. "Musavver Muhit Mecmuası İncelemesi: Fihrist ve Metin." Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 1997.
- Çelik, Sümeyye. "Resimli Kitap Mecmuası Üzerine Bir İnceleme, Açıklamalı Dizin ve Seçilmiş Metinler."

- Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, 2017.
- Çiççi, Selahattin. “İkdam Gazetesinin Sistematik İndeksi (1894-1904).” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000.
- Değirmenci, Ali. “Salih Zeki Bey’in Hülâsa-i Hesâb-ı İhtimâlî Adlı Eseri ve Olasılığın Türkiye’ye Girişi.” Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.
- Kadioğlu, Dilek. “Salih Zeki’s Darülfünun Konferansları and His Treatment of the Discovery of Non-Euclidean Geometries.” Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 2013.
- Karoğlu, İlhan. “Tanin Gazetesi İnceleme ve Seçilmiş Metinler (1-300 Sayılar).” Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2011.
- Keleş, Reyhan Elmas. “Mektep Dergisi’nin İncelenmesi, Batı Edebiyatından Tercüme, 1891-1898.” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.
- Kökcü, Ayşe. “Resimli Gazete’de Teslis-i Zaviye Meselesi.” Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2009.
- Köten, Hacer. “Salih Zeki’de Modern Matematik Kavramların Analizi.” Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2009.
- Köz, İsmail. “Salih Zeki’nin Mantık Anlayışı.” Yüksek Lisans, Atatürk Üniversitesi, 1992.
- Küçük, Serhat. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Teknolojik Değişim ve Dönüşüm: Elektrik Örneği.” Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2010.
- Küçükkeleş, Nilüfer. “Mecmua-ı Ebuzziya ve Teävün-i Aklam Mecmualarının Dil ve Edebiyat Yönünden İncelenmesi ve Şiir Metinleri.” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001.
- Ömerustaoğlu, Adnan. “Salih Zeki’de Mantık-Matematik İlişkisi.” Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1995.
- Özer, Rukiye. “Resimli Gazete 1312-1315: İnceleme, Fihrist, Seçme Yazılar.” Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2018.
- Özkan, Ayşegül Neslihan. “Sabah Gazetesi 1898-1900 (İnceleme ve Seçilmiş Metinler 2921-3650).” Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, 2019.
- Takıca, Müjdat. “Salih Zeki’nin Matematik Felsefesi ve Matematik Eğitimi Yaklaşımı.” Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.
- Tengiz, Samet. “İkdam Gazetesi’nde Müsikî Makaleleri (Transkribe ve İnceleme).” Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2020.
- Timur, Kemal. “Mektep Dergisi (1. Cilt, 1891-1892): Tasnif, İnceleme ve Değerlendirme.” Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 1995.
- Tümer, Cem Şems. “Mektep Mecmuası (Tahlilî Fihrist, İnceleme ve Seçilmiş Yazılar).” Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1994.
- Ustaoğlu, Rasim. “Resimli Kitap (1324/1908-1329/1913) ve Resimli Gazete (1339/1923-1929)’nin Dil, Edebiyat ve Kültür Yazılarının Sistematik İndeksi.” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000.
- Üçpınar, Zehra. “Sabah Gazetesi 1895-1898 (İnceleme ve Seçilmiş Metinler 2191-2920).” Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, 2012.

Elektronik kaynaklar / Electronic sources

- “Bilim Tarihi, Aylık Dergi.” Bilim Tarihi. Erişim 10 Ocak 2022. <http://www.bilimtarihi.org/arsiv/004.htm>.
- “Charles Grandemange.” Wikipédia. Erişim 21 Kasım 2021. https://fr.wikipedia.org/wiki/Charles_Grandemange
- “Giacomo Inaudi.” Wikipedia. Erişim 21 Kasım 2021. https://en.wikipedia.org/wiki/Jacques_Inaudi
- Huart, Clément ve Rıza Tevfik. *Textes Persans Relatifs à la Secte des Houroûfis & d'une Étude sur la Religion des Houroûfis*. Leiden: E. J. Brill, 1909. Erişim 4 Nisan 2022. <https://archive.org/details/textespersansrel09huarduft/mode/2up?ref=ol&view=theater>.
- Salih Zeki. “Asar-ı Bakiye.” Türk Matematik Derneği. Erişim 10 Eylül 2021. <http://tmd.org.tr/asar-i-bakiye/>
- Woepcke, Franz. “Note sur des notations algébriques employées par les Arabes.” *Comptes rendus hebdomadaires des Séances de l'Académie des Sciences* 39, 3 (1854): 162-65. Erişim 12 Nisan 2022. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2996w/f162.item>
- Woepcke, Franz. “Mémoire sur la Propagation des Chiffres indiens.” *Journal Asiatique* (6e série) 1 (Janvier-Février 1863): 27-79, (Mars, Avril 1863): 234-290, (Mai-Juin 1863): 442-529. Erişim 12 Temmuz 2021. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k93181n>
- Woepcke, Franz. *Mémoire sur la Propagation des Chiffres indiens*. Paris: Imprimerie Impériale, 1863. Erişim 12 Temmuz 2021. <https://archive.org/details/mmoiresurlaprop00woepgoog>

Adnan Adıvar'ın Mektubuna Cevap Olarak Yazılan Raporlar erevesinde İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Enstitülerinin Bilimsel Etkinliği

Activities of Istanbul University's Faculty of Science in the 1950s: Reports of its Institutes Written in Response to Adnan Adıvar's Letter

Kaan Ata¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: KA. 0000-0001-5647-5353

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Kaan Ata,

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,
Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: kaanata@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 14.04.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
16.04.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
27.04.2022

Kabul/Accepted: 28.04.2022

Online yayın/Published online: 05.07.2022

Atıf/Citation: Ata, Kaan. "Adnan Adıvar'ın Mektubuna Cevap Olarak Yazılan Raporlar erevesinde İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Enstitülerinin Bilimsel Etkinliği." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 395-406.
<https://doi.org/10.26650/oba.1103442>

öz

Bu alışmada Dr. Abdülhak Adnan Adıvar'ın (1882-1955) İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Dekanına yazdığı 18 Ekim 1954 tarihli mektubu üzerine Fen Fakültesi Enstitülerinin hazırladığı faaliyet raporları konu edilmiştir. Mektupta Adıvar, McGill Üniversitesinin (Kanada) *Yeni Türkiye* adlı bir eser yayınlamayı planladığını ve bu eserin giriş yazısını Arnold Joseph Toynbee'nin (1889-1975) yazacağını bildirmektedir. Adnan Adıvar da aynı esere, Cumhuriyet Türkiye'sinde değişik bilim dallarında son yıllarda yapılan buluş ve ilerlemeleri tanıtan bir yazı ile katkıda bulunacaktır. Adıvar, kendi yazısında kullanmak üzere Fen Fakültesinden bilgi talep etmektedir. Literatürde, McGill Üniversitesi bünyesinde yayınlanmış *Yeni Türkiye* adlı bir eser yer almamaktadır. Ayrıca Toynbee'nin sözü edilen giriş yazısı yayınlanmadığı gibi, Adıvar'ın anılan konudaki bir makalesine de rastlanmamıştır. Adıvar'ın mektubu üzerine, Fen Fakültesinin on üç enstitüsünden dördü Dekanlığa faaliyet raporu göndermiştir. Bu raporlar, Astronomi, Denel Fizik, Botanik ve Zooloji dallarında Fen Fakültesinde 1950'li yılların başında yapılan araştırmalara ışık tutmaktadır. **Anahtar sözcükler:** Abdülhak Adnan Adıvar, Arnold Joseph Toynbee, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, McGill Üniversitesi, *Yeni Türkiye* projesi

ABSTRACT

This study introduces the activity reports prepared by the Institutes of Istanbul University's Faculty of Science in response to Dr. Abdülhak Adnan Adıvar's (1882–1955) letter to the Dean of the Faculty, dated October 18, 1954. In his letter, Adıvar stated that McGill University (Canada) planned to publish a work called *New Turkey*. While Arnold Joseph Toynbee (1889–1975) was to write the introduction, Adıvar intended to contribute an article introducing recent inventions and research carried out in different branches of science in the Republic of Turkey. Before writing his article, Adıvar requested relevant

information from the Faculty of Science. As the New Turkey project failed, neither Toynbee's introduction nor Adıvar's article were published. Moreover, of the 13 institutes, only four submitted the requested activity reports to the Dean. These reports illustrate the research carried out in astronomy, experimental physics, botany, and zoology, in the Faculty of Science during the early 1950s.

Keywords: Abdülhak Adnan Adıvar, Arnold Joseph Toynbee, Istanbul University Faculty of Science, McGill University, *New Turkey* project

Teşekkür: Bu araştırmam sırasında Fen Fakültesi Arşivinde çalışmamı sağlayan İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Dekanlığı yöneticilerine ve personeline ilgi ve yardımları için teşekkür ederim.

Acknowledgement: I would like to thank the Istanbul University Faculty of Science Dean's directors and staff for their interest and assistance, who helped me work in the Archives of the Faculty of Science during this research.

Giriş

Dr. Abdülhak Adnan Adıvar (1882-1955) Türkiye’deki bilim tarihi araştırmalarına öncülük etmiş önemli bir şahsiyettir. Doktorluk yaptığı ve siyasette yer aldığı dönemler olsa da merakı ve akademik çalışmaları bilim tarihi üzerine olmuştur. Salih Zeki Bey’in (1864-1921) Türkiye’de ilk kapsamlı bilim tarihi çalışmalarını yaptığını düşünürsek bu alanda bir temel fikir çerçevesinde çalışmalar yapmış ikinci isim Adnan Adıvar’dır diyebiliriz.¹

Adnan Adıvar *Osmanlı Türklerinde İlim* (1940) ile *Tarih Boyunca İlim ve Din* (1944) kitaplarıyla bilinmektedir. Bu iki temel çalışması dışında bilim tarihi alanında Türkiye’de ve yurt dışında yazılar yayımlamıştır. Bilim tarihi araştırmalarına Avrupa’da başlaması, Adıvar’a yabancı bilim insanları ve bilim tarihçileriyle tanışma ve iş birliği yapma fırsatını sağlamıştır.²

Adnan Adıvar’ın İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Dekanlığına yazdığı mektup

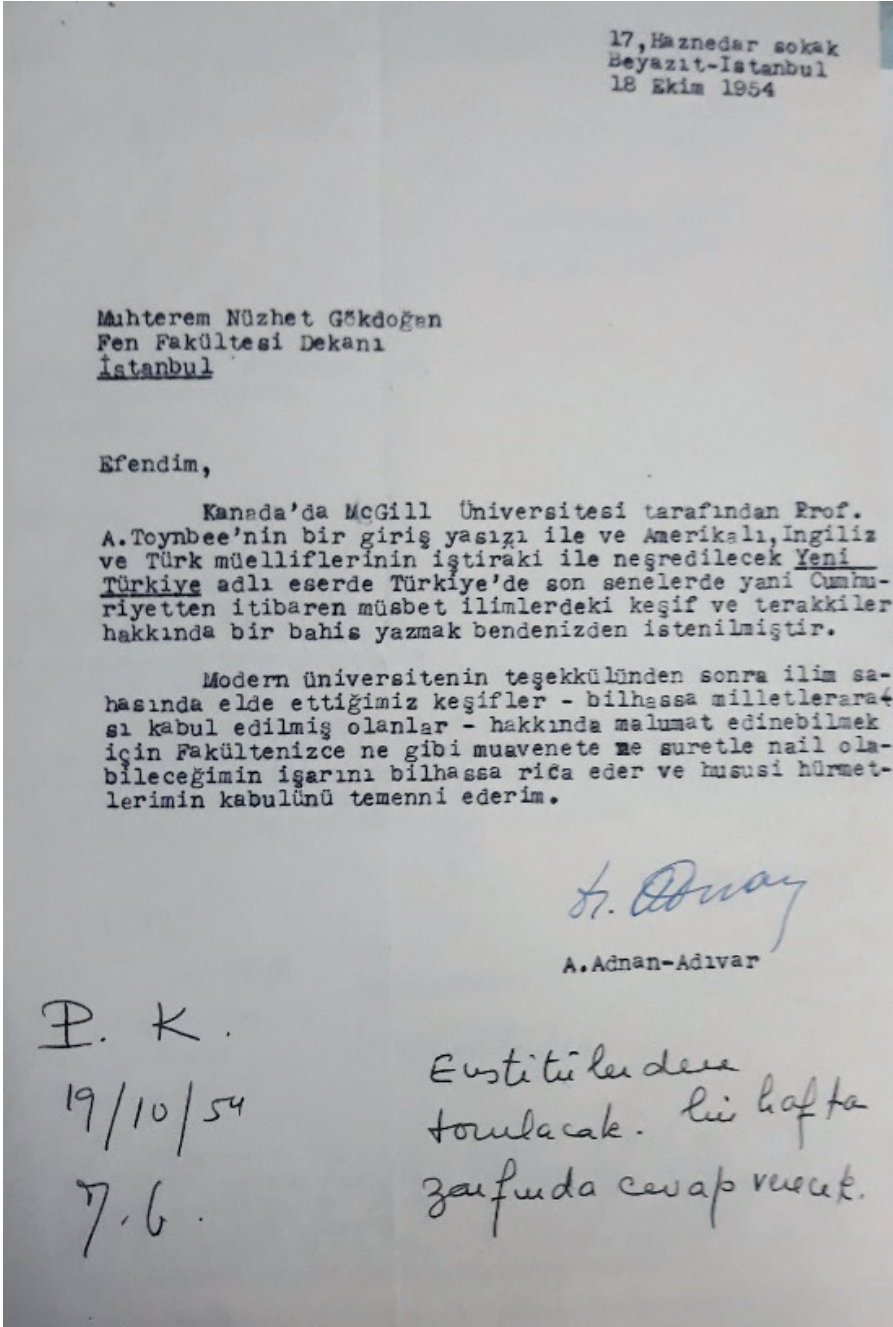
İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi arşivinde 2021 yılı şubat ayında yaptığımız bir araştırmada Profesörler Kurulu Zabıtlarında Adnan Adıvar ile ilgili bir toplantı maddesine rastladık. Bu maddeden yola çıkarak, aynı arşivde “Abdülhak Adnan Adıvar’a verilecek cevap” başlıklı bir dosyaya ulaştık. Profesörler Kurulu Zabıtlarında ve dosyada yer alan mektubunda Adnan Adıvar, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesinin kendisine akademik bir çalışması için yardımcı olmasını istemektedir (Resim 1). Dosyada, Adıvar’ın mektubu doğrultusunda Fen Fakültesi Dekanlığının Enstitülere yazdığı bilgi talep yazıları ile Enstitülerin hazırlamış olduğu cevabî raporlar yer almaktadır.

Dr. Adnan Adıvar, Fen Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Nüzhet Gökdoğan’a yazdığı 18 Ekim 1954 tarihli mektubunda (Resim 1) Kanada’da McGill Üniversitesinin Amerikalı, İngiliz ve Türk yazarların katılımıyla *Yeni Türkiye* adlı bir eser yayınlanacağını bildirmiştir. Eserin giriş yazısını Arnold Joseph Toynbee (1889-1975) yazacaktır.³ Adıvar ise, Cumhuriyet Türkiye’si’nde pozitif bilimler alanında ‘keşif ve ilerlemeler’i konu alan bir yazı ile katkıda

1 *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* , Adnan Adıvar Özel Sayısı 7, 2 (2006).

2 Feza Günergün, “Adnan Adıvar’ın Bilim Tarihi Çalışmaları: *Osmanlı Türklerinde İlim*’den Önce ve Sonra”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 2 (2006): 13, 47. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümünün organize ettiği “Ölümünün 50. yılında Dr. Adnan Adıvar’ı Anma Toplantısı (İstanbul, 28 Kasım 2005)” neticesinde Türkiye’de bilim tarihi konusunda öncü çalışmaları bulunan Adnan Adıvar anılmıştır. Toplantının ardından *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* Adnan Adıvar Özel Sayısı (Cilt VII, Sayı 2, 2006) yayınlanmıştır.

3 İngiliz tarihçi Toynbee’nin Adnan Adıvar ve eşi Halide Edib Adıvar’ın (1884-1964) İngiltere’de ikamet ettikleri dönemden başlayan aile dostlukları vardır. Arnold J. Toynbee, *Acquaintances* (London: Oxford U.P., 1967): 231-251 ve İpek Çalışlar, *Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın* (İstanbul: Everest, 2010): 329, 342, 343; Nagihan Haliloğlu, “Halide Edib Hampstead’de: İngilizlerin İşgalci ve Ev Sahibi Olarak Temsili,” *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 59, 1 (2019): 78,79.

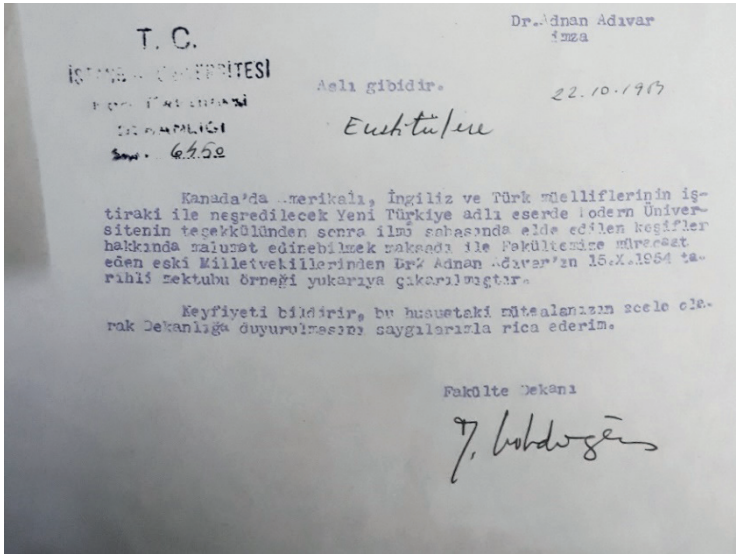

Resim 1. Dr. Abdülhak Adnan Adıvar'ın İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Dekanlığına yazmış olduğu 18 Ekim 1954 tarihli mektup. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Arşivi, "Abdülhak Adnan Adıvar'a verilecek cevap" başlıklı dosya.

bulunacaktır. Mektupta, modern üniversitenin Türkiye’de kurulmasından sonraki dönemde, Fen Fakültesinde, özellikle uluslararası alanda kabul görmüş olan keşif ve araştırmalar hakkında bilgi talep edilmiştir.

Adıvar’ın Mektubu Doğrultusunda Fen Fakültesi Enstitülerinden Gelen Raporlar

Adnan Adıvar’ın yazdığı mektup, Fen Fakültesi Profesörler Kurulunun Dekan Prof. Dr. Nüzhet Gökdoğan’ın (1910-2003) başkanlığındaki 20 Ekim 1954 tarihli toplantısında okunmuştur. Toplantı zabtının 14. maddesinde “Adnan Adıvar’ın Kanada’da neşredilecek *Yeni Türkiye* adlı eser için modern üniversitenin teşekkülünden sonra ilmi sahada elde edilen keşifler hakkında malumat verilmesine dair mektubu okundu. Verilecek cevaba esas olmak üzere keyfiyetin öğretim üyelerinden sorulması kararlaştırıldı.” şeklinde bir karar yer almaktadır.⁴

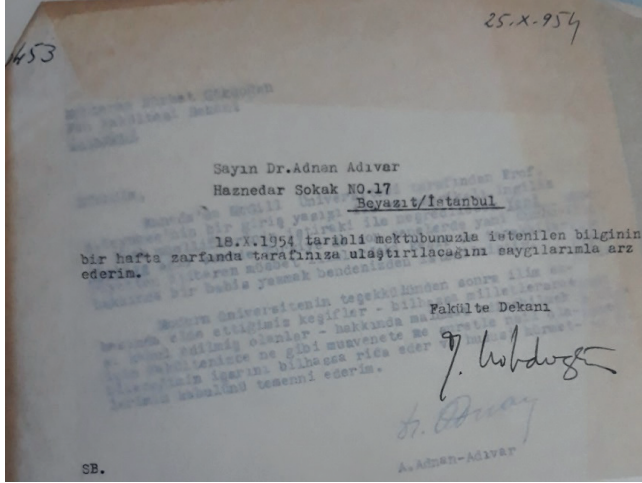

Resim 2. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Dekanlığından Enstitülere yazılan 22 Ekim 1954 tarihli mektup. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Arşivi, “Abdülhak Adnan Adıvar’a verilecek cevap” başlıklı dosya.

Bu karar uyarınca, Dekanlık 22 Ekim 1954 tarihinde Enstitülere bir yazı (Resim 2) yazarak “Fakültemize müracaat eden eski Milletvekillerinden Dr. Adnan Adıvar”ın “ilmi sahada elde edilen keşifler” hakkında bilgi istediğini belirtilmiş ve yazıya mektup örneği

4 “Fen Fakültesi Profesörler Kurulu 20.X.1954 Çarşamba günü saat 15’te Dekan Prof. Dr. Nüzhet Gökdoğan’ın başkanlığında toplandı.” Madde 14, İÜ Fen Fakültesi Profesörler Kurulu Zabıtları, 1954-1956 Devresi, Cilt 4, 460, 462.

eklenmiştir. Yazıda ayrıca, Enstitülerden görüş bildiren yazılarını acele olarak göndermesi istenmiştir.⁵ Prof. Dr. Nüzhet Gökdoğan, Adnan Adıvar'ın mektubunu 25 Ekim 1954 tarihli yazdığı bir yazı ile “18.X.1954 tarihli mektubunuzla istenilen bilginin bir hafta zarfında tarafınıza ulaştırılacağına saygılarımla arz ederim” şeklinde cevaplamıştır (Resim 3).

Resim 3. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Dekanlığından Dr. Abdülhak Adnan Adıvar'a yazılan 25 Ekim 1954 tarihli cevap yazısı. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Arşivi, “Abdülhak Adnan Adıvar'a verilecek cevap” başlıklı dosya.

Bu konuyla ilgili hazırlanmış, Fen Fakültesi Arşivindeki özel dosyanın iç kapağında Fen Fakültesindeki 13 enstitünün isimleri sırayla şöyle verilmiştir:⁶ Matematik, Astronomi, Geofizik, Denel (Tecrübi) Fizik, Genel Fizik, İkinci Kimya, Sınai Kimya, Fiziko Kimya, Genel Kimya, Farmakobotanik, Genel Botanik, Zooloji, Jeoloji.

Dosya incelendiğinde 6 Enstitü Direktörünün (Astronomi, Jeofizik, Tecrübi Fizik, Genel Fizik, Genel Botanik ve Zooloji) cevabi yazı gönderdiği görülür. Bu 6 cevabi yazının sadece 4'ünün ekinde faaliyet raporu bulunmaktadır: Astronomi, Tecrübi /Denel Fizik, Genel Botanik ve Zooloji Enstitüleri. Özetle, 13 Enstitünün 4'ü dekanlığa faaliyet raporu göndermiştir. Bu 4 enstitünün direktörlerinin Alman olması dikkat çekmektedir.

Astronomi Enstitüsü Direktörü Ord. Prof. Dr. Wolfgang Gleissberg (1903-1986), 21 Ekim 1954 tarihli yazısında, Astronomi Enstitüsünün bilimsel faaliyetinin özeti Fen Fakültesi Dekanlığına göndermiştir. “İstanbul Üniversitesi Observatuarında yapılan bilimsel çalışmaların özeti” başlığını taşıyan raporda aşağıdaki bilgiler yer almıştır:

5 İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Arşivi 1954 yılı Abdülhak Adnan Adıvar'a verilecek cevap başlıklı evrak dosyası.

6 “Dosya Kapağı İç Taraf,” İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Arşivi 1954 yılı Abdülhak Adnan Adıvar'a verilecek cevap başlıklı evrak dosyası.

Observatuarda güneş leke ve meşaleleri ve yıldızların spektrumları olmak üzere iki alanda çalışılmaktadır.

1- Güneş leke ve meşalelerine ait rasat ve araştırma işleri Ord. Prof.Dr. W. Gleissberg tarafından yürütülmektedir. Havanın müsait olduğu her gün Güneş gözlemlenip leke ve meşalelerin resimleri çizilmekte ve koordinatları tayin edilmektedir. Bu konuda “Union Astronomique Internationale”in organize ettiği uluslararası iş birliğine girilmiştir. İstanbul’un iklimi Güneş gözlemleri için uygun olduğundan gözlem günlerinin sayısı her yıl 300’e yakındır. Yapılan gözlemlerden, “Transactions of the International Astronomical Union”da “Comission des phénomènes photosphériques” tarafından yayınlanan raporlarda “Union Astronomique Internationale” adına İsviçre’deki Züriç Federal Observatuarınca yayınlanan “Quarterly Bulletin of Solar Activity” de, “Publikationen der Eidgenössischen Sterwarte Züriç” te ve Almanya’daki Fraunhofer Enstitüsü tarafından yayınlanan “Sonnen-Zirkular”da düzenli olarak bahsedilmektedir. Güneşe ait teorik incelemelerin çoğu, 1939’da observatuarda W. Gleissberg tarafından varlığı ispat edilen 80 yıllık Güneş leke sikline, Güneş lekelerinin enlem değişimine ve bunların perspektif kısalmalarına aittir. Bu çalışmalar da milletlerarası Astronomi literatürüne geçmiştir. Uluslararası literatüre geçmiş yayınlar konusunda, “Comission des phénomènes photosphériques”in raporlarını, M.Waldmeier tarafından 1941’de Leibzig’de yayınlanan “Ergebnisse und Probleme der Sonnenforschung” adlı kitabı, W. Gleissberg tarafından 1952’de Berlin’de yayınlanan “Die Häufigkeit der Sonnenflecken” adlı kitabı ve G. P. Kuiper tarafından 1953’de Chicago’da yayınlanan “The Sun” adlı kitabın 6. bölümü örnek olarak gösterilebilir. Bu teorik incelemelere Ord. Prof. Dr. W. Gleissberg’ten başka Doç. Dr. E[dibe] Ballı, Asistan Dr. M[etin] Hotinli ve Asistan Dr. A[dnan] Kural katılmaktadır. Gözlemlerde K[âmuran] Avcioğlu ve A[yten] Güçtekin de yardımcı olmaktadır.

2- Yıldızların spektrumlarına dair gözlem ve araştırma işleri Prof. Dr. N[tizhet] Gökdoğan tarafından idare edilmektedir. Prof. Dr. N. Gökdoğan 1951 ve 1952 yıllarında ABD Michigan Üniversitesi Observatuarında başlamış olduğu çalışmalarını K. Avcioğlu ile birlikte yürütmektedir.⁷

Prof. Gleissberg’in yazısında görüldüğü gibi Fen Fakültesi Astronomi Enstitüsünde Güneş gözlemleri yapıldığı gibi, yıldız spektrumları üzerinde de çalışılmaktadır.

Yeni kurulan Jeofizik Enstitüsünün direktörü Prof. Dr. Jean Coulomb (1904-1999), 27 Ekim 1954 tarihli yazısıyla Fen Fakültesi Dekanlığına Fransızca olarak aşağıda Türkçesi yer alan bilgiyi iletmiştir:

Yazınıza cevaben Enstitümüzün Jeofizik alanında Türkiye’de yapılan çalışmaları adil bir şekilde değerlendiremeyecek kadar yeni bir oluşum olduğu kanaatindeyim. Dr. Adnan’ın cevabında bu alanın dikkate alınması belki şart değildir: Ancak aksini düşünürseniz, örneğin Kandilli Rasathanesi Müdüründen ilgili raporu talep etmem için bana yetki verirseniz sevinirim.⁸

7 “Astronomi Enstitüsünden F.F. Dekanlığına yazılan 1143 sayılı yazı ve eki,” İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Arşivi 1954 yılı Abdülhak Adnan Adıvar’a verilecek cevap başlıklı evrak dosyası.

8 “Geofizik Enstitüsünden F.F. Dekanlığına yazılan 136 sayılı yazı,” İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Arşivi 1954 yılı Abdülhak Adnan Adıvar’a verilecek cevap başlıklı evrak dosyası.

Bilindiği gibi İstanbul Üniversitesi Jeofizik Enstitüsü 1954 yılında faaliyete başlamış ancak kurumsallaşma çalışmaları tamamlanmadığı için bu alandaki araştırmalar henüz başlamamıştır. Prof. Coulomb yazısında, jeofizik alanında araştırma yapan Kandilli Rasathanesini işaret etmiştir.

Tecrübi Fizik Enstitü Direktörü Ord. Prof. Dr. Kurt Zuber (1899-1901), 1 Kasım 1954 tarihli yazısıyla Fen Fakültesi Dekanlığına “Tecrübi Fizik Enstitüsünün kuruluşundan beri yapılan ilmi çalışmalara ilişkin” aşağıdaki bilgileri sunmuştur:

- 1- 1933-1942 yıllarında Enstitünün çalışma alanı fotoelektrik olay ve atmosfer fiziği üzerinde idi. Bu dönem boyunca hepsi *Fen Fakültesi Mecmuası*'nda olmak üzere 11 orijinal çalışma yayımlanmıştır.
 - 2- 1942 Fakülte yangını nedeniyle 1942-1944 yılları arasında bilimsel çalışmalar -öğretim devam etmekle birlikte- geçici bir duraklamaya girmiştir.
 - 3- 1944-1954 yıllarında yeniden kurulan araştırma laboratuvarlarında ultrases, çekirdek fiziğinde kullanılan çeşitli sayıcıların deşarj fiziği, nötron fiziği ve son yıllarda tatbiki fizik ve kozmik şüalar üzerinde çalışılmaktadır.
- Bu dönem boyunca 23'ü *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Mecmuası*'nda, 3'ü *Helvetica Physica Acta*'da, 1'i *Nature* (London)'da 2'si *The Journal of the Acoustical Society of America*'da, 1'i *Türk Tıp Mecmuası*'nda olmak üzere 30 orijinal çalışma yayımlanmıştır.⁹

Kurt Zuber, yukarıdaki raporunda, 1933 Üniversite Reformu'ndan sonra Tecrübi Fizik Enstitüsünde araştırılan alanları tanıtmıştır. Zeynep Hanım Konağı yangının etkilerini de dile getiren Zuber, son yıllarda yapılan çalışmalardan bahsetmiş ve üretilen orijinal makalelerin sayısını vermiştir.

Genel Botanik Enstitüsü Direktörü Ord. Prof. Dr. Leo Brauner (1898-1974), 15 Kasım 1954 tarihli yazısında Genel Botanik Enstitüsünde yapılan araştırmaları şöyle sıralanmıştır:

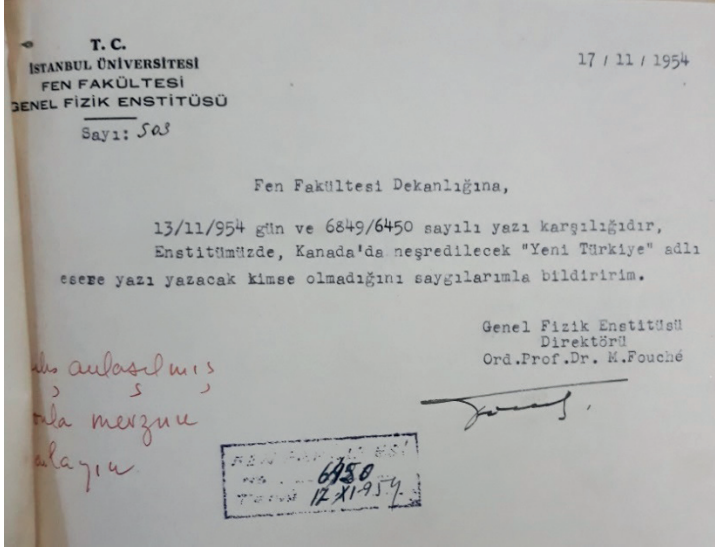
- 1- Permeabilite problemi (özellikle ışığın, hararetin, ionların tesiri; polar permeabilite meselesi)
- 2- Geo-elektirik etki
- 3- Yaprak pulvinuslarının hareket fiziolojisi
- 4- Kserofit yaprakların anatomisi
- 5- Osmotik olmayan su alınması problemi
- 6- Büyüme hormonlarının fiziolojisi
- 7- Fototropizmada sensibilisatör meselesi

Prof. Brauner araştırma başlıklarının ve belirtilen konularda elde edilen keşiflerin hangilerinin uluslararası çevrelerde kabul gördüğüne karar verilemeyeceği belirtilmiştir.¹⁰

9 “Tecrübi Fizik Enstitüsünden F.F. Dekanlığına yazılan 273 sayılı yazı ve eki,” İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Arşivi 1954 yılı Abdülhak Adnan Adıvar'a verilecek cevap başlıklı evrak dosyası.

10 “Botanik Enstitüsünden F.F. Dekanlığına yazılan 441 sayılı yazı,” İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Arşivi 1954 yılı Abdülhak Adnan Adıvar'a verilecek cevap başlıklı evrak dosyası.

Genel Fizik Enstitüsü Direktörü Ord. Prof. Dr. Marcel Fouché (1892-1971), Fen Fakültesi Dekanlığından gelen yazıya 17 Kasım 1954 tarihli cevabında Enstitüde *Yeni Türkiye* adlı esere yazı yazacak kimsenin olmadığını dekanlığa bildirmiştir (Resim 4).¹¹ Bu cevap, Fouché'nin kendisinden rapor istendiğini anlamamış olduğunu düşündürür.

Resim 4. Genel Fizik Enstitüsü Direktörü Ord. Prof. Dr. Marcel Fouché'nin, Fen Fakültesi Dekanlığına 17 Kasım 1954 tarihinde cevaben yazdığı yazı. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Arşivi, "Abdülhak Adnan Adıvar'a verilecek cevap" başlıklı dosya.

Zoooloji Enstitüsü Direktörü Ord. Prof. Dr. Curt Kosswig (1903-1982), 18 Kasım 1954 tarihli yazısında İstanbul Üniversitesi Zoooloji Enstitüsünün uluslararası literatürde gösterilebilecek yayın faaliyetlerini aşağıdaki gibi sıralamıştır:

1-Dr. Recai Ermin: Böceklerin Lemfositlerinin yapılış ve fonksiyonu hakkında 1939. Adı geçen travay şu kitaplara alınmıştır.

- Erich Ries, *Grundriss der Histophysiologie*
- K. D. Roeder, *Insect Physiology*
- A. Kuhn, *Naturforschung und Medizin*
- C. H. Grégoire, *Blood Coagulation in Arthropods*.

2- Dr. Atıf Şengün tarafından sineklerin dev kromozomlarının bünyesine ait araştırmaların sonucunda ortaya atılan düşünceler Almanca ve İngilizce literatürde tartışılmış ve Alman zoologların 1953 senesinde Frayburg'da [Freiburg, Almanya] gerçekleştirdikleri toplantıda ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir.

¹¹ "Genel Fizik Enstitüsünden F.F. Dekanlığına yazılan 503 sayılı yazı," İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Arşivi 1954 yılı Abdülhak Adnan Adıvar'a verilecek cevap başlıklı evrak dosyası.

3- Dr. Muhtar Başoğlu tarafından toprak solucanının sinir sistemi metabolizması hakkındaki travayı Heilbronn tarafından 1943 yılında basılan *General Physiology* kitabına alınmıştır.¹²

Görüldüğü gibi Ord. Prof. Dr. Curt Kosswig Zooloji Enstitüsünde özellikle uluslararası literatürde gösterilebilecek belli başlı çalışmaları listelemiştir.

Dekanlığa gönderilen enstitü raporları, genel olarak 1954 yılına kadarki yakın dönemi kapsayan güncel uluslararası nitelikteki çalışmalardan ve konu başlıklarından söz etmektedir. Bu raporlar ile, Cumhuriyet'in ilanından Atatürk'ün doğumunun 100. Yılına (1981) kadar geçen sürede, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesinin bilimsel araştırma etkinliğini ortaya koyan yayındaki¹³ bilgiler karşılaştırıldığında, aşağıdaki sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Astronomi Enstitüsü'nün Güneş lekeleri konusunda çalışmaları hem raporda hem de kitabın ilgili makalesinde¹⁴ yer almaktadır. Ancak raporda 1954'e yakın dönemdeki gözlemlerin yer aldığı uluslararası yayınlar ayrıntılı olarak verilmiştir. Bununla birlikte gözlemler dışındaki teorik çalışmaların yer bulduğu uluslararası yayınlardan ve bu yayınlara katkı sağlayan enstitü araştırmacılarından da bahsedilmiştir.

Kitapta Fizik Enstitülerinin çalışmaları ayrı ayrı değerlendirilmemiş, fiziğin Fen Fakültesindeki kurumsallaşmasından ve Fakültenin fizik bilimine katkısı genel olarak ele alınmıştır.¹⁵ Tecrübi/Denel Fizik Enstitüsü için hazırlanan rapordaki çalışma alanları ve araştırma sayılarına ilgili makalede verilmemiş olması, Tecrübi/Denel Fizik Enstitüsünden gelen kısa raporu değerli kılmaktadır. Yine ilgili makalede, Umumi / Genel Fizik Enstitüsündeki yayın ve tez çalışmalarından bahsedilmesi, Fouché'nin Dekanlıkta gelen dilekçeyi yanlış anladığını ortaya koymaktadır.

Genel Botanik Enstitüsü tarafından hazırlanan rapordaki yedi çalışma alanı, kitabın ilgili makalesinde¹⁶ 1935-1955 yılları arasında yapılan bilimsel araştırmalar özellikle konuda çalışan bilim insanlarına referans verilerek ayrıntısıyla verilmiştir.

12 “Zooloji Enstitüsünden F.F. Dekanlığımıza yazılan 436 sayılı yazı ve eki,” İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Arşivi 1954 yılı Abdülhak Adnan Adıvar'a verilecek cevap başlıklı evrak dosyası.

13 Ahmet Yüksel Özemre (editör), *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1982).

14 Nüzhet Gökdoğan ve Adnan Kıral, “İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Bölümü Tarihçesi,” *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*, ed. Ahmet Yüksel Özemre (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1982) içinde, 75-90.

15 Fahir Yeniçay, “İstanbul Üniversitesinde Fiziğin Gelişmesi,” *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*, ed. Ahmet Yüksel Özemre (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1982.), 36-53 ve Ahmed Yüksel Özemre, “İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesinin Fizik İlimine ve Eğitime Katkısı,” *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*, ed. Ahmet Yüksel Özemre (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1982) içinde, 54-63.

16 Hüsnü Demiriz, “Fen Fakültesinin Botanik Alanındaki Araştırmalara ve Öğretime Katkısı,” *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı* içinde, ed. Ahmet Yüksel Özemre (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1982) içinde, 121-141.

Zooloji Enstitüsünden verilen rapordaki bilgiler, kitabın ilgili makalesine¹⁷ göre daha ayrıntılıdır. Makale, daha sonraki dönem çalışmalarını ayrıntılı olarak vermiştir.

Sonuç

Fen Fakültesi Arşivi'ndeki dosyanın içeriğinden, 13 Enstitüden yalnızca 4 Enstitünün dekanlığa faaliyet raporu gönderdiği anlaşılmaktadır. Yukarıda raporları açıklanan dört enstitü dışındaki dokuz enstitü (Matematik, Genel Fizik, İkinci Kimya, Sınai Kimya, Fiziko Kimya, Genel Kimya, Farmakobotanik, Jeoloji, Jeofizik) faaliyet raporu sunmamıştır. 25 Ekim 1954 tarihinde Fakülte Dekanı Prof. Dr. Nüzhet Gökdoğan Adnan Adıvar'a bir hafta içinde cevap verileceğini bildirmiş ise de Dekanın cevabı gecikmiş olmalıdır. Diğer enstitülerin cevaplarının beklenip beklenmediği, gelen raporların Adıvar'a ulaştırılıp ulaştırılmadığı bilinmemektedir. Adnan Adıvar'ın istediği bilgilerin enstitülere sorularak toplanması yönünde Profesörler Kurulunda karar alınmış ancak kurul üyesi olan ve kararın altına imza atan enstitü direktörlerinin daha sonra Dekanlığın yazısına cevap vermemiş ve rapor göndermemiş olmaları, açıklanması güç bir çelişkidir. Diğer taraftan, dört enstitünün gönderdiği raporlar, İ.Ü. Fen Fakültesinin bilimsel faaliyetini tanıtan 1982 tarihli yayındaki bilgilere sınırlı da olsa ek bilgiler getirmiştir.

Araştırmamız, *Yeni Türkiye* adlı kitap projesinin gerçekleşmediğini göstermektedir. Toynbee'nin yayınları arasında bu kitaba yazdığı giriş yazısını göremedik. Bununla birlikte 1952 yılında McGill Üniversitesinde Niyazi Berkes'in (1908-1988) misafir profesör olarak göreve başladığını biliyoruz. Kendisinin de böyle bir kitaba atıfta bulunmuş olabileceğini düşünerek Berkes'in gazete yazılarına, makalelerine ve kitaplarına baktık. Ancak böyle bir kitaba ya da projeye atıfta bulunduğunu görmedik. Aynı şekilde Adıvar da böyle bir esere yazılarında atıfta bulunmamıştır. Ayrıca Adıvar, Fen Fakültesine yazdığı mektubunun üzerinden bir yıl geçmeden, 1 Temmuz 1955 yılında vefat etmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Not: Makalenin değerlendirme, hakem ve karar süreçlerinde Baş Editör Yardımcısı yer almamış, ilgili süreçler Baş Editör ve yazı kurulu üyesi editörler tarafından yürütülmüştür.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Note: The Co-Editor-in-Chief was not involved in the evaluation, peer-review and decision processes of the article. These processes were carried out by the Editor-in-Chief and the member editors of the editorial management board.

17 Atıf Şengün, "İstanbul Üniversitesinde 1933 Reformundan Sonra Zoolojinin Gelişmesi," *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*, ed. Ahmet Yüksel Özemre (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1982) içinde, 91-120.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Arşivi

İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Profesörler Kurulu Zabıtları 1954-1956 Devresi, Cilt 4.

“Abdülhak Adnan Adıvar’a verilecek cevap” başlıklı evrak dosyası. 1954 yılı. Dosya Kapağı İç Taraf, Astronomi Enstitüsünden Fen Fakültesi Dekanlığına yazılan 1143 sayılı dilekçe ve eki, Geofizik Enstitüsünden Fen Fakültesi Dekanlığına yazılan 136 sayılı dilekçe, Tecrübi Fizik Enstitüsünden Fen Fakültesi Dekanlığına yazılan 273 sayılı dilekçe ve eki, Botanik Enstitüsünden Fen Fakültesi Dekanlığına yazılan 441 sayılı dilekçe, Genel Fizik Enstitüsünden Fen Fakültesi Dekanlığına yazılan 503 sayılı dilekçe, Zooloji Enstitüsünden Fen Fakültesi Dekanlığına yazılan 436 sayılı dilekçe ve eki.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Adnan Adıvar Özel Sayısı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 2 (2006).

Çalışlar, İpek. *Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın*. İstanbul: Everest Yayınları, 2010.

Gökdoğan, Nüzhet ve Adnan Kıral. “İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Astronomi Bölümü Tarihiçesi.” *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi’nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*. Editör Ahmet Yüksel Özemre içinde 75-90. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1982.

Günergun, Feza. “Adnan Adıvar’ın Bilim Tarihi Çalışmaları: *Osmanlı Türklerinde İlim*’den Önce ve Sonra.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 2 (2006): 13-54.

Demiriz, Hüsnü. “Fen Fakültesinin Botanik Alanındaki Araştırmalara ve Öğretime Katkısı.” *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi’nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*. Editör Ahmet Yüksel Özemre içinde 121-141. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1982.

Haliloglu, Nagihan. “Halide Edib Hampstead’de: İngilizlerin İşgalci ve Ev Sahibi Olarak Temsili.” *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 59, 1 (2019): 67-88.

Özemre, Ahmet Yüksel (editör). *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi’nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1982.

Özemre, Ahmed Yüksel. “İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesinin Fizik İlimine ve Eğitime Katkısı.” *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi’nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*. Editör Ahmet Yüksel Özemre içinde 54-63. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1982.

Şengün, Atıf. “İstanbul Üniversitesinde 1933 Reformundan Sonra Zoolojinin Gelişmesi.” *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi’nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*. Editör Ahmet Yüksel Özemre içinde 91-120. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1982.

Toynbee, Arnold J. *Acquaintances*. London: Oxford University Press, 1967.

Yeniçay, Fahir. “İstanbul Üniversitesinde Fiziğin Gelişmesi.” *İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi’nde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı*. Editör Ahmet Yüksel Özemre içinde 36-53. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1982.

Türk Tarih Tezi'nin Türk Müziği Tarihyazımına Etkileri

Impact of the Turkish History Thesis on Turkish Music Historiography

İdris Çakırođlu¹

¹Öğr. Gör. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Müzik Bölümü
Kırıkkale, Türkiye

ORCID: İ.Ç. 0000-0003-3329-1070

Sorumlu yazar/Corresponding author:

İdris Çakıroğlu,
Kırıkkale Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi
Müzik Bölümü, Kırıkkale, Türkiye
E-posta/E-mail: cakirogluidris@gmail.com

Başvuru/Submitted: 23.03.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
11.04.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
26.04.2022

Kabul/Accepted: 27.04.2022

Online yayın/Published online: 05.07.2022

Atıf/Citation: Çakıroğlu, İdris. "Türk Tarih Tezi'nin Türk Müziği Tarihyazımına Etkileri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 407-424.
<https://doi.org/10.26650/oba.1092315>

ÖZ

Tarih, geçmişten günümüze çeşitli ideolojiler çerçevesinde yazılmıştır. 1930'lu yıllardan itibaren Türk tarihyazımının çerçevesi kendine has milliyetçi karakteri ile Türk Tarih Tezi aracılığı ile çizilmiştir. Teze göre Türkler, "Orta Asya'da "medeniyet" kuran "ilk ırk"tır ve çeşitli "coğrafi ve iklim"sel nedenlerle "göç" etmek zorunda kalarak, gittikleri yerlere kurdukları "medeniyetlerini" de götürmüşlerdir. Türk tarihyazımına yön veren bu düşünceler ya da "iddia"lar aynı şekilde Türk müzik tarihinin yazımına da yön vermiştir. Tezde olduğu gibi Türkler, Orta Asya'da ilk müzik medeniyetini kurmuşlar, coğrafya ve iklim şartları nedenleri ile göç ettikleri yerlere müzik medeniyetini götürmüşlerdir. Dolayısıyla diğer milletler medeniyet konusunda Türklere borçludurlar. Bu çalışma, tezin Türk müzik tarihyazımı üzerindeki etkilerini ve tarihi yazılan konuların tarihsel-kültürel gerçeklerle olan mesafesini ortaya koymak amacıyla yapılmıştır.

Anahtar sözcükler: Tarihyazımı, Türk Tarih Tezi, Müzik tarihi, Türk müziği Tarihyazımı, İdeoloji ve tarihyazımı

ABSTRACT

History has been written within the framework of various ideologies from past to present. Since the 1930s, Turkish historiography, with its unique nationalist character, has been framed through the Turkish History Thesis. According to this thesis, the Turks were the "first race" to establish a "civilization" in "Central Asia." They were compelled to immigrate for various geographical and climatic reasons, and brought their civilizations to their destinations. These ideas or claims that shape Turkish historiography have also influenced the writing of Turkish music history. Reflecting this thesis, the Turks are thought to have established the first musical civilization in Central Asia and to have brought it to the places they migrated. Other nations are thus indebted to the Turks for this aspect of civilization. This study aimed to understand the effects of this thesis on Turkish music historiography and the divergence between historical-cultural facts and historical issues.

Keywords: Turkish History Thesis, Historiography, History of music, Historiography of Turkish music, Ideology and historiography

Giriş

Tarih, geçmişte yaşanan olay veya olgulara ilişkin araştırmaların yapıldığı bir bilim alanıdır. Her bilim alanında olduğu gibi tarih biliminin de geçmişten gelen kendine özgü birtakım tartışma konuları vardır. Bunlar; tarih biliminin felsefesi, araştırmacının nesneliliği, belgelerin güvenilirliği, yazılanların dışında yazılmayan tarihler gibi konulardır. Bir diğer tartışma konusu, tarihin yazılması yani tarihyazımı konusudur. Tarihyazımı, “tarih yöntemlerinin bir incelemesi”¹ anlamı ile birlikte “geçmişte yaşanan olayların tarihçilerce bir bağlam içerisinde yeniden inşa edilerek kaleme alınması”² olarak da tarif edilmektedir. Bu tanımlarda vurgulanan “bağlam” ve “yöntem” aslında, tarihi yazılan konunun hangi açılardan hangi yöntemlerle ele alındığını ifade eden kavramlardır. Siyasi, askerî, dinî tarihler bağlamı, rivayetçi, pragmatik, genetik tarihler de tarihyazım yöntemlerini ifade eder denilebilir. Tarihsel süreçte farklı coğrafyalarda tarihyazımına ilişkin yöntem ve bağlam açısından farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır.

Herodotos (MÖ 460-395) ile başlatılan tarihçilik ve tarihyazımı dönemlere göre farklılıklar gösterir çünkü tarihe verilen değer ve ona yüklenen anlamlarda dönemlere göre beliren farklılaşmalar söz konusudur.³ Hekataios (MÖ 560-480) ve Herodotos’da tarihyazımı, geçmişle ilgili olayların ve hikâyelerin anlatımı olarak kaleme alınmıştır. Orta Çağ tarihinde hem Avrupa’da hem de İslâm dünyasında, “dinsel amaç” ön plandadır. On sekizinci yüzyılda Condorcet ve Voltaire rasyonel bir tarih anlayışı ile betimsel bir tarihyazım anlayışı geliştirmişlerdir.⁴ Tarihyazımı, Fransız İhtilali’nin getirdiği milliyetçiliğin bir sonucu olarak eski, şanlı ve büyük geçmişini hatırlamak isteyen ulus-devletlerin tarihyazımına dönüşmüştür. Amaç, ulus-devletin diğer ulus-devletler içerisindeki konumunu, önemini ortaya koymakla birlikte ulusun kimliğini inşa etmektir. Behar’ın da dediği gibi tarihyazımı “mitolojik, teokratik, estetik şiirsel, felsefi, laik, romantik, bilimsel, pragmatik ve ulusçu” aşamalardan geçmiştir.⁵

Türk tarihyazımında da yöntem ve bağlama ilişkin farklılıklar görülür. Mesela, Osmanlılarda tarihyazımı “esas itibarı ile uzun yıllar İslâm tarih yazıcılığının devamı niteliğinde olmuştur.” Başlangıçta “şehnâme, gazavâtname, menâkıbnâme” şeklinde yazılan tarih daha sonra “vekâyinâme, teşkilât, târihî coğrafya, biyografi, seyahatnâme veya Tevârih-i Âli-Osmân”⁶ türünde eserlerle devam etmiştir. İkinci Meşrutiyet devrinden itibaren tarihyazımı

1 Daniel Woolf, *Tarihin Küresel Tarihi*, çev. Mehmet Moralı (İstanbul: Alfa Yayınları, 2014), 30.

2 Can Tankut Esmen, “Türkiye’deki Tarihyazımında İdeolojik Tarih Pratikleri ve Eski Türk Tarihçiliği” (Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, 2020), 1.

3 Ahmet Şimşek, “Giriş ya da Herodotos’tan Bugüne Tarihyazımına Kısa Bir Bakış,” *Türkiye’de Tarihyazımı*, ed. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017) içinde, 1.

4 Şimşek, “Giriş ya da Herodotos,” 2.

5 Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih-Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin oluşumu (1929-1937)* (İstanbul: Afa Yayıncılık 1992), 25.

6 Necdet Hayta ve Uğur Ünal, “Modernleşme Döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı (1789-1908),” *Türkiye’de*

milliyetçi bir kimlik kazanmaya başlar. Osmanlıların kökleri İslâmiyet'in doğuşundan ziyade artık "İlk Çağ medeniyeti olarak ele alınan Türk tarihi ile başlamaktadır."⁷ Özetle, Türk tarihyazımı yirminci yüzyıldan itibaren milliyetçi bir çerçeveye göre şekillenmeye başlamıştır.

Böylelikle, tarihyazımını çevreleyen bir başka bağlam ortaya çıkmıştır. Bu bağlam, tarihin yazıldığı dönemlerde etkili olan ideolojilerdir ki Avrupa merkezilik ve milliyetçilik bu bağlama verilebilecek en somut iki örnektir. Yirminci yüzyılın en kuvvetli ideolojisi olan milliyetçilik, imparatorlukların parçalanmasına, ulus-devletlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlarken toplumsal yaşamın dinamiklerini kökten etkilediği gibi, tarihyazım alanını da aynı oranda etkilemiştir. Ulusçu/milliyetçi tarihyazımının doğuşu, "Ulusçu ideolojilerin kurulmasında tarihin bir araç olarak kullanılması"⁸ ile yakından ilişkilidir. Yani ulus-devlet modeline göre kurulan rejimler meşruiyetlerini sağlamak için tarihten faydalanarak, ona yön vererek tarihin yazılmasını sağlamıştır. Ulus-devletlerin oluşmasında zamansal ve mekânsal farklılıklar görülür ve ulus-devlete geçişte "farklı yollar" söz konusudur. Toplumun, ülkenin, egemenliğin yeniden tasarlanması sürecinde içinde bulunulan "koşulların etkisiyle farklılıklar oluşmuştur".⁹ Dolayısıyla bu farklılıklar tarihyazım alanında da görülmektedir.

29 Ekim 1923 tarihinde ulus-devlet modeline göre kurulan Cumhuriyet Rejimi'nde de (diğer ulus-devletlerde olduğu gibi) tarih, ulusun kimliğini tanımlamak veya "inşa etmek", devletin meşruiyetini kanıtlamak gibi amaçlarla bir araç olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla tarihyazımı buna göre şekillendirilmiştir. 1930'lu yıllarda ortaya atılan ve Cumhuriyet'in tarih anlayışını oluşturan Türk Tarih Tezi (TTT), aynı zamanda bu tarihin hangi bağlama göre yazılacağına da işaret etmiştir. Tez, ortaya atıldığı dönemlerden itibaren Türk tarihine, tarihyazımına yön verirken Türk müziğinin tarihyazımına da aynı ölçüde etki etmeye başlamıştır. TTT'nin müziğin tarihyazımı üzerindeki etkilerine geçmeden önce tezin oluşumu ve "iddialarına" değinmek gereklidir.

Türk Tarih Tezi

TTT, 1930'lu yıllarda ortaya atılan bir tezdır. Tezin oluşturulmasının ve ortaya atılmasının merkezinde bizzat M. Kemal Atatürk yer almaktadır. İnan'ın da dediği gibi Türklük için tarih yapan Atatürk, yine Türklük için tarih yazmıştır¹⁰ ki bu, tez üzerinde Atatürk'ün etkilerini açıkça gösteren bir ifadedir. Türk Tarih Kurumu'nun doğuşu ve 02-11 Temmuz 1932 tarihleri arasında düzenlenen I. Türk Tarih Kongresi, yeni nesillere okutulacak "dört ciltlik tarihin

Tarihyazımı, ed. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017) içinde, 137.

7 Mehmet Alkan, "II. Meşrutiyet'te Resmi İdeoloji, Resmi Tarih ve Eğitim," *Türkiye'de Tarihyazımı*, ed. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017) içinde, 159.

8 İlhan Tekeli, *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek* (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998), 103.

9 Tekeli, *Tarihyazımı*, 109.

10 Afet İnan, "Atatürk ve Tarih Tezi," *Belleten* 3, 10 (1939): 243.

bunun sonunda meydana” gelmesi, 20-25 Eylül 1937 tarihleri arasında düzenlenen II. Türk Tarih Kongresi ile tezin iddialarının “kat’i surette muzaffer”¹¹olmasında Atatürk’ün son derece önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır.

TTT’nin ortaya çıkışı çeşitli nedenlere bağlanmaktadır. İnan’a göre TTT’nin ortaya çıkışındaki en temel nedenlerden biri Türkler hakkında ileri sürülen olumsuz iddialardır. Fransızca bir coğrafya kitabında, Avrupa düşüncesine göre Türkler sarı ırka mensup ikinci tip bir ırk olarak tarif edilmiştir. Atatürk, İnan’ın gösterdiği bu ifadelere, “Hayır, olamaz, bunun üzerinde meşgul olalım. Sen çalış”¹² demiş ve TTT’nin temelleri böylelikle atılmaya başlanmıştır. Karal’a göre Atatürk’ün TTT’ni oluşturmasında birkaç farklı neden daha vardır. İlk neden, Osmanlı dönemindeki “ümmet tarihi” bağlamında yazılan ve Türk tarihini göz ardı eden tarih anlayışından kurtulmaktır. Diğer genel nedenler, “Türklerin sarı ırktan olduğuna dair dünyada yayılmış olan yanlış bilgiler”, “Türklerin medeni kabiliyet ve istidattan mahrum oluşu”, “Türk toprakları üzerinde tarihi iddialar”dır.¹³Türklerin sarı ırka mensup olarak gösterilmeleri Karal’a göre “din gayretkeşliği veya sadece siyasi düşüncelerle” ilişkilidir. Bu bilgilerin yer aldığı Avrupa kaynaklarından tercümelemlerle tarih yazan yazarlarımız vasıtasıyla da böyle bir düşünce “memleketimizi istila etmiş” haldedir. Yine Avrupalı tarihçi ve siyasetçiler, “Türkleri anlayışsızlık ve kabiliyetsizlikle itham ettikten başka, hiçbir medeni eser yaratmadıklarını” sadece Avrupa’da ordu kurmuş bir insan topluluğu olduklarını söylemişlerdir. Osmanlıların son dönemlerinde kaybedilen topraklarla birlikte Anadolu ve Trakya gibi bölgelerde hak iddia eden devletler ortaya çıkmıştır. Yunanlılar Batı Anadolu ve Trakya, İtalyanlar Güney Anadolu toprakları üzerinde hak iddia ederken Doğu Anadolu’da bir Ermeni ve Kürt devleti için tarihe başvurulmuştur.¹⁴

TTT’nin ortaya çıkışını başka nedenlere bağlayan yazarlar da vardır. Mesela Ayas’a göre:

Türk Tarih Tezi saf entelektüel merakın bir ürünü olmaktan çok Cumhuriyet kuşaklarına yeni bir milli kimlik sağlama çabasıyla ilişkilidir. Yeni rejimin amacı ulus-devlet çerçevesine uygun, seküler Türklük bilincini ve Batılılaşma amacını destekleyen ve Osmanlı-İslam mirasını mümkün olduğunca dışlayan yeni bir milli kimlik yaratmaktır. Türk Tarih Tezi bu ideolojik inşa faaliyetine destek olacak ve devletin siyasi-kültürel tercihlerini doğrulayacak bir araç olarak düşünülmüştür.¹⁵

TTT’nin ortaya çıkışı, tez hakkındaki olumlu-olumsuz ifadeler böyle bir çerçeveye içerisinde devam etmiştir. Tez hakkında söylenen bu tür ifadeler dışında çalışmanın odak noktası, tezde dile getirilen düşünceler ve bu düşüncelerin müziğin tarihyazımını üzerindeki etkileridir.

11 Şemsettin Günaltay, “Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlarn Mahiyeti ve Tezin Kat’i Zaferi,” *Belleten* 2, 7-8 (1938): 338.

12 İnan, “Atatürk ve Tarih Tezi,” 244.

13 Enver Ziya Karal, “Atatürk’ün Tarih Tezi,” *Atatürkçülük* (İstanbul: MEB, 1988) içinde, 157-158.

14 Karal, “Atatürk’ün Tarih Tezi,” 159.

15 Ogün Güneş Ayas, “Türk Tarih Tezi’nin Erken Cumhuriyet Dönemi Müzik Tartışmalarına Yansımaları,” *XVII. Türk Tarih Kongresi V. Cilt – II. Kısım* (Ankara: TTK Yayınları, 2014) içinde, 431.

TTT'nin iddialarının takip edilebileceği en önemli kaynak bir ders kitabı olarak 1931 yılında yazılan *Tarih I-II-III-IV* isimli kitaptır. Aslında bu kitaptan önce *Türk Tarihinin Ana Hatları* (TTAH) isimli bir eser yazılmış ancak bu eser, Atatürk tarafından “beğenilmemiştir”. Uzunçarşılı'ya göre bu kitap, “pek sathi”, “yanlışları çok”, okuyanları da “müteessir edecek derecede hatalı idi”.¹⁶ Daha sonra bu eserin istenilen amaca uygun olmadığı düşünülmüş, bazı bölümlerinden derlemeler yapılarak 1931 yılında *Türk Tarihinin Ana Hatları: Methal Kısmı* başlıklı yeni bir eser oluşturulmuştur.

Atatürk'ün Türk tarihine dair düşüncelerine karşı bu girişimler zayıf kalmış, yeterli olamamıştır. Atatürk, daha sistemli bir şekilde Türk tarihi ve bu tarihin yazılması için Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'ni görevlendirmiştir. Cemiyetin amacı, ilmî müzakereler yapmak, Türk tarihiyle ilişkili kaynakları tespit edip bastırmak ve bu kaynakları elde edebilmek için gerekli yerlere araştırma ve keşif heyetleri göndermek, çalışmalarını yayınlamaktır.¹⁷ Cemiyet'in ilk işlerinden biri, 2-11 Temmuz 1932 tarihlerinde Ankara Halkevi'nde bir kongre düzenlemek olmuştur. Kongrenin açış konuşmasını yapan Maarif Vekili Mahmut Esat Bozkurt, kongrenin yapılma nedenlerini şöyle anlatmıştır:

Bu seneden itibaren mekteplerimizin muhtelif sınıflarında okutulmağa başlanmış olan yeni Tarih kitabımızın bir senelik tecrübe neticesine göre, tenevvür veya tenvir maksadile, muhtelif bahisleri ve tedris usul ve kaideleri hakkında konferanslar verilmek ve tenkit ve müzakereler yapılmak ve önümüzdeki seneler için tedrise vahdet tesis edilmek lüzum ve zarureti üzerine bu kongreyi tertip ettik.¹⁸

Bu ifadeler, kongrenin yapılma sebebi ile birlikte TTT'nin yeni nesillere öğretilmesi için hazırlanan *Tarih I-II-III-IV* isimli eserin önemini gösterir. Dolayısıyla teze yönelik iddialar bu eser üzerinden takip edilecektir.

Türk Tarih Tezi'nde Ortaya Atılan İddialar

TTT'nde, daha önce de belirtildiği gibi, Atatürk'ün önemli etkileri olmuştur. Bu sebeple, onun Türk tarihi hakkındaki söylemlerine değinmek gerekir. “Cilâlitaş (neolitik) ve ilk metaller medeniyetinin beşiği Orta Asya Türkistandır. Bu medeniyete sahip olanlar ve onu yeryüzüne yayanlar brachicephal (braşisefal) bir ırka mensup kavimlerdir.” Daha sonra “o büyük medeniyet”, “kuraklık” nedeniyle “Sibirya'dan, Mançurya'dan Hazar Denizine kadar”, daha sonra “Orta Asya'dan-Türkistan'dan- Hind'e, Elam'a, Mesopotamya'ya (Sümer, Keldan, Akkad denilen diyarlara), Küçük Asya'ya (Anadolu'ya), Kafkas'a, Balkanlar'a

16 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Türk Tarihi Yazılırken Atatürk'ün Alâka ve Görüşlerine Dair Hatıralar,” *Bellekten* 3, 10 (1939): 349.

17 Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu-Kuruluş Amacı ve Çalışmaları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), 5-6.

18 *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, 2. tıpkıbasım (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010), 12.

göçler olmuş; neolitik ve ilk metaller medeniyeti o braşisefalalpin ırk (Türk ırkı) tarafından dünyaya yayılmıştır.”¹⁹

1931 yılında Türk Tarih Tetkik Cemiyeti üyelerince yazılmış olan dört ciltlik *Tarih I-II-III-IV* isimli ders kitabında, teze dair iddialar açık bir şekilde ifade edilmiştir. Atatürk'ün Türk kimliği ve tarihine yönelik ifadelerinin ayrıntılı ve “bilimsel” bir açıklaması bu eserde yapılmıştır. Tezin çerçevesini belirleyen ana temalar; “Türk Irkı”, “Türklerin Anayurdu”, “Türk Medeniyeti”, “Göçler” ve “Türklerin Diğer Medeniyetlere Etkileri”dir.

Türk Irkı

İrk meselesi, tezin ana temaları arasındadır. İrk, “aynı kandan gelen ve cismen birbirine benziyen insanların gösterdiği birliktir.”²⁰ Teze göre, çeşitli ırklar zamanla birbirlerine karışmış ve irki çeşitlilik böyle meydana gelmiştir. Ancak bu tür karışmalar çok olsa da “aynı iklimin daima aynı evsafi meydana çıkarmaktaki tesiri” bazı ırk guruplarının seçilmesini gerektirir. Örneğin, “Baykal gölü havalisinden başlayarak Altaylar ve Ortaasyadan itibaren Hazar Denizi ve Karadeniz havzaları ile Ege Denizi ve Tuna boylarına kadar olan geniş sahalar binlerce ve binlerce senelerdenberi alelümum, beyaz renkli olan Türklerle meskündür.”²¹ İrkların tespitini “renk esası” üzerinden yapmak doğru değildir. Çünkü renk, “hali hayatta buldukları zaman müşahede olunur”. İrkların geçmişinin, değişim ve gelişmelerinin ortaya çıkarılabilmesi için “iskeletler” üzerinden gidilmelidir. İrki farklılıklar, “Kafatasının ve çehrenin şekli” ölçümlerinden tespit edilmelidir. Türkler, “Genişkafalı (brakisefal)” kafatası şekline sahiptir.²² “Türk ırkı benliğini en çok muhafaza etmiş bir ırktır.” Komşu ırklarla tesalüpler (irki karışma) olsa da “bariz ve uzvî vasıfları hâkim kaldığından bu karışmalar Türk ırkına kendi hususiyetini kaybettirmemiştir”.²³ Türk ırkı tezde, fiziksel özellikleri bağlamında bu şekilde tanımlanmıştır.

Türklerin Anayurdu: Orta Asya

TTT'ne göre Türklerin anayurdu, “Ege Denizinden, Japon Denizine; Hint Denizinden Şimal Buz Denizine kadar uzanan ulu bir kara parçası” üzerindedir. Bu kara parçası üzerinde “Büyük Kadirgan (Kingan) dağlarından Baykal havzasına, oradan Altay dağları boyunca İtil havzasına vararak, Hazar Denizi havzası, Hindikuş, Pamir, Karakum, Karanlık dağlar yolu ile ve Sarı Irmakla beraber Kingan dağlarına ulaşan çizgi içinde kalan mıntaka *Türkün*

19 Mustafa Kemal Ulusu, *Atatürk'ün Yanı Başında Çankaya Köşkü Kütüphanecisi Nuri Ulusu'nun Hatıraları*, 5. Baskı (İstanbul: Doğan Kitap, 2008), 68; Ahmet Cevat Emre, *Atatürk'ün İnkılâp Hedefi ve Tarih Tezi* (İstanbul: Ekin Basımevi, 1956), 58.

20 Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I - Tarihtenevvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1932), 18.

21 Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I*, 15-16.

22 Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I*, 16-17.

23 Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I*, 20.

Anayurdu dur”.²⁴ *Tarih I*’in haritalar kısmında yer alan Türklerin anayurtları ve göç yolları şöyledir:

Türklerin Anayurdu ve Göç Yolları. Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I*, Harita 1.

Haritada Türklerin anayurdu gösterilirken, Türklerin göçleriyle beraber, medeniyeti dünyanın önemli merkezlerine götürdüğü düşüncesinin altı kalın çizgilerle çizilir ve esas olarak dünyanın önemli merkezlerinde medeniyetlerin kurulmasındaki Türk etkisi vurgulanır. Aslında harita, Türkler hakkında olumsuz düşüncelere verilen bir cevap niteliği de taşımaktadır. Copeaux, bu tür “resmi söylem”leri Batı’nın Türkler hakkındaki ifadelerine karşılık olarak gösterilen bir “polemik gerilimi” olarak görür.²⁵

Göçler

TTT’ne göre insanların başka coğrafyalara göç etmelerinin çeşitli nedenleri vardır. Mesela, “balıkçı ve avcı” olan Yontma Taş Devri insanları “daha iyi avlanacakları” yerleri bulabilmek için yer değiştirmişlerdir. “Çiftçi ve çoban” olan Cilalı Taş Devri insanları daha güzel ve mümbit topraklar bulmak için göç etmişlerdir. Tezde Türk göçlerinin sebebi Orta Asya’da meydana gelen “coğrafya ve iklim” şartları olarak gösterilmiştir. Bu şartlar, “yaşamak imkânının kaybolması” nedeniyle insanların kitleler halinde göç etmesine sebep olmuştur. Cümudiyeler Devri’nin (Buzul Çağı) sona ermesi ile de “Büyük Türk Denizi” havzasındaki iklim şartları değişmiş, sular azalmış, denizler daralmış bunların yerini göller ve bataklıklar almıştır. Yeşil ovalar, kurak ve çorak çöl haline gelmiştir. Kuraklığın doğurduğu

24 Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I*, 25-26.

25 Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, 2. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 24.

sebepler sert rüzgârlar ve kumlar yaşamı etkilemiştir. Kısaca, Orta Asya'da meydana gelen coğrafya ve iklim değişikliği “büyük muhaceretlerin asıl nedeni” olarak görülmüştür. Bu nedenle, bölgenin büyük kısımlarında meydana gelen değişimler “yüzünden cemiyetle yaşamak imkânının kaybolması birçok insanların kütle halinde birbiri ardınca göçmelerini mucip olmuştur”.²⁶ Böyle bir nedenle göç etmek zorunda kalan Türkler Orta Asya'da kurdukları “medeniyeti” dünyanın farklı coğrafyalarına taşımışlardır.

Türk Medeniyeti

Türklerin medeniyet kurmadaki üstünlükleri tezin önemli temalarından biridir. Medeniyet kurucusu Türklerin göçlerinden önce başka coğrafyalardaki insanlar “daha kaya ve ağaç kovuklarında en koyu vahşet hayatı yaşarken Türk; Anayurdunda kereste, maden medeniyetleri devirlerine kadar” ulaşmıştır. Hayvanlar ehlileştirilmiş, tabiat insan iradesi altına alınarak çiftçilik de burada başlatılmıştır. “Arpa, buğday, çavdar gibi taneler” ile “koyun, keçi, at, deve” gibi hayvanların “menşei” de buradadır.²⁷ Orta Asya'da büyük nehirler etrafında “yüksek medeniyetler” kuranlar Türklerdir. Selenga-Orhon havaisi, Balkaş ve Isık Göl arasında Yedi Su mıntıkası adındaki İli ırmağı havaisi, Sırderya ve Amuderya ırmakları havaisi bu sahaların başında gelir. Türkler bu sahalarda çeşitli dönemlerde “yüksek medeniyet” tesis etmişlerdir. Orhon havaisi Türkleri milattan önceki dönemlerde “medeniyetçe çok yükselmişlerdir”.²⁸ Ancak, coğrafya ve iklim şartları medeniyette öncü olan Türkleri başka coğrafyalara göç etmek zorunda bırakmış ve bu göç farklı coğrafyalarda yaşayan insanların kendi medeniyetlerini kurmasına katkı sağlamıştır.

Türklerin Diğer Medeniyetlere Etkisi

TTT'ne göre, dünyanın en önemli merkezlerinde yaşayan toplumlar medeniyetlerini Türklere borçludur. *Tarih*'in I. cildi boyunca bahsedilen tüm eski medeniyetler için bu konu özellikle vurgulanmaktadır. Mesela, Çin yerlilerini Taş Devri'nden kurtaran Türklerdir. Teze göre, “Tarihi, zamanımızdan 9000 sene evveline kadar çıkarılan Türk medeniyeti yalnız Çin değil, aynı zamanda Hint, Mezopotamya, Mısır, Anadolu ve sair mıntakalara da geçmiştir”.²⁹ Ege Havzası'nda bulunan “Anadolu Garp Mıntakası, Girit ve Adalar”daki “Etiler, Frikler, ve Litler (Lidyalılar) namlarını taşımış olan Türk ırkına mensup kavimler”dir.³⁰ Harita'da gösterildiği gibi Akdeniz Havzası Türkler için hem yerleşim yeri hem de önemli geçit yollarını oluşturmaktadır.

Dünyanın en kadim coğrafyalarından biri olan Mısır'ın “Nil vadisinin Delta kısmını ilk işgal edenler, Ortaasyadan muhtelif yollarla ve birbiri ardı sıra gelmiş olan Türk

26 Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I*, 25-26.

27 Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I*, 26-27.

28 Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I*, 39.

29 Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I*, 59.

30 Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I*, 184.

kabileleridir”.³¹Bir diğer kadim coğrafya olan Hindistan’da milattan önce 3000 yıllarda “Sint ve Pencapta pek parlak bir medeniyet” görülür. Teze göre “bunu yapanlar Ortaasyadan gelmiş brakisefallerdir ve aynı devirlerde diğer kıt’alara gidip büyük devletler kuranlar gibi bunların da Türk olduklarına hükümlenabilir”.³² Kısaca, Hindistan, Çin, Mısır, Kalde-Elam, Asur, Fenikeliler, İbraniler, İran gibi eski milletler ve coğrafi merkezler Türk medeniyetinin etkisinde kalmışlardır ve medeniyetlerini Türklere borçludurlar.

Buraya kadar kısaca özetlenmeye çalışılan TTT’nin iddiaları bir cümle ile şöyle toparlanabilir. Anayurtları Orta Asya olan Türkler, burada dünyanın en eski ve hatta ilk medeniyetini kurmuşlar, coğrafi ve iklim zorlukları nedeni ile göç ederek gittikleri coğrafyalara büyük bir medeniyet götürmüşler ve bu medeniyet aracılığı ile de diğer milletlerin kendi medeniyetlerini kurmalarını sağlamışlardır.

Müziğin Tarihyazımı

TTT’nin müziğin tarihyazımındaki etkilerine geçmeden önce mevcut duruma ilişkin kısa bir tespitin faydalı olacağı düşünülmektedir. Türkiye’de müzik tarihine dair çeşitli eserlerin 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yazılmaya başladığı söylenebilir. Dönemin siyasi ortamına egemen olan milliyetçilik yazılan eserler üzerinde de etkilidir ancak burada iki eğilim karşımıza çıkar ki bu; TTT öncesi ve sonrasındaki Türk milliyetçiliği ile ilgilidir. Rauf Yekta Bey’in 1343 (1925) tarihli *Şark Musikisi Tarihi* başlıklı kitabı³³ müziğin tarihyazımında genel bir müzik tarihyazımı eğilimine işaret eder. Rauf Yekta Bey kitabında, müziğin menşei, ilk kavimlerin müzikleri, Nuh Tufanı’ndan önce müzik, Mısır, Asur, Finike, İbraniler, Çin, Japonya, Birmanyalılar, Siyamlılar, Seylanlılar, eski Yunan, Araplar ve Acemlerin müzikleri hakkında bilgilere yer verir. Mukaddime kısmında Türklerin müzik gibi güzel sanatlarla karşı “lakayt kalmış bir millet” olmadığını ifade ederken eski devir Türklerinin müzik kültürlerinin ne durumda olduğunu gösteren belgelere “rastlanmadığını” da ayrıca vurgular. Eserde, Türklere ve Türk müziğine yapılan vurgular, Rauf Yekta Bey’in milliyetçi eğilimini gösterir ise de, bu eğilim TTT bağlamı bir tarihyazım eğiliminden farklıdır. Arel ve Karabey’in 1953’de yayınladıkları “Musiki Tarihi Notlarından” başlıklı makale, TTT çerçevesinde yazılmış örneklerden birisidir. Yazarlara göre “dünyada Sümer medeniyetinden daha eski medeniyet yoktur” ve Sümer müziği, makaleden özetle şu gerekçelerle tetkik edilmelidir: “Sümerlilerin Türk oluşu. Sümer medeniyetinin bugünkü medeniyete ana oluşu. Sümer musikisinin en eski musiki oluşu. Sümer musikisinin bugünkü Türk musikisinin en eski şekli oluşu”.³⁴ Her iki örnekte de milliyetçi eğilim dikkat çeker ancak Arel ve Karabey’in makaleleri TTT’nin etkilerini açık bir şekilde yansıtır. Bu tür örnekler milliyetçi bir tarihyazım anlayışını gösterse

31 Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I*, 106.

32 Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I*, 74.

33 Rauf Yekta Bey, *Şark Musikisi Tarihi* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1343 [1924]).

34 Hüseyin Saadettin Arel ve Laika Karabey, “Musiki Tarihi Notlarından,”*Musiki Mecmuası* sayı 63-64-65 (1953): 83.

de başka ideolojik etkiler veya eğilimler çerçevesinde yazılan çok sayıda müzik tarihine³⁵ rastlayabilmek de mümkündür. Ancak milliyetçiliğin, yazılmaya başladığı dönemlerden itibaren Türk müziğinin tarihyazımı üzerinde daha etkili olduğunu da belirtmek gerekir.

Tarihyazımında bu tür ideolojik eğilimler yerine Glen Haydon'un tarih hakkında Berr ve Febvre'den naklettiği bilgilerle kendi ifadelerini dikkate almak tarihyazımı için önemli bir başlangıç noktası oluşturabilir. Haydon'a göre tarih iki farklı faaliyet türüne sahiptir. "Biri araştırmakla, gerçekleri toplamak ve ortaya koymakla ilgili; diğeri ise malzemenin edebi sunumu, yorumlanması ve açıklanması ile ilgilidir. Tarihçi başarılı olmak istiyorsa, "her iki yöntemin de aşırı uçlarından kaçınması gerekir; çünkü tarih ne sadece gerçeklerin birikimidir, ne de hayal gücünün serbest bir oyunudur".³⁶Berr ve Febvre'den tarih hakkında nakledilen bilgiler tarihyazımı için de aynı öneme işaret eder: "Bugün kavrandığı şekliyle tarih sanata dönüşebilir, felsefeyle taçlandırılabilir; ama öncelikle ve zorunlu olarak, gerçeklerin sağlam bir şekilde kurulması ve gerçeklerin kesin olarak açıklanmasıdır, bir görevdir... Son derece zor ve hassastır; kısacası gerçeğin peşinde ve ifadesidir".³⁷

Türk Müziği Tarihyazımına Türk Tarih Tezi'nin Etkileri

Mustafa Kemal Atatürk'ün, *Türk Tarihinin Ana Hatları* (TTAH, 1930) isimli kitabı "beğenmemiş" bunun üzerine yeni bir teşebbüsle "çeşitli sahalara uzmanları veya uzmanı geçinenleri"nden ayrı bölümler halinde *Anahatlar* 'ın yeniden yazılmasını istemiştir. Böylelikle TTAA başlığı altında 1932 tarihli *I. Seri Müsveddeler*, 1934 tarihli *II. Seri Müsveddeler* ve 1936 tarihli *III. Seri Müsveddeler* yazılmaya başlanmış ve devam ettirilmiştir.³⁸ Bu serilerde, müzikle ilgili makaleler de yer almaktadır. Makalelerin, tezi oluşturan düşünceler çerçevesinde yazıldığı açık bir şekilde görülmektedir. Bu çerçeve, tezin ortaya atılmasından sonraki dönemlerden günümüze kadar yazılmış müzik tarihi içerikli diğer kaynaklarda da etkisini sürdürmüştür. *Müsveddeler*'de (Seri 1-3) yer alan makalelerde Türk müzik tarihine dair temalar "çalgılar, ses sistemleri, askeri müzik" konularından oluşmaktadır. Bu temalara yönelik bilgilerden önce makaleler, Türk müzik tarihi yazılırken başvurulması ve istifade edilmesi gereken kaynaklarla ilgili önerilerde bulunmuştur.

Türk Müzik Tarihinin Kaynakları

Müsveddeler'de, müzik sanatında ve tarihinde "Türk nesline ait şeref hissesinin tarihi"³⁹ kıymetinin anlaşılması ve Türk müziğinin "tekâmül safhalarını ve başka memleketler

35 Avrupa merkezci tarihyazım anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilecek eserler için bkz. Ahmet Muhtar Ataman, *Musiki Tarihi* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1947); Mehmet Kaygısız, *Müzik Tarihi: Başlangıcından Günümüze Müziğin Evrimi* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999).

36 Glen Haydon, *Introduction to Musicology* (New York: Prentice-Hall, 1946), 247.

37 Haydon, *Introduction to Musicology*, 248.

38 Semavi Eyice, "Atatürk'ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları," *Belleten* 32, 128 (1968): 509-526.

39 Ali Rifat Çağatay, "Musiki," *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri I. Seri No. 15* ([y.y] 1932), 2.

san'atları üzerindeki tesirlerini etraflı bir şekilde dikkate alabilecek mükemmel bir Türk musikisi tarihi"⁴⁰ yazmak için dört çeşit kaynaktan istifade edilmesi gerekir. İlkinde, asırlar boyunca "âdet ve an'anelerini" saklayabilmiş "iptidâi Asya ve bu meyanda Türk kavimlerinin musikilerini" özenle toplayarak inceleme ve karşılaştırma yaparak, ilk Türk musikilerinin "estetik ve teknik" özelliklerini anlamaya çalışmak gerekir. İkincisi, "Eski Çin tarih menbalarının kayıtlarından istifade etmek"tir. Örneğin, Maurice Courant'ın 1912'de tamamlayıp 1921'de Lavignac Musiki Ansiklopedisi'nde yayımladığı *Klasik Çin Musikisi Tarihi* adlı eseri, "İç Asya Türklerinin" musiki alanındaki hizmetlerini gösteren bilgilere de yer verdiği için önemlidir. İslamiyet öncesi musikiye dair önemli vesikaları tanıtmaktadır. Kösemihal Zade'ye [Gazimihal] göre bu vesikalar sayesinde Türklerin milattan önceki rolü daha iyi anlaşılacaktır. Üçüncüsü, "perakende firkalar halinde şark ve garp kitapları arasındaki" bilgilerdir ki bunlar da "iç Asya Türk musikilerinin en uzak asırlarda garba ve diğer mücavir ecnebi diyarlara doğru yayılışlarının izlerini" ortaya çıkarabilen kaynaklardır. Dördüncüsü, İslamiyet'ten sonraki kaynaklardır. Türk musikisi tarihi daha çok İslamiyet sonrasına ait bu kaynaklara bağlı olarak yazılmıştır.⁴¹ Türk müziğinin tarihi yazılırken bu tür kaynaklara başvurulmalı ve istifade edilmelidir.

İlk Müzik Medeniyeti: Orta Asya

TTT'nde de vurgulandığı gibi nasıl ki medeniyeti Orta Asya'da Türkler başlatmış ise müzikte de öncü olanlar yine Orta Asyalı Türklerdir. Çağatay'a göre "Asya medeniyetinin ilk sahipleri olan Türk neslinin musiki sanat ve marifetine de her milletten daha evvel sahip olduğu hakikati"⁴² ortadadır. Çünkü Orta Asya artık "bütün yüksek medeniyetlerin ana yurdu" sayılmaktadır. Kösemihal Zade'ye göre göçler Türklerin müzik kültürünün diğer medeniyetlerin müzikleri üzerinde etkili olmasını da sağlamıştır. Göçler "Asyanın şark kıyılarından başlayıp tâ Moskova çivarına kadar, diğer istikametten ise, Siberya ile şarkî Asyanın şimal kıyısından başlayıp Hind maverasına kadar uzanır." Bir Türk nesli olarak görülen "Pelasglar", milâttan 2000 sene önce "Tuna nehrine kadar gelip sonra ikiye ayrılıp bir kolu şarktan hareket ile Yunan yarımadasına, diğeri garpten yürüyüp İtalyanın Cenup kısmına inmişlerdir."⁴³ Bu göçler nedeniyle Türk müziği etkilerinin ispatı Avrupa'da, Ön Asya'da, Frigya'da, Mısır'da, Keltler arasında kullanılan "pentatonik melodi tipi"dir. Çünkü bu "melodi tipi" Orta Asya'dan gelmiştir.⁴⁴

Milattan önce 206'da Çin tarihçilerinin "san'at hocası" olarak kaydettikleri "ecnebiler söylemeğe bile lüzum yok ki Türkler"dir.⁴⁵ Eski Yunan müzikleri, Latin kilise müzikleri,

40 Mahmud Ragıp Kösemihal Zade [Gazimihal], "Türk Musikisi Tarihi," *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri I. Seri No. 26* ([y.y], 1932), 8.

41 Kösemihal Zade, "Türk Musikisi Tarihi," 8-10.

42 Çağatay, "Musiki," 7.

43 Kösemihal Zade, "Türk Musikisi Tarihi," 8.

44 Kösemihal Zade, "Türk Musikisi Tarihi," 3.

45 Kösemihal Zade, "Türk Musikisi Tarihi," 12.

modern Avrupa müziklerinin “ilk temel taşı koyanlar” da Lidya ve Frigya’da yaşamış olan Türklere aittir.⁴⁶ Türk müziği etkileri Avrupa ve Asya kıtaları ile sınırlı değildir. Cemil’e göre Orta Asyalılar “Büyük Okyanos denizini bir adadan öteki adaya atlıya atlıya geçer ta cenubî Amerika kadar” ulaşırlar.⁴⁷

Askeri Müzik

TTT'nin diğer medeniyetler üzerinde etkili olduğu düşüncesinden hareketle Türkler, diğer medeniyetleri askeri müzik kültürü açısından da etkilemiştir. Türk ordularının “seyyar musiki teşkilatları” daha sonra “cihan askerî musikisi müesseselerinin ilk örneği olmuşlardır.”⁴⁸ Mesela, “En eski Çin askerî müzikasının” menşei de Türklere çıkar. Dolayısıyla “Askerî orkestranın tarihî başlangıcı işte bu Türklere alınma teşekkül olacaktır. Bu orkestrada Tatar borular, davulları, Orta Asya’dan getirilen “Heng-chvei” düdüğü gibi çalgılar kullanılmıştır. Çeşitli devletlerin “şimal orkestraları hep bu teşekküle merbut” bulunmaktadır. Boru, boğ, düdük, koş-düdük (çifte düdük), nayı Türki, karna, sıbızkı (sipsi), davul, nakkare gibi çalgıların “Türk askerî çalgıları olduğu şüphesizdir.” Ayrıca Türkler “çoğu Hindistan ile İranın ve garp memleketlerinin de askerî orkestralarını vücuda getirmişlerdir. Garba geçişlerinin tarihi göreceğimiz veçhile, keza pek eskidir.”⁴⁹

Çalgılar

TTT’ne göre medeniyet yeryüzüne Orta Asyalı Türkler aracılığı ile yayıldığı için diğer medeniyetlerin müzik kültürlerinde kullandıkları çalgıların kökleri de Türk çalgılarına dayanmaktadır. Asur, Babil, Hitit, Elam, Eti, Sümer, Avrupa, Amerika, Yunanistan, Hindistan, Arap gibi birçok eski medeniyetler ve milletler çalgılarının köklerini Orta Asya’da aramalıdır. Çağatay’a göre üflemeli, vurmali, yay ile çalınan çalgıların hemen hepsinin ilk şekillerine Orta Asya ve Garbî Anadolu’da tesadüf edilmiştir ve musiki sanatının başlangıcını buralarda aramak gerekir. Bu etkilerin sebepleri, Türk akınları ile ilişkilendirilir. “Kadim Mısırlıların, Hintlilerin, Çinlilerin, İbranilerin, Asurilerin, Arapların, Acemlerin ve kadim Yunan ile Romalıların kullandıkları musiki aletlerinin yekdiğerinden farkı şekil tenevvüünden ibarettir.”⁵⁰ Amerika, doğu ve kuzeybatı Asya kültürleri de bazı merkezlerden beslenmişlerdir. Cemil’e göre “Bu merkezlerden en mühimmi, en eskisi ve en semeredar olanı Ortaasıyadır.”⁵¹

46 Ali Rifat Çağatay, “Eski Yunan Musikisi,” *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri I. Seri No. 5* ([y.y]: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1932b), 1.

47 Mes’ut Cemil, “Medeniyet Tarihinde Musiki Aletleri ve Türkler,” *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri II. Seri No. 30* (İstanbul: Akşam Matbaası, 1934), 3.

48 Kösemihal Zade, “Türk Musikisi Tarihi,” 15. TTT’nin mehterin tarihyazımına etkilerinin incelendiği bir çalışma için bkz. İdris Çakıroğlu, “Müzik Süreli Yayınlarında Tarihyazımına Yön Veren Paradigma ve İdeolojilerin Mehter Örneğinde İncelenmesi” (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2020).

49 Kösemihal Zade, “Türk Musikisi Tarihi,” 24.

50 Çağatay, “Musiki,” 3.

51 Cemil, “Medeniyet Tarihinde Musiki Aletleri ve Türkler,” 2.

Elâm, Eti ve Sümerleri “kadim Anadolu Türkleri” olarak gören Kösemihal Zade, “Tanburaneviden uzun saplı ve mızraplı sazları Asyadan getirip Akdeniz havzası medeniyetlerine ilk tanıtanlar”ın da Türkler olduğunu ifade eder. Yay ile çalınan ve sap’lı olan sazları da Asya’dan getirip kullanan “yegâne millet” Etiler’dir. Tanbura’nın milattan önce 1600-1100 yılları arasında Mısır’a geçme nedeni Mısır ordularının Asya seferi nedeni ile olmuştur. Sümerler ve Etiler’in “son derecede orijinal ve kuvvetli bir musiki kültürünün” olduğu zamanlarda Anadolu’ya geçmeleri, “yaylı ve mızraplı sazların” da Asya’dan geldiğini gösteren deliller arasındadır. Bu nedenle, “Yunan tarihçileri lir ve fülüt nevinden bazı sazların da Asyadan geldiğini --tahkik edebildikleri nisbette ve ehemmiyetle-- yazmışlardır”.⁵²

Ses Sistemleri

TTT’nin diğer medeniyetleri etkileme noktasında müzik alanına yansıyan örneklerinden bir diğeri ses sistemleri ile ilgilidir. “Tarihî tetkikler derinleştirildikçe Asya kıtasında yaşamış olan en eski kavimlerin terennüm ettikleri musiki gamının binlerce sene evvele ait olan mevcudiyeti meydana çıkmaktadır”.⁵³ Çünkü “coğrafi yayılma sahası bir istikametten Asyanın şark kıyılarından başlayıp tâ Moskova”ya, diğer istikametten, “Siberya ile şarkî Asyanın şimal kıyısından başlayıp Hind maverasına kadar uzanır.”⁵⁴ Dolayısıyla Mısır, Yunanistan, Avrupa, Çin, Frigya, Lidya, Hitit medeniyetleri “pentatonik, diyatonik, heptatonik, kromatik” ses dizilerinden hangisini kullanırlarsa kullansınlar bunların kökleri Orta Asya’ya ve Türklerle atfedilmektedir.

Mesela, “bütün eski milletler musikilerinin mebede ve menşeiini ilâhlara ve esatirî efsanelere bağladıkları halde binlerce sene evel Orta Asiyadan hicret etmiş olan Türk neslinin her gittikleri yere beraber götürdüğü musikisi” heptatonik bir sisteme dayanır. Kromatik gam, Hititlerin yani “Hata Türklerinin” bir çalgısı olan çifte flütlerde on iki yarım perdede mevcuttur. En az 2000 senelik mazisi olan ve “Tamburi keberi Türki” [tambur-i kebir-i Türki, büyük Türk tamburu] adıyla tarihe geçen çalgıdaki perdelerin bölünmesi “Türk neslinin bu hususta her milletten daha ince ve derin tetkiklere muvaffak olduğunu gösteren canlı bir vesikadır”.⁵⁵

Bir başka örnek pentatonik ses dizisidir. Kösemihal Zade’ye göre, “ilk devir Yunanileri –yani, Plütark’ın dediği gibi Olympos’un muasırları olan Firikyalılar-, eski Mısırlılar, Cermenler ve Golvalılar nezdinde, garbî Avrupa’nın en garbında kalan kavimler, yani Keltler arasında (eski Golva, bugünkü Gol, İrlanda ve hatta kısmen İskoçya’nın halk şarkılarında) hep bu pentatonik melodi tipi kullanılmıştır.” Bu sistem “iç Asya ve ön Asya”ya “ilk

52 Kösemihal Zade, “Türk Musikisi Tarihi,” 10-11.

53 Çağatay, “Musiki,” 7.

54 Kösemihal Zade, “Türk Musikisi Tarihi,” 12.

55 Ali Rifat Çağatay, “İlk Müsveddeye Karşı Yapılan Tenkitlere Cevap,” *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri II. Seri No. 6/A* (İstanbul: Akşam Matbaası, 1934), 7.

muhaceret akınları ile” gelmiştir. Bu nedenle binlerce senelik mazisi ile pentatonik ses dizilerinin en eski iç ve orta Asya Türkü tipi olduğu umumiyetle kabul edilmektedir.” Türk-Tatarlarının müzik etnografyası ile ilgilenen Rus ve Alman bilim insanları da bu noktada hem fikir kalmışlardır. En eski Çin kaynaklarında görülen bilgiler, sıklıkla Türk ordularının istilasına uğrayıp Türk hükümdar ailelerinin idaresinde yaşayan Çin saraylarında dahi pentatonik dizinin hâkim olduğunu gösterirken, pentatonik diziye ilişkin “umumî kanaati” önemli ölçüde kuvvetlendirmektedir.⁵⁶

Müsveddeler'de yer alan müzikle ilgili makalelerde bu türden çok sayıda örnek görebilmek mümkündür. Bu çalışmanın amacı, tezin, müziğin tarihyazımındaki etkilerini göstermek olduğu için iddiaların yansımalarını gösteren yalnızca birkaç örneğe yer verilmiştir.

Literatüre Yansımalar

TTT ortaya atıldıktan sonraki dönemlerde teze dair düşüncelerin, Türk müziği tarihine dair çeşitli kitaplara ve süreli yayın makalelerine yansıdığı açıkça görülmektedir. Arel, sahibi olduğu *Musiki Mecmuası* isimli dergide, Türk müziği tarihinin yazılması için başvurulacak kaynaklara dair çeşitli açıklamalar yaptığı makalesinde, Avrupa ile Amerika kütüphaneleri ve müzelerindeki kitaplar, heykeller, sazlar, tabletler, kabartmalar resimler gibi kaynaklara başvurulmasını önerir. “Hattâ Orta Asyayı dolaşarak bu Türk anayurdunda bilgiler toplamayı ve kazılar (hafriyat) yapmak suretile yeni yeni kaynaklar bulmayı da lüzumlu” görürken TTT'nin etkilerini de açık bir biçimde ifade etmiş olur.⁵⁷ TTT'nde Türklerin Orta Asya'dan göçlerine dair ifadeler Akiner'in makalesinde görülmektedir. Akiner'e göre “kopuz” çalgısı “Orta Asyadan Avrupaya kadar Türklerin geçit ve istilâ yolları üstündeki kavimler tarafından da kullanılan” bir çalgıdır. “Avrupa milletlerinden birçoğunda” kopuz, Atilla'nın istilasından sonra görülmeye başlar.⁵⁸

TTT'nin yansımaları *Musiki Dergisi* (1931), *Müzik ve Sanat Hareketleri* (1934), *Musiki Mecmuası* (1948), *Musiki Ansiklopedisi* (1947), *Opus* (1962), *Orkestra* (1962) gibi dergilerin makalelerinde ciltleri dolduracak örneklerle doludur. Tezin ortaya atılmasından hemen önce ise durumun farklı olduğu anlaşılmaktadır. Rauf Yekta'nın 1928 tarihli makalesi, müzik tarihine ve tarihyazımına bakıştaki farklılıkları ve değişimi gösterir. Rauf Yekta'ya göre, müzik tarihinde Türklerin “mevki çok şereflidir.” Orta Asya vurgusundan ziyade “Doğu”ya özgü bir vurgu dikkat çeker: “Şark memaliki medeniyetinin beşiği olduğu gibi Şark musikisi de dünyanın en kadim, en zengin ve ruhnevaz bir musikisidir.” Türklerin müzik tarihindeki “şerefli mevkileri ve musiki ilmüne” katkılarını şöyle ifade eder:

16. asırda Avrupa'nın ölmüş zannettiği bir musikiyi olanca safvet ve asaletiyile asırların tahripkâr tesirinden muhafaza etmek ve yalnız muhafaza ile kalmayıp onu geçmiş asırların

56 Kösemihal Zade, “Türk Musikisi Tarihi,” 12-13.

57 Hüseyin Saadettin Arel, “Türk Musikisinin Tarihine Dair,” *Musiki Mecmuası* 3 (1948), 4.

58 İhsan Akiner, “Musiki Tarihimize Umumi Bir Bakış,” *Türk Musikisi Dergisi* 14 (1948), 3.

yetiştirdiği Türk dahilerinin himmetiyle daha müterakki ve inkişafa daha müstaid bir şekilde medeni dünyanın nazar-ı takdiri önüne koymak...⁵⁹

Yekta'nın makalesi, müziğin tarihyazımında meydana gelen değişimi açıkça göstermektedir.

TTT, Türk müziği tarihine dair yazılmış kitaplara da açık bir şekilde yansımıştır. Tezde, Batının Türkler hakkındaki olumsuz ifadelerine verilen cevapların yansımaları dikkat çeker. Özalp, “Türkler Viyana kapılarına kadar gelmişlerse, ‘Haçlı’ ordularının Anadolu topraklarında işi neydi?” sorusunu yöneltmiştir. Mehter çalgıları hakkında verdiği bilgiler de tezin Orta Asya vurgusunun bir diğer yansımasıdır. MÖ 138-115 yıllarında bir “Tatar Borusu” Çin’e götürülmüştür. “Koş-nay denen çift düdüklü musiki âleti eski bir Türkistan sazıdır.”⁶⁰ Öztuna’ya göre Türk müziğinin “coğrafi azameti” araştırmacıları “korkulu bir tereddüde sevk eder. Bu, Türk ırkının 2500 yıl” boyunca yaşadığı sahalara bakıldığında anlaşılabilir. “Bugün Türk olmayan ülkelerde bile bu musikin kalıntıları ve tes’irleri, hiç olmazsa izleri vardır.” Bugün bile “Türk yurdu” Kuzey Buz Denizi’nden, Tuna kıyılarına, Himalayalardan Volga kıyılarına kadar uzanır.⁶¹ “Avrupa”, “Asya”, “Hindistan”, “İran”, “İslâm âlemi” Türk müziğinin tesirinde kalmış bölgelerdir. Örneğin “büyük ve eski bir medeniyete sahip” olan Hindistan, “millî-dinî raksları” ile “orijinal bir musiki” olsa da, “Türk musikîsi tesirleri bu musikin üzerine binmiştir. Derece derece Hint ülke ve kavimlerinde Türk musikîsi tesirleri görülür”.⁶²

TTT etkisinde bir diğer müzik tarihi kitabı Budak’ın *Türk Müziğinin Kökeni-Gelişimi* isimli kitabıdır. Budak’a göre Türk müzik kültürü milattan 3000 yıl önce Altaylarda ortaya çıkmış bir kültürdür.⁶³ “İlk anayurtlarından çıkan Asyalı göçebe kavimler” büyük göç yollarıyla Avrupa’ya kadar yayılmışlardır. Çeşitli yollardan Anadolu’ya da göç etmişlerdir. Dolayısıyla Türklerin yaşadığı, devlet kurup egemen oldukları tüm ülkelerde Türk müzik kültürü ve tarihi görülmektedir.⁶⁴

Sonuç

1930’lu yıllarda Türk kimliğini, tarihini, tarihteki yerini tanımak ve tanıtmak, Avrupa’nın Türkler hakkındaki olumsuz iddialarına cevaplar vermek gibi çeşitli nedenlerle ortaya atılan TTT, Türk tarihyazımının belirleyicisi olmuştur. Tezin ortaya atılmasından önceki yakın tarihlerde artan milliyetçilik etkisi ile Türk tarihine yönelişler başlamış ve bu yönelişlerin bir sonucu olarak milliyetçi tarihyazım eğilimi ortaya çıkmıştır. Ancak TTT ile birlikte milliyetçi

59 Rauf Yekta, “Musiki Tarihinde Türklerin Mevki,” *Tiyatro ve Musiki* 8 (1928), 3.

60 Nazmi Özalp, *Türk Müsikîsi Tarihi I* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 2000), 35.

61 Yılmaz Öztuna, *Türk Müsikîsi Teknik ve Tarih* (İstanbul: Türk Petrol Vakfı, 1987), 39.

62 Ahmet Şahin Ak, *Türk Musikîsi Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, [t.y.]), 13-15

63 Ogün Atilla Budak, *Türk Müziğinin Kökeni-Gelişimi* (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), 14.

64 Budak, *Türk Müziğinin Kökeni-Gelişimi*, 13.

tarihyazımı farklı bir mecraza yönlendirilmiştir. Tarih, Türklerin, ilk olarak “anayurt” Orta Asya’da görüldüğü ve medeniyetin burada onlar tarafından kurulduğu daha sonra coğrafi ve iklim zorlukları nedeniyle göç ettikleri yerlerde diğer medeniyetlerin kurulmasını sağladığı düşüncesine göre yazılmıştır. Müziğin tarihyazımı da bu düşünceye göre şekillendirilmiş ve tezin ortaya atıldığı dönemlerde *TTAH*’ın *Müsveddeler* serisinde yer alan müzik makalelerinde dile getirilmiştir. Buna göre Türkler, müzik kültürünü Orta Asya’dan göç ettikleri yerlere götürerek, çalgıları, ses sistemleri, askeri müzikleri ile diğer milletlerin müzik kültürlerini etkilemişlerdir. TTT bağlamı Türk müziği tarihyazımı, sonraki dönemlerde yayınlanan süreli yayın makalelerinde, müzik tarihine dair kitaplarda açık bir şekilde etkisini sürdürmüştür.

TTT bugün büyük çoğunlukla terk edilmiş bir tez olarak görülse de son dönemlerde yapılan çalışmalarda Orta Asya vurgusu, tezin etkisinin halen var olduğunu gösterir. Böyle bir hareket noktasından ziyade müzik tarihine dair araştırılacak bir konunun kendisine odaklanması, tarihsel ve kültürel gerçeklerle daha yakın bir ilişki kurulmasını, kültürel birikimin tarihsel köklerinin de daha objektif bir biçimde ifade edilmesini sağlayabilir. Mesela, dünyanın çeşitli merkezlerinde yer alan milletlerin müzik kültürlerinde “ses dizilerinin temelleri Türkler tarafından atılmıştır” düşüncesinden hareket etmek yerine, var olan eserler üzerinden ses dizileri araştırılırsa tarihsel ve kültürel gerçekler daha sağlam bir zemin üzerine inşa edilebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Ak, Ahmet Şahin. *Türk Musikisi Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, [t.y].
- Akınar, İhsan. “Musiki Tarihimize Umumi Bir Bakış.” *Türk Musikisi Dergisi* 14 (1948): 2-3.
- Alkan, Mehmet. “II. Meşrutiyet’te Resmi İdeoloji, Resmi Tarih ve Eğitim.” *Türkiye’de Tarihyazımı*. Editör Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek içinde, 155-177. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Arel, Hüseyin Saadetin. “Türk Musikisinin Tarihine Dair.” *Musiki Mecmuası* 3 (1948): 3-4.
- Arel, Hüseyin Saadetin ve Laika Karabey. “Musiki Tarihi Notlarından.” *Musiki Mecmuası* sayı 63-64-65 (1953): 81-87.
- Ayas, G. Oğün. “Türk Tarih Tezi’nin Erken Cumhuriyet Dönemi Müzik Tartışmalarına Yansımaları.” *XVII. Türk Tarih Kongresi V. Cilt – II. Kısım* içinde, 431-446. Ankara: TTK Yayınları, 2014.

- Behar, B. Ersanlı. *İktidar ve Tarih-Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin oluşumu (1929-1937)*. İstanbul: Afa Yayıncılık, 1992.
- Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, 2. Tıpkıbasım. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010.
- Budak, Ogün Atilla. *Türk Müziğinin Kökeni-Gelişimi*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006.
- Cemil, Mes’ut. “Medeniyet Tarihinde Musiki Aletleri ve Türkler.” *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri II. Seri No. 30* içinde, 2-4. İstanbul: Akşam Matbaası, 1934.
- Copeaux, Etienne. *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, 2. Baskı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Çağatay, Ali Rifat. “Eski Yunan Musikisi.” *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, I. Seri No. 5* içinde 1-10. [y.y]: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, 1932b.
- Çağatay, Ali Rifat. “İlk Müsveddeye Karşı Yapılan Tenkitlere Cevap.” *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri II. Seri No 6/A* içinde 3-21. İstanbul: Akşam Matbaası, 1934.
- Çağatay, Ali Rifat. “Musiki.” *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri I. Seri No 15* içinde, 2-8. [y.y], 1932a.
- Çoker, Fahri. *Türk Tarih Kurumu-Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.
- Emre, Ahmet Cevat. *Atatürk’ün İnkılâp Hedefi ve Tarih Tezi*. İstanbul: Ekin Basımevi, 1956.
- Eyice, Semavi. “Atatürk’ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları.” *Belleten* 32, 128 (1968): 509-526.
- Günaltay, Şemsettin. “Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatların Mahiyeti ve Tezin Kat’i Zaferi.” *Belleten* 2, 7-8 (1938): 337-365.
- Haydon, Glen. *Introduction to Musicology*. New York: Prentice-Hall, 1946.
- Hayta, Necdet ve Ünal, Uğur. “Modernleşme Döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı (1789-1908).” *Türkiye’de Tarihyazımı*. Editörler Vahdetin Engin ve Ahmet Şimşek içinde, 137-153. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- İnan, Afet. “Atatürk ve Tarih Tezi.” *Belleten* 3, 10 (1939): 243-246.
- Karal, E. Ziya. “Atatürk’ün Tarih Tezi.” *Atatürkçülük* içinde, 157-164. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Kaygısız, Mehmet. *Müzik Tarihi: Başlangıcından Günümüze Müziğin Evrimi*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.
- Köseihal Zade [Gazimihal], Mahmud Ragıp. “Türk Musikisi Tarihi.” *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri I. Seri No 26* içinde, 2-28. [y.y], 1932.
- Özalp M. Nazmi. *Türk Müsikisi Tarihi I-II*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 2000.
- Öztuna, Yılmaz. *Türk Müsikisi Teknik ve Tarih*. İstanbul: Türk Petrol Vakfı, 1987.
- Şimşek, Ahmet. “Giriş ya da Heredotos’tan Bugüne Tarihyazımına Kısa Bir Bakış.” *Türkiye’de Tarihyazımı*. Editörler Vahdetin Engin ve Ahmet Şimşek içinde, 1-20. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Tekeli, İlhan. *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1998.
- Türk Tarih Tetkik Cemiyeti, *Tarih I - Tarihtenevvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1932.

Türk Tarihinin Ana Hatları. İstanbul: Devlet Matbaası, 1930.

Türk Tarihinin Ana Hatları - Methal Kısmı. İstanbul: Devlet Matbaası, 1931.

Ulus, Mustafa Kemal. *Atatürk'ün Yanı Başında Çankaya Köşkü Kütüphanecisi Nuri Ulus'un Hatıraları*, 5. Baskı. İstanbul: Doğan Kitap, 2008.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Türk Tarihi Yazılırken Atatürk'ün Alâka ve Görüşlerine Dair Hatıralar." *Bellekten* 3,10 (1939): 349-353.

Wolf, Daniel. *Tarihin Küresel Tarihi*. Çeviren Mehmet Moralı. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.

Yekta, Rauf. "Musiki Tarihinde Türklerin Mevki." *Tiyatro ve Musiki* 8 (1928): 2-3.

Yekta, Rauf. *Şark Musikisi Tarihi*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1343 [1924].

Tezler / Dissertations

Çakıroğlu, İdris. "Müzik Süreli Yayınlarında Tarihyazımına Yön Veren Paradigma ve İdeolojilerin Mehter Örnekleminde İncelenmesi." Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2020.

Esmen, Can Tankut. "Türkiye'deki Tarihyazımında İdeolojik Tarih Pratikleri ve Eski Türk Tariheçiliği." Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, 2020.

Eczacı Hacı Hamdi Bey Hangi Tarihte Öldü?

When did the pharmacist El-Hadj Hamdi Bey pass away?

Şeref Etker¹

¹Dr., İstanbul, Türkiye

ORCID: Ş.E. 0000-0001-6966-8816

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Şeref Etker,

İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: serrefetker@gmail.com

Başvuru/Submitted: 14.04.2022

Kabul/Accepted: 27.04.2022

Online yayın/Published online: 05.07.2022

Atıf/Citation: Etker, Şeref. "Eczacı Hamdi Bey Hangi Tarihte Öldü?" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 425-430.
<https://doi.org/10.26650/oba.1103779>

ÖZ

Türkiye eczacılık tarihinin ilklerinden biri olan eczacı Hacı Ahmed Hamdi Bey'in yaşamöyküsü bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda ölüm tarihi olarak gösterilen 1909 yılı tartışmalıdır. Hacı Hamdi Bey'in başkanlığını yaptığı Osmanlı Eczacıları İttihad Cemiyeti, 20 Ağustos 1908'de kurulduktan birkaç yıl sonrada çalışmalarını sonlandırmıştır. E. T. Kocacık, Osmanlı Eczacıları İttihad Cemiyeti'nin basılı nizamnamesini incelediği ve *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* dergisinde yayımlanan makalesinde, Eczacı Hamdi Bey'in ölümünün derneğin kapanışına neden olduğunu önermiştir. Dönemin eczacılıkla ilgili haberlerinin yeniden gözden geçirilerek irdelenmesiyle Hamdi Bey'in 1909 yılından sonra vefat ettiği anlaşılmıştır.

Anahtar sözcükler: Eczacı Ahmed Hamdi, Biyografi, Türkiye eczacılık tarihi, Eczacı dernekleri

ABSTRACT

El-Hadj Hamdi Bey is renowned as the first Turkish pharmacist, but details of his personal life remain largely unknown. Even the suggested date of his passing in 1909 is unverified. Hamdi Bey was one of the founding members of the Ottoman Pharmaceutical Society (Union Pharmaceutique Ottomane), established in Istanbul on August 20, 1908. An article by E.T. Kocacık in the *Studies in Ottoman Science* reviewing the published statute of this multi-ethnic professional society posits the passing of Hamdi Bey himself as a primary reason for the dissolution of the Union. However, literary evidence suggests that Hamdi Bey passed away after 1909, and his comprehensive biography is yet to be written.

Keywords: Pharmacist Ahmed Hamdi, Biography, Turkish history of pharmacy, Pharmacists' unions

Prof. Dr. Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*'nde Eczacı Hacı Ahmed Hamdi Bey'in ölüm tarihini 1909 olarak verir.¹ Fakat, bu tarihe bir soru işareti eklemeyi de unutmaz: Hamdi Ahmed "1909 (?) yılında vefat etmiştir".²

Eyüp Talha Kocacık'ın *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nda yayımlanan "Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti'nin (*Union Pharmaceutique Ottomane*) Kuruluşu ve Nizamnamesine Göre Yapısı" başlıklı makalesinde ise, hiçbir kuşkuyla yer bırakılmadan: Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti'nin (OEİC) "kurucu başkanı olan Hamdi Bey 1909'da vefat etmiştir" bilgisi verildikten sonra,³ Hamdi Bey'in ölümü ile derneğin dağılması arasında bir ilişki kurulabileceği önerilmiştir: "Cemiyetin 1909 yılında bölünüp, gayrimüslim eczacıların ayrılmasında Hamdi Bey'in vefatının da bir etkisi olabilir".⁴ Makalenin kaynakları arasında gösterilen tek sayfalık bir Fransızca yazı eczacı El-Hac Hamdi Bey'e aittir. Ne var ki, bu yazı Ocak 1910 tarihli dir.⁵

Hamdi Bey'in anılan Fransızca yazısının yer aldığı *Revue médico-pharmaceutique*, ayda iki kez yayımlanan, İstanbul eczacılığının merkezinde konumlanmış, güncel bir dergidir. Bu derginin 1910 yılının Ocak ayında çıkan ve yukarıda belirtilen sayısında Eczacı Hamdi Bey'in "*feu*" (müteveffa, ölü) olarak anılmamış olması, onun bu tarihte sağ olduğunun bir kanıtı olarak algılanmalıdır. Araştırmalara karşın Eczacı Hamdi Bey'in ölüm tarihi henüz kesinlikle belirlenememiştir, ama 1910 tarihli makalesine bakarak onun 1909 yılında ölmediğini söyleyebiliriz.

Aynı derginin, Temmuz 1911 tarihli sayısında çıkan bir başka haberde Eczacı M. Ziyaeddin Efendi'nin Hamdi Bey'in Unkapanı'ndaki eczanesini satın aldığı bildirilmektedir.⁶ Ancak, bu haberde de Hamdi Bey için "*feu*" ifadesi kullanılmamıştır. Bu durumda, Hamdi Bey'in 1911 yılının Temmuz ayında sağ olduğu güçlü bir olasılık olarak ortaya çıkmaktadır.

Revue médico-pharmaceutique dergisinin Nisan 1912 tarihli sayısında eczacı H.[Hacı] Hamdi Bey'in yol genişletme çalışmaları nedeniyle eczanesinin bulunduğu binanın yıkılması üzerine Vezneciler'deki eczanesini kapatmak zorunda kaldığı bildirilmektedir.⁷ Daha sonra, Londra'da yayımlanan *Chemist & Druggist* dergisinin Hamdi Bey'in "yoksul bir insan olarak öldüğünü" yazması ise, onun son yıllarını tam bir karanlığa büründürmektedir.⁸

1 Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985), 133, 419.

2 Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, 419.

3 Eyüp Talha Kocacık, "Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti'nin (*Union Pharmaceutique Ottomane*) Kuruluşu ve Nizamnamesine Göre Yapısı," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 1 (2022): 147, 148.

4 Kocacık, "Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti'nin," 148.

5 El Hadj Hamdi, "Procédé nouveau pour la Préparation des Extraits fluides par Lixiviation," *Revue médico-pharmaceutique* (İstanbul) 23, 1 (1910): 4.

6 "Mouvements et Affaires pharmaceutiques." *Revue médico-pharmaceutique* (İstanbul) 24, 13 (1 Juillet 1911): 154.

7 "Mouvement pharmaceutique," *Revue médico-pharmaceutique* (İstanbul) 25, 8 (15 Avril 1912): 94.

8 "The late Hadji Hamdi Bey was the first Mussulman to open a large modern Turkish pharmacy in Stamboul, he

Hamdi Bey'in başkanlığını yaptığı *Dersaadet Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti Nizamnamesi'*ne göre, OEİC'nin kuruluş tarihi 20 Ağustos 1908'dir. OEİC'nin kuruluşu İkinci Meşrutiyet'in ilanının coşkulu havası içinde gerçekleşmiştir: ⁹

Şehri halin yedinci pencişenbih günü [20 Ağustos] günü sabahleyin [alafranga] saat iki raddelerinde şehrimizde bulunan bilcümle eczacı efendiler [Fener] Kılıburnu Gazinosu'nda *Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti* namı altında tecemmu ederek, eczacı-yı şehir [Hacı] Hamdi Bey tarafından Kanun-ı Esasi'nin millete bahş ettiği Hürriyet, Adalet, Müsavat ve Uhuvvet'den ve meslek-i celil-i tababetin mühim bir şubesi olan eczacılığın memalik-i mütemeddinedeki terakkiyatından bahis bir nutuk irad edilerek, bu sanat-ı celili'l-kadrin memleketimizde dahi terakkiyatına elbirliğiyle çalışmak lazım olduğunu bast ve beyan eyledikten sonra, Kanunu-ı Esasi'nin idame ve muhafazası uğrunda her nev'i fedakarlığı göze aldıklarına ve buna karşı vuku bulacak taaruzata kanlarının son damlasına kadar çalışacaklarına dair hazreti yemine davetle, hazirundan İslam, Hıristiyan ve Musevi Kitabullah üzerine ellerini basarak yegan yegan tahlif edilmiş ve Bahriye Nezareti'nden gönderilen musika [mızıka] Hürriyet Marşını terennüm eyledikten sonra “Yaşasun Hürriyet! Yaşasun Vatan! Yaşasun Ordu! Yaşasun Bahriye!” nidaları tekrar olunmuştur. Badehu Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti [İdare Heyeti] bil-intihab ber-vech-i ati teşekkül olunmuştur :

Reis-i evvel: Hacı Hamdi Bey; Reis-i sani: Andriya Miridis Efendi; Aza[lar]: Oton Celalyan Efendi, Edhem Pertev Bey, Mehmed Kazım Bey, Jak Garih Bey, İbrahim Hakkı Bey, Nargileciyan Bey, Aleksı Vasilyadi Bey, Beşir Kemal Bey, Halikopulos Bey, Sava Nazlıoğlu Bey.

İşbu intihabatın icrasından sonra huzzara şerbetler, sigaralar ikram edilmş ve mükemmel bir büfeden haziruna bir kahvaltı tertib kılınmıştır. İşbu cemiyete, Reis Hamdi Bey tarafından ikinci bir nutuk iradile hazirunun şiddetli alkışlarla nihayet verilmiştir. Bu esnada cemiyetin mükemmel bir fotoğrafı ahz edilmiştir.

OEİC'nin kuruluşu yurtiçinde olduğu gibi,¹⁰ yurtdışında da ilgi görmüştür.¹¹ Burada hatırlanması gereken, OEİC toplantısına katılan eczacıların çoğunluğunun, daha önce kurulan Dersaadet Eczacılar Cemiyeti (Cemiyet-i Eczacıyan der Asitane-i Aliye / *Société de Pharmacie de Constantinople*) gibi derneklerin üyesi oluşudur. Öyle anlaşılıyor ki, OEİC'nin kuruluş toplantısına katılanların bir kısmı – yemin etmeyerek – derneğe üye olmamış ve Yönetim Kurulu seçimine katılmamıştır.

is still remembered as a philosopher, a friend and educator of the people, and although owning a very profitable business, he died a poor man.” Bkz. “Modern Turkish Pharmacy,” *Chemist & Druggist* (London) 103, 3/2373 (July 18, 1925): 107.

9 “Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti,” *Sabah*, numero 6792, Cumaertesi 25 Receb 1326 / 9 Ağustos 1324 / 22 Ağustos efrenci 1908, 4.

10 “Les pharmaciens ottomans,” *Stamboul*, Année quarantième, No. 200, Samedi, 22 août 1908, 2.

11 “Türkische pharmazeutische Union,” *Zeitschrift des Allgemeinen Österreichischen Apotheker-Vereine* (Viyanı) 46, 40 (3 Oktober 1908): 512.

İstanbul eczacıları iki derneğe üye olmakta ve toplantılarına katılmakta da bir sakınca görmemişlerdir. Hatta, Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti'nin (*Société des Pharmaciens de l'Empire Ottoman*) 27 Ekim 1910 tarihli "Eczacı Mühürleri Defteri"ne göre,¹² Hacı Hamdi Bey bile, Pierre Apéry'nin başkanlığını yaptığı yeni derneğin üyesidir !

Sayın Kocacık'ın makalesinde, [OEİC] Başkanı Hamdi Bey ve Genel Sekreter [İbrahim] Hakkı Bey'in imzalarıyla 2 Kasım 1908 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne sunulan Nizamnamesinin 2 Ocak 1909'da onaylandığı belirtilmektedir (s. 140). Başvuru belgesinin üzerinde R. 20 Teşrinievvel 1324 [2 Kasım 1908] tarihi vardır. (Kaynak gösterilen BOA. DH.MKT. 2673-3 sayılı dosya için verilen 9 Zilkade 1326 [3 Aralık 1908] tarihi, aynı dosyadaki Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye belgesine (Belge 25) aittir.) OEİC'nin kuruluşu ile ilgili başvuruda (Belge 23) Hicri tarih yoktur. Nizamname metni içinde de yalnız Rumi tarihler kullanılmıştır (Mad. 1, 15, 66, 67). Basılı OEİC Nizamnamesinin dış kapağındaki tarih 1326'dır. Nizamname metninin hiçbir yerinde Hicri tarih kullanılmadığı halde, makalede Hicri sayılan bu tarih "[H] 1326 [M. 1908]" olarak verilmiştir. Bunun nedeni Eczacı Hamdi Bey'in 1909'da öldüğü varsayımı olmalıdır. 1908 yılı içinde henüz onaylanmamış bir nizamnamenin basılamayacağı; 1326/1910'da basılan Nizamnameye, 1908 yılına ait seçim sonuçlarının sonradan eklenebileceği değerlendirilmemiştir.

The Lancet'te 1909 Nisan ayında çıkan bir haberde: Osmanlı Eczacı Derneği'nin (*The Ottoman Pharmaceutical Association*) 200'den fazla üyesinin Beyoğlu'ndaki İtalyan İşçi Birliği (*La Società operaia di mutuo soccorso di Constantinopoli*) salonunda biraraya gelerek, dernek tüzüğü'nün "35. maddesi" ile derneğin statüsünü, üyelerin hak ve görevlerini tartışarak Nizamnameyi esastan ele aldıkları bildirilmektedir.¹³ (Yayımlanan Nizamnamedeki eksik (54.) madde bu tartışmalarla ilgili olabilir ?) OEİC çalışmalarını aralıksız sürdürürse de üyelerinin Meşrutiyet ile birlikte yükselmiş olan beklentilerini karşılayamaz. Bu dönemde bütün kuruluşların varlığına darbe vuran önemli bir olay 31 Mart/13 Nisan 1909 kalkışmasının ülkede yarattığı kaos olmuştur.

12 Prof.Dr. Turhan Baytop'un arşivindeki "Eczacı Mühürleri Defteri" yayıma hazırlanmaktadır. Defterdeki mühür üzerindeki bilgiler şu şekildedir: "Eczahane-i Hamdi, Unkapanı, Zeyrek Caddesi / PHARMACIE HAMDİ, OUN KAPAN, RUE ZÉÏRÉK."

13 "Over 200 pharmacists of Constantinople assembled lately in the premises of the Italian Società Operaia in order to deliberate on some important questions concerning the 35th Article of the Standing Regulations of the Ottoman Pharmaceutical Association. It was unanimously decided at this meeting that the delegates of the pharmacutists (*sic*) should formulate and submit a new scheme of rules and precepts with regard to the actual status of the association, the rights and duties of its members, and the existing tariff, which is far from being satisfactory. In view also of the doubtful character of the Ottoman law which regulates, or rather ought to regulate, the practice of chemists and druggists, it was thought necessary to appoint a special delegation consisting of the president of the association, El Hadj Hamdi Bey, and Messrs. Irineu and Husni Bey, to appeal to the authorities in order to bring about a more reasonable application of the law in question. This special delegation or commission will also take the necessary steps to guard the privileges of the association and to abolish the unlawful practices of numerous unscrupulous chemists and druggists, which practices are often prejudicial and even fatal to public health." Bkz. *The Lancet* (London), I (April 24, 1909): 1217.

OEİC İdare Heyetinin “ilk toplantılarının Beşir Kemal eczanesinin üst katında ve daha sonra VI. Daire (Beyoğlu) semtinde bir apartman katında” yapıldığını bildirilmiştir.¹⁴ Derneğin, 9 Kasım 1910 tarihli bir belgede “*merkez-i idaresi Bağçekapusu’nda Beşir Kemal Eczahanesi fevkinde bulunan Eczacılar İttihad Cemiyeti*” olarak tanıtılması,¹⁵ ortaya bir başka soru çıkarmaktadır : Naşid Baylav, 9 Kasım 1910’da “Fransızca isimli” Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti’nin Beyoğlu’ndaki aynı adresteki daireye yerleştiğini yazmakta, ama bu konuda bir açıklama yapmamaktadır.¹⁶ Türk eczacıların sayıca azınlıkta olmalarına karşın kısa sürede bu derneğin yönetimini de ele almaları, siyasal gücün belirleyici etmen olduğunu gösterir.

Sözkonusu makalede zamanlama ile ilgili bir yanlış: Nizamname’de geçen “*vakt-i zuhr*” deyiminin “gün doğumu” olarak Türkçeleştirilmesidir (Mad. 32, 35 ve 57). Buna göre, “Kütüphane her Cuma, Cumartesi ve Pazar günleri gün doğumundan itibaren sadece dört saatliğine üyelere açık tutulacaktır”.¹⁷ Gündoğumu *tulu’-i şems*; *vakt-i zuhr* ise öğle vaktidir.¹⁸ Yine Derneğin toplantılarının (*vakt-i zuhrda bed’ ile...*) gündoğumunda başlaması beklenemezdi.

Makalede, OEİC ile Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti arasındaki çekişmeye değinilmiş, fakat OEİC ile aynı tarihte, 1908 yılının Ağustos ayında, Selanik’te kurulan “Eczacılar (İttihad) Cemiyeti” (*l’Union des Pharmaciens de Salonique*) ile olan benzerliğe değinilmemiştir.¹⁹ Selanik’teki 65 eczacıdan 55’inin katıldığı; Yahudi, Türk/Müslüman, Rum, Bulgar, Frenk vd. milletlerden eczacıların oluşturduğu derneğin dili Türkçedir.²⁰ Kurucu başkanlığını Edouard Sabetāi Isaac de Abravanel’in (1870-1961) yaptığı Selanik’teki meslek derneğinin ömrü de, – OEİC ve İkinci Meşrutiyet döneminin başlangıcında İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin yönlendirdiği başka dernekler gibi – kısa olmuştur.²¹

14 Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, 271.

15 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.İD. 126-1-7, 6 Zilkade 1328 [9 Kasım 1910].

16 Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi* (İstanbul: Yörük Matbaası, 1968), 289.

17 Kocacık, “Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti’nin,” 143.

18 ‘Güneş’in doğuşu (*tulu’-i şems*) ve öğle vaktinin (*vakt-i zuhr*) belirlenmesi.’ Bkz. *Osmanlıda Gökküresi Kullanımı / Osman Saib Efendi’nin Ta’limü’l-Küre Risalesi*, yay. haz. Atilla Bir, Burak Barutçu ve Mustafa Kaçar (İstanbul: (Özel yayın), 2012), 23.

19 “Les pharmaciens de Salonique se sont réunis hier soir et ont constitué une union pharmaceutique. Dans une séance précédente on avait confié à une commission spéciale le soin de rédiger les statuts qui furent lus et approuvés. On procéda ensuite à l’élection du comité. Ont été nommés: Président, M. E. Abravanel, qui malgré son refus, dut accepter la charge sur l’insistance de ses collègues. Les autres membres du comité son MM. Raphaël Benuzilio, Patoras, Chevket, Ibrahim, Papista, Ethem, Ismail, Served, Davichon Benveniste. Aujourd’hui même le comité se réunit en séance régulière. **La langue officielle est le turc.**” *Journal de Salonique*, No. 1281, Samedi 22 août 1908, 4.

20 *Journal de Salonique*, No. 1286, Dimanche 6 septembre 1908, 1.

21 Αλέξανδρος Χ. Γρηγορίου [Aleksandros H. Grigoriu]. *Φαρμακοποιοί και φαρμακεία της Θεσσαλονίκης, 1872-1912* [Selanik’te Eczacılar ve Eczaneler, 1870-1912] Πρακτικά διεπιστημονικού συμποσίου Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΟΥ 1912 (Θεσσαλονίκη : Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 2015), 348-403.

OEİC'nin Nizamnamesi üzerine yapılan eczacılık tarihi çalışması, tekil kaynağa dayanan çıkarımların her halde sağlama gerektirdiğini bir kez daha göstermiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) DH.İD. 126-1-7, 6 Zilkade 1328.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Baylav, Naşid. *Eczacılık Tarihi*. İstanbul: Yörük Matbaası, 1968.

Baytop, Turhan. *Türk Eczacılık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985.

Γρηγορίου, Αλέξανδρος Χ. [Grigoriu, Aleksandros H.]. *Φαρμακοποιοί και φαρμακεία της Θεσσαλονίκης, 1872-1912* [Selanik'te Eczacılar ve Eczaneler, 1870-1912] Πρακτικά διεπιστημονικού συμποσίου Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΟΥ 1912. Θεσσαλονίκη : Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης/ Selanik 2015.

Hamdi, El Hadj. "Procédé nouveau pour la Préparation des Extraits fluides par Lixiviation." *Revue médico-pharmaceutique* (Istanbul) 23, 1 (1910): 4.

Kocacık, Eyüp Talha. "Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti'nin (*Union Pharmaceutique Ottomane*) Kuruluşu ve Nizamnamesine Göre Yapısı." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 1 (2022): 137-199.

Journal de Salonique, No. 1281, Samedi, 22 août 1908.

Journal de Salonique, No. 1286, Dimanche, 6 septembre 1908.

"Modern Turkish Pharmacy." *Chemist & Druggist* (London) 103, 3/2373 (July 18, 1925): 107.

"Mouvements et Affaires pharmaceutiques." *Revue médico-pharmaceutique* 24, 13 (1 Juillet 1911): 154.

"Mouvement pharmaceutique." *Revue médico-pharmaceutique* 25, 8 (15 Avril 1912): 94.

"Osmanlı Eczacı İttihad Cemiyeti." *Sabah*, numero 6792, Cumaertesi 25 Receb 1326 / 9 Ağustos 1324 / 22 Ağustos efrenci 1908.

Osmanlıda Gökküresi Kullanımı / Osman Saib Efendi'nin Ta'limü'l-Küre Risalesi. Yayına hazırlayanlar Atilla Bir, Burak Barutçu ve Mustafa Kaçar. İstanbul: (Özel yayın), 2012.

"The Ottoman Pharmaceutical Association." *The Lancet* (London), (April 24, 1909): 1217.

"Les Pharmaciens ottomans." *Stamboul*, Année quarantième, No. 200, Samedi, 22 août 1908.

"Türkische pharmazeutische Union." *Zeitschrift des Allgemeinen Österreichischen Apotheker-Vereine* (Viyana) 46, 40 (3 Oktober 1908): 512.

M. şınası Acar'ın Eskişehir Enlemi İçin İmal Ettiği Rubu Tahtası

A Quadrant Produced by M. şınası Acar for the Latitude of Eskişehir

Atilla Bir¹

¹Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.B. 0000-0001-7423-7690

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Atilla Bir, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: atilabir@gmail.com

Başvuru/Submitted: 23.03.2022 • **Kabul/Accepted:** 20.04.2022 • **Online yayın/Published online:** 05.07.2022

Atıf/Citation: Bir, Atilla. "M. şınası Acar'ın Eskişehir Enlemi İçin İmal ettiği Rubu Tahtası." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 431-433. <https://doi.org/10.26650/oba.1094564>

Anahtar Sözcükler: Rubu tahtası, Bilimsel alet, M. şınası Acar, Eskişehir, Türkiye

Keywords: Quadrant, Scientific instrument, M.şınası Acar, Eskişehir, Turkey

İlk kez İslam âleminde kullanılan, *rubu daire* de denen rubu tahtasının geçmişi, miladi 12. yüzyıla uzanır. Osmanlılarda 20. yüzyıl başlarına kadar sürekli ve yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Küçük, pratik ve taşınabilir bir araçtır. Ön yüzü *rubu mukantara* olarak adlandırılır ve bu yüzü ile Güneşin yüksekliği ölçülerek namaz ve oruç vakitleri ve zaman belirlenir. Diğer yüzündeki *rubu müceyyeb* ise, hesap cetveli gibi kullanılmakta ve bununla aritmetik ve trigonometrik işlemler kolaylıkla yapılabilir.

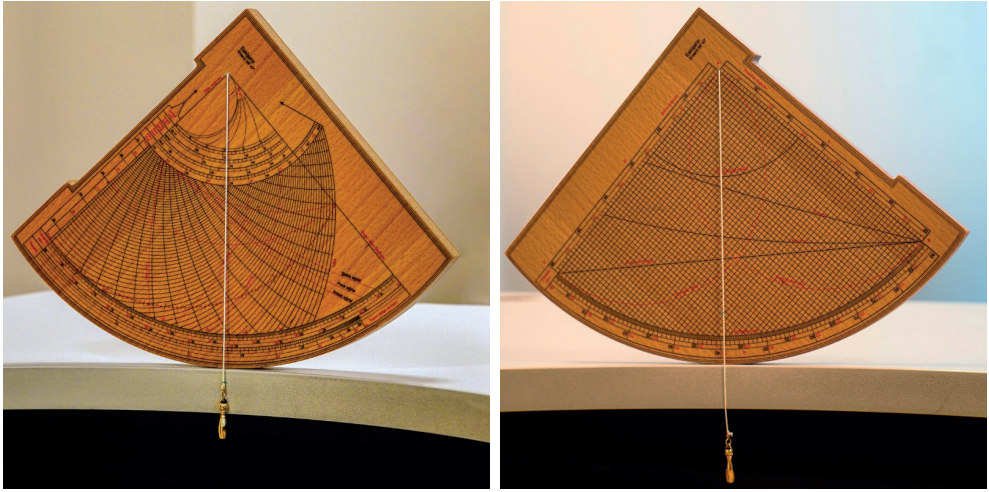

Rubu tahtası konusunda daha geniş bilgi sahibi olmak isteyenler, Osmanlı sarayının son Müneccimbaşısı Ahmet Ziya Akbulut'un (1869-1938), M. Şinasi Acar, Atilla Bir ve Mustafa Kaçar tarafından yayına hazırlanan aşağıdaki kitaplarından yararlanabilirler:

Rubu Tahtası Kullanım Kılavuzu, İstanbul: Biryıl Kültür Sanat Ltd., 2010.

Rubu Tahtası Yapım Kılavuzu, İstanbul: Ofset Yapımevi Yayınları, 2014.

Mühendis M. Şinasi Acar, Nisan 2021 tarihinde, Eskişehir enlemi ($39^{\circ} 47'$) için 34 adet rubu tahtası imal etmiştir. Aşağıda resmi verilen alet kuzey yarımküresinde bulunan aynı enlemdaki başka yerlerde de kullanılabilir. Bu alet, Ahmed Ziya Akbulut'tan sonra Türkiye'de yapılmış bir *rubu daire* olduğu için, ve aynı zamanda, üzerindeki astronomi ve matematik terimlerinin Latin alfabesiyle yazıldığı ilk örnek olma özelliğini taşıdığı için önemlidir. Gövdesi mdf üzerine kayın kaplama olup, yüzeyi baskı sonrası verniklenmiştir. Çekülü pirinç döküm, ipi ibrişim, ipin geçtiği boru ve çekül ile ip arasındaki bağlantı parçaları gümüştür. Gösterge görevi yapan düğüm için renkli iplik kullanmıştır. Bu değerli girişimi için M. Şinasi Acar'ı kutluyoruz. Terimlerin Latin alfabesiyle yazılı olması sayesinde, bilim tarihi meraklıları bu alet ile nasıl gözlem ve hesap yaptığını çok daha kolay anlayacaklardır.

M. Şinasi Acar tarafından Eskişehir enlemi için imal ettiği rubu tahtasının *rubu mukantara* (solda) ve *rubu müceyyeb* (sağda) yüzlerinin görünümü

Rubu tahtası, özel çantasının içinde (üstte ve altta). Çantanın içinde çekül için minik kapaklı bir cep ile bilgi kartı için bir şeffaf cep vardır.

Nasirüddin Tusi'nin Öklid'in *Elemanlar*'ı Üzerine Yazdığı *Tahrir*'in Türkçe Tercümesi

The Turkish Translation of *Tahrîr*, the Commentary Written by Naşır al-Dîn al-Ŧûsî on Euclid's *Elements*

Nasîrüddin Tûsî, *Tahrîru Usûli'l-Hendese ve'l-Hisâb: Öklides'in Elementler Kitabının Tahriri*. Hazırlayan Atilla Bir, Mustafa Kaçar. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020, 479 sayfa. ISBN 978-975-17-5070-9

Atilla Polat¹

¹İstanbul, Türkiye

ORCID: A.P. 0000-0002-4300-4381

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Atilla Polat, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: baada_boom@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 04.05.2022 • **Kabul/Accepted:** 08.05.2022 • **Online yayın/Published online:** 05.07.2022

Atıf/Citation: Polat, Atilla "Nasirüddin Tusi'nin Öklid'in *Elemanlar*'ı Üzerine Yazdığı *Tahrir*'in Türkçe Tercümesi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 435-438. <https://doi.org/10.26650/oba.1112465>

Anahtar Sözcükler: Nasirüddin Tusi, Tahrîru Usuli'l-Hendese ve'l-Hisâb, Öklides, Elemanlar, Matematik tarihi

Keywords: Naşır al-Dîn al-Ŧûsî, Tahrîru Usuli'l-Hendese ve'l-Hisâb, Euclid, Elements, History of mathematics

Öklid'in *Elemanlar* adlı eserinin Sinan Sertöz tarafından bir bütün halinde Türkçeye çevrilip 2019'da yayınlanmasının ardından Nasirüddin Tusi'nin *Elemanlar*'a yazdığı *Tahrir*

de Atilla Bir ve Mustafa Kaçar tarafından Arapçadan Türkçeye çevrilerek 2020'de yayınlandı. Sinan Sertöz'ün *Elemanlar* çevirisinin başına koyduğu *Öklid'i Okurken* başlıklı kısım, genel anlamda *Elemanlar*'ın önemini ortaya koyması ve *Elemanlar*'la ilgili Türkçe çalışmalara değinmesi bakımından önemlidir. *Elemanlar*'ın -kısmen de olsa- ilk Türkçe çevirisinin Hüseyin Rıfki Tamani tarafından 1789'de yapılmasının ardından son yıllarda yapılan yine kısmi bazı tercüme Sertöz'ü *Elemanlar*'ı hazırlamaya sevk etmiş olmalıdır. Son olarak Bir ve Kaçar'ın birlikte hazırladıkları *Tahrir* tercümesi de Arapça literatür üzerinden geldiği için alandaki önemli bir boşluğu doldurmaktadır.¹

Solda A. Bir ve M. Kaçar'ın *Tahrir* çevirisi (2020); ortada S. Sertöz'ün *Elemanlar* çevirisi (2019); sağda İ. Fazlıoğlu'nun *Tahrir* incelemesi ve tıpkıbasımı (2012).

Burada kısaca tanıtmaya çalışacağım yayın, daha önce İhsan Fazlıoğlu tarafından uzun ve kapsamlı bir giriş ilavesiyle tıpkıbasım olarak hazırlanmış ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından 2012 yılında yayınlanmıştı. Bir ve Kaçar, tıpkıbasıma kaynak olarak kullanılan metnin (Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi Koleksiyonu, No. 1359) tercümesini vererek, Fazlıoğlu'nun hazırladığı çalışmayı tamamlamış gözüküyorlar. Bu nedenle bu tercüme okumak isteyen okuyucunun Fazlıoğlu'nun kaleme aldığı girişi okuması Tusi'yi ve *Tahrir*'i anlamak için uygun olacaktır.

Bir ve Kaçar, çalışmanın önsözünde, yararlandıkları kaynaklar ve kullandıkları yöntemler hakkında okuyucuya bazı bilgiler vermektedir. 2001'de yayımlanmış Azerice bir *Tahrir*

1 Elemanlarla ilgili yapılan Türkçe çalışmalardan bazıları için bkz. Öklid, *Öklid'in Elemanları*, haz. Ali Sinan Sertöz (Ankara: TÜBİTAK, 2019); Ali Rıza Tosun, *Hüseyin Rıfki Tamani ve Elementler Çevirisi*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2010); Özer Öztürk, David Pierce, *Öklid'in Öğelerinin 13 Kitabından Birinci Kitap*, <http://mat.msgsu.edu.tr/~dpierce/Dersler/113/2013/oklid-yunanca-turkce-2013-09.pdf>; Ufuk Deniz Yar, *Öklid Elementler Kitap 1*, <http://mat.msgsu.edu.tr/~dpierce/Dersler/113/2018/oklid-elementler-1-kitap-turkce-ufuk-deniz-yar.pdf>; Evren İşbilen, *Unsurlar*, https://www.academia.edu/33801519/UNSURLAR_Elemanlar_Oğeler_Euklides_Euclid_Öklid

tercümesi ve Thomas L. Heath'in *The Thirteen Books of Euclid's Elements* adlı kapsamlı çalışması (İlk baskı 1908, Cambridge University Press) başlıca iki kaynak olarak göze çarpmaktadır. Heath'in çalışmasının yazarlara ışık tuttuğunun vurgulanması, tercümede Heath'in neşrinden yararlanıldığı izlenimini vemektedir. Şekillerin yeniden ölçeklenerek bilgisayar ortamında çizilmesi ve gereken yerlere dipnot ilavesiyle kanıtların günümüzde ne anlama geldiğinin açıklanması Bir ve Kaçar'ın *Tahrir*'in tercümesine yaptıkları başlıca katkılardır. Çalışmada, dört sayfalık Önsöz'ün ardından yine dört sayfalık ve tarih bilgileri içeren bir Giriş, ve bunun da devamında on beş sayfalık Tusi-Öklid karşılaştırması içeren tablolar yer almaktadır. Bu tablolarda *Tahrir* ile *Elemanlar*'da verilen önermelerin sıraları ve karşılaştırmaları, Sabit bin Kurre'nin (9. yüzyıl) ve Haccac b. Yusuf b. Matar'ın (8.-9. yüzyıl) *Elemanlar*'a yaptıkları ilaveler ve şekil numaralarının karşılaştırıldığı bilgiler işlenmiştir. Ancak tablonun neyi ifade ettiği ve nasıl kullanılacağı konusunda açıklama olmaması konuya yabancı okuyucu için güçlük yaratmaktadır.

Önsöz, Giriş ve tabloların ardından metnin tercümesi verilmiştir. Çalışmada dikkatimizi çeken bazı hususları şu şekilde belirtebiliriz:

-Arapça nüshadaki varak numaraları tercümede belirtilmemiştir. Verilmesi araştırmacı için bir kolaylık olabilirdi.

-Arapça nüshadaki kenar notlarının tercümeyle dahil edilip edilmediği belirtilmemiştir.

-Önermelerdeki şekillerde yer yer sayısal değerler verilir hesaplamalar yapılarak önermeler açıklanmaya çalışılmış ise de, bu açıklama ve çözümlerin Arapça metinde olup olmadığı belirtilmemiştir.

-Dipnotlarda yapılan açıklamaların -yani kanıtların günümüzde ne anlama geldiğinin- Bir ve Kaçar tarafından yapıldığı Önsöz'de belirtilmiş, ancak bunun nedeni hakkında bir bilgi verilmemiştir. Elemanları okumak ve anlamak için önermelerin cebirsel izahlarına ihtiyaç duyulup duyulmayacağı ayrı bir tartışma konusu olabilir.

-Önsöz'de atıfta bulunulan Thomas L. Heath'in kapsamlı eseri incelendiğinde orada izlenen yöntemin Bir ve Kaçar'ın izlediği yöntemden oldukça farklı olduğu anlaşılmaktadır. Heath, önermeleri olduğu gibi verip şerh ederken kanıtların günümüzdeki cebirsel çözümleriyle ilgilenmek yerine oldukça kapsamlı bir tarihî çalışma yapmıştır. Konu hakkında kendinden önce söylenenleri usulünce derlemiştir. Bu noktada Bir ve Kaçar'ın Heath'in eserinden ne şekilde yararlandıklarını detaylandırmaları daha iyi olabilirdi. Bu hâliyle Arapça'da anlaşılması güç kısımlar için Heath'in çevirisine başvurulduğu düşünülebilir.

-Benzer şekilde, Önsöz'de değinilen Azerice *Tahrir* tercümesinden yararlanılıp yararlanılmadığı veya varsa bu tercümenin eksik yönlerinden bahsedilebilirdi.

Bunların yanında tercümeyle ilgili dikkatimizi çeken birkaç noktayı da paylaşmak isteriz. Örneğin, üçüncü makalenin girişinde, tanımlar arasında (s.123) “kesek”, “kesek açısı”, “kesek iç açısı” şeklinde üç madde bulunuyor. Altıncı tanımda “kesek; bir dairede yayla bunu sınırlayan giriş arasındaki daire parçasıdır.” yazmaktadır. Tanımdan hareketle “kesek”in daire kesmesi/parçası olduğu anlaşılıyor. Ancak tercümede “kesek” tercihi oldukça dikkat çekicidir. Gütbetik de dahil baktığımız matematik terimleri sözlüklerinde “kesek”in bu kullanımına rastlanmadığından, bu ve buna benzer terim tercihlerinin okuyucuyu zorlayacağını düşünüyoruz.

Diğer taraftan, birinci makalenin birinci önermesi (s.41), “verilen bir AB hattından bir eşkenar üçgen oluşturulması” şeklinde yazılmıştır. Burada kastedilen “verilen bir AB hattı üzerin(d)e (veya hattında) bir eşkenar üçgen oluşturulması” olsa gerek. Metin gözden geçirildiğinde benzer müphem çevirilere yer yer tesadüf edilmektedir. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi Arapça metin olmadığı için, ilgili kısmı bulup karşılaştırmak mümkün olamamaktadır. Başka bir husus da bazı kavramların oldukça modern şekilde kullanılmasıdır. Örneğin, altıncı makalenin başlarında (s.189) “altınoran oranında bölünen hat” ifadesi ve açıklaması yer almaktadır. Acaba Tusi ve/veya Öklid “altınoran” ifadesini kullanmış mıydı? Yapılan çevirilerde uzun ve karmaşık görünen ifadeleri günümüzdeki kavram veya formüllere indirgemenin uygun bir yöntem olup olmadığı tartışmaya açık bir noktadır. Bu şekilde metin muhtemelen anlaşılır kılınsa bile, bilim tarihi araştırmacısı metnin orijinaline yakın bir hâliyle baş başa kalmak ve metindeki kastın ne olduğunu anlamak için müellifin kavram dünyasını olduğu gibi görmek isteyebilir. Bu, *Elemanlar* için de geçerlidir. Zira matematiğin geldiği nokta, her ne kadar *Elemanlar*'ın ötesinde olsa da, bu klasik metnin sunduğu yöntem ve zihni eğitime biçimi, eserin vazgeçilmezliğini ve ilgi çekiciliğini devam ettirmesini sağlayacak gözüküyor.

Sonuç olarak bu eserin yayımlanması sayesinde, *Elemanlar*'a dair Türkçe metinlerin çoğalması, önemli bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylece, araştırmacı veya meraklı okuyucu, gerekli gördüğü yerlerde tüm bu metinlere başvurup konu hakkında bilgisini arttırabilecek, merakını giderebilecek ve daha da derinleşmek istiyorsa kaynak metinlere yönelebilecektir.

Cahit Arf'ın Atatürk Üniversitesi'ndeki (Erzurum) Halk Konferansları

Public Lectures by Cahit Arf at Atatürk University (Erzurum)

Tarık Tuna Gözütok. *Cahit Arf ve Atatürk Üniversitesindeki Halk Konferansları (1958-1960)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınevi, 2021 (165 sayfa, ISBN 978-625-786-60-8)

Özkan Değer¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, Matematik Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: Ö.D. 0000-0001-8487-4036

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Özkan Değer, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, Matematik Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: ozdeger@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 26.04.2022 • **Kabul/Accepted:** 28.04.2022 • **Online yayın/Published online:** 05.07.2022

Atıf/Citation: Değer, Özkan. "Cahit Arf'ın Atatürk Üniversitesi'ndeki (Erzurum) Halk Konferansları." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 439-443.
<https://doi.org/10.26650/oba.1109280>

Anahtar Sözcükler: Cahit Arf, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, Matematik tarihi, Halk konferansları

Keywords: Cahit Arf, Atatürk University, Erzurum, History of mathematics, Public lectures

Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1937 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılış konuşmasında, ülkemizin merkez bölgesi için Ankara Üniversitesi'nin kurulacağını ve Van Gölü civarında da bir üniversite kurularak Doğu Anadolu Bölgesinde, ülkenin batısında İstanbul Üniversitesi ile başlayan yükseköğretim

reformunun devam ettirilmesi gerekliliğini dile getirmişti. Ancak II. Dünya Savaşı ve diğer çeşitli nedenlerden dolayı Doğu Anadolu'da kurulması düşünülen bu üniversite birkaç kez girişimde bulunulmasına rağmen bir türlü kurulamadı. Savaş sonrasında “Doğu Üniversitesi Tetkik Komisyonu” adı ile kurulan bir komisyonun 1952 yılında hazırladığı rapor neticesinde, dönemin ihtiyaçları da göz önünde bulundurularak doğuda tek bir ilde üniversite kurmak yerine Van, Elazığ, Diyarbakır ve Erzurum illerine dağıtılmış bir üniversite kurma fikri kabul gördü. Nihayetinde Doğu Anadolu Bölgesinin ilk üniversitesi 7 Haziran 1957 tarihinde Erzurum'da Atatürk Üniversitesi adı ile kuruldu.

1958-1959 öğretim yılından itibaren, her hafta çarşamba günü akşam saatlerinde Atatürk Üniversitesi'nin Halk Eğitim Merkezi Salonu'nda, Erzurum halkının yeni açılan üniversiteye olan ilgisine karşılık verilmesi ve halkın genel kültür seviyesinin artırılması amacıyla Halk Konferansları düzenlemeye başlandı. Bu konferanslara konuşmacı olarak, Ankara ve İstanbul'daki üniversitelerden, aralarında dünyaca ünlü matematikçimiz Ord. Prof. Dr. Cahit Arf'ın da bulunduğu bilim insanları davet edildi. Cahit Arf bu kapsamda 1958 ve 1960 yılları arasında Atatürk Üniversitesinde “Makine Düşünebilir mi ve Nasıl Düşünebilir?”, “Matematik Tedrisatında Yeni Temayüller” ve “Öğrenciler İçin Genetikte Bir Seleksiyon Problemi Hakkında” başlıklı üç konferans verdi. Bu konuşmaların metinleri Atatürk Üniversitesi Yayınevi tarafından 1959 ve 1960 yıllarında *Halk Konferansları* başlıklı iki farklı kitapta basıldı.

Dr. Tarık Tuna Gözütok, Cahit Arf'ın bahsedilen konuşmalarının orijinallerine sadık kalarak günümüz imla kurallarına uyacak biçimde alıntılanmış tam metinlerini bu tanıtım yazısına konu olan *Cahit Arf ve Atatürk Üniversitesindeki Halk Konferansları (1958-1960)* adlı kitabında bir araya getirmiştir. Editörlüğünü Prof. Dr. Ali Utku'nun yaptığı kitap, orijinal metinlerin de yayıncısı olan Atatürk Üniversitesi Yayınevi tarafından 2021 yılında basılmıştır.

Cahit Arf'ın kısa hayat hikâyesinin ve bilimsel çalışmalarının listesinin verilmesi ile başlayan kitap üç ana bölümden oluşmaktadır.

“Cahit Arf'ın Gözünden Bilim ve Teknolojiyi Anlamak” başlıklı birinci bölümde, gelecek nesillere rol modeli olabilecek tutum ve davranışların tespit edilebilmesi amacıyla Arf'ın düşünce dünyası ve özellikle de bilime, matematiğe ve teknolojiye dair düşünceleri hakkında tespitler ve çıkarımlar bulunmaktadır. Bu tespitler yapılırken, Cahit Arf'ın gazete yazıları, bilimsel toplantılarda yaptığı konuşmalar, verdiği konferanslar, meslektaşlarının ve yakınlarının ilgili anıları dayanak olarak alınmıştır.

Birinci bölümün beş alt başlığından ilki, Cahit Arf'ın her fırsatta önemle altını çizdiği ve deyim yerindeyse kendisiyle özdeşleşmiş olan “anlamak” kavramına ayrılmıştır. Bu bağlamda önce sözlük anlamı ile birlikte felsefe tarihi boyunca anlamak kavramının nasıl

konu edildiğinden bahsedilmekte ve daha sonra Cahit Arf'ın “anlamak için sabırlı ve kararlı olmak” gerektiğine verdiği önem konuşmalarından alıntılar yapılarak verilmektedir.

“Matematik ve Bilim” isimli ikinci alt başlıkta Cahit Arf'ın gözünden matematiğin doğa bilimlerinin yanı sıra sosyal bilimler ve sanatla olan ilişkisi ele alınmış “Cahit Arf'a göre bilim, doğayı matematiksel modellerle, tutkuyla anlamak/açıklamak uğraşısıdır” çıkarımında bulunulmuştur. Cahit Arf'ın “Bilmemekten ziyade anlamamaktan acı duymalıyız” diyerek bilimsel araştırmalar dışında herhangi bir eğitimde de keşfedilmemiş hazır bilgiyi ezberlenmenin, anlamının önündeki en büyük engel olduğu düşüncesinde olduğu dile getirilmiştir.

Üçüncü alt başlık olan “Bilim ve Matematik Tarihi” isimli alt bölümde Cahit Arf'ın anlamak tutkusunun ardında yatan nedenlere odaklanılmakta ve Cahit Arf'ın bilim tarihi, özellikle de matematik tarihi ile ilgilenmesi sonrasında asıl olanın, doğada karşılaşılan olayları modelleyip anlamak olduğunun farkına vardığı belirtilmektedir.

“Bilim ve Özgürlük” adlı dördüncü alt başlıkta Cahit Arf'ın bilimin gelişmesi ve bilimsel faaliyetlerin sürdürülebilmesi için özgür düşünce ortamının gerekliliği ve önemi ile milli eğitimin temel ilkeleri ve yükseköğretim temeli amacının ne olması gerektiği hakkındaki düşüncelerine yer verilmektedir.

Birinci bölümün beşinci ve son alt başlığında, Cahit Arf'ın “Matematikçi ve Bilim Adamı Üzerine”, “Ortadoğu Üniversitesi'nin Dünü Bugünü ve Yarını”, “Herhangi Bir Kişi Olarak”, “Üniversiteler Yasası Nedir ve Ne Olmalıdır?” başlıklı konuşma ve makaleleri temel alınarak, bilim ve teknolojinin birbirleriyle olan ilişkilerinin yanı sıra bunların toplum ile olan bağlantısına dair bakışı ve düşünceleri aktarılmıştır.

Kitabın ikinci bölümü, Atatürk Üniversitesi'nin kısa bir kuruluş hikâyesi ile başlamaktadır. Ardından 1958 ve 1960 yılları arasında Üniversitede düzenlenen Halk Konferanslarının ne amaçla ve ne zaman başladığına, hangi bilim insanlarının konferans verdiğine dair bilgi verilmektedir. En sonunda da, Cahit Arf'ın konferanslarının her biri, ayrı ayrı ve ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Bu konuşmalar bağlamında Cahit Arf'ın bilim ve teknolojiye bakışı, bu alanlardaki gelişmelerin birbirilerine ve topluma etkileri ile ülkemizdeki eğitim sistemi üzerindeki düşünceleri ve “anlamak” kavramına verdiği büyük önemin gerekçeleri irdelenmektedir. Bahsi geçen konuşmaların konularının nasıl belirlenmiş olabileceği, kimler için hangi seviyede hazırlanmış olduğu, hangi kaynaklardan yararlanıldığı ve ne kadar güncel, ne kadar çağın ötesinde olduğuna dair tahliller bu bölümde yer almaktadır. Gözütok'un konuşmalar üzerindeki bu tahlilleri, konuşmaların atmosferine girmeyi ve sonraki bölümde verilen konuşma metinlerinin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

Kitabın üçüncü ve son bölümü, Cahit Arf'ın 1958 ve 1960 yılları arasında Atatürk Üniversitesi tarafından düzenlenen Halk Konferanslarında verdiği “Makine Düşünebilir mi ve Nasıl Düşünebilir?”, “Matematik Tedrisatında Yeni Temayüller” ve “Öğrenciler İçin Genetikte Bir Seleksiyon Problemi Hakkında” başlıklı üç konuşmasının orijinallerine sadık kalınarak günümüz imla kurallarına uyacak biçimde alıntılanmış tam metinlerini içermektedir.

Kitabın sonunda, Cahit Arf'ın bahsedilen konferanslarında kullandığı tablo ve grafiklerin orijinallerini içeren bir ekler kısmı ve Cahit Arf'ın yer aldığı fotoğraflardan bir seçki bulunmaktadır.

Bir matematikçinin konuşma metninde doğal olarak çeşitli matematiksel gösterimler vardır ve eğer yazar bilgisayar ortamında denklemleri yazmakta kullanılan eklentileri kullanmaya aşına değil ise, kaleme alınan yazıda zaman zaman çeşitli biçimsel hatalar olabilir. Bu kitapta da tam metinlerin yayınlandığı üçüncü bölümün “Öğrenciler İçin Genetikte Bir Seleksiyon Problemi Hakkında” başlıklı metnindeki matematiksel ifadelerin özellikle de matrislerin yazımlarında bazı biçimsel hatalar ve eksiklikler göze çarpmaktadır. Bu hata ve eksiklikler ile beraber, kaynakçadaki “Münster, F.L. ve Heidelberg, P.R. (2011). ...” referansı “Lorenz, F. ve Roquette, P. (2011). ...” olacak biçimde sonraki baskılarda mutlaka düzeltilmelidir.

Dünya matematik literatürüne Hasse-Arf Teoreminin yanı sıra kendi adı ile anılan ‘Arf Değişmezi’ ve ‘Arf Halkaları’ gibi kavramları kazandırarak önemli katkılar sağlamış

ünlü matematikçimiz Ord. Prof. Dr. Cahit Arf'ın 1958 ve 1960 yılları arasında Atatürk Üniversitesinde verdiği halk konferanslarına dayanan Tarık Tuna Gözütok'un bu çalışması, Arf'ın bilime, teknolojiye, ülkemiz yükseköğretiminde matematiğin önemine dair düşüncelerine ışık tutması bakımından kıymetli olduğu gibi, tüm lise ve bölüm gözetmeksizin üniversite öğrencilerimiz için faydası tartışılmaz bir eserdir.

Theoretical and Practical Aspects of Ottoman Scientific Activities: Annual and Perpetual Calendars (1550–1710) Workshop, Istanbul, March 21, 2022

Bilimsel Etkinliğin Teorik ve Pratik Yönlere: Osmanlı Takvimleri (1550-1710) alıştayı, İstanbul, 21 Mart 2022

Saltuk Duran¹

¹ÖĐr. Gör. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakóltesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: S.D. 0000-0002-1628-2941

Corresponding author/Sorumlu yazar:

Saltuk Duran, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakóltesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-mail/E-posta: duransa@itu.edu.tr

Submitted/Başvuru: 21.04.2022 • **Accepted/Kabul:** 28.04.2022 • **Published online/Online yayın:** 05.07.2022

Citation/Atıf: Duran, Saltuk. "Theoretical and Practical Aspects of the Ottoman Scientific Activities: Annual and Perpetual Calendars (1550-1710) Workshop, Istanbul, 21 March 2022." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 445-451. <https://doi.org/10.26650/oba.1106936>

Keywords: Calendars, Volveller, Paper instruments, History of astronomy, Ottoman Empire

Anahtar Sözcükler: Takvimler, Volveller, kâğit aletler, Astronomi tarihi, Osmanlı İmparatorluğu

After two years of COVID isolation, a brilliant workshop entitled "Theoretical and Practical Aspects of Ottoman Scientific Activities: Annual and Perpetual Calendars (1550–1710)" was held in March in the Faculty of Letters, Istanbul University. The workshop was intentionally arranged for March 21 in reference both to Nawruz, and thus to the first day of the Ottoman calendar, and to the astronomical vernal equinox, which usually occurs on March 21. The impressive faculty buildings, built by the architects Sedat Hakkı Eldem (1908–1988) and Emin Onat (1908–1952) in the 1940s, created a historical atmosphere. The event was

organized as part of a TUBITAK-1003 project carrying the same title, under the supervision of Dr. Gaye Danişan of the Department of the History of Science (Istanbul University). Additional support was provided by the French Anatolian Studies Institute (Institut Français d'Études Anatoliennes) and the municipality of Eyüp Sultan.

The workshop attracted great interest from students and researchers across different disciplines. Students in the Department of the History of Science and members of Istanbul University's History of Science Student Club were involved actively in its organization. The purpose of the meeting was to assemble historians from different disciplines to discuss various aspects of Ottoman numerical, annual, and perpetual calendars of the 16th to 18th centuries, with reference to fields such as astrology, finance, and health. The workshop also aimed to promote general interest in the Ottoman calendars as historical sources.

Istanbul University student organization team and members of the TUBITAK-1003 project.

Dr. Gaye Danişan (left, Istanbul University) and Florence Somer (right, Institut Français d'Études Anatoliennes).

The workshop was opened by Dr. Gaye Danişan (Istanbul University) and Florence Somer (Institut Français d'Études Anatoliennes). In their welcoming speeches, both researchers highlighted the importance of this meeting as an opportunity for discussion and comparison of various studies on the Ottoman calendars. The interaction between Dr. Gaye Danişan, a specialist in Ottoman astronomy, and Florence Somer, an Iranologist, was particularly interesting as they underlined the cultural transfers between the Ottoman Empire and Persia during the early modern era.

The workshop was divided into four public sessions followed by a private discussion on the comparison of Ottoman and European volvelles. Each session addressed a particular theme. The first session, entitled “The Circulation of Information: Sources, Savants and Networks,” began with opening remarks by Dr. Feza Günergün, Head of the Department of the History of Science (Istanbul University). These were followed by Dr. Gaye Danişan’s presentation of the aforementioned TUBITAK-1003 project.

Emphasizing the importance of the Ottoman calendars as primary sources for the modern historiography of science, Dr. Danişan drew the audience’s attention to their theoretical and practical aspects. While she explained concepts of knowledge and science pertaining to the annual and perpetual Ottoman calendars, she also offered insights into practical matters such as the preparation and use of these sources. Danişan’s presentation not only established the general framework of the workshop but also underlined the originality of their project.

The second speaker, Feyza Betül Aydın, a PhD student in the Turkish Language and Literature Department of Medeniyet University and researcher on the TUBITAK-1003 project, made an interesting presentation on the marginal notes on Ottoman calendar manuscripts of the 16th and 17th centuries. Applying a linguistic approach, Aydın discussed the methods used to identify various authors, contents, and form profiles. Significantly, this discussion demonstrated the complexity of the Ottoman calendars in terms of the variety of language and writing styles used in the manuscripts.

The last speaker of this session, Dr. Hasan Karataş, an Ottoman historian from the Sociology Department of Istanbul Technical University, drew attention to an important feature of the history of Ottoman science during the classical period: the interest among Islamic groups such as the Zeyniye order in astronomy and astrology. With reference to the works of Şeyh Vefa (*Rûznâme* and *Melhame-i Şeyh Vefa*), Karataş discussed the role of the Sufis in the circulation of knowledge between Anatolia and Egypt as well as the relationship between Islamic mysticism and science. After the first session, a lunch and an exhibition of Ottoman astronomical instruments were organized in the *Şeref Holü* (Hall of Honor) of the Faculty of Letters. The exhibition was a great occasion to magnify the workshop's impact.

Ottoman astronomical instruments exposition, *Şeref Holü* (Hall of Honor), Faculty of Letters, Istanbul University.

The second session was entitled “Calendars: Astronomy, Economy and Religion” and was chaired by Hüseyin Ölmez from the Arabic Language and Literature Department of Istanbul University. The session started with a contribution by Dr. Taha Yasin Arslan, from the History of Science Department of Istanbul Medeniyet University. During his presentation, Arslan explained how the Ottomans adopted, updated, and developed the rich heritage of Islamic astronomic tables of the Middle Ages. He also presented examples of the Ottoman calendars analyzed during his research, making these highly complex sources accessible to a larger audience.

Dr. Taha Yasin Arslan (Speaker, Medeniyet University) and Dr. Gaye Danişan (Commentator, Istanbul University).

The second speaker of this session was Dr. Fuat Aydın from Sakarya University’s Faculty of Theology. Aydın focused on the registers of the Ottoman sultan’s astrologer-in-chief. He also recognized how, aside from the Islamic dates, these sources reflected the religious diversity of the Ottoman Empire. In particular, Aydın highlighted the place given to the religious dates of the Christian and Jewish communities of the Empire within these sources.

The third speaker of the second session, Dr. Azize Fatma Çakır, a post-doctoral researcher in the TUBITAK-1003 project, made an original contribution by comparing three samples of financial calendars from the 17th to 19th centuries. Her analysis demonstrated the practical problems created for Ottoman finance through the simultaneous use of Lunar (Hicrî) and Solar (Mali Rumî) calendars.

The workshop's third session was entitled "Interactions: Earth, Sky and Genesis" and was chaired by Dr. Meltem Kocaman of Istanbul University's History of Science Department. The session opened with the intervention of Dr. Feray Coşkun from the Humanities and Social Sciences Department of Özyeğin University. Coşkun focused on a particular Ottoman cosmographic source, *Acâ'ibü'l-Mahlûkât*, through which she analyzed issues such as the balance of the earth, natural disasters, and meteorological phenomena. Her presentation offered original cultural perspectives on early Ottoman geographical perceptions.

Coşkun's presentation was followed by that of Dr. Gaye Danişan, of Istanbul University's History of Science Department, and Florence Somer, from the Institut Français d'Études Anatoliennes. Danişan and Somer's presentation focused on the rich iconography of Ottoman, Persian, and Arabic calendars. In particular, they examined the astronomical and astrological significance of these sources as well as their use of planetary symbols.

The final speaker of the third session was S. Ceren Özdemir, researcher in the TUBITAK-1003 project and alumna of the Department of the History of Science of Istanbul University. Özdemir's presentation was chronologically interesting, as her analysis concentrated on 19th-century Ottoman calendars, in particular the astronomical tables used to calculate solar and lunar eclipses. She then compared her data, derived from the annual and perpetual calendars of the 19th century, with those of the classical period.

The last session of the workshop, entitled "Theoretical and Practical Perspectives: Time, Health and Mindset," was chaired by Dr. Saltuk Duran of Istanbul Technical University's Sociology Department. Dr. Mustafa Yavuz, from the History of Science Department of Medeniyet University, spoke first. Yavuz began his presentation with an overview of the medicine of Avicenna as it appears in his *El-Kanun fi'l-Tıb*. He then discussed the impact of this source on Ottoman medicine. Yavuz's contribution was important as he explained how Islamic traditions persisted in Ottoman medicine despite modernization movements in this field during the 19th century.

The second speaker of the last session was Dr. Azize Fatma Çakır, a researcher in the TUBITAK-1003 project. Drawing on a rich corpus of archival material, Çakır identified interesting connections between seasons and various Ottoman medicinal practices. Çakır's presentation was followed by that of Nilgün Durusüt, a master's student in the Department of the History of Science of Istanbul University and researcher in the TUBITAK-1003 project. Durusüt delivered an interesting presentation on the methods she used to register various quantitative and qualitative data derived from the translations and transliterations of a large body of manuscripts within the TUBITAK-1003 project.

The final speaker of the fourth session was Dr. Ahmet Tunç Şen from the History Department of Columbia University (New York). Based on a rich corpus of primary sources,

Şen brilliantly inquired whether the concept of “scientist,” especially as it developed after the 19th century, corresponded to astrologers’ activities in the late medieval and early modern Islamic world.

After the fourth public session, the workshop transitioned to a private format. During the latter, researchers had a chance to make comparisons between Ottoman and European volvelle paper instrument models. These models, prepared by the workshop organization group, were a great success, because they were almost identical to the original paper instruments. The participants could thus manipulate these instruments and better understand how conversions were made between lunar and solar calendars. As a result, interesting discussions and questions arose among the participants.

Workshop dinner, *Profesörler Evi* (Professors House), Istanbul University.

After the workshop, an excellent dinner was organized in the amazing historical buildings of the *Profesörler Evi* restaurant on the Istanbul University campus. Overall, the workshop was highly successful, and the reactions of the participants and the audience were overwhelmingly positive. The topic was innovative and the contributions were very inspiring. The workshop successfully achieved its goals as it fostered vivid and wide interest in the Ottoman calendars as rich sources for the history of science.

Volvel Atölyesi: Osmanlı Takvimleri (1550-1710) alıştayı, İstanbul, 21 Mart 2022

Hands-on Practice with *Volvelles*: Workshop on Ottoman Calenders (1550-1710), Istanbul, 21 March 2022

Gaye Daniřan¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: G.D. 0000-0002-8888-6533

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Gaye Danişan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: gayedanisan@gmail.com

Başvuru/Submitted: 30.04.2022 • **Kabul/Accepted:** 01.05.2022 • **Online yayın/Published online:** 05.05.2022

Atıf/Citation: Danişan Gaye, "Volvel Atölyesi: Osmanlı Takvimleri (1550-1710) alıştayı, 21 Mart 2022, İstanbul." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 453-459. <https://doi.org/10.26650/oba.1111725>

Anahtar Sözcükler: Takvimler, volveller, kâğıt aletler, astronomi tarihi, Osmanlı İmparatorluğu

Keywords: Calendars, volvelles, paper instruments, history of astronomy, Ottoman Empire

Bilimsel kâğıt aletler tarihinin bir parçası olarak *volvelle* / *volvel* geleneği, son zamanlarda bilim tarihçileri arasında oldukça ilgi görmektedir. Bilim tarihi yazımında *volvel* konusuna dair yapılan araştırmaların odak noktasının Avrupa *volvelleri* olması sebebiyle, bu konu için takip edilen araştırma yöntemleri de Avrupa örneklerine göre şekillenmiştir. Buna karşılık, *The Scientific Instrument Society* (SIS) tarafından desteklenen "The Paper Instruments

in the History of Ottoman Astronomy” başlıklı araştırma projesi¹ ile temelleri atılan ve TÜBİTAK-1003 Ar-Ge Projeleri Destekleme Programı kapsamında yürütülen “Osmanlı’da Bilimsel Etkinliğin Teorik ve Pratik Yönleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma: Yıllık ve Daimî Takvimler (1550-1710)” başlıklı proje² çerçevesinde Osmanlı *volvelleri* üzerine yapılan araştırma, Avrupa ile Osmanlı *volvellerinin* tarihsel bağlam ve üretim teknikleri bakımından farklılıklar gösterdiğini ortaya koymuştur.³ Bu nedenle Osmanlı *volvellerinin* bilim tarihi yazımındaki yerinin tekrardan değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu amaç doğrultusunda, 21 Mart 2022 tarihinde gerçekleşen “Bilimsel Etkinliğin Teorik ve Pratik Yönleri: Osmanlı Takvimleri (1550-1710)” başlıklı çalıştayı beşinci oturumu, “Avrupa ve Osmanlı Volvelleri: Tarihi, Yapısı ve Kullanımı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma” isimli atölyeye ayrılmıştır.⁴ Sınırlı sayıda katılımcıya açık olan bu atölye, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü’nden Öğr. Gör. Dr. Gaye Danişan tarafından iki bölümde gerçekleştirilmiştir. Atölyenin birinci bölümünde, *volvel* tarihi hakkında genel bir sunum yapılmış ve Osmanlı *volvelleri* araştırmalarında elde edilen son bulgular katılımcılar ile paylaşılmıştır. Bu bulgulardan biri Osmanlı *volvelleri* ve Osmanlı daimî takvimleri arasındaki ilişkidir. Bu ilişki, bir taraftan Osmanlı *volvellerinin* kullanım alanları hakkında ipucu verirken diğer taraftan ileride yürütülecek araştırmalarda muhtemel yeni Osmanlı *volvellerinin* tespitinde daimî takvimleri önemli bir kaynak konumuna getirmektedir.

Atölyenin ikinci bölümü olan uygulamalı kısmında, Osmanlı *volvellerine* dair bazı temel işlemleri gerçekleştirme tecrübesi edinilmesi adına katılımcılara daha önceden hazırlanmış bir Avrupa ve üç Osmanlı *volvel* replikası dağıtılmıştır. Bu örneklerde bulunan hareketli levhaların bilgisayar ortamında ayrı parçalar haline getirilmesi aşaması, İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü’nden Öğr. Gör. Dr. Kaan Ata tarafından gerçekleştirilmiştir. Atölye için hazırlanan 40 *volvelin* baskı, kesim, parçaların bir araya getirilmesi ve dağıtım aşamalarında ise Bilim Tarihi Bölümü öğrencilerinden Bilgesu Üçbaş, Amine Munise Şahin, Berranaz Billur Bozkurt, Beyza Kıpramaz, İlker Can Tokgöz, Zehra Kandemir, Armanç Yılmaz, Cevat Mert Çetin, Esra Kocadaş, Merve Kağızman ve Yasin Kıpramaz yardımcı olmuştur.

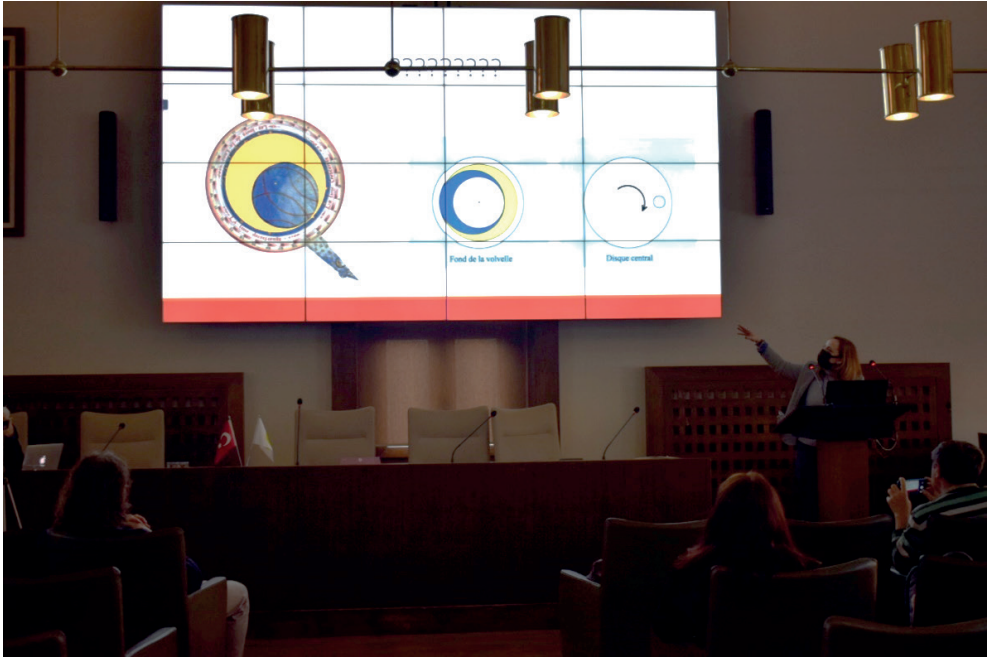
1 Gaye Danişan, “Paper Instruments in the History of Ottoman Astronomy,” The Scientific Instrument Society (SIS), <https://scientificinstrumentsociety.org/grants/previously-supported-projects/>

2 “Osmanlı’da Bilimsel Etkinliğin Teorik ve Pratik Yönleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma: Yıllık ve Daimî Takvimler (1550-1710),” TÜBİTAK 1003 AR-GE Destekleme programı, proje no: 119K827. Proje hakkında detaylı bilgi için bkz. <https://osmanlitakvimleri.com/>

3 Osmanlı astronomisinde kâğıt aletlerin tarihine dair detaylı bilgi için bkz. Gaye Danişan, “The Paper Instruments in the History of Ottoman Astronomy,” *Bulletin of the Scientific Instrument Society*, No. 149 (2021): 34-43.

4 Atölyenin amaç ve hedefleri hakkında bkz. Gaye Danişan, “Avrupa ve Osmanlı Volvelleri: Tarihi, Yapısı ve Kullanımı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma,” *Bilimsel Etkinliğin Teorik ve Pratik Yönleri: Osmanlı Takvimleri (1550-1710) Çalıştayı* özet kitapçığı, (2022): 23, <https://osmanlitakvimleri.com/>

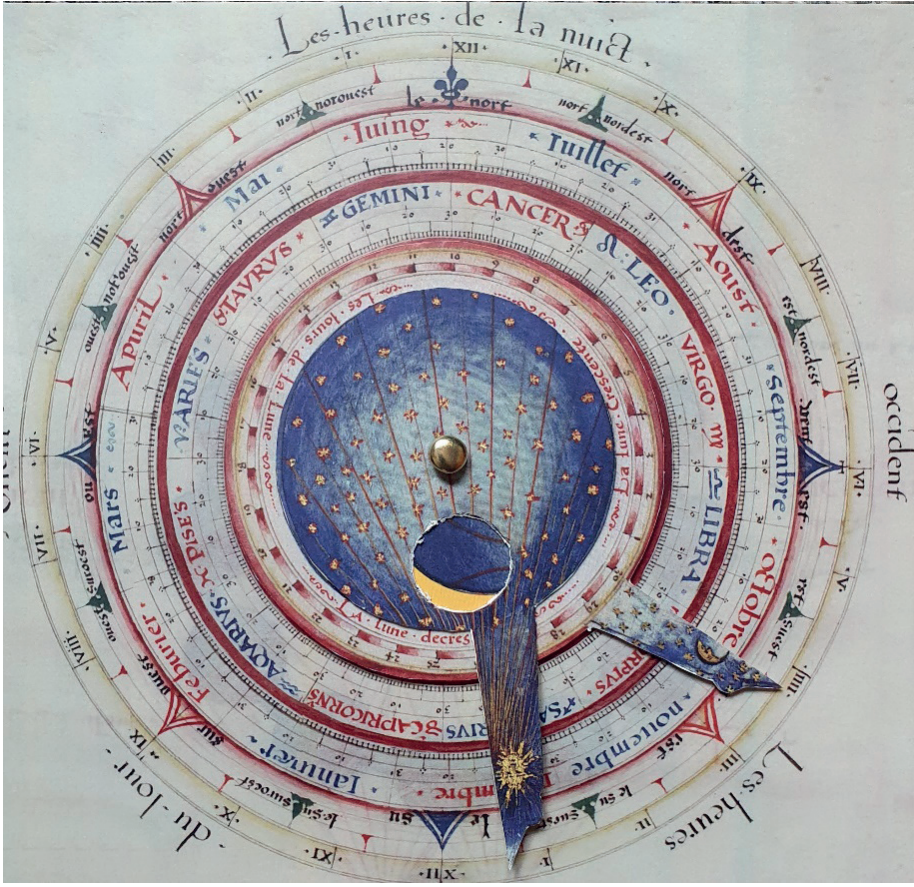
Atölye için seçilen Avrupa *volvel* örneği, Uluslararası Bilim Tarihi Akademisi (Académie internationale d'Histoire des Sciences) üyesi astronom Denis Savoie'nun tavsiyesiyle seçilmiştir. Bu *volvel*, haritacı ve denizci Jacques Devaulx (ölm.1597) tarafından denizciler için yazılmış ve 1583 yılında yayımlanmış olan, ve navigasyon sırasında gel-git zamanını belirlemek için gerekli takvim bilgilerini içeren *Les Premières Œuvres de Jacques Devaulx, Pillote en la Marine* isimli eserde yer almaktadır.⁵ Biri sabit ve ikisi hareketli olmak üzere toplam üç parçadan oluşan bu *volvel* örneğinin katılımcılara dağıtılan replikası ise Yukarı Normandiya'nın bilimsel mirasını ve 16., 17. ve 18. yüzyılların uygulamalı matematik çalışmalarını tanıtmayı hedefleyen *Association Sciences en Seine et Patrimoine* (ASSP) derneğinin hazırlamış olduğu makaleden alınmıştır.⁶

Resim 1. Dr. Gaye Danişan, Jacques Devaulx'nun *Les Premières Œuvres de Jacques Devaulx, Pillote en la Marine* isimli eserde yer alan *volvel* örneğini anlatırken.

5 Orijinal *volvel* için bkz. *Les Premières Œuvres de Jacques Devaulx, Pillote en la Marine*, Bibliothèque nationale de France, Français 150, 24a. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b550024840/f69.item.r=Jacques%20Devaulx?lang=FR>

6 Ayıntılı bilgi için bkz. Véronique Hauguel, *Volvelle "cadran lunaire": Les Premières Œuvres de Jacques Devaulx, manuscrit BnF, 1583, 1-6, 9Dv24r-volv-CL.pdf* (free.fr); çeşitli Avrupa *volvel* örnekleri ve animasyonlar için bkz. <http://assprouen.free.fr/>

Resim 2. Jacques Devaulx'nun volvel replikası (17,5 x 19,5 cm). Devaulx, *Les Premières Œuvres de Jacques Devaulx, Pillote en la Marine*, Bibliotheque nationale de France, Français 150, 1583, 24a.

Osmanlı *volvellerine* yönelik tartışmalar ise atölyenin uygulama bölümünde dağıtılan üç Osmanlı *volvel* örneği üzerinden yürütülmüştür. Bunlardan ilki Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü, Bilim Tarihi koleksiyonunda yer alan *gurre-nâmeler mecmû'ası* içinde bulunan bir *gurre-nâmedir*.⁷ Bu örnek, biri sabit diğeri hareketli olmak üzere iki katmandan meydana gelmektedir. Hazırladığı yıl hakkında kesin bir bilgi olmamasına rağmen, mecmua içinde hicri 1095 (1683-84), 1096 (1684-85) ve 1097-1114 (1685-1703) yıllarına ait tabloların bulunması ve Kamanıçe (Podolya) Eyaletinde 1097-1098 (1685-87) yıllarında yaşanan pahalılık konusunda düşünülen not, bu hareketli kâğıt aletin on yedinci yüzyılın ikinci yarısında hazırlandığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.⁸

7 *Gurre-nâmeler mecmû'ası*, Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü, Bilim Tarihi koleksiyonu, No. 116, 8b.

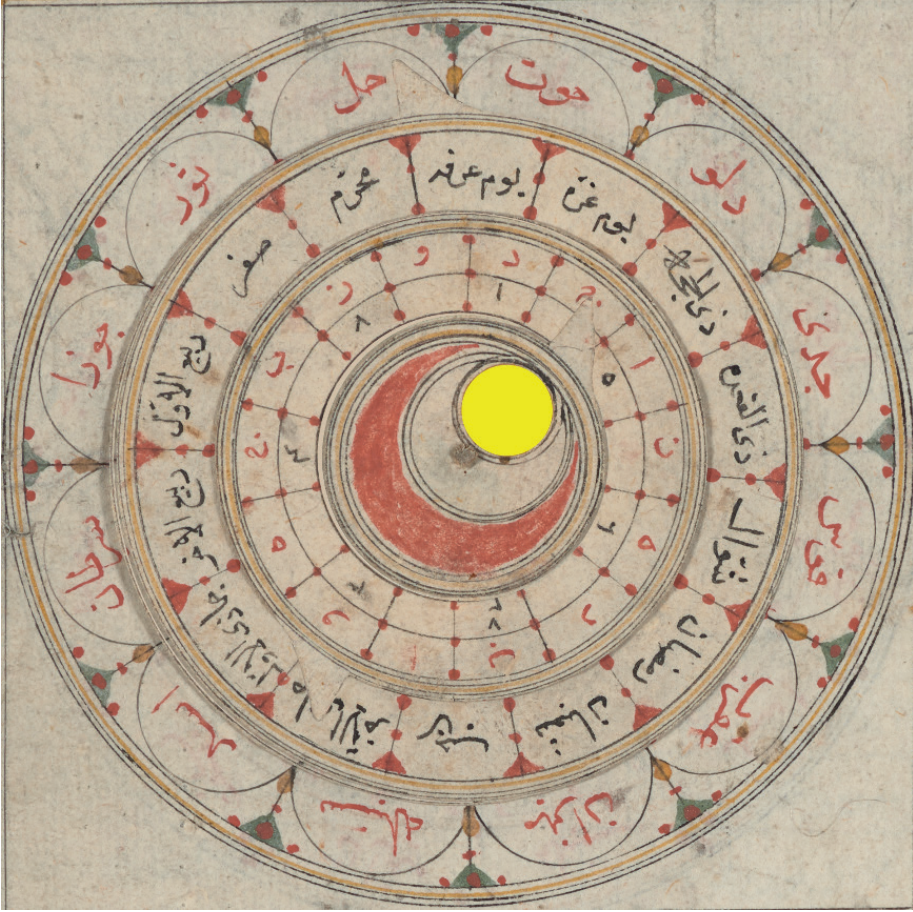
8 A.e., 9a, 10b-11b, 18a, 20a, 28b-29a.

Resim 3. Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü, Bilim Tarihi koleksiyonunda yer alan *Gurre-nâmeler mecmû'ası* yaprak 8b'de bulunan hareketli *gurre-nâme* örneği (14,5 x 23,5 cm).

Katılımcılara dağıtılan ikinci Osmanlı *volvel* örneği, Columbia Üniversitesi, Nadir Kitap ve Yazma Kütüphanesi koleksiyonunda bulunan bir dâîmi takvim içinde yer almaktadır.⁹ Takvimin kim tarafından ve ne zaman hazırlandığı bilinmemektedir. Ancak takvimde hicri 1064 (1653-1654) yılı için verilen bir tablo, takvimin ve dolayısıyla *volvel*'in bu tarih civarında hazırlandığını düşündürmektedir. Bu *volvel*, bir sabit ve dört hareketli olmak üzere toplam 5 tabakadan oluşmaktadır. Takvimin dijital görüntüsüne Columbia Üniversitesi Kütüphanesi web sayfasından ulaşılması mümkün ise de, Ay ve Güneş hareketini temsil eden üst iki katmanın farklı konumlar için görselleri web sayfasında yer almamıştır. Bu durum, *volvel* replikasının bilgisayar ortamındaki hazırlık aşamasında sorun yaratmıştır. Bu sorun, Columbia Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Dr. Ahmet Tunç Şen'in orijinal *volvel*'den aldığı görüntüleri paylaşması sayesinde aşılmıştır.

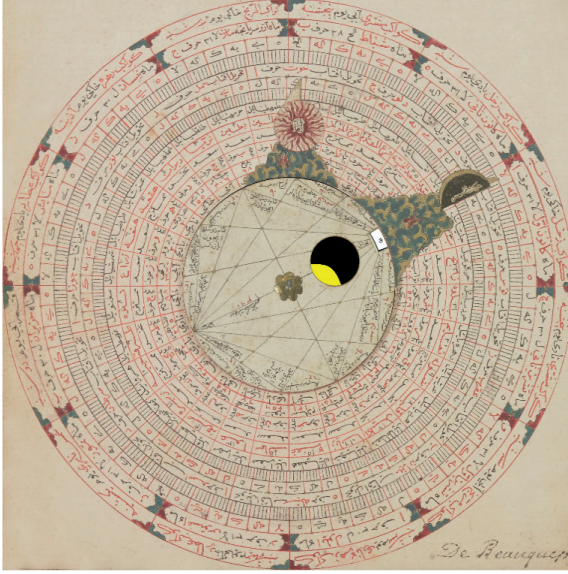
9 *Calendar for year 1064H*, New York, Columbia University, Rare Book and Manuscript Library, MS Or 24, 8b, https://openn.library.upenn.edu/Data/0032/ms_or_024/data/web/6850_0015_web.jpg

Resim 4. Osmanlı volvel replikası (16x16 cm). *Calendar for year 1064H*, New York, Columbia University, Rare Book and Manuscript Library, MS Or 24, 8b.

Katılımcılara dağıtılan üçüncü Osmanlı volvel örneği ise Bibliothèque Nationale de France kütüphanesinde *Ruznâme-i Şeyh Vefâ* adıyla kayıtlı daimî takvimin içinde bulunmaktadır.¹⁰ Biri sabit ve ikisi hareketli toplamda üç parçadan oluşan bu Osmanlı volvel örneği, içeriği ve yapısı bakımından diğer örneklerden daha kapsamlıdır. Dijital görüntüsüne ulaşabilen bu volvel örneğinde, Ay ve Güneş hareketini temsil eden iki katmanın farklı konumlar için görselleri paylaşılmıştır. Ancak orijinal volvel'in altındaki katman tamamen görülmediği ve yapan kişi volvel'in yapılışını anlatmadığı için bu örnekte de Güneş ve Ay pozisyonları ile ilgili levhalar tahmini olarak çizilmiştir.

10 Sheïkh Vafa, İbrahim Shahidi ibn Khouda Dede, *Rouzname-i Sheikh Vafa* (Le calendrier du sheïkh Vafa, dans une rédaction différente de celle des n°s 186 et 194 de l'Ancien fonds, avec, toutefois, la même préface), Bibliothèque nationale de France, MS Supplément turc 537, istinsah. H. 1087, 6b, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10515722f/f16.item>

Resim 5. Solda, Osmanlı *volvel* replikası (27,5 x 27,5 cm). Sheîkh Vafa, İbrahim Shahidi ibn Khouda Dede, Bibliothèque nationale de France, MS Supplément turc 537, 6b. Sağda, atölye çalışmasından bir görünüm.

Atölye boyunca yukarıda belirtilen zorlukların araştırmaya olumsuz etkileri, Osmanlı *volvelleri* hakkında yapılan araştırmalarda henüz cevabı bulunamamış sorular ve Osmanlı *volvelleri* konulu çalışmalarda yeni yöntemlerin nasıl hayata geçirilebileceği gibi konular katılımcılar ile birlikte tartışılmıştır. Birçok kişinin katkı ve emeği sayesinde gerçekleşen bu atölye çalışması, ileride Osmanlı *volvelleri* konusunda yapılabilecek daha geniş çaplı atölye çalışmaları için bir pilot uygulama niteliğini taşımaktadır.

Sergi - *Saint-Joseph: Fevkalade Bir Makinenin Kalbi - Türkiye’de Eğitimin Tarihine Sanat Yönünden Bir Bakış*

An Exhibition – *Saint-Joseph: Battements d’une Machine Fabuleuse - An Artistic Approach to the History of Education in Turkey*

Barışcan Ersöz¹

¹Arř. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakóltesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: B.E. 0000-0002-6357-164X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Barışcan Ersöz, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakóltesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: barışcan.erso@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 23.01.2022 • **Kabul/Accepted:** 14.04.2022 • **Online yayın/Published online:** 05.07.2022

Atıf/Citation: Ersöz, Barışcan. “Sergi - Saint-Joseph: Fevkalade Bir Makinenin Kalbi - Türkiye’de Eğitimin Tarihine Sanat Yönünden Bir Bakış.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23, 2 (2022): 461-464. <https://doi.org/10.26650/oba.1062080>

Anahtar Sözcükler: Eğitim tarihi, Fen bilimleri eğitimi, Doğa tarihi, Saint-Joseph Lisesi, Alfred Heilbronn, Mehpare Başarman Heilbronn, Bilimsel sergi

Keywords: History of education, Science education, Natural history, Lycée Saint-Joseph, Alfred Heilbronn, Mehpare Başarman Heilbronn, Scientific exhibition

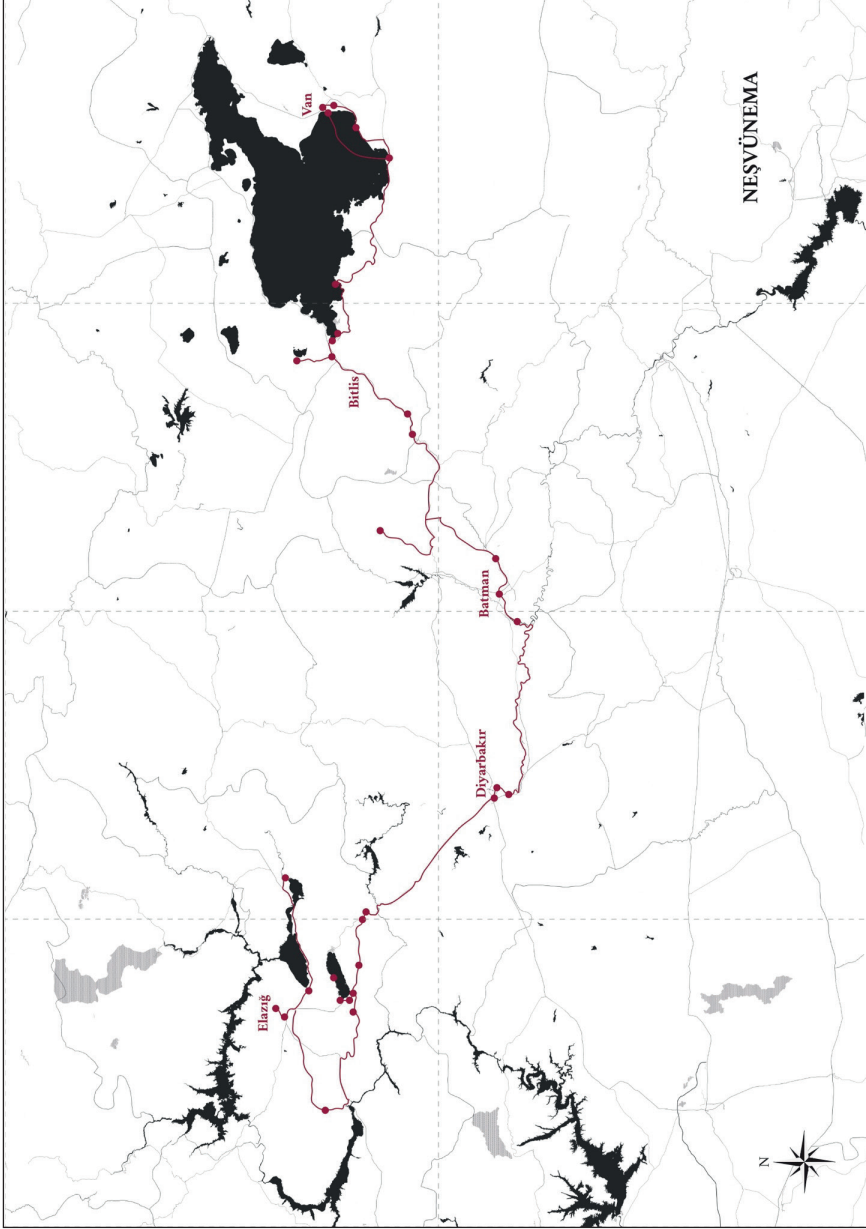
Saint-Joseph: Fevkalade Bir Makinenin Kalbi. Biçimler, Sahneler ve Öykülerle 150 Yıllık Bir Pedagoji Hikayesi başlıklı sergi 1 Ekim 2021 – 21 Ocak 2022 tarihleri arasında, Kadıköy’deki Saint-Joseph Lisesi’nde ziyaretçilere açıldı. Aslı Seven’in küratörlüğünde gerçekleştirilen sergi, Fransız La Salle Frerler cemiyeti tarafından 1870 yılında İstanbul’da kurulan Saint-Joseph Lisesi’nin 150 yıllık geçmişini merkezine alarak bilimsel araştırma, bilim

eğitimi ve doğa tarihi koleksiyonculuğu arasındaki bağlara dair farklı bakış açıları sunuyor. Bunu yaparken okulu, laboratuvar ve müze gibi parçalarıyla birlikte, farklı fonksiyonların eğitsel bir çerçevede bir araya gelerek birbirini tamamladığı “fevkalade bir makine” olarak görmeyi öneriyor. Okul binasının içinde sınıflar, toplantı odaları ve koridorlar birer sergi alanına dönüşürken, tarihsel değere sahip birçok eğitim materyali, laboratuvar aleti ve arşiv belgesi de serginin birer parçası haline geliyor.

Sergideki gösterimler arasında Türkiye’de bilim tarihi çalışmaları açısından yeni bilgileri gün ışığına çıkaran ve geçmişte okuldaki bilim eğitiminde kullanılan çeşitli araçlara farklı perspektiflerden bakma imkânı sağlayan örnekler de bulunuyor. Bunlardan biri Eda Aslan ve Dilşad Aladağ tarafından hazırlanmış olan *Neşvünema* isimli çalışma. Aslan ve Aladağ’ın İstanbul Üniversitesi Botanik Enstitüsü ve Alfred Heilbronn Botanik Bahçesi üzerine 2017 yılında başladıkları ve “Unutma Bahçesi” ismini verdikleri projenin bir uzantısı olan bu gösterim, 1933 yılındaki Atatürk Üniversite Reformu’nun ardından İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Botanik Enstitüsü’ne davet edilen Alfred Heilbronn ve yine aynı enstitüde araştırma faaliyetlerinde bulunan Mehpare Başarman Heilbronn’un 1939 yazında Elazığ’dan başlayarak Van’a kadar devam eden bir rotada gerçekleştirdikleri Doğu Anadolu gezisini konu alıyor. Çalışmanın merkezinde A. Heilbronn tarafından gezi boyunca çekilen fotoğrafların M. Başarman Heilbronn’un bölgedeki biyolojik çeşitlilik, coğrafi yapı ve kültüre dair güncesine yazmış olduğu kimi kesitlerle seslendirilmesiyle oluşturulmuş bir video yer alıyor. Bu gösterim, bir bilim insanının araştırmaya dair nesnel gözlemleriyle öznel deneyimlerini bir araya getirirken, onun bilimsel etkinliklerinin niteliğini daha ayrıntılı bir şekilde görmemize olanak tanıyor. Aslan ve Aladağ’ın tanıtım yazısında belirttiklerine göre gezi sırasında kayıt altına alınan bu deneyimler ayrıca, bölgenin Türkiye’nin geri kalanından nasıl farklılaştığına ve iklimin, coğrafyanın, şehirlerin ve genel olarak peyzajın insan müdahaleleri nedeniyle günümüze kadar nasıl değişikliğe uğradığına dair tarihsel bir tanıklık getiriyor.

Aslan ve Aladağ’ın çalışması buna ek olarak, Alfred ve Mehpare Heilbronn’un yaşamları üzerinden Saint-Joseph’te doğa bilimleri eğitiminin geçmişine dair bilgiler de sunuyor. Saint-Joseph Lisesi frerlerinden frer Jean ile Heilbronn’ların 1940’lı yıllarda gelişen ilişkilerinden yansımalar içeren çeşitli fotoğraflar, bu geçmişin bir parçası. Kurt ve Alev Heilbronn’un arşivinden alınmış olan bu fotoğraflar, A. ve M. Heilbronn’un Saint-Joseph Lisesi ve İstanbul Üniversitesi Botanik Enstitüsü’ne yaptıkları karşılıklı ziyaretler yanında, Enstitü’nün doğa bilimleri eğitiminde kullanılmak üzere okula bağışladığı eğitim materyalleri ve frerlerin İstanbul çevresinde öğrencilerle birlikte yaptıkları doğa gezileri konusunda görsel veriler barındırıyor.

Resim 1. Alfred Heilbronn ve Mehpare Başarman Heilbronn'un 1939 yılında çıktıkları gezinin rotasını gösteren harita. "Neşvünema" sergi tanıtım broşüründen alınmıştır.

Resim 2. Pedagojik duvar panolarından örnekler. Fotoğraflayan: Barışcan Ersöz

Resim 3. ‘Görüşme Odası’ bölümünde sergilenen, okuldaki doğa bilimleri eğitiminde kullanılan çeşitli araçlar. Fotoğraflayan: Barışcan Ersöz

Sergideki gösterimlerden bir diğeri ise 19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl ortalarına kadar okuldaki bilim eğitiminde kullanılmış çeşitli duvar panolarını ve laboratuvar derslerinde kullanılan bilimsel aletleri içeren ‘Görüşme Odası’ bölümü. Odayı koridordan ayıran cam vitrinler elektrik ve optik gibi fizik konuları anlatılırken kullanılan ve çoğu 19. yüzyılın ikinci yarısına ait bilimsel araçların sergilenmesi için ayrılmış. Küratör Aslı Seven’in aktardığına göre tarihte elektrik ve optikle ilgili olgulara duyulan bilimsel ve popüler ilginin aynı zamanda hayal gücü ve duylara hitap eden bir yanı olduğuna vurgu yapan bu gösterim, laboratuvar aletleri gibi deney ve ölçüme yönelik materyallerin nasıl aynı zamanda birer sanatsal obje olarak algılanabileceğini de gözler önüne seriyor. Odanın içine yerleştirilmiş cam bir kabinde ise lise arşivinde bulunan, Avrupa’nın çeşitli ülkelerinden getirilmiş ve çoğunlukla zooloji, entomoloji, botanik ve mineraloji alanlarıyla ilgili konular hakkında bilgi veren *Pedagojik Duvar Panoları* bulunuyor. Doğa eğitiminin görselleştirilmesini ve böylece öğrencilerin canlı dünyayla yakınlık kurmalarını kolaylaştırmayı amaçlayan bu panolar ve deneysel yöntemi eğitsel bir amaca yönelik olarak pratiğe dökmeyi amaçlayan bilimsel aletler, üretildikleri ve kullanıldıkları yerlerle bir arada düşünüldüklerinde, aynı zamanda bilimsel bilginin üretimi ve ülkeler arasında yayılımı konusunda da ipuçları sunuyor. Serginin devamında, okulun eğitim felsefesinden, geçmişten günümüze öğrencilerin okul ile olan pedagojik ilişkisinden veya Köy Enstitüleri gibi Türkiye’de modernleşme ve eğitim arasında bağ kuran diğerkurumlardan ilham alan uluslararası sanatçılara ait başka eserleri görmek de mümkün.

AMAÇ-KAPSAM

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science, bilim, teknoloji ve tıp tarihi konularında hakem değerlendirmesinden geçmiş, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde yazılmış orijinal araştırma makaleleri, derleme makaleler, çeviri makaleler yanında, araştırma notları, katkılar, kitap tanıtımları ve toplantı raporları yayımlar. Ocak ve Temmuz aylarında yayınlanır.

Derginin kapsadığı konular arasında, özellikle bilim, teknoloji ve tıp alanında etkin olmuş kurumların tarihi; değişik bilim dallarının ve tekniklerin gelişimi; bilimsel ve teknik bilginin toplumlar arasında aktarımı; bilim ve teknik kitapların çevirileri; bilim eğitimi tarihi; bilim insanlarının özgeçmişleri ve ilgili konular yer almaktadır. Eczacılık tarihiyle ilgili yazılar da kabul edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türkiye'deki bilimsel etkinliklerin tarihi (14-20.yüzyıllar) özellikle dergi kapsamı içinde olup, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sindeki (1923'ten sonra) bilimsel etkinlikleri inceleyen yazılar da yayımlanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yayılmış olduğu bölgelerdeki (Ortadoğu ve Balkanlar) bilimsel faaliyetlerle ilgili yazılar da kabul edilmektedir.

EDİTORYAL POLİTİKALAR VE HAKEM SÜRECİ

Yayın Politikası

Dergiye yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin içeriği derginin amaç ve kapsamı ile uyumlu olmalıdır. Dergi, orijinal araştırma niteliğindeki yazıları yayınlamaya öncelik vermektedir.

Genel İlkeler

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir.

Ön değerlendirmeyi geçen yazılar iThenticate intihal tarama programından geçirilir. İntihal incelemesinden sonra, uygun makaleler Editör (Baş Editör) tarafından orijinaliteleri, metodolojileri, makalede ele alınan konunun önemi ve derginin kapsamına uygunluğu açısından değerlendirilir.

Bilimsel toplantılarda sunulan özet bildirimler, makalede belirtilmesi koşulu ile kaynak olarak kabul edilir. Editör, gönderilen makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

Yayına kabul edilmeyen makale, resim ve fotoğraflar yazarlara geri gönderilmez.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifte bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmancının kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmancının sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Hakem Süreci

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak plagiarizm için taranır. Plagiarizm kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyuğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre

raporlamalıdır. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

AÇIK ERİŞİM İLKESİ

Dergi açık erişimlidir ve derginin tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

Derginin açık erişimli makaleleri Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

ETİK

Yayın Etiği İlke ve Standartları

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için adres: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığını beyan etmelidir. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

YAZARLARA BİLGİ

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- İnsan denekler ile yapılan deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluştan gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Aksi belirtilmedikçe gönderilen yazılarla ilgili tüm yazışmalar ilk yazarla yapılacaktır. Makale gönderimi online olarak ve <http://oba.istanbul.edu.tr> adresinden erişilen <http://dergipark.gov.tr/login> üzerinden yapılmalıdır. Gönderilen yazılar, makale türünü belirten ve makaleyle ilgili detayları içeren (bkz: Son Kontrol Listesi) kapak sayfası; editöre mektup, yazının elektronik formunu içeren Microsoft Word 2003 ve üzerindeki versiyonları ile yazılmış elektronik dosya eklenerek gönderilmelidir. Yazıların üzerinde yazarların kimliğini gösteren herhangi bir bilgi (Ad, soyadı, kurum vs.) bulunmamalıdır. **Not:** Tüm yazarların imzaladığı Telif Hakkı Anlaşması Formu makalenin yayına kabul edilmesinden ve kabul bilgisinin yazara ulaştırılmasından sonra hazırlanıp Editör'e yazışma alanından gönderilmelidir.

1. Yazılar, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak hazırlanabilir. Yazıların, 10 000 kelimeyi (dipnotsuz) ve 120 dipnot sayısını aşmaması tercih edilir.
2. Ana metin, çift aralıklı 11 punto ile Times New Roman fontlarıyla MS Word formatında elektronik dosya olarak hazırlanır. PDF dosyası gönderilmemesi rica olunur. Makale başlığı büyük harflerle ve 12 punto koyu; ara başlıklar küçük harflerle ve 11 punto koyu yazılır.
3. Araştırma ve derleme makalelerinin, araştırma notu ve çeviri yazıların ilk sayfasına iki özet eklenir. Makalenin dilinde yazılacak ilk özet, anahtar sözcükler hariç 100-150 kelime olacaktır. İkinci (genişletilmiş) özet, anahtar sözcükler hariç 600-800 kelime içerecek ve İngilizce dilinde yazılacaktır. Özetlerin sonunda, en fazla 10'ar adet makalenin dilinde ve İngilizce anahtar sözcük bulunmalıdır. Her anahtar sözcük birden fazla kelime içerebilir. Kitap ve toplantı tanıtımları ve editöre mektuplara özet ve bibliyografya gerekmez. Bunlar DergiPark'a yüklenirken "Özet" alanına yazının ilk paragrafı yüklenir.
4. Ekler, ana metnin arkasına, kaynakçanın önüne yerleştirilmelidir. Eklerin kaynakları, ek başlığı altında ve ayrıca kaynakçada belirtilmelidir.

5. Yüzyıllar ve tarihler açık ve tam yazılır:“Onbeşinci yüzyıl”;“29 Ekim 1923” gibi. İngilizce metinlerde BCE ve CE, Fransızca metinlerde AEC ve EC, Türkçe metinlerde MÖ ve MS kullanılması önerilir.
6. Kısa alıntılar paragraf içinde çifte tırnak arasında verilir. Uzun alıntılar tırnak işaretleri kullanılmadan sadece soldan iki kez girinti (tab) yapılmış olarak ve 10 punto ile verilir.
7. Resimler ve şekillerin altyazıları bulunmalıdır. Bu altyazılarda görselle ilgili açıklama ve kaynak verilmelidir. Altyazılarda verilen kaynaklar makale sonundaki kaynakçada yer almalıdır. Resimler, şekiller ve altyazıları metnin içine, yayımlanması istenilen yerlere yerleştirilmiş olmalı, hepsi metnin sonunda toplanmamalıdır. Ayrıca bütün resimler ve şekiller DergiPark sistemine ayrı ayrı yüklenmelidir. Resimler ve şekiller ayrı ayrı numaralandırılır. Alt yazıları 9 punto ile yazılır.
8. Not ve bibliyografya derginin benimsediği ve Chicago Manual of Style 16’yı temel alan referans sistemine uygun olmalıdır (Bkz: Kaynaklar)
9. Dipnotlar (8 punto) her sayfanın altında verilir. Dipnot numarası metin içinde üst simge ile belirtilir. Dipnot referans numaraları noktalama işaretlerinden sonra konulmalıdır (³⁵ veya ²³).
10. Gönderilen metin ve özetler, kullanılan dilin (Türkçe, İngilizce, Fransızca, Almanca) dilbilgisi ve yazım kurallarına uygun olarak yazılmış değildir. Editör, gönderilen metnin ve özetlerin Türkçe ve yabancı dil düzenlemesini yapmakla sorumlu değildir. Anadili İngilizce veya Fransızca olmayan yazarlar, metin ve özetlerini dergiye göndermeden önce dil düzenleme hizmetlerinden faydalanmalıdır.
11. Yayınlanmak üzere gönderilen makale ile birlikte yazar bilgilerini içeren kapak sayfası gönderilmelidir. Kapak sayfasında, makalenin başlığı, yazar veya yazarların bağlı oldukları kurum ve unvanları, kendilerine ulaşılacak adresler, cep, iş ve faks numaraları, ORCID ve e-posta adresleri yer almalıdır (bkz. Son Kontrol Listesi).

Kaynaklar

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science dergisi, tarih, dil bilim ve güzel sanatların da dahil olduğu insan bilimleri konularında araştırma yapanların çoğu tarafından kullanılan “dipnot ve kaynakça” belgeleme sistemini benimsemiştir. Bu sistem, bibliyografik bilgilerin dipnotlarda ve bir kaynakçada gösterilmesine dayanır.

Dergiye katkıda bulunacak yazarların, aşağıdaki örneklere dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları rica olunur. Bu örnekler, yazarlara kolaylık sağlamak amacıyla, Chicago Manual of Style kılavuzundan (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html) ilavelerle derlenmiştir. Dipnot-kaynakça yöntemi hakkında ayrıntılı bilgi ve çok sayıda örnek Chicago Manual of Style’in 16. baskısının 14. ve 15. bölümlerinde yer almaktadır.

Her özgün araştırma makalesinin, derleme makalenin ve çeviri yazının sonuna bir kaynakça eklenir. Kaynakça dipnotlarda ve resim altı yazılarında verilen tüm kaynakları kapsmalıdır. Kaynakça, Arşiv Kaynakları, Yazma Kaynaklar, Basılı Kaynaklar ve/veya Elektronik Kaynaklar olarak dört ana başlık altında oluşturulur. Kaynakçada, basılı kaynaklar yazar soyadına göre alfabetik olarak sıralanır. Arşiv malzemesi ve yazma eserler kaynak gösterilirken, arşiv ve kütüphanenin bulunduğu şehir, resmi adı ve tasnifi açık olarak belirtilmeli belge/yazma numarası, varsa tarihi verilmelidir.

Soyadı taşımayan yazarlar (örn. Salih Zeki) bibliyografyada ilk isminin baş harfi altında ve ‘Salih Zeki’ şeklinde yazılır. Soyadı almış yazarlar kaynakçaya soyadlarıyla girilir (örn. Adıvar, A. Adnan).

Örnekler:

ID ilk dipnot, **SD** sonraki/kısa dipnotlar, **K** kaynakça

Kitap, tek, iki ve üç yazarlı

Dört ve daha fazla yazar için Kaynakça'da bütün yazarlar belirtilir, dipnotlarda yalnızca birinci yazar belirtilip ardına "ve diğerleri" anlamında "vd." yazılır.

ID Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985), 55.

SD Baytop, *Eczacılık Tarihi*, 175.

K Baytop, Turhan. *Türk Eczacılık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985.

ID Sevtap Kadioğlu ve Gaye Şahinbaş Erginöz, *Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Mülteci Bilim Adamları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017), 35.

SD Kadioğlu ve Şahinbaş Erginöz, *Belgelerle İstanbul Üniversitesi*, 41.

K Kadioğlu, Sevtap ve Gaye Şahinbaş Erginöz. *Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Mülteci Bilim Adamları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017.

ID İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen, ve Nergis Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktara Armağan* (İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı - Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005), 21.

SD Dağdelen, Türkmen ve Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden*, 25.

K Dağdelen, İrfan, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu. *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktara Armağan*. İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005.

KİTAP, yazara ek olarak çevirmen veya hazırlayan varsa

Hazırlayan varsa, dipnotta "çev." yerine "haz."; kaynakçada "Çeviren" yerine "Hazırlayan" kullanılır.

ID Brian Cotterell ve Johan Kamminga, *Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği*, çev. Atilla Bir (İstanbul: Literatür, 2001), 95.

SD Cotterell ve Kamminga, *Endüstri Öncesi*, 99.

K Cotterell, Brian ve Johan Kamminga, *Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği*. Çeviren Atilla Bir. İstanbul: Literatür, 2001.

KİTAP, çok ciltli

ID Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, yay. haz. Ertuğrul Zekâi Ökte (İstanbul: TTT The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1988), 1:155.

SD Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, 2:35.

K Pirî Reis. *Kitab-ı Bahriye*. Yayına hazırlayan Ertuğrul Zekâi Ökte. 4 cilt. İstanbul: TTT The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1988.

Kitap içinde bölüm veya kitabın bir kısmı

İD Feza Günergun, "Metroloji: Geleneksel Ölçü ve Tartılardan Metre Sistemine," *Osmanlı Uygarlığı 1*, haz. Halil İnalçık ve Günsel Renda (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002) içinde, 405.

SD Günergun, "Metroloji," 408.

K Günergun, Feza. "Metroloji: Geleneksel Ölçü ve Tartılardan Metre Sistemine." *Osmanlı Uygarlığı 1*. Hazırlayan Halil İnalçık ve Günsel Renda içinde 403-417. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002.

Kitap içinde önsöz, sunuş, giriş ve benzeri kısımlar

İD Gürol İrzık, Kostas Gavroglu'nun *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek* adlı kitabına önsöz (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 8.

SD İrzık, önsöz, 9.

K İrzık, Gürol. Kostas Gavroglu'nun *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek* adlı kitabına önsöz, 7-11. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Kitap, elektronik olarak yayımlanmış

Eğer kitap birden fazla formatta yayımlanmış ise, kullanılan formatı referans verilir. Online başvurulmuş kitaplar için URL verilir. İstenirse erişim tarihi eklenir. Eğer sayfa numarası yoksa, bölüm başlığını veya başka bir sayı eklenebilir.

İD Ernst E. Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi I* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998) Erişim 14 Mart 2018, <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

SD Hirsch, *Dünya Üniversiteleri I*, 206.

K Hirsch, Ernst E. *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998. Erişim 14 Mart 2018. <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

Dergi makalesi, telif

İD Asuman Baytop, "İstanbul Üniversitesi Eczacı Mektebi'nde (1933-1962) Görev Almış Yabancı Öğretim Üyeleri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12 (2011), 9.

SD Baytop, "Eczacı Mektebi'nde," 3-5.

K Baytop, Asuman. "İstanbul Üniversitesi Eczacı Mektebi'nde (1933-1962) Görev Almış Yabancı Öğretim Üyeleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12 (2011): 1-21.

Dergi makalesi, çeviri

İD Gert Schubring, "Hüseyin Tevfik Paşa: 'Lineer Cebir'in Mucidi," çev. Sevtap Kadioğlu, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7 (2007), 51.

SD Schubring, "Hüseyin Tevfik Paşa," 53.

K Schubring, Gert. "Hüseyin Tevfik Paşa: 'Lineer Cebir'in Mucidi," çeviren Sevtap Kadioğlu. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7 (2007): 49-54.

Dergi makalesi, elektronik

Eğer DOI (Digital Object Identifier) numarası verilmiş ise eklenir. Eğer yoksa ve yayıncı veya bilim dalı gerekli kılıyor ise erişim tarihi eklenir.

ID Gaye Danişan Polat, "Kamal, an Instrument of Celestial Navigation in the Indian Ocean, as Decribed by Ottoman Mariners Piri Reis and Seydi Ali Reis," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19 (2017): 3, erişim 2 Mart 2018, doi:10.30522/iuoba.356875.

SD Danişan Polat, "Kamal," 5-6.

K Danişan Polat, Gaye. "Kamal, an Instrument of Celestial Navigation in the Indian Ocean, as Decribed by Ottoman Mariners Piri Reis and Seydi Ali Reis." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19 (2017):1-12. Erişim 2 Mart 2018. doi:10.30522/iuoba.356875.

Gazete makalesi, baskı

ID Adnan Adivar, "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller," *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948, 2.

SD Adivar, "Fikir Hareketleri," 2.

K Adivar, Adnan. "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller." *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948.

Gazete haberi, elektronik

Gazete makale ve haberleri genellikle kaynakçaya alınmaz. Alındığı takdirde yukarıdaki gösterimler kullanılır. Makalenin veya haberin yazarı belli değilse referansa haber veya makalenin başlığı ile başlanır.

ID "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü," *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018, erişim 14 Mart 2018, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

SD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü."

K "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü." *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018. Erişim 14 Mart 2018. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

Kitap tanıtımı

ID Feza Günergun, "İkinci Meşrutiyet'in Tabip Örgütleri," Şeref Etker'in *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* adlı eserinin tanıtımı, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18 (2017), 122, <http://dergipark.gov.tr/iuoba/issue/30995/335998>.

SD Günergun, "İkinci Meşrutiyet'in," 123.

K Günergun, Feza. "İkinci Meşrutiyet'in Tabip Örgütleri." Şeref Etker'in *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* adlı eserinin tanıtımı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18 (2017): 122-124. <http://dergipark.gov.tr/iuoba/issue/30995/335998>.

Tez

ID Kaan Ata, "Barış İçin Atom Programı'nın Türkiye'de Çekirdek Fiziğinin Kurumsallaşmasına Etkisi" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 82.

SD Ata, "Barış İçin Atom," 73.

K Ata, Kaan. "Barış İçin Atom Programı'nın Türkiye'de Çekirdek Fiziğinin Kurumsallaşmasına Etkisi." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.

Ansiklopedi maddesi

İD Turhan Baytop, "Eczacılık Öğretimi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994), 126-127.

SD Baytop, "Eczacılık Öğretimi," 126.

K Baytop, Turhan. "Eczacılık Öğretimi." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 3: 126-127. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994.

Yayımlanmamış bildiri

İD Erdal İnönü ve Harun Doğan, "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar" (Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004).

SD İnönü ve Doğan, "Türk Bilimcilerinin."

K İnönü, Erdal ve Harun Doğan. "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar." Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004.

Yazma eser

İD Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 48a.

SD Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, T6833, 51b.

K Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 1a-70b.

İD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 26a.

SD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, Ayasofya 3682, 23b.

K Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 1a-311a, Kopyalanma tarihi 10 Rebiülevvel 1135 (19 Aralık 1722).

Arşiv belgesi

İD Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

SD BOA, C.AS. 71/3352.

K Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

İD Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

SD TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

K Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Web sitesi

İD "Bilginin İzinde," Bilim Tarihi, erişim 14 Mart 2018, http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html

SD "Bilginin İzinde."

K Bilim Tarihi. "Bilginin İzinde." Erişim 14 Mart 2018. http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html.

E-posta veya metin iletisi

Genellikle yalnızca dipnotlarda verilir. Kaynakçada yer alma zorunluluğu yoktur.

d Gökşin Sanal, yazara e-posta iletisi, 16.10.2015.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- Makalenin türü
- Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Referansların derginin benimsediği Chicago Manual of Style'ı temel alan referans sistemine uygun olarak düzenlendiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu (Yazar, makale yayına kabul bilgisini aldıktan sonra göndermelidir.)
- Daha önce basılmamış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
 - ✓ Makalenin kategorisi
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi de yer almalıdır), e-posta adresleri
 - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks numarası
 - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
- Makale ana metni
 - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almaması gerekir.
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Özetler: 150 kelime makale dilinde ve 150 kelime İngilizce
 - ✓ Anahtar Kelimeler: Maksimum 10 adet makale dilinde ve 10 adet İngilizce
 - ✓ Makale ana metin bölümleri
 - ✓ Teşekkür, Çıkar çatışması, Finansal destek belirtilmelidir
 - ✓ Kaynaklar
 - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, kaynak ve alt yazılarıyla)

İLETİŞİM

Baş editor : Feza GÜNERGUN

E-mail : oba@istanbul.edu.tr

Tel : (212) 455 57 00 - 15978

Adres : İstanbul Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü
Balabanağa Mah. Ordu Cad. No: 6
Laleli Fatih 34134 İstanbul, Türkiye

AIM AND SCOPE

The journal *Studies in Ottoman Science-Osmanlı Bilimi Araştırmaları* publishes peer-reviewed original research articles (in Turkish, English, French and German), review articles and articles in translation on the history of science technology and medicine. Research notes, addenda, book reviews and reports of scientific meetings in the field are also accepted. The journal is published in January and July.

The journal covers research on the history of science, technology and medicine especially dealing with the historical aspects of scientific institutions; the development of scientific disciplines and techniques; the transmission of scientific and technical knowledge among various societies; the translation of scientific and technical books; the science education; biographies of scientists and many other themes of the history of science. History of pharmacy is also included in the scope. Focus is given on the history of scientific activities in Turkey during the Ottoman Empire (14-20th c.) and occasionally during the Turkish Republic (beginning as from 1923). The historical studies dealing with science in former Ottoman territories such as the Middle East and the Balkans, are also welcomed.

EDITORIAL POLICIES AND PEER REVIEW PROCESS

Publication Policy

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the Journal. The Journal gives priority to original research papers submitted for publication.

General Principles

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by the editor-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

The editor hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims. Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors. Refused manuscripts and graphics are not returned to the author.

Author Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. Authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be

followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in "conceptualization and design of the study", "collecting the data", "analyzing the data", "writing the manuscript", "reviewing the manuscript with a critical perspective" and "planning/conducting the study of the manuscript and/or revising it". Fund raising, data collection or supervision of the research are not sufficient for being accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the Copyright Agreement Form. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author's obligation to promptly cooperate with the Editor-in-Chief to provide retractions or corrections of mistakes.

Peer Review Process

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by editor-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. Editor-in-chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, sexual orientation, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by editor-in-chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?

INFORMATION FOR AUTHORS

- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Are references made to other works in the field adequate?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and they must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the reviewing process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential and that this is a privileged interaction. The reviewers and members of editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

OPEN ACCESS STATEMENT

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license.

ETHICS

Standards and Principles of Publication Ethics

Studies in Ottoman Science-Osmanlı Bilimi Araştırmaları is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All submissions must be original, unpublished (including full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

INFORMATION FOR AUTHORS

Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unnethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct the editor will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Studies in Ottoman Science-Osmanlı Bilimi Araştırmaları adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

MANUSCRIPT ORGANIZATION AND FORMAT

All correspondence will be sent to the first-named author unless otherwise specified. Manuscript is to be submitted online via <http://dergipark.gov.tr/login> that can be accessed at <http://oba.istanbul.edu.tr> It must be accompanied by a title page specifying the article category (i.e. research article, review etc.) and including information about the manuscript (see the Submission Checklist). Manuscripts should be prepared in Microsoft Word 2003 and upper versions. In addition, Copyright Agreement Form that has to be signed by all authors must be submitted.

INFORMATION FOR AUTHORS

1. The journal publishes manuscripts in Turkish, English, German or French. Preferably, the manuscript should not exceed 10,000 words (not including notes) and 120 notes.
2. Manuscript should be written in MS Word format, double-spaced and in 11 point Times New Roman font. We kindly ask you not to send a pdf file. The title should be written with capital letters (12 point, bold), sub-headings in lower case letters (11 point, bold).
3. Research and review articles, as well as articles in translation should each include on its title page two abstracts: The first (100-150 words) will be written in the language of the article. The second (extended) abstract (600-800 words) will be in English. Maximum 10 keywords will be provided underneath both of the abstracts. Each keyword can include more than one word. No abstract and bibliography are needed for research notes, addendum, book & scientific meeting reviews, and letters to the editor. While uploading addendum, book review and letter to the editor files on the DergiPark system, please enter the first paragraph of the article in the abstract section.
4. Appendixes, with related bibliographical references, are placed after the main text, and before the bibliography. Their references should be included in the bibliography.
5. Centuries and dates should be written in full: fifteenth century, 29 October 1923. For dates please use BCE and CE in English texts, AEC and EC in French texts, and MÖ and MS in Turkish texts.
6. Short quotations should be given between double quotes within the paragraph. Long quotations (10 points) should have double indentation on the left (only), without quotes.
7. Figures and images should include captions with related bibliographical references. Bibliographical references mentioned in the captions should be included in the bibliography. Their captions should be incorporated within the text, and not be collected at the end of the manuscript. Also, they should be separately uploaded to DergiPark system. Captions of images and figures should be numbered separately. Captions should be in 9 points.
8. Notes and bibliography must be in line with journal's reference style based on Chicago Manual of Style (16th edition).
9. Notes (8 point) should be given at the bottom of every page, signalled by superscript numbers in the main text. Reference numbers should follow the punctuation marks (.35 ,23).
10. Submitted manuscripts and abstracts should be conformed with the grammar and orthography of the language (Turkish, English, German and French) in which they were written. English and French language editing will not be provided by the editor. Non-English and non-French speaking authors are kindly invited to consult language editing services before sending their manuscript and abstract.
11. A title page including author information must be submitted together with the manuscript. The title page is to include fully descriptive title of the manuscript and, affiliation, title, e-mail address, postal address, phone, fax number of the author(s) and ORCIDs of all authors (see The Submission Checklist).

References

Studies in Ottoman Science - Osmanlı Bilimi Araştırmaları has adopted the “**notes and bibliography**” documentation system preferred by many in the humanities, including those in literature, history, and the arts. This style presents bibliographic information in notes and a bibliography.

Authors who would send proposals to the journal are kindly invited to follow the examples given below when writing the footnotes and compiling the bibliography. These examples are borrowed from the *Chicago Manual of Style* (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html). A few more examples have also been added. Further information and numerous examples about the “notes and bibliography” system are available at the 14th and 15th chapters of the *Chicago Manual of Style* (16th edition).

A bibliography is needed at the end of research (original) articles, review articles and articles in translation. It should include all sources given in footnotes, captions and appendixes. The bibliography can include separate sections such as archival, manuscript, secondary, and/or electronic sources. Secondary sources are listed after the author’s name. When referring to archival material and manuscripts please note the name of the library and the collection, number and date of the document used if available.

Authors who do not have surnames (i.e. Salih Zeki), should be listed according to their first names: Salih Zeki should enter the bibliography under the letter S. Authors with surnames are listed after their surnames (i.e. Adıvar, A. Adnan).

Examples:

fn (first note), sn (subsequent/short notes), bib (bibliography).

Book, one author

fn Zadie Smith, *Swing Time* (New York: Penguin Press, 2016), 315–16.

sn Smith, *Swing Time*, 320.

bib Smith, Zadie. *Swing Time*. New York: Penguin Press, 2016.

Book, two authors

fn Brian Grazer and Charles Fishman, *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life* (New York: Simon & Schuster, 2015), 12.

sn Grazer and Fishman, *Curious Mind*, 37.

bib Grazer, Brian, and Charles Fishman. *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life*. New York: Simon & Schuster, 2015.

Chapter or other part of an edited book

In a note, cite specific pages. In the bibliography, include the page range for the chapter or part.

fn Henry David Thoreau, “Walking,” in *The Making of the American Essay*, ed. John D’Agata

INFORMATION FOR AUTHORS

(Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

sn Thoreau, "Walking," 182.

bib Thoreau, Henry David. "Walking." In *The Making of the American Essay*, edited by John D'Agata, 167–95. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

In some cases, you may want to cite the collection as a whole instead.

fn John D'Agata, ed., *The Making of the American Essay* (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177– 78.

sn D'Agata, *American Essay*, 182.

bib D'Agata, John, ed. *The Making of the American Essay*. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

Translated book

fn Jhumpa Lahiri, *In Other Words*, trans. Ann Goldstein (New York: Alfred A. Knopf, 2016), 146.

sn Lahiri, *In Other Words*, 184.

bib Lahiri, Jhumpa. *In Other Words*. Translated by Ann Goldstein. New York: Alfred A. Knopf, 2016.

E-book

For books consulted online, include a URL or the name of the database. For other types of e-books, name the format. If no fixed page numbers are available, cite a section title or a chapter or other number in the notes, if any (or simply omit).

fn Jane Austen, *Pride and Prejudice* (New York: Penguin Classics, 2007), chap. 3, Kindle.

sn Austen, *Pride and Prejudice*, chap. 14.

bib Austen, Jane. *Pride and Prejudice*. New York: Penguin Classics, 2007. Kindle.

fn Brooke Borel, *The Chicago Guide to Fact-Checking* (Chicago: University of Chicago Press, 2016), 92, ProQuest Ebrary.

sn Borel, *Fact-Checking*, 104–5.

bib Borel, Brooke. *The Chicago Guide to Fact-Checking*. Chicago: University of Chicago Press, 2016. ProQuest Ebrary.

fn Philip B. Kurland and Ralph Lerner, eds., *The Founders' Constitution* (Chicago: University of Chicago Press, 1987), chap. 10, doc. 19, <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

sn Kurland and Lerner, *Founders' Constitution*, chap. 4, doc. 29.

bib Kurland, Philip B., and Ralph Lerner, eds. *The Founders' Constitution*. Chicago: University of Chicago Press, 1987. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

fn Herman Melville, *Moby-Dick; or, The Whale* (New York: Harper & Brothers, 1851), 627, <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

sn Melville, *Moby-Dick*, 722–23.

bib Melville, Herman. *Moby-Dick; or, The Whale*. New York: Harper & Brothers, 1851. <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

Journal article

In a note, cite specific page numbers. In the bibliography, include the page range for the whole article. For articles consulted online, include a URL or the name of the database. Many journal articles list a DOI (Digital Object Identifier). A DOI forms a permanent URL that begins <https://doi.org/>. This URL is preferable to the URL that appears in your browser's address bar.

fn Shao-Hsun Keng, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality," *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (Spring 2017): 9–10, <https://doi.org/10.1086/690235>.

sn Keng, Lin, and Orazem, "Expanding College Access," 23.

bib Keng, Shao-Hsun, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem. "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality." *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (Spring 2017): 1–34. <https://doi.org/10.1086/690235>.

fn Peter LaSalle, "Conundrum: A Story about Reading," *New England Review* 38, no. 1 (2017): 95, Project MUSE.

sn LaSalle, "Conundrum," 101.

bib LaSalle, Peter. "Conundrum: A Story about Reading." *New England Review* 38, no. 1 (2017): 95–109. Project MUSE.

fn Susan Satterfield, "Livy and the *Pax Deum*," *Classical Philology* 111, no. 2 (April 2016): 170.

sn Satterfield, "Livy," 172–73.

bib Satterfield, Susan. "Livy and the *Pax Deum*." *Classical Philology* 111, no. 2 (April 2016): 165–76.

fn Rachel A. Bay et al., "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures." *American Naturalist* 189, no. 5 (May 2017): 465, <https://doi.org/10.1086/691233>.

sn Bay et al., "Predicting Responses," 466.

bib Bay, Rachael A., Noah Rose, Rowan Barrett, Louis Bernatchez, Cameron K. Ghalambor, Jesse R. Lasky, Rachel B. Brem, Stephen R. Palumbi, and Peter Ralph. "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures," *American Naturalist* 189, no. 5 (May 2017): 463–73. <https://doi.org/10.1086/691233>.

News or magazine article

Articles from newspapers or news sites, magazines, blogs, and the like are cited similarly. Page numbers, if any, can be cited in a note but are omitted from a bibliography entry. If you consulted the article online, include a URL or the name of the database.

fn Farhad Manjoo, "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera," *New York Times*, March 8, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

sn Manjoo, "Snap."

bib Manjoo, Farhad. "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera." *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

fn Rebecca Mead, "The Prophet of Dystopia," *New Yorker*, April 17, 2017, 43.

sn Mead, "Dystopia," 47

bib Mead, Rebecca. "The Prophet of Dystopia." *New Yorker*, April 17, 2017.

fn Tanya Pai, "The Squishy, Sugary History of Peeps," *Vox*, April 11, 2017, <http://www.vox.com/culture/2017/4/11/15209084/peeps-easter>.

sn Pai, "History of Peeps."

bib Pai, Tanya. "The Squishy, Sugary History of Peeps." *Vox*, April 11, 2017. <http://www.vox.com/culture/2017/4/11/15209084/peeps-easter>.

fn Rob Pegoraro, "Apple's iPhone Is Sleek, Smart and Simple," *Washington Post*, July 5, 2007, LexisNexis Academic

sn Pegoraro, "Apple's iPhone."

bib Pegoraro, Rob. "Apple's iPhone Is Sleek, Smart and Simple." *Washington Post*, July 5, 2007. LexisNexis Academic.

Readers' comments are cited in the text or in a note but omitted from a bibliography.

Eduardo B (Los Angeles), March 9, 2017, comment on Manjoo, "Snap."

Book review

fn Michiko Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges," review of *Swing Time*, by Zadie Smith, *New York Times*, November 7, 2016.

sn Kakutani, "Friendship."

bib Kakutani, Michiko. "Friendship Takes a Path That Diverges." Review of *Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, November 7, 2016.

Encyclopaedia entry

fn Mogens Herman Hansen, "Athenian Democracy," *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. (Oxford, UK: Oxford University Press, 1996).

sn Hansen, "Athenian Democracy."

Bib Hansen, Mogens Herman. "Athenian Democracy." *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. Oxford, UK: Oxford University Press, 1996.

Interview

fn Kory Stamper, "From 'F-Bomb' to 'Photobomb,' How the Dictionary Keeps Up with English," interview by Terry Gross, *Fresh Air*, NPR, April 19, 2017, audio, 35:25, <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

sn Stamper, interview.

bib Stamper, Kory. "From 'F-Bomb' to 'Photobomb,' How the Dictionary Keeps Up with English." Interview by Terry Gross. *Fresh Air*, NPR, April 19, 2017. Audio, 35:25. <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

Thesis or dissertation

fn Cynthia Lillian Rutz, "*King Lear* and Its Folktale Analogues" (PhD diss., University of Chicago, 2013), 99–100.

sn Rutz, "*King Lear*," 158.

bib Rutz, Cynthia Lillian. "*King Lear* and Its Folktale Analogues." PhD diss., University of Chicago, 2013.

Paper presented at a meeting of a conference

fn Rachel Adelman, "'Such Stuff as Dreams Are Made On': God's Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition" (paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21–24, 2009).

sn Adelman, "Such Stuff as Dreams."

bib Adelman, Rachel. "'Such Stuff as Dreams Are Made On': God's Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition." Paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21–24, 2009.

Manuscripts

fn Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, Istanbul, Istanbul University Rare Books and Manuscripts Library, MS T6833, 48a.

sn Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, MS T6833, 51b.

bib Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, Istanbul, Istanbul University Rare Books and Manuscripts Library, MS T6833, 1a-70b.

fn Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, Istanbul, Süleymaniye Library, MS Ayasofya 3682, 26a.

sn Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, MS Ayasofya 3682, 23b.

bib Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, Istanbul, Süleymaniye Library, MS Ayasofya 3682, 1a-311a. Copied on 10 Rabi I 1135 (19 December 1722).

Archival documents

fn Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

sn BOA, C.AS. 71/3352.

bib Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

fn Topkapı Palace Museum Archives(Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

sn TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

bibTopkapı Palace Museum Archives(Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Website content

fnKatie Bouman, "How to Take a Picture of a Black Hole," filmed November 2016 at TEDxBeaconStreet, Brookline, MA, video, 12:51, https://www.ted.com/talks/katie_bouman_what_does_a_black_hole_look_like.

sn Bouman, "Black Hole."

bib Bouman, Katie. "How to Take a Picture of a Black Hole." Filmed November 2016 at TEDxBeaconStreet, Brookline, MA. Video, 12:51. https://www.ted.com/talks/katie_bouman_what_does_a_black_hole_look_like.

fn "Privacy Policy," Privacy & Terms, Google, last modified April 17, 2017, <https://www.google.com/policies/privacy/>.

sn Google, "Privacy Policy."

bib Google. "Privacy Policy." Privacy & Terms. Last modified April 17, 2017. <https://www.google.com/policies/privacy/>.

fn "About Yale: Yale Facts," Yale University, accessed May 1, 2017, <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

sn "Yale Facts."

bib Yale University. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

Personal communication

Personal communications, including email and text messages and direct messages sent through social media, are usually cited in the text or in a note only; they are rarely included in a bibliography.

fn sn Sam Gomez, Facebook message to author, August 1, 2017.

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- Confirm that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- Confirm that final language control is done.
- Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in line with journals’s reference system based on Chicago Manual of Style.
- Copyright Agreement Form (will only be sent after the article has been accepted for publication)
- Permission for non-published material
- Title page
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the manuscript and in English
 - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
 - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, telephone and fax number
 - ✓ ORCIDs of all authors.
- Main Manuscript Document
 - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript.
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the manuscript and in English
 - ✓ Abstracts (150 words) both in the language of manuscript and in English
 - ✓ Key words: maximum 10 words both in the language of manuscript and in English
 - ✓ Manuscript body text
 - ✓ Acknowledgements, grant supports, conflicts of interest should be indicated
 - ✓ References and bibliography
 - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title)

CONTACT INFO

Editor-in-chief : Feza GÜNERGUN

E-mail : oba@istanbul.edu.tr

Phone : +90 (212) 455 57 00 - 15978

Address : Istanbul University, Faculty of Letters,
Department of History of Science
Balabanağa Mah. Ordu Cad. No: 6
34134 Laleli, Fatih, Istanbul, Turkey

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Studies in Ottoman Science
Dergi Adı: Osmanlı Bilimi Araştırmaları

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author <i>Sorumlu Yazar</i>	
Title of Manuscript <i>Makalenin Başlığı</i>	
Acceptance date <i>Kabul Tarihi</i>	
List of authors <i>Yazarların Listesi</i>	

Sıra No	Name - Surname <i>Adı-Soyadı</i>	E-mail <i>E-Posta</i>	Signature <i>İmza</i>	Date <i>Tarih</i>
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, etc.) <i>Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, v.b.)</i>	
--	--

Responsible/Corresponding Author:
Sorumlu Yazar:

University/company/institution	<i>Çalıştığı kurum</i>	
Address	<i>Posta adresi</i>	
E-mail	<i>E-posta</i>	
Phone: mobile phone	<i>Telefon no; GSM no</i>	

The author(s) agrees that:
The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.
The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights. I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury. This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder
Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını,
Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,
Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler.
Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfla bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.
Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır.
Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslarca vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz.
Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz.
Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından aynı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author: <i>Sorumlu Yazar;</i>	Signature / İmza	Date / Tarih
	/...../.....

